

Uniwersytet Warszawski
Instytut Stosowanych Nauk Społecznych

Wanda Czarnota

**Orientacje socjo-biograficzne młodych Polek
na podstawie ich wyborów życiowych
dokonanych i deklarowanych**

**Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem
dr hab. prof. UW Barbary Fatygi**

Warszawa, 2012

SPIS TREŚCI	STRONA
WSTĘP	4
UZASADNIENIE WYBORU TEMATU	7
CZĘŚĆ PIERWSZA – WPROWADZENIE DO PROBLEMATYKI BADAŃ	15
Rozdział 1. Kobieta i kobiecość w ujęciu historycznym i współczesnym	16
a) kobieta – <i>ukryty Inny</i> w dziejach	18
b) kobieta w kulturze zachodniej	30
c) o kobiecie i kobiecości z kobiecej perspektywy	37
d) charakterystyka badanej populacji	41
CZĘŚĆ DRUGA – METODOLOGICZNA	65
Rozdział 2. Antropologia współczesności – rama teoretyczna rozprawy	66
Rozdział 3. Paradygmat i perspektywy metodologiczne	74
a) metodologia badań rekonstrukcyjnych	81
Rozdział 4. Proces badawczy	87
a) przedmiot, cele i charakter badania	88
b) problemy badawcze	90
c) charakterystyka materiałów źródłowych	91
d) teren badania	92
e) organizacja przebiegu badań oraz metody i techniki badawcze	95
f) badania pilotażowe	97
g) dobór próby	98
h) uzasadnienie doboru próby	100
i) charakterystyka zbadanej próby	105
j) narzędzia badawcze	118
k) badania terenowe	119
l) metody interpretacji materiału empirycznego	122

CZĘŚĆ TRZECIA – USYTUOWANIE PROBLEMU BADAWCZEGO W TEORII	123
Rozdział 5. Jednostka jako indywiduum	124
a) współczesne ujęcie tożsamości	131
b) model teoretyczny tożsamości	134
c) wybrane procesualne ujęcia siebie	136
d) <i>gender</i> – tożsamość płci/rodzaju	143
e) statusy tożsamości płciowej	151
f) tożsamość kobiety	154
g) biografia – przebieg życia jednostki	163
– usytuowanie jednostki w ponowoczesnym świecie	165
– instytucjonalizacja biografii	166
– kryzys podstawowego wzoru biograficznego	167
– współczesne wzory biograficzne	172
– wybór wzoru przebiegu życia	174
– orientacje socjo-biograficzne	177
Rozdział 6. Jednostka w kulturze indywidualizmu	183
a) indywidualizacja – pojęcie kluczowe w kulturze współczesnej	184
b) wybrane aspekty procesów indywidualizacji	189
c) wolność wyboru	198
d) style życia jednostki w kulturze indywidualizmu	204
– jakość życia	207
– konsumpcja jako styl życia	208
– styl życia a praca	211
– zestawy ról	213
– związki intymne w kulturze indywidualizmu	215
– alternatywne style życia	219
– typy stylów życia	222

CZĘŚĆ CZWARTA – INTERPRETACJA MATERIAŁU EMPIRYCZNEGO	223
Rozdział 7. Interpretacja formułująca	224
a) analiza syntaktyczna i semantyczna	224
b) kodowanie rzeczowe	233
Rozdział 8. Interpretacja refleksywna	239
a) orientacje życiowe uczestniczek badania	239
b) refleksyjność uczestniczek badania	245
c) style życia uczestniczek badania	266
d) projekty przebiegu życia	276
Rozdział 9. Rekonstrukcja dokumentarna	281
a) stabilizacyjny projekt przebiegu życia	283
– wybrane przypadki w tym projekcie	301
b) emancypacyjny projekt przebiegu życia	308
– wybrane przypadki w tym projekcie	326
c) rodzinny projekt przebiegu życia	336
– wybrane przypadki w tym projekcie	351
d) interakcyjny projekt przebiegu życia	358
– wybrane przypadki w tym projekcie	372
e) poszukujący projekt przebiegu życia	377
– wybrane przypadki w tym projekcie	392
Wnioski z interpretacji materiału empirycznego	400
Aneksy	407
Spis tabel i wykresów	408
List intencyjny do uczestniczek badania	410
Kwestionariusz wywiadu zastosowany w badaniach	411
Bibliografia	424

„Nikommu nie jest dane wyzwolić się z toru wyznaczonego przez bieg jego życia. Myślimy, czujemy i działamy wierni tradycji, w której żyjemy. Jedyne źródło wyzwolenia stanowi zatopienie się w inne życie, zrozumienie myślenia, uczucia działania, które wyrosło nie na gruncie naszej cywilizacji.”¹ /Franz Boas/

Wstęp

Rozprawa jest poświęcona próbie empirycznego wglądu w rzeczywistość życiową młodych Polek mieszkających w miastach na początku XXI wieku. Badałam ich wybory życiowe, dokonywane i deklarowane, odnoszące się do momentów przełomowych oraz sytuacji dnia codziennego. Na podstawie narracji uczestniczek badania zrekonstruowałam typowe dla nich projekty przebiegu życia, wskazujące styl życia i typ refleksyjności oraz zidentyfikowałam ich orientację socjo-biograficzną.

Jako ramę teoretyczną pracy wybrałam antropologię, ze względu na jej holistyczną perspektywę ukazującą powiązania każdego elementu kultury z innymi elementami, ich wzajemne przenikanie się oraz wiązanie przeszłości z teraźniejszością². Antropologiczne podejście, otwarte na korzystanie z dorobku innych dyscyplin, pozwoliło mi sięgać do socjologii, psychologii, filozofii i pedagogiki oraz przemieszczać się między współczesnością a historią podczas porównywania faktów i mitów dotyczących kobiet. Szczególnie antropologia współczesności z jej perspektywą badania własnej kultury, jako „nieznanej” lub „obcej” pozwalała mi odkrywać rzeczywistość, która zaskakiwała i zadziwiała³.

Obserwacja rzeczywistości społecznej z takiej perspektywy wymaga – z jednej strony świadomego przyjęcia pozycji „obcego”; z drugiej strony – takiego wejścia w badany świat, aby możliwe było dokonanie opisu oraz

---

¹ Kłoskowska A., [2008], Wstęp, (w:) Benedict R., *Wzory kultury*, (tłum.), J. Prokopiuk, Wyd. Muza, s. 22, cyt. Franza Boasa, (za:) „*American Anthropologist*”, [1943], New Series, nr 3, s. 4.

² Salzmänn P.C., Rice P.C., [2009], *Myśleć jak antropolog*, (tłum.), O. i W. Kubińscy, Gdańsk, GWP, s. 50.

³ Łuczczyk P., [2006], *Zrozumieć własną kulturę. Antropologia współczesności w Polsce*, Warszawa, Wyd. Nomos, s. 27.

interpretacji w kategoriach postrzegania świata przez badane osoby. Od antropologa współczesności jako „uczestnika” badanej kultury wymaga się radzenia sobie z tą dwoistością, w czym pomocne jest podejście metodologiczne, które opisałam w II części pracy. W uczestniczkach badania widziałam osoby stojące wobec wielokrotnej konieczności wyboru między oczekiwaniami kulturowymi, przypisanymi społecznej roli kobiety, oraz aspiracjami rozbudzonymi przez media i rytm życia we współczesności. Uznałam, że dostrzeżenie oraz empiryczne zbadanie potrzeb i oczekiwań młodych kobiet w kontekście możliwości ich realizowania tu i teraz, sprzyjałoby rozwiązaniu nie tylko własnych problemów życiowych badanych osób, ale także problemów dotyczących ich otoczenia społecznego. To zaś mogłoby wpłynąć na poprawę życia rodzin i społeczności. Intrygowały mnie słowa Norberta Eliasa rozważającego czy: „[...] rozwiązanie problemów związanych z zagadnieniami ludzkiego uniwersum wymaga zerwania z tradycyjnymi formami samoświadomości, z drogimi sercu obrazami własnymi?”; a także, czy: „przezwyciężenie takich problemów w myśleniu i działaniu wymaga radykalnej rewizji naszego obrazu człowieka?”⁴ Jürgen Habermas twierdzi, że zidentyfikowanie istniejących realnie form przymusu społecznego stwarza warunki dla emancypacji jednostek, także tych, które nie były jakiegokolwiek przymusu świadome⁵. Stworzenie otwartej przestrzeni komunikacyjnej zapewniają coraz częściej badania aktywizujące i badania interwencyjne⁶. Postanowiłam sprawdzić czy i jakie wątpliwości dotyczące własnych wyborów życiowych mają młode kobiety mieszkające w miastach i przyczynić się do budzenia ich refleksyjności socjo-biograficznej zapraszając do uczestnictwa w badaniach. Od początku zatem w moim myśleniu o temacie rozprawy był obecny element praktyczny. Fragment rzeczywistości, który zbadałam i opisałam, dotyczy bliskiej mi rzeczywistości, osobiście

---

⁴ Elias N., [2008], *Spółczesność jednostek*, (tłum.), J. Stawiński, Warszawa, WN PWN, s. 91.

⁵ Habermas J., [2005], *Faktyczność i obowiązki*, (tłum.), A. Romaniuk, R. Marszałek, Warszawa, WN Scholar.

⁶ Badania interwencyjne opisałam w części metodologicznej.

kiedyś doświadczanej, a jednak całkowicie odmiennej i to nie tylko ze względu na mój wiek, co byłoby uzasadnione, ale przede wszystkim z uwagi na czas historyczny – diametralnie różniący się od czasu, w którym byłam młodą kobietą. Peter Winch twierdzi, iż: „poważne badanie innego sposobu życia zakłada z konieczności dążenie do rozszerzenia naszego własnego, a nie – po prostu – wtłoczenie tego pierwszego w istniejące już ramy naszego własnego, ponieważ istota sprawy polega na tym, że nasz sposób życia w jego obecnej formie *ex hypothesi* wyklucza ten inny sposób życia”⁷. Musiałam więc przepracować własny sposób oglądu i rozumienia rzeczywistości, skorzystać z sugestii Maxa Webera i stanąć na miejscu badanych, próbując zrozumieć ich punkt widzenia rzeczywistości. W trakcie prowadzenia badań przekonałam się, iż życie w tym samym społeczeństwie i w tych samych czasach, nie oznacza identycznego postrzegania codziennej rzeczywistości. To empatyczne doświadczenie okazało się inspirujące tym bardziej, że miałam szczególny motyw, potrzebny aby badać ów „świat wspólnie znany i zakładany”. Moim motywem było pragnienie zwrócenia uwagi badaczy życia społecznego na wielość problemów funkcjonowania młodych kobiet poprzez uczynienie dokonywanych przez nie wyborów przedmiotem badań empirycznych. Mimo rosnącej popularności perspektywy feministycznej w badaniach społecznych, uznałam bowiem, iż problematyka ta nie została jeszcze dostatecznie opracowana.

Chciałabym także swoimi badaniami wpisać się w dyskurs o roli badań jakościowych w tworzeniu źródeł, które mogłyby poszerzać poznawanie rozwoju społeczeństwa⁸, tym bardziej, że dyskurs ten nabrał znaczenia w pierwszych dekadach nowego wieku.

---

⁷ Winch P., [1992], *Rozumienie społeczeństwa pierwotnego*, (tłum. zb.), (w:) E. Mokrzycki, (red.), *Racjonalność i styl myślenia*, Warszawa, IFiS PAN, ss. 273-274.

⁸ Greenwood D.J., Morten L., [2009], *Reforma nauk społecznych i uniwersytetów przez badania interwencyjne*, (tłum.), M. Niezgoda, (w:) N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, (red.), *Metody badań jakościowych*, (tłum.), K. Podemski, Warszawa, WN PWN, s. 86.

Uzasadnienie wyboru tematu

W polskich naukach społecznych do niedawna obecność zagadnień dotyczących problemów kobiet była stosunkowo mało widoczna, co na początku nowego wieku potwierdzały opinie badaczy tej problematyki. Zdaniem Elżbiety Pakszys: „w pozornie wielogłosowym dyskursie nauk humanistycznych brak jest podmiotowego traktowania elementu żeńskiego, brak głosów (i spojrzeń) kobiet, które nadal w dużej części zdają się funkcjonować w męskim idiomie”⁹. Większość publikacji z antropologii albo wcale nie odnosi się do kategorii płci/rodzaju w kulturze albo traktuje je w sposób zmarginalizowany. W dyskusji redakcyjnej „*Societas/Communitas*”, poświęconej studiom nad płcią kulturową i feminizmem w polskiej nauce współczesnej, Krzysztof Arcimowicz zauważył, iż: „wciąż mamy do czynienia z deficytem badań poświęconych współczesnej kulturze polskiej prowadzonych z perspektywy *genderowej* (dominuje refleksja teoretyczna oparta na zachodnich, głównie amerykańskich tekstach lub cytowanie wyników badań prowadzonych przez zachodnich autorów)”¹⁰. Warto zauważyć, że zasadność uogólniania takich opinii podważają niektóre publikacje, np. dotyczące badania młodzieży, w których płć stanowi żywą zmienną i z których jasno wynika, co wybierają lub deklarują dziewczęta, a co chłopcy oraz, czy i w jakim stopniu obie płcie różnią się stylami życia¹¹. Nie zmienia to jednak faktu, iż o współczesnych polskich kobietach – jak pisze Titkow – „nie wiadomo, kim chciały i kim chcą być, jak widzą swoje miejsce i rolę we współczesnym społeczeństwie, [...] jakie są ich potrzeby i wzory sukcesu życiowego, strategie przyjmowane w życiu codziennym. [...] Nie bardzo wiadomo, czy w świadomości ogółu polskich kobiet w ogóle

---

⁹ Pakszys E., Baer M., (red.), [2003], *Obszary kultur kobiecych w badaniach płci/rodzaju*, Poznań, Wyd. Humaniora, ss. 12-13.

¹⁰ Fuszara M., (oprac.), [2008], *Studia nad płcią kulturową i feminizm we współczesnej nauce w Polsce – teraźniejszość i przyszłość*, Dyskusja redakcyjna. Sonda internetowa, (w:) „*Societas/Communitas*”, nr 2, s. 18.

¹¹ Fatyga B., [2002], *Młodość bez skrzydeł*, Warszawa, Wyd. ISNS; zob. też: Fatyga B., Rogala-Oblękowska J., [2002], *Style życia młodzieży a narkotyki*, Warszawa, Wyd. ISP.

pojawiają się takie problemy i czy polskie kobiety potrafią i chcą o tym rozmawiać¹². Zdaniem Moniki Frąckowiak-Sochańskiej dotychczasowe badania: „wnoszą wkład do charakterystyki ściśle określonych subkategorii kobiet pod względem wybranych zmiennych. [...] Fakt ten prowokuje refleksje nad rolą nauki w procesie społecznej ekskluzji pewnych kategorii społecznych poprzez nieuwzględnianie jej w badaniach”¹³. Również Agata Stanisław odnotowuje, że „dyskursy naukowe o kobiecie w polskich naukach społecznych kreują pewne modele, klasyfikacje, typologizacje, a przy tym są z natury niepełne i abstrakcyjne pozbawiając kategorię <kobieta> dynamiczności”¹⁴.

Przegląd publikacji pierwszej dekady XXI wieku ukazuje kobietę przede wszystkim w badaniach dotyczących: rodziny (stereotypy ról, reprodukcja); pracy zawodowej („szklany sufit”, molestowanie); życia publicznego (dostęp do stanowisk, dyskryminacja) albo kobietę żyjącą na wsi¹⁵. Badania empiryczne, opisywane w literaturze przedmiotu, mają niewielki wpływ na zmianę perspektywy, ponieważ weryfikują hipotezy, które nie budzą wątpliwości albo są niemal niepodważalne, co daje podstawę do przypuszczeń, iż: „jednostki nie marzyły o niczym, czego już wcześniej nie uzyskały i nie uzyskały tego, o czym marzyły” – jak zauważył Bourdieu¹⁶. Ilościowy charakter badań ugruntowuje jedynie (jak sądzę w sposób niezamierzony) wizerunek kobiety w jej tradycyjnej roli. Tymczasem wśród kobiet żyjących w miastach, oprócz pracujących zawodowo i/lub świadczących nieodpłatną pracę na rzecz rodziny można dostrzec inne kategorie warte zainteresowania badaczy, bo różniące się istotnie wymiarami

---

¹² Titkow A., [2007], *Tożsamość polskich kobiet. Ciągłość zmiana konteksty*, Warszawa, IFiS PAN, s. 19.

¹³ Frąckowiak-Sochańska M., [2009], *Preferencje ładów normatywnych w postawach kobiet wobec wartości w Polsce na przełomie XX i XXI wieku*, Poznań, Wyd. Poznańskie, s. 12.

¹⁴ Stanisław A., [2010], *Antropologia rodziny: praktykowanie pokrewieństwa w wybranych środowiskach we współczesnej Polsce*, niepubl. praca doktorska pod kier. Michała Buchowskiego, Poznań UAM, s. 49.

¹⁵ Tryfan B., Rosner A., Pięćek B., [2003], *Kobiety wiejskie wobec zmian systemowych*, Warszawa, IRWiR PAN.

¹⁶ Bourdieu P., Passeron J.-C., [2006], *Reprodukcja*, (tłum.), E. Neyman, Warszawa, WN PWN, s. 323.

doświadczenia. Trudno jednak znaleźć publikowane badania empiryczne ukazujące kobietę, która w rzeczywistości życia codziennego staje przeciw wobec różnych dylematów, nie tylko takich jak: ile godzin powinna spędzić w pracy, a ile z rodziną. W publikacjach z zakresu nauk społecznych brakuje, jak sądzę, antropologicznego spojrzenia na kobietę, jako autonomiczną jednostkę żyjącą tu i teraz¹⁷.

Jak twierdzi Nancy Chodorow, w każdym społeczeństwie istnieje sfera „społecznych umiejscowień”, w których kształtowaniu zasadniczą rolę odgrywa podmiotowość jednostki, jej wybory oraz proces konstruowania własnej tożsamości¹⁸. Zdaniem Zbigniewa Bokszańskiego, w opisie rzeczywistości przestały już wystarczać „[...] zewnętrzne sposoby, odwołujące się do funkcji, zawodów, dyplomów, dochodów, itp. Kultura indywidualizmu i przypisane do niej pojęcie tożsamości domaga się uwagi i „wyjaśniania” działań podejmowanych przez jednostkę, a to wywołuje konieczność zmiany sposobów opisu”¹⁹. Być może ta refleksja stała się udziałem także innych socjologów, ponieważ koniec pierwszej dekady XXI wieku przyniósł nowe opracowania badań empirycznych i nowe publikacje o podejściu *ginocentrycznym*²⁰ przybliżające nieco zagadnienie poszukiwania we współczesnej Polsce miejsc i ról dla kobiety-człowieka. Od połowy dekady widoczny jest też wzrost liczby publikacji dotyczących zagadnień *genderowych*²¹. Wprawdzie pole zainteresowań badaczy nie uległo istotnej zmianie, ale pojawiły się nowe ujęcia i przedmiotem badań stawały się nowe kategorie, takie jak: kobiecość/męskość, tożsamość płci/rodzaju, style życia

---

¹⁷ Takie opracowania zawierają niektóre prace doktorskie znajdujące się na półkach uczelnianych bibliotek, np. rozprawa Agnieszki Wołowicz „*Tożsamość niepełnosprawnych kobiet i ich trajektorie biograficzne*”, obroniona w 2010 roku, w Akademii Pedagogiki Specjalnej w Warszawie.

¹⁸ Chodorow N., [1995], *Gender as a Personal and Cultural Construction*, (w:) „*Signs. Journal of Women in Culture and Society*”, Spring, (za:), Titkow A., *op. cit.*, s. 37.

¹⁹ Bokszański Z., [2005], *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa, WN PWN, s. 24.

²⁰ Podejście *ginocentryczne* – termin wprowadzony do literatury przedmiotu przez Elżbietę Pakszys oznacza perspektywę kobietę w poznaniu. Refleksji dokonuje się z pozycji indywidualnego i zbiorowego żeńskiego podmiotu uzgadniając przyjęte stanowiska ze stanowiskami uniwersalistycznymi istniejącymi w nauce, (w:) Pakszys E., [2000], *Miedzy naturą a kulturą: kategoria płci/rodzaju w poznaniu*, Poznań, WN UAM, s. 24.

²¹ Kształtowanie się pojęcia *gender* opisuję w części III, we fragmencie o tożsamości płci/rodzaju.

kobiet, postawy kobiet wobec wartości, język płci. W literaturze przedmiotu autonomiczną grupę stanowią wydawnictwa feministyczne, pojawiające się w małych nakładach, często okazjonalnie. Tematyka tych prac wydaje się być inspirowana publikacjami zachodnimi. Były i pozostają one słabo dostępne na rynku księgarskim, co może sprawiać wrażenie funkcjonowania w „drugim obiegu”. Ich autorki wykazują zainteresowanie zagadnieniami esencji kobiecości i permissywizmu oraz zjawiskiem opresyjności wobec kobiet. W pracach popularnonaukowych o charakterze poradnikowym, pojawia się problematyka kobiecej tożsamości²². Zagadnienia te podejmuje również literatura piękna. Pisarki dostrzegły nowe typy kobiet wyłaniające się podczas zmiany społecznej i opisują współczesne Polki, jako osoby otwarte, samodzielne, projektujące przebieg własnego życia poprzez świadome wybory²³. Ponadto, w różnych wydawnictwach od początku nowego wieku, zaczęły się pojawiać tłumaczenia prac zachodnich feministek z zakresu socjologii, psychologii i filozofii²⁴ ukazujące kobietę jako „ukryty podmiot historii”, którego tożsamość ujawniła się w wyniku podejmowania prób uzyskania należnych sobie praw. Odwołania do tych opracowań, mimo że opartych na badaniach empirycznych i metaanalizach, nie wydają się jednak wystarczające dla interpretacji zmian treści i formy emancypacji polskich kobiet przebiegającej w innej rzeczywistości społeczno-kulturowej. Do tego potrzebne są rodzime badania i analizy.

Według Charlesa Wrighta Millsa zadaniem badacza społecznego jest pomagać ludziom w zrozumieniu współzależności między ich osobistymi troskami i problemami struktury społecznej²⁵. W roku 2008/2009, kiedy prowadziłam badania, mieszkanki miast w wieku 20-34 lata stanowiły 12,0%

---

²² Majewska-Opiełka I., [2005], *Czas kobiet*, Poznań, Wyd. Rebis; tejże, [2011], *Siła kobiecości*, Gdańsk, GWP.

²³ Do takich pisarek należą m.in.: Joanna Bator, Agnieszka Grochola, Małgorzata Kalicińska, Hanna Kowalewska, Joanna Miszczuk, Izabella Sowa, Monika Szwaja.

²⁴ Np.: Bradley H., [2008], *Płeć*, (tłum.), E. Chomicka, Warszawa, Wyd. Sic!; Fisher H., [2003], *Pierwsza płeć*, (tłum.), P. Luboński, Warszawa, Wyd. Jacek Santorski&Co; Kaschack E., [2001], *Nowa psychologia kobiety*, (tłum.), J. Węgrodzka, Gdańsk, GWP; Adresy pozostałych publikacji znajdują się w bibliografii.

²⁵ Mills C.W., [2007], *Wyobrażenia socjologiczne*, (tłum.), M. Bucholc, Warszawa, WN PWN, ss. 289-299.

populacji w Polsce²⁶. Ta znacząca, jak sędzę, grupa demograficzna nie znalazła dotąd własnego miejsca w badaniach społecznych. Rozpoznanie ich potrzeb, oczekiwań i możliwości rozwojowych stanowiło dla mnie wyzwanie, które podjęłam w przekonaniu, że uzyskane dane empiryczne mogą przyczynić się do podniesienia poziomu wiedzy o zasobach ludzkich. Postanowiłam w ten sposób wziąć udział w realizacji zadania, jakie Stanisław Ossowski stawiał przed socjologią empiryczną, to znaczy „[...] dawać znajomość środowiska [...] opis stanu rzeczy na wyznaczonym terenie w pewnym określonym momencie [...]”²⁷. Tym momentem jest początek XXI wieku i zjawisko globalizacji ze wszystkimi jego konsekwencjami. Zdaniem Alvina Tofflera oznacza to nadejście „trzeciej fali cywilizacji”²⁸, Samuel Huntigton przewiduje „zderzenie cywilizacji”²⁹, a Anthony Giddens i wielu innych, pisze o „ponowoczesności”³⁰. Dla Polski jest to przede wszystkim czas transformacji społeczno-ekonomicznej i kulturowej, a dla Polek nowy etap w historii emancypacji. Pierwsza dekada nowego tysiąclecia to czas, kiedy „kwestia kobieca”, jak ją wcześniej nazywano, przestała być marginalnym tematem podejmowanym jedynie przez feministki i weszła na stałe do społecznego dyskursu jako problematyka *gender mainstreaming*³¹. Nauki społeczne zainteresowały się „nowym kontraktem płci” – jak to określa Małgorzata Fuszara – i dostrzegły w tym nowe możliwości badawcze.

W ten właśnie proces starałam się wpisać własnymi badaniami. Jestem świadoma, że antropologiczne, holistyczne podejście do wyborów kobiet widzianych w ich kontekście socjo-biograficznym, niekoniecznie znajduje się

---

²⁶ *Rocznik Demograficzny*, [2010], Warszawa, GUS, s. 133.

²⁷ Ossowski S., [1962], *Wzory nauk przyrodniczych wobec osobliwości zjawisk społecznych*, (w:) P. Sztompka, M. Kucia, (red.), [2005], *Socjologia. Lektury*, Kraków, Wyd. ZNAK, s. 29.

²⁸ Toffler A., [1986], *Trzecia fala*, (tłum.), E. Woydyło, Warszawa, PIW.

²⁹ Huntington S.P., [2005], *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu społecznego*, (tłum.), H. Jankowska, Warszawa, Wyd. Muza.

³⁰ Giddens A., [2006b], *Nowoczesność i tożsamość*, (tłum.), A. Szulżycka, Warszawa, WN PWN.

³¹ *Gender mainstreaming* – strategia wyrównywania szans kobiet i mężczyzn, wprowadzona w Unii Europejskiej Traktatem z Amsterdamu, w 1997 roku, (w:) Wawrowski Ł., [2007], *Polityka równych szans*, Toruń, Wyd. Adam Marszałek, s. 231.

w polu uwagi samych kobiet, chociaż sędzę, że leży to w ich żywotnym interesie. Podjęta przeze mnie próba opisanie rzeczywistości miała na celu (używając fenomenologicznego języka Józefa Tischnera) wskazanie „czym naprawdę jest dany sens, skąd się bierze, jaki jest jego zasięg”³². Nie było moim celem uzasadnienie ani obalenie istniejących sensów, ale ukazanie ich różnorodności i możliwości różnego na nie patrzenia. Ważna była dla mnie każda kobieta uczestnicząca w badaniu, która swoją narracją przeczyła istnieniu we współczesności jedynie dychotomicznych ujęć: matka *vs* hetera, matka *vs* Afrodyta, matka *vs* Atena czy matka *vs* amazonka.

Rozprawa jest pracą badawczą z antropologii współczesności. W przygotowaniu badań oraz w ich interpretacji korzystałam z różnych źródeł. Podstawowe źródło wiedzy stanowiły dla mnie narracje uczestniczek badania oraz publikacje z zakresu: antropologii, socjologii, filozofii, psychologii, pedagogiki i historii. Źródłem inspiracji były również: badania empiryczne autorów polskich i zagranicznych, raporty z badań CBOS, dane statystyczne GUS oraz dyskurs prasowy. Wykorzystałam je jako materiał porównawczy w ilustrowaniu opisywanej rzeczywistość społecznej. (Charakterystykę materiałów źródłowych zawiera część II – metodologiczna).

Zawartość pracy

Rozprawa składa się z dziewięciu rozdziałów rozmieszczonych w czterech częściach. Część I jest wprowadzeniem do problematyki badań. Rozdział pierwszy poświęciłam kategorii „kobieta” i „kobiecość”. Ze względu na specyfikę badanej próby obejmującej jedynie kobiety w wieku 20-34 lata, uznałam za konieczne pokazanie tych pojęć w możliwie szerokiej perspektywie. Opis zawiera przegląd wybranych fragmentów koncepcji antropologicznych, filozoficznych, psychologicznych i socjologicznych na temat podmiotu „kobieta/kobiety” w kulturze Zachodu. Zastosowana przeze

---

³² Tischner J., [1977], Fenomenologia a socjologia, (w:) „Znak”, nr 9, s. 1041.

mnie perspektywa historyczna i ginocentryczna w sposób nieunikniony nadaje mu znamiona subiektywności. Zaczynam od tego, jak kształtowało się znaczenie pojęcia kobieta oraz jakim zmianom podlegał status kobiety w dziejach cywilizacji europejskiej od początków naszej ery do współczesnej zmiany społecznej. Następnie przedstawiam kategorię kobiecości w psychologii kultury Carla Junga, w ujęciu proponowanym przez kontynuatorów jego myśli. W kolejnym fragmencie uzasadniam celowość stosowania ginocentrycznej perspektywy w pisaniu o kobietach. Tę część pracy zamyka charakterystyka badanej populacji, w której opisuję Polki w wieku 20-34 lata mieszkające w miastach.

Część II – metodologiczna – składa się z kilku rozdziałów. W rozdziale drugim uzasadniam wybór antropologii współczesności na ramę teoretyczną rozprawy, w rozdziale trzecim przedstawiam wybrany paradygmat i zastosowaną triangulację metodologiczną, a w rozdziale czwartym opisuję przebieg badania, zastosowane w nim metody i techniki badawcze oraz charakterystykę zbadanej próby.

Część III – teoretyczna – zawiera krytyczny przegląd wybranej literatury przedmiotu, pozwalający usytuować badania empiryczne w teorii. Są to opisy kluczowych pojęć i zagadnień stanowiących teoretyczną podstawę interpretacji wypowiedzi uczestniczek badania. Wszystkie te pojęcia odnoszę mniej lub bardziej bezpośrednio do kobiety jako jednostki będącej przedmiotem badań. W rozdziale piątym opisuję jednostkę jako indywiduum, określłam rozumienie podmiotowości i przedstawiam teoretyczny model osobowości, który zastosowałam w interpretacji materiału empirycznego. Następnie opisuję pojęcie tożsamości w ujęciu psychospołecznym odnosząc się do stadiów rozwoju Erika Eriksona i teoretycznego modelu Jürgena Habermasa oraz pojęcie tożsamości *genderowej* jako kategorii kulturowo-społecznej. W tym rozdziale charakteryzuję też pojęcie tożsamości kobiecej powołując się na teorię statusów tożsamości Jamesa Marcii, oraz koncepcje

Jungistów. Ostatnim pojęciem omawianym w rozdziale piątym jest biografia rozumiana jako przebieg życia jednostki. Powołuję się tam na prace niemieckich „socjologów biografii” oraz na współczesne wzory biograficzne. Po opisie jednostki jako indywiduum w ujęciu socjologicznym i psychologicznym przechodzę, w rozdziale szóstym, do jej usytuowania w kulturze indywidualizmu. Na wstępie przyjmuję definicję kultury i indywidualizmu oraz pokazuję sposoby postrzegania jednostki w ponowoczesnym świecie. Potem opisuję jeden z najbardziej istotnych procesów współczesnej kultury, a mianowicie proces indywidualizacji, którego ambiwalentny charakter odnotowuję na przykładzie wybranych autorów. Następnie przedstawiam, przyjęte w rozprawie, koncepcje wolności wyboru w ujęciu Maxa Schelera, Erica Fromma i Erika Eriksona. Ostatni fragment części teoretycznej odnosi się do stylu życia jako kategorii naukowej – teoretycznej i operacyjnej. W opisie współczesnych stylów życia uwzględniam, przede wszystkim, zachowania i sposoby funkcjonowania w codzienności ludzi młodych i kobiet, natomiast za podstawę interpretacji stylów życia badanych kobiet przyjmuję typologię Andrzeja Sicińskiego.

Część czwarta – empiryczna – zawiera interpretację zebranego materiału, w której przedstawiam jak zobaczyłam, odczytałam i zrozumiałam wypowiedzi uczestniczek badania. W rozdziale siódmym przeprowadzam interpretację formułującą, a w rozdziale ósmym interpretację refleksywną, której efekt stanowią opracowania typologii: projektów przebiegu życia, stylów życia, refleksyjności i orientacji socjo-biograficznych. Rozdział dziewiąty zawiera dokumentarną rekonstrukcję narracji uczestniczek badania oraz opis wybranych przypadków. Rozprawę zamykam wnioskami końcowymi. Ponadto praca zawiera: bibliografię, spis tabel i wykresów oraz kwestionariusz wywiadu z wynikami badań.

Część pierwsza

Wprowadzenie do problematyki badań

ROZDZIAŁ 2.

Kobieta i kobiecość u ujęciu historycznym i współczesnym

Antropologiczne podejście wymagało, aby interpretację materiału empirycznego poprzedzić analizą wiedzy o znaczeniu pojęcia „kobieta” w wielu, możliwie różnorodnych kontekstach. Interesowały mnie różne ujęcia opisu kobiety, kobiet i kobiecości, ponieważ dostarczały informacji o wzorcach kulturowych i procesie ich ewoluowania. Perspektywa historyczna, jaką przyjąłem, prezentując poglądy i opinie filozofów, socjologów i psychologów na temat roli kobiety w rozwoju cywilizacji, miała zarówno poznawcze, jak i pragmatyczne uzasadnienie. W moim przekonaniu dla zrozumienia dzisiejszych wyborów dokonywanych przez kobiety kontekst współczesny nie jest wystarczający. Odwołanie do habitusów, zestawu ról, zajmowanych statusów i aktualnych warunków życia pokazuje kobiety jedynie jako swoiste „kategorie społeczne”; w gruncie rzeczy statyczne elementy struktury społecznej. Antropologiczne podejście zwraca uwagę na to, jak kobiety stawiały się tym, kim są dzisiaj oraz czy ma to dla nich jakiegokolwiek znaczenie. Interpretacja badań, które przeprowadziłam w konkretnym czasie historycznym i w konkretnym społeczeństwie, wymagała opisu społeczno-kulturowych uwarunkowań życia uczestniczek badania w perspektywie szerszej, niż tylko spojrzenie współczesne. Ujęcie antropologiczne taki opis umożliwiło. W tym opisie, którego celem było pokazanie zależności usytuowania współczesnej kobiety, od statusu nadanego jej w dziejach, przyjąłem perspektywę historyczną z nastawieniem ginocentrycznym. W opisie samych pojęć – „kobieta” i „kobiecość” odwołałam się, przede wszystkim, do stanowisk myślicielek feministycznych.

Reprezentacja kobiet w wielowiekowej tradycji kultury i nauki³³, jak ją dokumentują encyklopedie, słowniki biograficzne i, zwłaszcza, podręczniki jest marginalizowana przez pomijanie wielu kobiet lub kwitowanie wysiłku pozostałych zaledwie krótkimi wzmiankami. Daje to podstawę dla opinii podważających rzeczywistą rolę kobiet aktywnych i zasłużonych dla swoich czasów. W tym kontekście celem badań nad historią kobiet stało się udostępnienie ich historii³⁴, tym bardziej, że wkroczenie do świata nauki, polityki i twórczości wymagało od nich nie tylko przełamania stereotypów, ale także przekroczenia własnej bariery psychologicznej, związanej z wejściem na zastrzeżone terytorium. Warto jednak w poszukiwaniu prawdy mieć na uwadze również to, iż obraz historii przedstawiający kobietę jako: „wiecznie zdeprecjonowaną, zmuszoną walczyć o swoje prawa” może być obrazem fałszywym³⁵. Według Marii Boguckiej, badacze zajęli się tym trudnym zadaniem (wymagającym przeformułowania pola badań historycznych, powtórnej kwerendy i nowej analizy źródeł oraz poszukiwania materiałów dotąd niewykorzystanych), dopiero od połowy XX wieku³⁶.

W tym rozdziale przedstawiam krótką historię postrzegania kobiety w różnych okresach historycznych, aż do współczesności. Fragmentaryczny opis zawiera oczekiwania społeczne adresowane do kobiet oraz pokazuje uwarunkowania wpływające na kształtowanie się kobiecej tożsamości w powiązaniu z rolą społeczno-kulturową. Wywód zamykam uzasadnieniem celowości stosowania w badaniach kobiecej perspektywy.

---

³³ Pośród 100 postaci, które miały największy wpływ na dzieje ludzkości znalazły się tylko dwie kobiety – Elżbieta I królowa Anglii i Izabela Kastylijska królowa Hiszpanii. Na 10 osobowej liście dodatkowej umieszczono jedną kobietę – Marię Skłodowską-Curie, (za:), Hart M.H., [1995], *100 postaci, które miały największy wpływ na dzieje ludzkości*, (tłum.), P. Amsterdamski, Warszawa, Wyd. Świat Książki.

³⁴ Kuhn A., [1993], Przedmowa, (w:) *Kronika Kobiet*, (tłum. red.), M.B. Michalik, Warszawa, Wyd. Kronika, zob. też: Krzak Z., [2007], *Od matriarchatu do patriarchatu*, Warszawa, Wyd. Trio; por. Ulanowski K., *Kobieta w starożytności – u źródeł konfliktu*, (w:) A. Chybicka, M. Kaźmierczak, (red.), [2006], *Kobieta w kulturze – kultura w kobiecie. Studia interdyscyplinarne*, Kraków, Wyd. Impuls, ss. 187-221; J. Brach-Czajna, (red.), [1997], *Od kobiety do mężczyzny i z powrotem*, Białystok, Wyd. Trans Humana, ss. 15-50.

³⁵ Mead M., [1949], *Male and Female. A study of the sexes in a changing world*, Quill, Harper&Collins, s. 24.

³⁶ Bogucka M., [2008], *Gorsza pleć*, Warszawa, Wyd. Trio, ss. 7-12.

Kobiety jako ukryty *Inny* w dziejach kultury europejskiej

W mitologii greckiej pierwszą ziemską kobietą była Pandora³⁷, stworzona przez Zeusa w celu ukarania Prometeusza – a więc już w zamyśle – postać zła. Boginie wyposażyły ją w dary przydatne na Ziemi, a bogowie w puszkę zawierającą nieszczęścia. Otwarcie owej puszkę zakończyło, jak wiadomo, stan szczęśliwości na Ziemi. W Starożytności różnice naturalne między płciami usprawiedliwiała nierówność polityczną³⁸. Przez Platona i Arystotelesa kobieta uważana była za odstępstwo od standardu męskiego.

W cywilizacji zachodniej dzieje ludzkości zaczynają się od Adama i Ewy. Postać pramatki Ewy występuje w wielu religiach i utożsamiana jest z misją kobiety na ziemi³⁹. Jak podaje Księga Rodzaju (Ks.R.3,20), imię pierwszej kobiety *Eua-Heva-Hawwah-Iszsa*, znaczy – „matka wszystkich żyjących”. Zdaniem Johna Philipsa, tylko idąc śladem Ewy w dziejach można odkryć prawdę o tożsamości jaka została narzucona kobietom⁴⁰. Interpretatorzy Biblii zajmują w tej kwestii różne stanowiska. Odwołałam się do kilku wybranych. Najpowszechniejsze jest to stanowisko, które uzasadnia podległość kobiety mężczyźnie faktem, iż została ona stworzona z jego żebra i jako druga. Zdaniem Paula Evdokimowa narodziny Ewy przedstawiają 00pierwotny archetyp człowieczeństwa⁴¹ – mężczyzny i kobiety stanowiących całość. Według Harolda S. Kushnera: „historia Ogrodu Edenu nie jest historią upadku człowieka, ale pojawienia się ludzkości”⁴². Kuszenie przez węża oznacza ewolucję rodzaju ludzkiego, w której Ewa odegrała rolę pierwszej istoty dokonującej samodzielnego wyboru i doświadczyła konsekwencji

---

³⁷ Kubiak Z., [1997], *Mitologia Greków i Rzymian*, Warszawa, Wyd. Twój Styl, ss. 99-102.

³⁸ Uliński M., [2001], *Kobieta i mężczyzna. Dzieje refleksji filozoficzno-społecznej*, Kraków, Wyd. Aureus, s.27.

³⁹ Adamiak E., [2006], *Kobiety w Biblii. Stary testament*, Kraków, Wyd. Znak, ss. 9-11, zob. też: Bosak P.Cz., [1995], *Kobiety w Biblii. Słownik-konkordancja*, Wyd. W drodze, ss. 71-75.

⁴⁰ Philips J.A., [1984,] *Eve the history of an Idea*, San Francisco, Harper&Row, s. XIII.

⁴¹ Evdokimow P., [1991], *Kobieta i zbawienie świata*, (tłum.), E. Wolicka, Poznań, s. 154; zob. też: Grochowska E., [2009], *Mężycy: dzieje pewnej słabości*, (w:) B.M. Pawlik-Popielarska, (red.), *Kobiecość, która uwiera*, Wyd. UG, ss. 121-148.

⁴² Kushner H.S., Co się naprawdę zdarzyło w ogrodzie Edenu?, (w:) „Tygodnik Powszechny”, z dn. 13 kwietnia 1997 r.

swego czynu. W tym ujęciu Ewa nie sprowadziła Adama na złą drogę, ale wskazała mu kierunek rozwoju. Mariana Valverde uważa natomiast, iż spożycie owocu z drzewa poznania nie symbolizuje niezależności Ewy, ale zmianę instancji podporządkowania. Posłuszeństwo wobec Boga pierwsza kobieta zamieniła na posłuszeństwo wobec szatana⁴³. Stary Testament oferował pozytywny obraz kobiecości, a w Nowym Testamencie, pojawiły się dwa stanowiska. Zdaniem Josy'ego Eisenberga⁴⁴ Ewangelie ukazują kobiety towarzyszące Chrystusowi w pozytywnym świetle, natomiast Dzieje Apostolskie – przeciwnie. Miejsce kobiety w chrześcijaństwie określiły ostatecznie „kodeksy domowe” św. Pawła zawarte w jego listach⁴⁵. Od IV wieku, wskutek rodzącego się kultu Marii, nastawienie do kobiety zaczęło się zmieniać⁴⁶ – dzięki Maryi wszystkie niewiasty otrzymały błogosławieństwo⁴⁷. Znaczącą rolę w upodmiotowieniu kobiet odegrał św. Augustyn głosząc, iż Adam i Ewa byli współodpowiedzialni za grzech pierworodny⁴⁸. Wzmocniona przez niego chrześcijańska doktryna indywidualnej duszy ludzkiej stanowiła ważny krok w kierunku emancypacji kobiet⁴⁹. Magdalena Środa uważa chrześcijański egalitaryzm za jedną z pierwszych teorii, dzięki którym kobiety pojawiły się w życiu społecznym w innych rolach niż matki, żony czy hetery.

W Średniowieczu możliwości rozwoju intelektualnego stwarzała kobietom klasztor. W opinii Marii Boguckiej nie była to izolacja, lecz szansa otwierająca możliwości działania na arenie publicznej i wpływania na bieg wydarzeń. Zamknięcie w nim albo w pustelni oraz: „wyrzeczenie się

---

⁴³ Valverde M., [1985], *Sex, Macht und Lust*, (w:) Chołuj B., [2005], *Między Marią i Ewą*, (w:) „*Katedra*”, nr 5, s. 3.

⁴⁴ Eisenberg J., [1996], *Kobieta w czasach Biblii*, (tłum.) I. Badowska, Gdańsk, Wyd. Marabut, s. 271.

⁴⁵ Sawyer D.F., [1999], *Kobiety i religie w początkach naszej ery*, (tłum.), K. Ciekot, Wrocław, Wyd. Astrum, ss.149-155.

⁴⁶ Ammicht-Quinn R., [2004], *Co ma Ewa wspólnego z Marią? Teologia, etyka i kategoria płci*, (tłum.), E. Krasuska, (w:) „*Katedra*” nr 5, ss. 5-17; zob. też: Sawyer D.F., *op. cit.*, ss. 195-210.

⁴⁷ Eisenberg J., *op. cit.*, s. 304, zob. też: M. Starowieyski, [1995], *Kobieta w starożytności chrześcijańskiej*, s. 23, (w:) A. Gąsiorowski, (red.), *Kobieta w kulturze średniowiecznej Europy*, Prace Komisji Historii Sztuki, t. XXI, Poznań.

⁴⁸ Radwan-Pragłowski J., [2009], *Kobieta i męczyzna człowiek rozdwojony*, Kraków, Wyd. UJ, s. 108.

⁴⁹ Środa M., [2003], *Indywidualizm i jego krytycy. Współczesne spory między liberalami, komunitarianami i feministkami na temat podmiotu, wspólnoty i płci*, Warszawa, Wyd. Aletheia, s. 43; zob. też: Pernoud R., [1990], *Kobieta w czasach katedr*, (tłum.), J. Badowska, Warszawa.

osobistego życia stanowiło cenę, jaką trzeba było zapłacić za wybicie się ponad przeciętność⁵⁰. Wiele kobiet z tego okresu uznano za męczennice i święte. Potężnymi kobietami były mistyczki i wizjonerki⁵¹ oraz niektóre władczynie⁵². Ważną rolę w życiu wielu kobiet odegrał, powstały w XII wieku, emancypacyjny ruch beginiek. Na terenie „beginazy” (parafii z kościołem, cmentarzem, szpitalem i szkołą)⁵³, zakładano przytulki dla samotnych dziewcząt z ludu, nie przyjmowanych do klasztoru z powodu braku posagu. W historii chrześcijaństwa okres Średniowiecza nazywany bywa „religią kobiet” ze względu na ich aktywność w życiu Kościoła⁵⁴. Poza klasztorem kobiety niewiele jednak miały możliwości własnego rozwoju. Jak zauważa Andrzej Mencwel, w Średniowieczu nie było „stanu kobiecego”⁵⁵. Status społeczny kobieta mogła zyskać jedynie jako żona⁵⁶ lub jako wdowa⁵⁷. Wiele badaczy tego okresu fascynują czarownice⁵⁸. Magiczna interpretacja świata tłumaczyła to, czego nie ogarniał rozum, a magię w życiu codziennym uprawiały właśnie kobiety, które przyrządzały posiłki, zajmowały się żywym inwentarzem i opiekowały chorymi⁵⁹.

---

⁵⁰ Bogucka M., *op. cit.*, ss. 55-56.

⁵¹ Np.: św. Cecylia, Hildegarda z Bingen, Hypatia, Katarzyna ze Sieny, św. Kinga, (w:) Kopaliński W., [1995], *Encyklopedia „drugiej płci”*, Warszawa, OW Rytm, zob. też: Sawyer D.F., *op. cit.*

⁵² Np.: Brunhilda, Eleonora Akwitańska, Blanka Kastylijska, Teodora, (w:) Radwan-Pragłowski J., *op. cit.*

⁵³ W Kościele katolickim, wprowadzono w tym czasie świeckie stanowiska dla kobiet: rejestrowana wdowa, katechetka, diakonisa, posługująca kapłanom. Dzięki nim niezamężne kobiety znajdowały szansę przeżycia jako „średniowieczne single”, (w:) Radwan-Pragłowski J., *op. cit.*, ss. 125-127.

⁵⁴ Uliński M., *op. cit.*, ss. 56-57; zob. też: Tancredi L., [2009], *Hildegarda z Bingen. Opowieść o życiu naznaczonym łaską*, (tłum.), M. Dobosz, Warszawa, Wyd. Promic.

⁵⁵ Mencwel A., [2006], *Wyobrażenia antropologiczne*, Warszawa, Wyd. UW, ss. 132-133.

⁵⁶ Bogucka M., *op. cit.*, ss. 77-79.

⁵⁷ Żony i wdowy mogły zajmować się lichwą i prowadzić handel. W miastach, wdowy prowadziły samodzielnie warsztaty, gospody i karczmy, w ich rękach była produkcja piwa i wódki. Panny, które nie poszły do klasztoru miały do wyboru w zasadzie tylko dwa zawody: służbę domową albo prostytucję, (za:) Bogucka M., *op. cit.*, ss. 67-73; zob. też: Radwan-Pragłowski J., *op. cit.*, ss. 140-141.

⁵⁸ Murray M., [1921], *The Witch-Cult in Western Europe*, Oxford, (za:) Bogucka M., *op. cit.*, ss. 167, 174, 178.

⁵⁹ Dzisiaj przyczyn polowań na czarownice upatruje się w potrzebie dyscyplinowania społeczeństwa wobec częstych wojen religijnych, epidemii i głodu. Uważa się też, że był to sposób likwidacji przeciwników politycznych i sposób wzbogacania się poprzez konfiskatę majątków. Dowodzi się, że polowanie na czarownice było następstwem konkurencyjności na rynku pracy, z którego chciano wyeliminować kobiety, albo elementem polityki demograficznej zmierzającej do kontroli urodzin. Spotkać można opinie sugerujące, że chodziło o eksterminację nadmiernej liczby starych kobiet.

Epoka Odrodzenia wpłynęła na zmianę położenia kobiet poprzez zmianę stosunków pracy⁶⁰. Kobiety pomagające dotychczas mężom, zostały pozbawione możliwości zarobkowania i zamknięte w domu. W sytuacji zmiany społeczno-gospodarczej tylko chłopka na wsi ciągle pozostawała osobą w gospodarstwie niezastąpioną. Szlachcianki i bogate mieszcзки zyskały natomiast czas wolny, co dało początek kobiecej klasie próżniaczej. Pozostałe kobiety, jeśli mimo dyskryminujących okoliczności zdobyły wiedzę, to ich aktywność była ośmieszana⁶¹, a nonkonformistyczne role – czarownicy, kacerki lub prorokini – spychały je na margines społeczny⁶². Literatura europejska przedstawiała postaci kobiet historycznych i mitycznych oraz wykształconych ówczesnych celebrytek⁶³.

W XVII i XVIII wieku sytuacja kobiet różniła się nieco, w zależności od kraju. Mocno zależne od mężczyzn pozostawały kobiety w Niemczech. Johann G. Fichte twierdził wprost, iż pragnieniem kobiety jest podporządkowanie się mężowi⁶⁴. W Anglii, toczono żywe dyskusje na temat człowieczeństwa kobiety. Opinie były zróżnicowane – przyznawano kobiecie prawo do posiadania duszy, ale krytykowano nieposłuszeństwo mężowi⁶⁵. We Francji rolę emancypacyjną odegrały „salony”⁶⁶, które obalały stereotypy i kształtowały opinię publiczną. Prowadziły je kobiety wykształcone,

---

⁶⁰ Clark A., [1919], *Working Life of Women in the 17th Century*, London, (za:), Bogucka M., *op. cit.*, ss. 92-93.

⁶¹ Kelly J., [1977], *Becoming Visible*, (w:) R. Bridenthal, C.C. Koonz, (red.), *Women in European History*, Boston, zob. też: Bogucka M., *op. cit.*, s. 92.

⁶² Taka sytuacja społeczno-kulturowa i gospodarczo-polityczna sprzyjała, zdaniem Boguckiej, rozwojowi swoistego transwestytyzmu kobiet, które w poszukiwaniu środków utrzymania przebierały się za mężczyzn, podejmowały służbę w wojsku i na okrętach albo przyłączały się do zbójckich band, (za:), Bogucka M., *op. cit.*, ss. 110-111; zob. też: Cordingly D., [2004], *Kobiety morza, piratki, heroiny, ladacznice*, (tłum.), K. Więcko, Wyd. Twój Styl.

⁶³ Christine de Pisan, Wenecjanka wychowana we Francji, na początku XV wieku wydała książkę, w której przekonywała, że dopuszczenie kobiet do edukacji nie zagraża mężczyznom, bo fakt iż kobieta może być sędzią czy władcą krajem nie znaczy, że musi to robić – *na co dzień nie ma takiej potrzeby*, (w:) Ch. de Pisan, [1983], *The Book of the City of Ladies*, Suffolk; por. Uliński M., *op. cit.*, ss. 81-83.

⁶⁴ Fichte J.G., [1960], *Grundriss des Familienrechts (als erster Anhang des Naturrechts)*, § 4, (w:) Fichte J.G., *Grundlage des Naturrechts*, Hamburg, Philosophische Bibliothek, Band 256, s. 304, (za:), Uliński M., *op. cit.*, s. 153; por. Bogucka M., *op. cit.*, s. 141.

⁶⁵ Do historii przeszło uzasadnienie odrzucenia przez Parlament petycji 6 tys. kobiet, które brzmiało: „to są kobiety i wśród nich żony, a więc prawo ich nie dostrzega”, (w:) Frazer A., [1984], *The “Weaker Vessel”. Women’s Lot in England in the 17th Century*, London, s. 270, (za:), Bogucka M., *op. cit.*, s. 199.

⁶⁶ Radwan-Pragłowski J., *op. cit.*, s. 278.

dominujące nad mężczyznami. Przeniesiona z pałaców i propagowana przez renesansową literaturę galanteria wobec kobiet poszerzała pole ich aktywności, pozwalając na działalność charytatywną i własną twórczość. Dyskusję ożywiały dodatkowo periodyki, do których kobiety mogły pisywać. Inne formy aktywności w życiu kulturalnym były im jednak niedostępne. Kobiety nie mogły chodzić do kawiarni i klubów ani nawet korzystać z publicznych czytelni i wypożyczalni książek. Podwójne standardy w odniesieniu do płci ośmieszano w pamfletach, a celem piszących, jak pokazuje przegląd literatury, była dyskredytacja kobiet. W opinii Boguckiej, specjalizującej się w tym okresie historycznym, zmiany sytuacji życiowej obejmujące kobiety w wiekach XVI-XVIII wykazały ich ogromne zdolności adaptacyjne, co być może przyczyniło się do wywołania tzw. kwestii kobiecej (*querelle des femmes*⁶⁷) – debat trwających do dziś ze zmiennym nasileniem – o naturze, zaletach i wadach kobiety, o jej społeczno-prawnym statusie i roli w rodzinie oraz o miejscu kobiet w społeczeństwie i państwie.

Filozofowie Oświecenia byli zgodni, iż należy przełamać wielowiekową dominację mężczyzn, która uzależniła kobiety ekonomicznie i opowiadali się za upowszechnieniem wykształcenia. Niektórzy, jak Jean Jacques Rousseau, oczekiwali, że odpowiedni program nauczania pozwoli kobietom lepiej zrozumieć ich powinności i utrwali *status quo*⁶⁸. Nieznaczne różnice występowały w poglądach na temat równości płci i społecznej roli kobiety⁶⁹. Wprowadzona w tym czasie liberalna definicja człowieka pominęła połowę ludzkości. Przykładem „historycznego chichotu” okazał się dorobek

---

⁶⁷ Słowo *querelle* ma dwojaką interpretację – oznacza skargę albo spór, (w:) Bogucka M., *op. cit.*, s. 115.

⁶⁸ Rousseau J.J., *Emil*, (tłum.), W. Husarski, t. II., Wrocław 1955, ss. 219-224.

⁶⁹ John Locke uważał, iż kobiety nie mogą być obywatelkami ponieważ nie mają prawa własności, (w:) Locke J., [1992], *Traktat Pierwszy*, § 47, (w:) *Dwa traktaty o rządzie*, (tłum.), Z. Rau, Warszawa, s. 49; Immanuel Kant wyższość mężczyzny uzasadniał jego rolą zdobywającego pożywienie, (w:) Burke E., [1988], *Dociekania filozoficzne o pochodzeniu idei wzniosłości i piękna*, (tłum.), P. Graff, Warszawa, s. 101; zdaniem Denisa Diderota przeciętna europejska kobieta jest całe życie tyranizowana, najpierw przez rodziców, a potem przez męża i zdana na ich łaskę, (w:) Diderot D., [1992], *O kobietach*, (tłum.), M. Skrzypek, Gdynia, s. 7; Maria Jean Antoine de Condorcet aktem tyranii nazwał nie przyznanie kobietom praw obywatelskich, (w:) Radwan-Pragłowski, *op. cit.*, ss. 324-325; John Stuart Mill był zdeklarowanym zwolennikiem równości płci, (w:) Mill J.S., [1995], *O rządzie reprezentatywnym. Poddanie kobiety*, (tłum.), M. Czyżyńska, Kraków, Wyd. Znak.

Francuskiej Rewolucji, która w swej Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela nie przyznała praw obywatelskich kobietom, aktywnym uczestniczkom rewolucji. Olympe de Gouges, autorce Deklaracji Praw Kobiet, głoszącej, że skoro „kobieta ma prawo wstępowania na szafot, powinna mieć również prawo wstępowania na trybunę”⁷⁰ udostępniono tylko pierwsze z tych miejsc. Maria Janion widzi w tym winę teologii natury, w której: „znalazła oparcie dominująca ideologia epoki, w przekonaniu, że sama natura określiła granice właściwe płciom, a ich przekroczenie grozi chorobą i obłędem”⁷¹. Filozofka ta pisze – powołując się na wypowiedź Mony Ozouf – iż zapoczątkowane przez francuską rewolucję nowożytne dylematy wolności dotyczyły również kobiecego symbolu. Dwoistość widoczna była na każdym kroku⁷². Czyniąc z kobiety najwyższy symbol wyzwolenia nie udzielono jej praw politycznych⁷³. W opinii Boguckiej, Oświecenie wyeliminowało najbardziej absurdalne teorie o niższości kobiety, pozostawiając jednak wątpliwość, co do jej możliwości intelektualnych. W praktyce życia codziennego niewiele się zmieniło, poza zwiększeniem dostępu do wykształcenia. W odczarowywaniu świata i uwalnianiu jednostki: „podmiotowość kobiet, ich los i kondycja nie były obecne”⁷⁴ bo, jak zauważa Środa – procesy indywidualizacji też mają płęć.

Wiek XIX ograniczył wolność kobiet pod względem prawnym zakazami dotyczącymi własności, wykształcenia, decyzji o losie własnym i potomstwa oraz nakazami obyczajowymi. Kodeks Napoleona ustanowił prawa kobiet na poziomie praw nieletnich, kryminalistów i ograniczonych umysłowo. Po Wiośnie Ludów w kobiecie niezamężnej najchętniej widziano

---

⁷⁰ Devance L., [1977], *Le féminisme pendant la Révolution Française*, (w:) „*Annales historiques de la Révolution Française*”, nr 229, s. 355, (za:), Janion M., [2006], *Kobiety i duch inności*, Wyd. 2, Warszawa, Sic!, s. 21; zob. też: Bogucka M., *op. cit.*, ss. 203-204; por. Radwan-Pragłowski J., *op. cit.*, ss. 320-322.

⁷¹ Janion M., *op. cit.*, s. 23.

⁷² Ozouf M., [1988], 1789: vandalisme et modernisme. *La Révolution culturelle*, (w:) “*Le Nouvel Observateur*”, 15-21 juillet, (za:), Janion M., *op. cit.*, s. 41.

⁷³ Być może stawianie pomników miało służyć oddaleniu realnej kobiety od życia publicznego, odebraniu jej podmiotowości ekonomicznej i politycznej oraz wykluczeniu z dyskursu społecznego i praktyki społecznej, (w:) Harten E., Harten H-Ch., [1989], *Femmes, culture et révolution, traduit de l'allemand*, Paris, (za:), Janion M., *op. cit.*

⁷⁴ Środa M., *op. cit.*, ss. 50-51, 65.

„muzę dla poetów, adresatkę wielkich wzruszeń”⁷⁵. Była postacią nierzeczywistą, która widoczną stawała się tylko dzięki posagowi. Natomiast kobietę zamężną na dobre zamknięto w domu. Matroną zostawała natychmiast po oczepinach.

Nierówności prawne, sprzyjające niejednokrotnie także opresji kobiet, zdemaskowała pierwsza fala feminizmu. Przeobrażenia ekonomiczno-społeczne, zapoczątkowane w XIX wieku przez otwarcie przed kobietami bram fabryk, wywołały problem emancypacji, zmieniając relacje między płciami. W międzywojniu, sytuacja prawna kobiet w Europie różniła się w zależności od państwa. W wielu krajach powstały organizacje narodowe walczące o prawa kobiet (niektóre z nich podporządkowane partii wodza)⁷⁶. Aktywny był międzynarodowy ruch kobiecy. W 1923 roku odbył się w Wiedniu Kongres Kobiet, w którym uczestniczyły przedstawicielki 70 krajów⁷⁷. Do rozszerzenia idei emancypacji i promowania mody na kobietę niezależną, w pewnym stopniu, przyczyniło się też nowe medium – kino. Druga Wojna Światowa zmusiła kobiety do stałej pracy poza domem⁷⁸, co otworzyło przed nimi szanse nieograniczonego rozwoju. Potem nic już nie było takie samo, tym bardziej, że emancypacja zapoczątkowana wojenną koniecznością została wzmocniona hasłami kontrkultury i wkomponowana w drugą falę feminizmu.

Na „problem bez nazwy” w odniesieniu do amerykańskich *house wives* zwróciła uwagę Betty Friedan. Po lekturze jej „Mistyki kobiecości” trzydziestoparoletnie, zamężne Amerykanki odkryły, że nie mają własnej tożsamości, własnych potrzeb ani możliwości ich spełnienia, gdyby się takie pojawiły⁷⁹. Publikacja Friedan wypromowała nowy wzór biograficzny dla

---

⁷⁵ Korcz W., [1994], *Być kobietą*, Warszawa, Polskie Nagrania, płyta CD, poz. 3.

⁷⁶ Np. w krajach faszystowskich i w Związku Radzieckim, (za:) Bogucka M., *op. cit.*, ss. 284-289.

⁷⁷ *Op. cit.*, s. 283.

⁷⁸ Kronika Kobiet, *op. cit.*, ss. 499, 501, 505.

⁷⁹ Friedan B., [2012], *Mistyka kobiecości*, (tłum.), A. Grzybek, Warszawa, Wyd. Czarna Owca, ss. 65-68, por. Giddens A. [2006b], *op. cit.*, s. 295. O bohaterkach tej książki David Riesman napisał, że troska o dzieci

kobiet, który zakładał: skupienie się na rozwoju osobowym, rekonstrukcję przeszłości polegającą na odrzuceniu „kobiecej mistyki” oraz rozpoznanie ryzyka bycia samodzielną. Ale tożsamość kobiet była tak ściśle określona przez rodzinę i dom, że kiedy z niego wyszły okazało się, iż jedynymi dostępnymi wzorami tożsamości były męskie stereotypy opisujące kobiety. Dlatego, zdaniem Barbary Sichtermann, kobiety, które chciały czegoś więcej niż życia rodzinnego, zmuszone były do „upolityczniania życia osobistego”⁸⁰. Tak narodziła się druga fala feminizmu. W ocenie Giddensa, tożsamościowy niepokój kobiet pojawił się z chwilą ujawnienia w życiu społeczeństw nowych sytuacji społeczno-ekonomicznych otwierających przed kobietami możliwości działania także poza domem⁸¹. Podobnie uważa wielu badaczy. Ronald Inglehart i Pippa Norris podkreślają, iż zmiany kulturowe prowadziły do przeobrażenia nie tylko życia politycznego, ale i prywatnego. W ich następstwie pojawiły się możliwości swobodnej ekspresji kobiet, które – dążąc do spełnienia i osiągnięcia określonego statusu – mogły to czynić już nie tylko przez małżeństwo i rodzinę. Jednak, ich zdaniem, sama w sobie zmiana kulturowa, (której kierunek nazwali „wzbierającą falą” poparcia dla równości płci)⁸², nie wystarczy do osiągnięcia równości, chociaż stanowi jej warunek konieczny. Bez zmiany samych kobiet nie ma nadziei na zmianę społeczeństwa⁸³. Tego zdania jest również Pia Skogemann (duńska psychoanalityczka wywodząca się ze szkoły Junga), która twierdzi, iż urzeczywistnienie buntu kobiet przeciw tradycyjnemu podziałowi ról było możliwe dzięki temu, że poprzedzające je pokolenie kobiet obudziło istniejący w nieświadomości zbiorowej archetyp kobiecości. Historyczna konieczność zastąpienia mężczyzn uświadomiła kobietom własną siłę, co

---

i dom jest często jedynym uzasadnieniem ich istnienia i mogłyby poczuć się niemal niezręcznie, gdyby ktoś miał je w tym wyręczać, (w:) Riesman D., [1971], *Samotny tłum*, (tłum.), J. Strzelecki, Warszawa, PWN, s. 74.

⁸⁰ Sichtermann B., [1986], *Femininity, The Politics of Personal*, Cambridge Polity, s. 2, (za:), Giddens A., [2006b], *op. cit.*, s. 294.

⁸¹ Giddens A., *op. cit.*, s. 311.

⁸² Inglehart R., Norris P., [2009], *Wzbierająca fala*, (tłum.), B. Hellman, Warszawa, Wyd. PIW, s. 27.

⁸³ *Op. cit.*, s. 17.

podminowało patriarchat⁸⁴ od wewnątrz i przygotowało grunt dla wystąpień następnego pokolenia kobiet, które w pełni zaczęło doświadczać dyskomfortu usytuowania pomiędzy tradycyjnym i ponowoczesnym modelem kobiecości. Badaczka ta uważa, iż w epoce przemian, z jaką mamy do czynienia, nie wystarczająco uświadamiamy sobie jakim zmianom poddawana jest nasza psychika wskutek wydostawania się z wielowiekowego wyparcia archetypu *Magna Mater*⁸⁵. (Zdaniem Jurija Łotmana, pierwsze przejawy docierania do świadomości czegoś wcześniej wypartego, zawsze wywołują chaos oraz negatywne emocje – dotyczy to i kultury i jednostki⁸⁶; zdaniem Gilesa Lipovetsky'ego, każda epoka odwołuje się do mitologicznych lub legendarnych postaci próbując przy ich pomocy określić własną tożsamość)⁸⁷.

Przez cały okres kultury patriarchalnej, w nieświadomości zbiorowej panował niepodzielnie archetyp ojca, który kobiecą mądrość uznawał za mniej istotną – pisze Skogemann. Wydobycie kobiecego archetypu wymaga przemiany kobiecości, poprzez świadomą integrację prastarych, archetypowych obrazów ukrytych w nieświadomości mężczyzn i kobiet⁸⁸. Archetypowa kobieta, ukryta w nieświadomości wszystkich kobiet, budzi się w każdej konkretnej kobiecie dopiero w wyniku procesu przemiany jej świadomości, której początkiem jest zmiana relacji z matką. Odwołanie do matczynej kobiecości odbywa się zwykle poprzez jej akceptację albo odrzucenie. Korzenie tych relacji sięgają archetypowego tła kobiecości⁸⁹. Matka i córka występują tutaj w ujęciu symbolicznym. Przemiana świadomości kobiet nastąpić może wtedy, gdy obie – matka i córka – zaakceptują nawzajem swoje doświadczenie jako element własnego rozwoju. Kiedy uznają ważność doświadczenia kobiet, które były przed nimi i wyrażą

---

⁸⁴ Skogemann P., [2003], *Kobiecość w rozwoju*, (tłum.), P. Billig, Warszawa, Wyd. Enetheia, s. 29.

⁸⁵ *Op. cit.*, s. 81.

⁸⁶ Łotman J., *op. cit.*, s. 24.

⁸⁷ Hirszowicz M., [2007], *Stąd, ale dokąd? Społeczeństwo u progu nowej ery*, Warszawa, Wyd. Sic!, s. 172.

⁸⁸ Skogemann P., *op. cit.*, s. 15.

⁸⁹ *Op. cit.*, s. 79; zob. też: Horney K., [2001], *Psychologia kobiety*, (tłum.), J. Majewski, Wyd. II., Poznań, Wyd. Rebis, ss. 177-178.

przyzwolenie na pełnoprawność doświadczenia tych, które będą po nich⁹⁰. Archetypy mogą okazać się pomocne w tym procesie przemiany kobiet mającym na celu zinternalizowanie „spuścizny Ewy”⁹¹.

Twórcą psychologii kultury opartej na archetypach jest Carl Gustav Jung⁹². W jego ujęciu archetypy stanowią wzorce instynktownego zachowania zawarte w zbiorowej nieświadomości. Treść nieświadomości i jej sposoby przejawiania się, są mniej więcej takie same wszędzie i dla wszystkich ludzi. Archetypy, mimo że w psychice każdego człowieka istnieją poza jego świadomością, odgrywają istotną rolę w rozwoju osobowości – są nośnikami wielopokoleniowego doświadczenia. Zadaniem rozwojowym jednostki jest uznanie ich za własne – przyjęcie niejako na wiarę, że są częścią psychiki. Samospelnienie, osiągnięcie jedności w rozumieniu kosmicznym możliwe staje się dopiero po zaakceptowaniu swego „cienia” czyli ciemnej strony własnej natury oraz uznanie za oczywiste istnienie we własnej psychice cech płci przeciwnej⁹³. Kobieta, aby osiągnąć pełnię kobiecości, musi zaakceptować istnienie w swojej psychice „animusa” – męskiego pierwiastka, a mężczyzna dla osiągnięcia pełni męskości musi zaakceptować istnienie w swej psychice „animy” – pierwiastka kobiecego. Według teorii Junga, „animus” kobiety ujawnia się poprzez projekcję. Kobieta przypisuje mężczyźnie cechy, które sama chciałaby urzeczywistnić (gdyby była mężczyzną) i obdarza go tymi cechami w przekonaniu, że będąc mężczyzną powinien je posiadać. (Do zagadnienia tego powrócę w rozdziale o tożsamości jednostki).

---

⁹⁰ Sobolewska J., [2011], Przemiana matki Polki, (w:) „Gazeta Wyborcza”, z dn. 15 września, s. 13, o możliwości zmiany relacji matki i córki, w rozmowie z Joanną Bator finalistką nagrody „Nike”.

⁹¹ Spuściznę Ewy rozumiem jako *dziedzictwo kulturowe płci/rodzaju uwzględniające constans społecznej roli kobiety z równoczesną akceptacją dla jej emergentnej ewolucji, wywołanej w świadomości społecznej działaniem ruchów kobiecych i/lub feministycznych*. Uznaję tę definicję za *in statu nascendi*, tzn. punkt wyjścia do dalszej pracy nad konstruowaniem tego pojęcia w socjologii i psychologii np. w stronę kategorii operacyjnej w badaniach o potrzebach i możliwościach rozwojowych kobiet, we współczesności.

⁹² Jung C.G., [1993], *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, Wyd. III, (tłum.), J. Prokopiuk, Warszawa, Czytelnik.

⁹³ We współczesności takie podejście nazywane bywa androgynią, (w:) Bem S.L., [2000], *Męskość – kobiecość. O różnicach wynikających z płci*, (tłum.), S. Pikiel, Gdańsk, GWP, ss. 116-124.

Jean Shinoda Bolen⁹⁴, lekarka prowadząca praktykę psychiatryczną uznała, iż polaryzacja archetypów zbiorowej nieświadomości w ujęciu Junga i jego następców utrudnia odnalezienie się w nich kobietom niezależnym – mądrym, walecznym i o rozwiniętej duchowości⁹⁵. Wzbogaciła zatem koncepcję archetypów o ginocentryczne spojrzenie na psychikę kobiety i przeprowadziła ich analizę, odwołując się do postaci mitologicznych bogiń⁹⁶. W opisie wykorzystała doświadczenia własnej praktyki klinicznej, wykazując podobieństwo losu żyjących w patriarchalnej kulturze greckich bogiń i kobiet współczesnych (w obu przypadkach projektowanie własnego życia odbywało się na zasadach ustalonych przez mężczyzn). Kobiety dostosowujące się do mężczyzn postrzegane były (i nadal są) jako wybrane, kobiety izolujące się od mężczyzn postrzegane były (i nadal są) jako odrzucone, a kobiety manipulujące mężczyznami były (i są) przez nich pożądane, a przez inne kobiety potępiane. Życie kobiet, jak twierdzi nie tylko ta badaczka, „kształtuje wizerunek idealnej kobiecości obowiązujący w danej epoce”⁹⁷, wskutek czego kobieca psychika znajduje się pod nieustannym wpływem wewnętrznych archetypów i zewnętrznych stereotypów⁹⁸. Zapanowanie nad sprzecznościami jakie to wywołuje możliwe jest wówczas, gdy kobieta uświadamia sobie istnienie jednych i drugich⁹⁹. Jeśli na określonym etapie rozwoju społeczeństwa pewien archetyp zostaje wzmocniony, kultura dopuszcza, aby kobiety znajdujące się pod jego wpływem mogły realizować

---

⁹⁴ Jean Shinoda Bolen jest także działaczką feministyczną. Z jej inicjatywy od roku 2006 w drugą niedzielę maja, odbywają się tzw. „stania kobiet na rzecz pokoju”. Mają one miejsce również w Polsce, (za:) „Gazeta Wyborcza”, z dn. 7-8 maja 2011 r., s. 4.

⁹⁵ Wcześniej do takich wniosków doszły również inne Jungistki; por. Pope K., Pearson C.S., [1981], *The Female Hero in American and British Literature*, New York, R.R. Bowker&Co.

⁹⁶ Bolen J.S., [2006], *Boginie w każdej kobiecie*, (tłum.), M. Junkieles, Warszawa Wyd. Jacek Santorski&Co, ss. 27-28. Autorka opracowała również typologię męskich archetypów, którą opisała w tomie „Bogowie w każdym mężczyźnie”.

⁹⁷ *Op. cit.*, s. 39; zob. też: S. de Beauvoir, [2007], *Druga płeć*, (tłum.), G. Mycielska, M. Leśniewska, t. 1, Wyd. Literackie; Stein E., [1999], *Kobieta i jej zadanie według natury i łaski*, (tłum.), J. Adamska, Tczew-Pelplin, Wyd. Bernardinum.

⁹⁸ W kulturze zachodniej do niedawna jedynym społecznie akceptowanym był archetyp i stereotyp matki.

⁹⁹ Bolen J.S., *op. cit.*, s. 19.

swoje wewnętrzne cele, przy społecznej aprobacie¹⁰⁰. Z takim przypadkiem, jak się zdaje, możemy mieć do czynienia dzisiaj. Wskutek zmiany społecznej wzmocniony został archetyp „bogiń niezależnych”, co sprzyja zaangażowaniu kobiet w życiu publicznym.

Dziejowa tradycja ludzkości pozwala doszukać się w znaczeniu pojęcia „kobieta” archetypów kobiecości i wspólnego dla płci żeńskiej schematu postrzegania kobiety, którym jest społeczny stereotyp będący podstawą *genderowej* stereotypizacji w danej kulturze. Stereotyp kobiety zawiera zestaw cech uznanych za typowe dla kobiet, sądy o ich możliwościach intelektualnych, psychicznych i fizycznych oraz opis zachowań przypisanych roli społecznej kobiety. W perspektywie społeczno-kulturowej, stereotypy oznaczają systemy zbiorowych przekonań wyuczonych w procesie dorastania i socjalizacji, które podzielane są przez ogół społeczeństwa¹⁰¹. Zakorzenione w kulturze jako swoiste dziedzictwo przekazywane z pokolenia na pokolenie, tworzą obszary wspólnej wiedzy i wywierają wpływ na zachowania członków społeczeństwa. W większości współczesnych społeczeństw praktyki kulturowe legitymizują poglądy na temat nieredukowalnych różnic między kobietami i mężczyznami. Teorie tożsamości w psychologii społecznej przyjmują stereotypy za podstawę procesu samoidentyfikacji jednostki, mówi się o nich, jako o swego rodzaju „przekazie genetycznym” zawierającym wspólną wiedzę gatunkową umożliwiającą przetrwanie¹⁰². W perspektywie poznawczej zwraca się uwagę na konsekwencje społeczne wywołane ich funkcjonowaniem. Stereotypy same w sobie, jako stymulatory zachowań kobiet i mężczyzn, wydają się społecznie nieszkodliwe. Problem ze stereotypami wynika, jak sądzę, z ich antyegalitarnych tendencji. Na początku

---

¹⁰⁰ *Op. cit.*, s. 40; zob. też: Dudek Z.W., [2007], Archetypowe wzorce inicjacji bohaterskich, (w:) „*Albo-albo. Problemy psychologii kultury*”, nr 3, ss. 9-28; por. Skogemann P., *op. cit.*, s. 14.

¹⁰¹ Chomczyńska-Rubacha M., [2006], Wpływ działań edukacyjnych na spostrzeganie stereotypów płciowych, (w:) tejże, (red.), *Role płciowe. Kultura i edukacja*, Łódź, Wyd. WSH-E, ss. 111-118.

¹⁰² Tajfel H., [1976], Tożsamość społeczna i zachowania międzygrupowe, (w:) „*Przegląd Psychologiczny*”, nr 2, ss. 151-180.

dziejów, kiedy kryterium różniącym płeć była biologia i podział pracy, stereotypowe postrzeganie kobiety i mężczyzny miało swoje logiczne uzasadnienie. Dzisiaj, kiedy nałożyło się na to wielowiekowe doświadczenie społeczno-kulturowe, zarówno wiedza teoretyczna, jak i badania empiryczne, a nawet *common sense*, dowodzą społecznej szkodliwości bezrefleksyjnego uogólniania stereotypów płci. Nie służy to ani jednostce, ani poznawaniu prawdy o kobiecie i mężczyźnie, ani rozwojowi społeczeństw.

Skrócony opis wybranych fragmentów historii miał za zadanie pokazać jak rodziły się stereotypy dotyczące kobiet, co miało wpływ na ich umacnianie się i które z nich przetrwały kolejne zmiany społeczno-kulturowe. Następnym krokiem jest zatem określenie usytuowania kobiety we współczesnej kulturze.

Kobieta we współczesnej kulturze Zachodu

Współczesna definicja kobiety w kulturze zachodniej ukształtowana została w podejściu psychoanalitycznym, zgodnie z normą kulturową opartą na cichym założeniu, że mężczyzna jest pierwowzorem człowieka¹⁰³. Nakazuje to kobiecie określanie siebie w relacji do mężczyzny. Jak twierdzi Seyla Benhabib, kobieta w zachodniej kulturze „jest dokładnie tym, czym nie jest mężczyzna”¹⁰⁴, kobieca tożsamość określana jest przez brak – autonomii, niezależności, fallusa. Egzemplifikacją takiego podejścia jest również język, w którym kobiety się ignoruje, stosując dla ich określania męskie zaimki¹⁰⁵ oraz używając męskiego podmiotu w opisach definicji sytuacji¹⁰⁶.

---

¹⁰³ de Beauvoir S., *op. cit.*, ss. 144-145.

¹⁰⁴ Benhabib S., [1992], *Situating the Self. Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*, NY, s. 157, (za:), Środa M., [2003], *op. cit.*, s. 225, zob. też: Środa M., [2009], *Kobiety i władza*, Warszawa, Wyd. W.A.B., por. S. de Beauvoir, *op. cit.*

¹⁰⁵ Od ok. 1800 roku zaczęto gubić – jak podaje Kopaliński – tożsamość mężatek, które nie tylko pozbawiono panińskiego nazwiska, ale również imienia. Zaczęły występować jako, np. „pani Adamowa Kowalska”, (w:) Kopaliński W., [1995], *op. cit.*, s. 674.

¹⁰⁶ Buczkowski A., [1999], Czy potrafimy się zrozumieć – język kobiety i język mężczyzny, (w:) E. Pakszys, W. Heller, (red.), *Humanistyka i płeć, III, Publiczna przestrzeń kobiet: obrazy dawne i nowe*, Poznań, Wyd. UAM, ss. 201-203; por. Bem S.L., *op. cit.*, s. 50.

Odzwierciedlenie własnego rozumienia pojęć „kobieta” i „kobiecość” znalazłam w pracach Ellyn Kaschack – amerykańskiej psychoterapeutki współpracującej z międzynarodowym ruchem kobiet oraz Anny Titkow – socjolożki badającej tożsamość polskich kobiet. Kaschack koncepcję nowej psychologii kobiety stworzyła w podejściu interdyscyplinarnym. Odwołanie się do zakresu pojęciowego różnych dyscyplin pozwoliło jej na pełniejsze wyrażenie kobiecych doświadczeń. Autorka podkreśla, że w kulturze zachodniej stawanie się kobietą ćwiczone jest w procesie socjalizacji. Zachowania znaczących innych przekazują dziewczynce komunikaty jak ma się podobać, ponieważ jako kobieta będzie identyfikowana poprzez ciało, którego wygląd powinien świadczyć o seksualności, zapewniającej stymulację męskiego sposobu reagowania. Definicja ciała w kategoriach androcentrycznych stanowi dla kobiety alternatywę, albo jesteś taka, jaką chcą cię widzieć i jesteś, albo jesteś sobą i cię nie ma¹⁰⁷. Granice odrębności i dostępności kobiety wytyczone są przez mężczyzn jej życia – ojca, brata, chłopaka, partnera, męża, szefa. Bagatelizowanie stawianych przez nich ograniczeń zagraża bezpośrednio jej bezpieczeństwu fizycznemu i psychicznemu¹⁰⁸. Znaczących innych, którzy mogą ustalać granice wolności kobiety przybywa wraz z jej wiekiem, co sprawia, iż przez całe życie trenuje ona dostosowywanie się do sytuacji, których sama nie definiuje. W relacjach szuka szansy na umocnienie poczucia własnej wartości i, świadomie bądź nie, zabiega o stan przynależności, ograniczając samą siebie. Nowe granice pojawiają się zwykle wraz z nowym mężczyzną w jej życiu¹⁰⁹. Ze swej praktyki psychoterapeutycznej autorka wnosi, iż dorosłą kobietę, wychowaną w kulturze zachodniej, stawia się wobec wyboru: albo życie sterowane

---

¹⁰⁷ Kaschack E., [2001], *Nowa psychologia kobiety. Podejście feministyczne*, (tłum.), J. Węgrodzka, Gdańsk, GWP, s. 125. Zjawisko to opisuje Noblistka Doris Lessing w swej książce „Lato przed zmierzchem”, [2008], Warszawa, W.A.B.

¹⁰⁸ *Op. cit.*, ss. 134-135.

¹⁰⁹ Ilustruje to postawa bohaterki filmu „Uciekająca panna młoda”, reż. Garry Marshall [1999]. (Dostosowywanie swego sposobu życia do oczekiwań partnerów sprawiło, że nie wiedziała kim jest).

oczekiwaniami społeczeństwa ceniącego kobiety o silnej orientacji na relacje albo – wbrew wychowaniu – kreowanie własnej. Cokolwiek wybierze, źle wybierze. Pochwała albo krytyka może ją spotkać w każdej sytuacji życiowej: wtedy, gdy tylko pracuje, wtedy, gdy tylko wychowuje dzieci, a także wtedy, gdy pracuje i wychowuje dzieci. Niezależnie od dokonanego wyboru, rzadko osiąga wysoką samoocenę¹¹⁰. W indywidualistycznym społeczeństwie niespełnienie wymogów ról społecznych uważane jest za osobistą klęskę i dlatego kobieta mając wybór, właściwie nie ma wyboru, nadal spełnia oczekiwania innych. Dylemat współczesnej kobiety, polega na tym, iż dokonując ważnych wyborów życiowych zwykle sama siebie ogranicza¹¹¹. Psychologicznym następstwem tej sytuacji jest charakterystyczny niepokój, który staje się częścią tożsamości współczesnych kobiet, choć każdą z nich spotyka to w innym okresie życia i w innym wymiarze¹¹². Autorka nazwała paradoksem kulturowym fakt, iż w społeczeństwie, które ceni sobie indywidualizm, dziewczynki od najmłodszych lat uczy się budowania własnego świata na związkach z innymi i kształtowania poczucia tożsamości w relacji *do*¹¹³. Kaschack, podobnie jak de Beauvoir, uważa doświadczenie społeczne kobiety, wynikające z jej płci, za wspólne przeżycie wszystkich kobiet¹¹⁴. Mimo że każda kobieta jest inna, to w przebiegu ich życia odnaleźć można te same wymiary doświadczenia społecznego dowodzące jego uniwersalności. Z tym stanowiskiem się identyfikuję w niniejszej rozprawie.

Przedstawione wyżej spostrzeżenia dotyczące uwarunkowań rozwoju indywidualnego kobiety w zachodniej kulturze wydają się być przystawalne do polskiej rzeczywistości, potwierdzają to, m.in., badania, które cytuję w rozdziale o tożsamości jednostki. Niemniej jest też druga strona tego

---

¹¹⁰ *Op. cit.*, s. 151.

¹¹¹ Słowa piosenki punkowego zespołu „Piekło kobiet” brzmią: „jeśli jesteś próżna strój się dla mężczyzn, jeśli jesteś uległa – usługuj im, jeśli się nudzisz – ródź im dzieci, jeśli jesteś głupia – żyj dla nich”, (za:), Bąk T., [2008], *Kobieta w subkulturach młodzieżowych*, Warszawa, Wyd. UKSW, s. 310.

¹¹² *Op. cit.*, s. 157; zob. też: Giddens A., [2006a], *op. cit.*, ss. 424-425.

¹¹³ *Op. cit.*, s. 118.

¹¹⁴ *Op. cit.*, s. 17.

zagadnienia, a mianowicie – polska specyfika, o której wspominają badaczki rodzime i zagraniczne. Zwracają one uwagę, że kobiety polskie miały większe niż pozostałe Europejki podstawy, aby na początku XX wieku czuć się obywatelkami. Równoległe podporządkowanie sprawie narodowej i rodzinie sytuowało je w sieci zależności społecznych na wysokiej symbolicznej pozycji, chociaż pozbawiającej prawa do gratyfikacji za wywiązywanie się z tych zbożnych, skądinąd, obowiązków¹¹⁵. Nawiązuje do tego Anna Titkow pisząc, iż okres zaborów wytworzył kulturowy wzorzec kobiety polskiej jako postaci heroicznej, odpowiedzialnej za utrzymanie tradycji narodowej i ciągłości mowy ojczystej. Jest nim: „funkcjonujący po dziś dzień w sferze postaw oraz zachowań społeczny genotyp wzoru kobiety jako osoby, która potrafi sprostać najtrudniejszym wymaganiom stawianym przez rzeczywistość społeczną. [...] nie oczekującej przy tym innych gratyfikacji niż tylko symboliczne i mimo to, a zarazem dzięki temu, uzyskującej wysoki prestiż i pozycję w rodzinie i w społeczeństwie”¹¹⁶. Sławomira Walczewska, taką formułę udziału kobiet we wspólnocie narodowej obwinia za to, że wzór osobowy „matki Polki” stał się mitem anty emancypacyjnym¹¹⁷. Presja powinności wynikających z jego statusu, wielu kobietom uniemożliwiała¹¹⁸ podjęcie aktywności zorientowanej na własny rozwój. Z badań historycznych Alicji Kusiak-Brownstein¹¹⁹ wynika, iż w chwilach zagrożenia porządku

---

¹¹⁵ Nora Koestler podkreśla, że życie pod zaborami wytworzyło potrzebę, aby Polka z wyższych warstw społecznych zastępowała w zarządzaniu majątkiem męża, a czasem ojca lub brata, walczących w powstaniach. Przyczyniło się to do społecznego usankcjonowania miejsca szlachcianek w ruchu oporu przeciw zaborcom. Jej zdaniem: „Polki jeszcze przed rozpowszechnieniem się idei oświeceniowych zdołały uzyskać pozycję, która sygnalizowała kierunek dalszej ewolucji”, (w:) Koestler N., [1992], *Kobiety polskie między społeczeństwem tradycyjnym a nowoczesnym*, (w:) A. Żarnowska, A. Szwarc, (red.), *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa, IH UW, s. 37.

¹¹⁶ Titkow A., [2007], *op. cit.*, s. 50, (podkr. autorki); por. Janion M., *op. cit.*, s. 79.

¹¹⁷ Walczewska S., [1999], *Damy, rycerze i feministki. Kobiety dyskurs emancypacyjny w Polsce*, Kraków, Wyd. eFka, s. 53.

¹¹⁸ Jak pokazuje obserwacja życia społecznego, często nadal nie pozostawia.

¹¹⁹ Model „walczącej patriotki” jest, zdaniem tej badaczki, uzupełnieniem tradycyjnej, patriarchalnej koncepcji kobiecości. To tłumaczy, tragiczny zazwyczaj koniec kobiet-wojowniczek. Dziewice, które zginęły w walce stawały się ikonami narodowymi, a nazwisk pozostałych kobiet walczących na drugiej linii frontu, nie ma nawet na listach poległych. W najgorszej sytuacji były jednak te, które przeżyły i nie chciały wrócić do roli przypisanej im przez patriarchalną kulturę. Sklasyfikowane zostały jako *queer* i wyparte z narodowej pamięci, (w:) Kusiak-Brownstein A., [2006], *Płeć kulturowa, doświadczenie i wojna – kilka*

publicznego, kryzysu politycznego lub stanu wojny, w społeczeństwach budzony bywa wzorzec kobiety-rycerza, o którym zapomina się z chwilą nastania pokoju, aby uniknąć nagradzania kobiecych zasług i spłacania poniesionych przez kobiety kosztów. Chociaż aktywnie przyczyniały się do tworzenia historii znalazły się poza jej nawiasem¹²⁰. W tym kontekście zmuszona jestem powrócić jeszcze raz do historii.

W odrodzonej Polsce, kobiety uzyskały pełne prawa obywatelskie. Międzywojnie stało się okresem, wymuszonej przez życie, niezwyklej mobilizacji kobiet na wszystkich polach działalności publicznej¹²¹, głównie w sferze organizacyjnej i finansowej¹²². W świadomości społecznej zapisały się praktyki zakładania przez kobiety szkół, związków zawodowych, spółdzielni mieszkaniowych¹²³. Pojawiły się też pionierki w nowych zawodach tworzące podwaliny pod – odmienne od dotychczasowych – wzory biograficzne kobiecego życia¹²⁴. Niektóre, ulegając egzaltacji politycznej, w oczekiwaniu na czas, kiedy znowu żołnierki okażą się potrzebne, tworzyły organizacje paramilitarne¹²⁵. Po II Wojnie Światowej aktywizacja zawodowa kobiet utrwaliła się. Zdaniem Anny Titkow mogło to wnieść nowe elementy do

---

metodologicznych uwag o wykorzystaniu relacji wspomnieniowych, (w:) A. Żarnowska, A. Szwarc, (red.), *Kobieta i rewolucja obyczajowa. Zbiór studiów*, Tom IX, Wyd. DiG, ss. 409-420.

¹²⁰ Zdaniem Tomasza Nałęcza, zasługują one na wspomnienie, jako: „przejaw swoistego folkloru, a nie zjawisko społeczne, warte odnotowania i opisanie”, (w:) Nałęcz T., [1994], *Kobiety w walce o niepodległość w czasie pierwszej wojny światowej*, (w:) A. Szwarc, A. Żarnowska, (red.), *Kobieta i świat polityki. Zbiór studiów*, Warszawa, Instytut Historyczny UW, s. 77; zob. też: Bruchnańska M., [1933], *Ciche bohaterki. Udział kobiet w Powstaniu Styczniowym*, (Materiały), Miejsce Piastowe.

¹²¹ Kusiak-Brownstein A., *op. cit.*, s. 415; zob. też: Titkow A., [2007], *op. cit.*, 58.

¹²² Makowski K.A., (red.), [2007], *Aktywność kobiet w organizacjach zawodowych i gospodarczych w XIX i XX wieku*, Poznań, IH UAM.

¹²³ Żarnowska A., Szwarc A., (red.), [2000], *Kobiety w Polsce międzywojennej. Równe prawa i nierówne szanse*, Warszawa, Wyd. DiG.

¹²⁴ Chyra-Rolicz Z., [1992], *Pionierki w nowych zawodach na początku XX wieku*, (w:) A. Żarnowska, A. Szwarc, (red.), [2006], *op. cit.*

¹²⁵ Taką organizacją było Przysposobienie Kobiet do Obronności Kraju. Wywodząca się niego Wojskowa Służba Kobiet AK odegrała znaczącą rolę podczas II Wojny Światowej, aktywizując do walki z wrogiem kobiety polskie. Było to 60 tys. w kraju i 15 tys. zagranicą Polek-żołnierzy oraz tysiące harcerek, nie ewidencjonowanych z przyczyn konspiracyjnych. WSK AK kierowała generał Maria Wittek, której nazwisko w podręcznikach szkolnych powinno znajdować się w jednej linii z innymi przywódcami Polski Podziemnej, a tak nie jest, zob.: *Służba Polek na frontach II wojny światowej*, Toruń 1997, 1998, 1999, 2003, Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”, zob. też: A. Zawadzka, Z. Zawadzka, (red.), [1983], *Pełnić służbę*, Wyd. PIW; K. Wyczańska, (red.), [1983], *Harcerki 1939-1945*, Warszawa, Wyd. PWN; Modelski Ł., [2011], *Dziewczyny wojenne. Prawdziwe historie*, Kraków, Wyd. Znak.

wzoru biograficznego Polek: orientację na sukces, wiarę we własne możliwości, partnerską wizję relacji. Tak się jednak nie stało i „menedżerski matriarchat”¹²⁶ czyli tradycyjny wzorzec odwołujący się do opiekuńczości, poświęcenia i etyki troski – został podtrzymany¹²⁷. Do podobnych wniosków doszedł Marcin Czerwiński: „w Polsce akceptacja nowych form obecności społecznej kobiet przyszła dość łatwo. Jednakże nie wszystkie konsekwencje tego zjawiska znalazły odbicie w świadomości, a różnopłaszczyznowe relacje kobiet i mężczyzn nie zostały uporządkowane”¹²⁸.

W historii końca XX wieku Polki odegrały istotną rolę w ruchu „Solidarność”¹²⁹, ale uwagę na to zwróciły dopiero Kongresy Kobiet¹³⁰, dzięki czemu pojawiły się publikacje opisujące udział kobiet w tworzeniu podstaw polskiej transformacji ustrojowej. Początek XXI wieku zastał Polskę w samym środku transformacji społeczno-ekonomicznej. Podobnie jak po roku 1945, był to czas doskonały na zmiany, również w życiu kobiet. Na pytanie, czy tym razem Polki wykorzystały go do określenia na nowo swojego miejsca w życiu społecznym – w rodzinie i poza nią, mogłyby odpowiedzieć szersze badania. Dotychczasowe prace czołowych polskich socjolożek zajmujących się zagadnieniami *genderowymi* pokazują, że trudno ocenić to jednoznacznie.

Zdaniem Małgorzaty Fuszary: „w sytuacji, w której podziały na sferę męską – publiczną i kobiecą – prywatną zostały zakwestionowane, dawne relacje nie są już akceptowane i nie są możliwe do dalszego utrzymania”¹³¹. Potrzebny jest „nowy kontrakt płci”, którego kształtowanie stanowi skomplikowany proces. Badania wskazują znaczne różnice poglądów na

---

¹²⁶ Titkow A., [2007], *op. cit.*, ss. 63-65.

¹²⁷ Wg Elżbiety Tarkowskiej, kobiety polskie nie mają własnej przyszłości, a ich teraźniejszość jest wypełniona bieżącymi sprawami rodziny, z konieczności lub z wyboru mają „poczucie czasu zamkniętego i braku możliwości zmiany”, (w:) Tarkowska E., Pokolenie i płeć a zróżnicowanie stylów życia, (w:) Siciński A., (red.), [1988], *Style życia w miastach polskich (u progu kryzysu)*, Wrocław, Zakład Ossolińskich, s. 270.

¹²⁸ Czerwiński M., [1974], *Życie po miejsku*, Warszawa, PIW, ss. 108-110.

¹²⁹ Kozińska-Bałdyga A., [1998], Kobiety, feminizm, demokracja, (w:) „*Więź*” nr 1, zob. też: Penn S., [2003], *Podziemie kobiet*, (tłum.), H. Jankowska, Warszawa, Wyd. Rosner i Wspólnicy.

¹³⁰ Piotrowska J., (red.), [2009], *Kobiety dla Polski Polska dla Kobiet – 20 lat transformacji 1989-2009*, Raport na Kongres Kobiet, Warszawa, Wyd. Feminoteka.

¹³¹ Fuszara M., (red.), [2002], *Kobiety w Polsce na przełomie wieków. Nowy kontrakt płci?*, Warszawa, ISP, s. 8.

model rodziny, na udział kobiet we władzy i na regulacje prawne¹³². Zainteresowanie nowym kontraktem płci nie wydaje się oczywiste¹³³ także w przypadku samych kobiet. Renata Siemieńska podkreśla, iż wielość organizacji kobiecych, powstałych po 1989 roku, wyraźnie pokazuje różnice interesów i koncepcji dotyczących kobiecych ról społecznych¹³⁴, co powinno – jak się zdaje – wywołać reakcję ruchów walczących o prawa kobiet. Anna Titkow, zastanawiając się: „dlaczego polskie kobiety pozostają bierne wobec tendencji usiłujących ograniczyć ich społeczne funkcjonowanie do sfery małżeństwa i rodziny”¹³⁵, uważa, że warto przeanalizować czy i jak: „historyczny wymóg podporządkowania interesów i potrzeb kobiet interesowi Rodziny, Narodu, Państwa”, wpływa na kształtowanie tożsamości Polek także dzisiaj. Autorka ta, powołując się na Kathleen Gerson¹³⁶, sugeruje poszukiwanie wyjaśnień dotyczących kobiecych zachowań w innych przestrzeniach doświadczenia społecznego, aniżeli tylko socjalizacja i męska dominacja. Jej zdaniem warto zastosować podejście dynamiczne¹³⁷ uwzględniające przebieg życia kobiety. Kluczem do zmiany pozostaje zatem odpowiedź na pytanie: „czy same kobiety mają świadomość dyskryminacji, czy są zwolenniczkami podjęcia działań na rzecz wyrównywania szans?”¹³⁸ Uzyskanie tej odpowiedzi mogłoby wskazać, czym powinny zajmować się ruchy pro-kobiece.

---

¹³² Kurczewski J., [2002], Równouprawnienie płciowe reprezentacji w opinii polskich parlamentarzystów, (w:) Fuszara M., (red.), [2002], *op. cit.*, ss. 65-83.

¹³³ Gromkowska-Melosik A., [2005], Dyplom akademicki i społeczne kariery kobiet. De(kon)strukcje przestrzeni emancypacji, (w:) R. Leppert, Z. Melosik, B. Wojtasik, (red.), *Młodzież wobec (nie)gościnnej przyszłości*, Wrocław, Wyd. DSWE TWP, ss. 45-54.

¹³⁴ Siemieńska R., [2003], Polacy i Polki w życiu publicznym, (w:) R. Siemieńska, (red.), *Aktorzy życia publicznego. Płeć jako czynnik różnicujący*, Warszawa, WN Scholar, s. 224.

¹³⁵ Titkow A., [2007], *op. cit.*, s. 13.

¹³⁶ *Op. cit.*, s. 48; por. Gerson K., [1985], *Hard Choices. How Women Decide about Work, Career and Motherhood*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.

¹³⁷ Dynamiczne podejście w pisaniu o kobietach wymaga ujęcia interdyscyplinarnego, odwołania się nie tylko do historii narodu, ale także do dziejów ludzkości, a nawet do archetypów kobiecości oraz do psychologii kobiety. Stwarza to okazję przybliżenia badanych zagadnień i związanych z nimi implikacji, uczestnikom badań, a na badaczach wymusza zastosowanie metod ukazujących problem z różnej perspektywy.

¹³⁸ Fuszara M., (red.), [2002], *op. cit.*, s. 15.

Identyfikuję się w rozprawie z tymi stanowiskami wychodząc z założenia, iż zrozumienie potrzeb kobiet wymaga akceptacji zmiennego charakteru kobiecej tożsamości¹³⁹, o czym pisze Paweł Dybel podważając teorie psychoanalityczne utożsamiające skłonność do neurotyzmu z naturą kobiety. Zmiana w postrzeganiu kobiety wymaga odrzucenia jej wizerunku utrwalonego przez Zygmunta Freuda oraz odwołania się do złożoności podłoża¹⁴⁰ na jakim tożsamość kobiety była i jest konstruowana. Pogłębionej analizy wymagają: historyczne uwarunkowania marginalizowania roli kobiety w dziejach oraz psychologiczne ograniczenia wynikające z dwoistości kobiecej natury i unikalności kobiecego doświadczenia. Analizy i opisu wymaga też codzienna rzeczywistość kobiet. Dokonać tego można z kobiecej perspektywy i posługując się kobiecym językiem¹⁴¹. Podejściem spełniającym te warunki jest ginocentryzm. Opisuję je pokrótce w kolejnym fragmencie.

O kobiecie i kobiecości z kobiecej perspektywy

Kobieca perspektywa poznawcza zakłada stosowanie rozwiązań o charakterze strategii rodzajowych czyli stereotypowo kobiecych, takich jak: uczuciowość, zrozumienie, doświadczenie ciała¹⁴². Ponieważ: „kobietom dano takie same słowa jakie mają mężczyźni”¹⁴³, wyrażają nimi nie własny sposób myślenia, ale sposób w jaki rzeczywistość postrzegana jest przez mężczyzn. Podejście ginocentryczne w nauce, formułuje postulaty i projekty eksponujące kobiece elementy postawy poznawczej jako alternatywne wobec dotychczasowych,

---

¹³⁹ Dybel P., [2006], *Zagadka „drugiej płci”*. Spory wokół różnicy seksualnej w psychoanalizie i feminizmie, Kraków, Wyd. Universitas, s. 182; zob. też: Brizendine L., [2006], *Mózg kobiety*, (tłum.), P.J. Szwajcer, A.E. Eichler, Gdańsk, VM Media.

¹⁴⁰ Zdaniem Ludwika Krzywickiego: „każda faza rozwoju społecznego pozostawia po sobie puściznę, która płacze się i zlewa z puścizną okresów wcześniejszych” tworząc podłoże historyczne, które wpływa na życie jednostki i może ją ograniczać, (w:) Krzywicki L., [1951], *Studia socjologiczne*, Warszawa, s. 111, zob. też: Szacki J., [1971], *Tradycja. Przegląd problematyki*, Warszawa, PWN, ss. 135-141.

¹⁴¹ Cixous H., [2001], *Śmiech Meduzy*, (w:) A. Nasiłowska, (red.), *Ciało i tekst. Feminizm w literaturoznawstwie – antologia szkiców*, Warszawa, IBL; zob. też: Pietrzak E., [2008], *Wolność, równość siostrzeństwo*, Łódź, Wyd. WSH-E, ss. 74-76.

¹⁴² Pakszys E., [2000], *Miedzy naturą a kulturą: kategoria płci/rodzaju w poznaniu*, Poznań, WN UAM, s. 24.

¹⁴³ Tong Putnam R., [2002], *Myśl feministyczna*, (tłum.), B. Umińska, Warszawa, s. 261.

męskich wyjaśnień. Zdaniem współczesnych badaczy¹⁴⁴, historia nauki dowiodła konieczności wypracowania kobiecej perspektywy poznania dla uzyskania pełniejszej wiedzy na temat ukrytego żeńskiego podmiotu w dziejach ludzkości. Anna Titkow, powołując się na prace Cyntii Fuchs Epstein i jej określenie „selektywne oczy socjologii”, wskazuje na niedostrzeganie przez socjologów obojga płci, obecności kobiet w życiu społeczeństw¹⁴⁵. Wprawdzie żadna dziedzina socjologii nie wprowadzała ograniczeń w zdobywaniu wiedzy o kobietach, ale socjologowie: „<gubili kobiety> w swoich analizach i badaniach, budując fałszywy obraz życia społecznego i nie zdając sobie z tego sprawy”¹⁴⁶. Przesłanki potwierdzające to stanowisko: „tkwią w sposobie traktowania kobiet w podstawowych definicjach i istotnych dla dyscypliny teoriach”¹⁴⁷. W drugiej połowie XX wieku problem ten został dostrzeżony przez część genetyków, neurobiologów i psychologów, którzy zaczęli we własnych pracach uwzględniać dorobek

---

¹⁴⁴ Cixous H., [1981], *Castration or Decapitation?*, (tłum.), A. Kuhn, (w:) „*Signs*”, nr 7, s. 35, (za:), Rzepa A., [1999], *Znikająca kobieta albo androgynia we współczesnym feminizmie*, (w:) E. Pakszys, W. Heller, (red.), *Humanistyka i pleć. Cz. III, Publiczna przestrzeń kobiet: obrazy dawne i nowe*, Poznań, Wyd. UAM, s. 136; zob. też: Dybel P., *op. cit.*; Frąckowiak-Sochańska M., *op. cit.*; Uliński M., *op. cit.*

¹⁴⁵ Sama kategoria „kobieta” w historii i w tradycji ruchu kobiecego nigdy nie określała jakiejś wspólnej tożsamości, była raczej czymś zmiennym, (w:) Riley D., [1988], *Am I That Name?*, Minneapolis: University of Minnesota, s. 2, (za:), Mizielińska J., *op. cit.*, s. 25. Badacze i teoretycy rozróżniają ukształtowaną historycznie kategorię „kobieta” i konstruowaną w obrębie dyskursu feministycznego kategorię „kobiety”, (za:), Butler J., *op. cit.* s. 46. Problematyka pracy nie wymaga rozwinięcia tego zagadnienia, niemniej dla uzasadnienia własnego stanowiska wobec „wzbierającej fali” uważam za konieczne wskazanie, kto miał istotny wpływ na jego ukształtowanie w wyniku akceptacji bądź odrzucenia. A były to prace: Edyty Stein – feministki rozumiejącej potrzebę różnicy płci, ale dostrzegającej również konieczność uznania równości mężczyzn i kobiet. Spełnienie kobiecego etosu widziała ona w miłości – macierzyńskiej, małżeńskiej, miłości Boga i ludzi, zob.: Stein E., [1978], *Etos zawodów kobiecych*, (w:) tejże, *Z własnej głębi*, Kraków, Wyd. Karmelitów Bosych, t.2, s. 30; ważne były dla mnie także poglądy Simone de Beauvoir – egzystencjalnej filozofki głoszącej wyzwolenie kobiet z opresji patriarchy poprzez zmianę społecznej rzeczywistości, zob.: de Beauvoir, *op. cit.*; Sandra Lipsitz Bem – psycholożka badająca wpływ kultury na identyfikacje płciowe jednostki, zainteresowała mnie swoją teorią *gender schema* w procesach socjalizacji, zob.: Bem S.L., *op. cit.*; Luce Irigaray – filozofka i psychoanalityczka przyciągnęła moją uwagę oryginalną koncepcją różnicy/równości płci, w której kobieta jest Innym mężczyzny, a mężczyzna Innym kobiety, zob.: Bator J., [2002], *Feminizm, postmodernizm, psychoanaliza*, Gdańsk, Wyd. Słowo/Obraz/Terytoria; akceptuję także postulat Irigaray dotyczący odtworzenia duchowej genealogii kobiet i przywrócenia ich podmiotowości poprzez zmianę relacji między samymi kobietami, zaczynając od relacji, matka-córka, zob.: Araszkiewicz A., [2001], *Czarny ład czarnego kontynentu*, (w:) M. Hornung, M. Jędrzejczak, T. Korsak, (red.), *Ciało, pleć, literatura*, Warszawa, Wyd. WP; Ellyn Kaschack – psychoterapeutka opisująca ograniczający wpływ socjalizacji na indywidualny rozwój kobiet pokazała mi kierunek interpretacji pojęcia współczesnej kobiety; Anna Titkow opisująca specyfikę polskiego stereotypu kobiety, pomogła mi uporządkować antropologiczne spojrzenie na Polkę, a więc także na uczestniczki moich badań.

¹⁴⁶ Titkow A., [2007], *op. cit.*, ss. 18-20.

¹⁴⁷ *Op. cit.*

teoretycznej myśli feministycznej. Natomiast socjologiczna perspektywa badawcza została poszerzona o perspektywę feministyczną, dopiero w wyniku pojawienie się kategorii *gender*. Początki feministycznej epistemologii dostarczającej uzasadnień dla naukowej aktywności feministek sięgają czasów kontrkultury. Zakwestionowanie przez nie prawomocności obowiązujących modeli uprawiania nauki otworzyło możliwości legitymizacji nowych obszarów. Podważanie wiarygodności nie miało jednak na celu totalnej krytyki nauki, a niemal każdy przejaw epistemologii kobiecej bywa w ten sposób kwalifikowany¹⁴⁸. Zdaniem Ewy Cierniak-Szóstak, istnieją dwa sposoby uprawiania myśli feministycznej i dwa podejścia w feministycznej krytyce nauki. Pierwsze, dotyczy kariery naukowej kobiet i pozycji kobiety w nauce. Determinuje je, zakładająca równość płci koncepcja androgyniczna. Drugie, odnosi się do ograniczeń wpływu kobiet na tworzenie wiedzy. Podejście to budowane jest na różnicy płci i traktuje kobiecość jako wyjątkowość lub nadrzędność¹⁴⁹. Z punktu widzenia kobiety epistemologa, jak twierdzi Elżbieta Pakszys, problemy tożsamości kobiet mają cztery aspekty¹⁵⁰:

- historyczno-polityczny zawarty w kobiecej interpretacji idei wolności;
- organizacyjno-instytucjonalny obejmujący działania kobiet na rzecz kobiet;
- psycho-społeczny nastawiony na odczytywanie przez kobiety idei równości;
- filozoficzny, związany z refleksją nad płcią/rodzaju i kondycją kobiet.

Dwa z tych aspektów (psycho-społeczny i filozoficzny) stanowiły kryterium doboru autorek, na których poglądy i badania powoływałam się w opisie pojęcia tożsamość jednostki oraz w interpretacji danych empirycznych.

---

¹⁴⁸ Kobięca perspektywa potrzebna jest w nauce po to, by umożliwiać kobietom wyrażanie myśli własnymi słowami. Nie można bowiem słowami mężczyzny wyrazić tego, co czuje kobieta. Posługując się językiem uniwersalnym, który jest językiem męskim, kobiety (bezwiednie) przejmują opisywany w nim obraz rzeczywistości jako własny, utożsamiają się z męskim sposobem myślenia również o sobie samych i nie zauważają, kiedy zaczynają bronić go jako własnego; por. Pakszys E., [1995], *Płeć a rozwój nauki*, (w:) J. Miluska, E. Pakszys, (red.), *Humanistyka i płeć. Część I, Studia kobiece z psychologii, filozofii i historii*, Poznań, Wyd. UAM, s. 92.

¹⁴⁹ Cierniak-Szóstak E., [1997], *Epistemologia feministyczna*, (w:) J. Goćkowski, P. Kisiel, (red.), *Oglądy i obrazy świata społecznego*, Poznań, s. 289.

¹⁵⁰ Pakszys E., [1997], *Feminizm w poszukiwaniu współczesnej tożsamości kobiet; przykład filozofii poznania*, (w:) Z. Gorczyńska, S. Kruszyńska, I. Zakidalska, (red.), *Płeć kobieta feminizm*, Gdańsk, Wyd. UG, ss.197-198.

W wywodzie prezentowanym w tym rozdziale, usytuowałam podmiot „kobieta” w historii korzystając z różnych podejść teoretycznych. Podejście filozoficzno-historyczne ułatwiło opis przemiany znaczenia pojęcia kobieta od bycia *Innym* do formowania się kobiecości, jako swoistego rodzaju zbiorowej świadomości samych kobiet (od Ewy do feministek). Feminizm oraz teorie poststrukturalistyczne, wykorzystujące różnicę płci do budowania kobiecej tożsamości, ukierunkowanej na wyzwolenie z przypisanych jej dziejowo opresji, umożliwiły mi pokazanie, jak kobiecy podmiot może być konstruowany przez jednostki świadome swych kulturowych doświadczeń. Usytuowanie kobiety w kulturze indywidualizmu oraz kształtowanie się tożsamości indywidualnej i społecznej z perspektywy współczesnej opisuję w III – teoretycznej części pracy. W opisie tożsamości kobiety odwołuję się tam do teorii socjalizacji, psychologii osobowości, psychologii kultury i nowej psychologii kobiety w ujęciu feministycznym.

Charakterystyka populacji kobiet w wieku 20-34 lata w Polsce

Charakterystyka populacji będącej przedmiotem moich badań okazała się dość trudnym przedsięwzięciem z powodu braku danych dotyczących bezpośrednio kobiet w wieku 20-34 lata. Z obiektywnej konieczności będzie to raczej informacja o populacji kobiet w miastach polskich w pierwszej dekadzie nowego tysiąclecia, z konkretnymi odniesieniami do kobiet w wieku 20-34 lata, tam, gdzie pozwoliły na to dane statystyczne lub empiryczne.

Głównym źródłem informacji były dla mnie Roczniki Demograficzne GUS oraz komunikaty z badań CBOS i TNS OBOP w latach 2006-2011. Ponadto korzystałam z publikacji zawierających dane statystyczne o kobietach i młodych dorosłych¹⁵¹. Interpretację dynamiki procesów demograficznych utrudniały: brak *genderowego* zróżnicowania zmiennych demograficznych, różnice w określaniu zmiennej wiek (w odniesieniu do badanej populacji, w danych GUS występowały następujące podziały wiekowe: powyżej 15 lat i wiek produkcyjny, albo 16-24 lata i 25-39 lat, albo 18-24 lata i 25-39 lat, albo 16-29 lat i 30-49 lat) oraz brak kontynuacji części danych z Narodowego Spisu Powszechnego w rocznikach GUS w następnych latach. Przedstawiana tu charakterystyka, z powodu niedoboru danych odnosić się będzie, albo do ludzi młodych bez względu na ich płeć albo do kobiet bez względu na wiek.

W roku prowadzenia badań, co czwarty Polak/Polka byli w wieku 20-34 lata¹⁵². Od 2010 roku, w wyniku zjawisk demograficznych zachodzących w społeczeństwie polskim, w tym zmniejszania się liczby zawieranych małżeństw i spadku dzietności, udział tej grupy wiekowej w strukturze społeczeństwa polskiego zaczął się zmniejszać i wg prognoz, w roku 2030 ma

---

¹⁵¹ Piotrowska J., (red.), [2009], *Kobiety dla Polski Polska dla Kobiet – Raport na Kongres Kobiet 2009*, Warszawa, Wyd. Feminoteka; Olejniczuk-Merta A., (red.), [2008], *Uwarunkowania społeczno-zawodowej aktywności ludzi młodych*, Warszawa, IBRKiK; Kotowska I.E., Siemieńska-Żochowska R., Łagodziński W., [2007], *Kobiety w Polsce*, Warszawa, Zakład Wydawnictw Statystycznych; Kulpa-Ogdowska A., (oprac.), [2005], *Raport z realizacji projektu „Kobieta Pracująca”*, ASM Centrum Badań i Analiz Rynku we współpracy z SGH i SNS, Warszawa, Wyd. IFiS.

¹⁵² *Rocznik Demograficzny*, [2010], Warszawa, GUS, s. 133.

osiągnąć pułap poniżej 17%¹⁵³. W roku 2008, kobiety w wieku 20-34 lata stanowiły 12,0% ludności Polski; 7,5% z nich mieszkało w miastach. Ta zbiorowość, licząca 2 879 100 kobiet stanowiła podstawę doboru próby. Wiek badanej populacji był niższy od mediany wieku kobiet w Polsce, ale w miastach na terenie badania, mediana wieku była wyższa niż w całym kraju.

Tabela 1. Mediana wieku kobiet w miastach na terenie badania.

MEDIANA WIEKU	MEDIANA WIEKU	MEDIANA WIEKU KOBIET W MIASTACH NA TERENIE OBEJMUJĄCYM WOJEWÓDZTWA:				
kobiety w Polsce	kobiety w miastach	dolnośląskie	kujawsko-pomorskie	łódzkie	mazowieckie	pomorskie
39,6	41,3	42,7	41,0	44,4	41,5	40,4

Źródło: Rocznik Demograficzny 2009, GUS, s. 152.

Stan cywilny kobiet w statystyce demograficznej ujmowany jest w sześciu grupach (panny, w związku małżeńskim, w związku partnerskim, zamężne, wdowy, rozwiedzione, w separacji)¹⁵⁴. Dane z Narodowego Spisu Powszechnego informują, ile kobiet powyżej 15 lat było określonego stanu, w roku 2002. Według tych danych, w miastach na terenie badania liczba kobiet każdego stanu cywilnego występowała w zbliżonych proporcjach. Późniejsze roczniki demograficzne nie zawierają już takich informacji.

Tabela 2. Dynamika rozwoju grupy wiekowej kobiet 20-34 lata, w miastach (w liczbach i %).

LUDNOŚĆ WG PŁCI I WIEKU	ROK 2000		ROK 2005		ROK 2008	
Ludność ogółem	38 254 000	% ogółu ludności	38 157 100	% ogółu ludności	38 135 900	% ogółu ludności
Mężczyźni	18 537 400	48,4	18 453 900	48,4	18 414 900	48,3
Kobiety	19 716 600	51,6	19 703 200	51,6	19 721 000	51,7
Kobiety w wieku 20-34 lata	4 089 900	10,7	4 521 300	11,8	4 578 800	12,0
Kobiety w miastach	12 399 300	32,4	12 304 200	32,2	12 257 900	32,1
Kobiety 20-34 lata w miastach	2 613 600	6,8	2 881 700	7,5	2 879 100	7,5
Źródło:	R.D. 2005, s. 130		R.D. 2009, s. 132		R.D. 2010, s. 133	

Źródło: opracowanie własne na podstawie Roczników Demograficznych GUS – 2005, 2009, 2010.

¹⁵³ *Prognoza Demograficzna na lata 2003-2030*, Informacje i Opracowania, [2004], Warszawa, GUS.

¹⁵⁴ *Rocznik Demograficzny*, [2005], Warszawa, GUS, ss. 156-169.

W pierwszej dekadzie XXI wieku liczba kobiet z wyższym wykształceniem wykazywała tendencję wzrostową¹⁵⁵: 2002–11,8%, 2005–15,9%, 2007–18,7%. Wg danych BAEL¹⁵⁶, w 2008 roku, 70,0% kobiet pracujących miało wykształcenie średnie i wyższe.

Tabela 3. Wykształcenie kobiet w wieku 15 lat i więcej, w miastach (w %).

TYP WYKSZTAŁCENIA	WYŻSZE	POLICEALNE I ŚREDNIE	ZASADNICZE	GIMNAZJALNE	PODSTAWOWE
2002	11,8	35,9	17,4	1,7	29,7
2008	19,8	35,4	16,5	4,9	21,0

Źródło: oprac. własne na podstawie: Rocznik Demograficzny 2009, Warszawa, GUS, ss. 156-157.

Z opracowań GUS wynika, że zdecydowana większość młodych kobiet uważa wykształcenie za wymiar doświadczenia zwiększający szanse życiowe.

Tabela 4. Opinie kobiet, w wieku do 30 lat, na temat wykształcenia (w %).

WYRAŻONE OPINIE	WYKSZTAŁCENIE RESPONDENTEK					
WYKSZTAŁCENIE ZWIĘKSZA:	WYŻSZE	POLICEALNE	LICEUM	ZASADNICZE	GIMNAZJALNE	PODSTAWOWE
możliwości zdobycia pracy	90,3	84,9	-	86,8	93,2	86,4
wysokość zarobków	80,1	85,0	88,9	76,8	85,4	79,4
prestż społeczny	81,4	82,7	95,4	66,7	76,9	68,5
umiejętność radzenia sobie w życiu	65,0	35,3	61,1	50,4	61,2	50,3
osobistą satysfakcję	97,5	95,1	94,6	80,4	90,2	85,9
możliwości awansu	87,5	87,0	89,9	79,2	86,0	80,2

Źródło: oprac. własne na podstawie: *Ścieżki edukacyjne Polaków*, [2005], Warszawa, GUS, ss. 86-88.

Kobiety studiujące lub po studiach uważały, że wykształcenie zwiększa szanse zdobycia pracy. Zdaniem absolwentek liceum zwiększa ono szanse na społeczne uznanie. Ponad połowa badanych, poza grupą z wykształceniem policealnym, uznała, że wykształcenie ułatwia radzenie sobie w życiu. Opinie na temat przydatności wykształcenia i motywów wyboru kierunku kształcenia nie różniły się w sposób istotny, między kobietami mieszkającymi w mieście i na wsi. Najwięcej studiujących zgodnie z własnymi zainteresowaniami znajdowało się na kierunkach pedagogicznych, medycznych i nauk społecznych. Studentki kierunku: rolnictwo/leśnictwo wybrały go pod

¹⁵⁵ *Rocznik Demograficzny*, [2009], Warszawa, GUS, s. 156.

¹⁵⁶ *Aktywność zawodowa ludności Polski*, III kwartał, [2008], Warszawa, GUS, s. 125.

wpływem rodziców lub nauczycieli. Ciekawie były motywy wyboru kształcenia politechnicznego. Studentki uczelni technicznych podały, iż uczyniły to z dwóch powodów. Po pierwsze zawód inżyniera – „zwiększa szanse na pracę” (45,5%), a po drugie – „łatwo było się dostać” (41,9%).

Mimo *boomu* edukacyjnego nie wszystkie dziewczęta i kobiety uczyły się: czasami z własnego wyboru, a czasami z przyczyn od nich niezależnych. Dwie trzecie kobiet do 30 lat (66,7%), które przerwały edukację po gimnazjum lub po liceum, uczyniło to z powodów rodzinnych, zdrowotnych lub finansowych. Pozostałe, z powodu braku chęci do dalszej nauki¹⁵⁷. Z badań CBOS wynika, że w okresie transformacji, od 1993 roku, o 15 punktów procentowych wzrósł odsetek respondentów doceniających wykształcenie¹⁵⁸. W 2009 roku aż 91,0% badanych wyrażało opinię, że warto się kształcić, z czego 64,0% widziało w tym drogę do uzyskania wysokich zarobków, 30,0% szanse na niezależność, 27,0% wiązało wykształcenie z rozwojem intelektualnym, a 21,0% z możliwością uniknięcia bezrobocia. Młode kobiety wpisywały się w ten trend i chętnie korzystały z różnych form doksztalcania i doskonalenia zawodowego. W roku 2005, w kursach doskonalenia zawodowego lub przyuczenia do zawodu uczestniczyło 12,1% kobiet do 30 roku życia¹⁵⁹. Z badania Eurostatu wynika, iż w roku 2006, w różnych formach kształcenia (formalnego, pozaformalnego, nieformalnego) uczestniczyło 36,2% kobiet¹⁶⁰.

Zdrowie kobiet

Ocena stanu zdrowia kobiet różni się w zależności od ich wieku. Samoocenę zdrowia młodych kobiet w roku 2008 przedstawia tab. 5.

---

¹⁵⁷ *Ścieżki edukacyjne Polaków*. Informacje i opracowania, [2005], Warszawa, GUS, s. 139.

¹⁵⁸ *Aspiracje i motywacje edukacyjne Polaków w latach 1993–2009*, Komunikat z badań, BS/70/2009, www.cbos.pl, ost. wiz., 21 stycznia 2011 r.

¹⁵⁹ *Ścieżki edukacyjne Polaków*, Informacje i opracowania, [2005], Warszawa, GUS, s. 148.

¹⁶⁰ Zdzińska A., [2009], Analiza wyników badania Eurostatu (N=10.457 kobiet), w IV kwartale 2006 r., (w:) *Kształcenie dorosłych*. Informacje i opracowania, Warszawa, GUS.

Tabela 5. Samoocena stanu zdrowia kobiet w wieku 16-34 lata, w 2008 r., (w %).

WIEK	BARDZO DOBRE	DOBRE	TAKIE SOBIE	ZŁE	BARDZO ZŁE
16-29 LAT	37,4	53,2	7,8	1,4	0,3
30-34 LATA	13,3	59,7	21,9	4,6	0,5

Źródło: Dochody i warunki życia ludności Polski, Informacje i opracowania 2009, GUS, s. 97.

Zgony kobiet w miastach

W roku 2008 w miastach zmarło 967 kobiet w wieku 20-34 lata, z czego 560 było pannami, 316 mężatkami. Prawie połowa tych zejść (408) miała miejsce w miastach na terenie badania¹⁶¹. Przyczyną przedwczesnej śmierci były, w %:

choroby 68,0	wypadki drogowe 18,8	samobójstwa 6,9	zabójstwa 1,5	inne przyczyny 4,8
-----------------	-------------------------	--------------------	------------------	-----------------------

Emigracja kobiet

W roku 2008, wg GUS, za granicę wyemigrowało 30.140 obywateli polskich, w tym 13.978 kobiet. Z miast wyjechały 10.024 kobiety, w tym 5.674 w wieku 20-34 lata, 42,2% z nich było pannami, a 40,4% mężatkami.

Życie rodzinne ludzi młodych

Analiza danych dotyczących liczebności populacji ludzi młodych – ich cech demograficznych, realizacji planów matrymonialnych i prokreacyjnych oraz charakterystyka młodych rodzin wskazują na umacnianie się w tej grupie społeczeństwa pewnych określonych tendencji. Demografowie zauważają, że od kilkunastu lat systematycznie przesuwają się wiek nowożeńców. Zjawisko to postrzegane jest jako symptom transformacji demograficznej, która polega na zmianie wzorca rodziny i wzmożonej aktywizacji zawodowej kobiet powodującej zmianę ich pozycji społecznej¹⁶².

W roku 2008, w miastach zawarto prawie 155.000 małżeństw, a rozwiązano prawie 52.000 małżeństw. W niemal połowie przypadków po orzeczeniu rozvodu wykonywanie władzy rodzicielskiej przyznano matce.

¹⁶¹ *Rocznik Demograficzny*, [2009], Warszawa, GUS, s. 321.

¹⁶² *Sytuacja Demograficzna Polski*, (w:) Raport Rządowej Rady Ludnościowej 2005-2006, Warszawa, GUS.

Panny młode w wieku 20-34 mieszkające w miastach stanowiły 51,3% wszystkich kobiet wstępujących w związek małżeński w tym roku. W 42% przypadków decyzja o małżeństwie spowodowana była ciążą partnerki¹⁶³. Przesunięcie wieku zawierania małżeństw ma liczne konsekwencje, z których najpoważniejszą zdaje się być podniesienie wieku kobiet rodzących pierwsze dziecko. W roku 2006 wiek matek pierwszego dziecka osiągnął średnią – 27,6 lat, a urodzenia pozamałżeńskie (coraz częściej z wyboru) stanowiły w miastach 21,7% ogółu urodzeń żywych. W 2008 roku urodzenia pozamałżeńskie w miastach stanowiły 22,8%.

Tabela 6. Liczba małżeństw zawartych i małżeństw rozwiązanych w 2008 r. (w liczbach i %).

MAŁŻEŃSTWA W 2008 ROKU	W MIASTACH	NA TERENIE BADANIA
MAŁŻEŃSTWA ZAWARTE OGÓŁEM: 257 744	154 936	41,2
PANNY MŁODE W WIEKU 20-34, W TYM:	132 151	41,0
25-29 lat	62 250	59,7
20-24 lata	51 017	71,7
30-34 lata	18 884	59,2
MAŁŻEŃSTWA ROZWIĄZANE ROZWODEM	51 946	43,4
ROZWODY KOBIET W WIEKU 20-34, W TYM:	23 590	
25-29 lat	9 493	
20-24 lata	2 727	
30-34 lata	11 370	

Źródło: oprac. własne na podst. Rocznika Demograficznego [2009], GUS, ss. 180-182, 185, 188, 244.

Wpływ na zmianę modelu rodziny ma opóźnianie wieku zawierania małżeństw i wzrost liczby związków partnerskich, traktowanych często jako etap przejściowy poprzedzający małżeństwo oraz spadek liczby urodzeń. Badacze odnotowują, iż: „występuje wyraźne przesunięcie decyzji o zawarciu pierwszego małżeństwa przez kobiety, na wiek 25-29 lat i 30-34 lata, przy jednoczesnym znaczącym obniżeniu intensywności zmiany stanu cywilnego z panny na zamężną we wszystkich pozostałych grupach wiekowych, [...] gdy opóźnianie decyzji o zmianie stanu cywilnego trwa dłużej niż pięć lat jest zwykle zapowiedzią wyboru życia w pojedynkę”¹⁶⁴.

¹⁶³ *Op. cit.*, s. 20.

¹⁶⁴ Frieske K., Rogosz D., Twardowska M. i In., [2008], Charakterystyka demograficzna i socjologiczna populacji ludzi młodych, (w:) Olejniczuk-Merta A., *op. cit.*, s. 15; por. Paprzycka E., [2008], *Kobiety żyjące w pojedynkę. Między wyborem a przymusem*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie „Żak”,

Alternatywą dla życia małżeńskiego są związki nieformalne. W roku 2002 żyło w nich tylko 1,3% ludności, a przynajmniej tyle tę sytuację zadeklarowało rachmistrzom spisowym. „Z badań sondażowych wynika, że stymulatorem ich powstawania są również, uciążliwe i wiążące się z kosztami procedury formalizacji związku oraz istniejące rozwiązania prawne, na przykład system świadczeń wspierający rodziny niepełne”¹⁶⁵. Badająca zagadnienie Anna Kwak¹⁶⁶ komunikowała niemal dwukrotnie wyższy odsetek związków nieformalnych w miastach, niż na wsi. Szczególnie ludzie młodzi i dobrze wykształceni traktowali niezależne związki jak etap dochodzenia do małżeństwa i – nie kwestionując wartości rodzinnych – odsuwali w czasie przyjęcie stałych zobowiązań. Dotyczyło to w takim samym stopniu kobiet i mężczyzn. Nasilenie się zjawiska kohabitacji generuje liczną kategorię samotnych matek z wyboru. Poza związkami partnerskimi typu LAT¹⁶⁷, alternatywą dla małżeństwa, stają się również rodziny niepełne, związki homoseksualne oraz życie w pojedynkę z wyboru, kreujące nową „kategorię demograficzną” – singiel/singielka¹⁶⁸. (Piszę o tym w rozdziale o stylu życia). Wg sondaży CBOS¹⁶⁹ z 2006 roku, model rodziny preferowany i realizowany przez kobiety w miastach zależał od ich wykształcenia. Kobiety z wyższym wykształceniem zainteresowane były modelem partnerskim – 60%, (oboje pracują i dzielą się obowiązkami domowymi), albo mieszanym – 36%, (oboje pracują, ale kobieta ponadto prowadzi dom). Wśród respondentek z wykształceniem średnim najczęściej (58%) wybrało model partnerski, 25% – model mieszany i 17% – model tradycyjny (mężczyzna pracuje, kobieta prowadzi dom). Wśród kobiet z wykształceniem podstawowym model tradycyjny wybrało 47%, partnerski 35% i mieszany 15% respondentek.

---

¹⁶⁵ *Op. cit.*, s. 14.

¹⁶⁶ Kwak A., [2005], *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Wyd. Akademickie Żak.

¹⁶⁷ LAT, z ang. *living apart together* – żyjemy razem mieszkamy oddzielnie.

¹⁶⁸ Trimberger E.K., [2008], *Nowa singielka*, (tłum.), A. Grzybek, Warszawa, Wyd. W.A.B.

¹⁶⁹ *Potrzeby prokreacyjne oraz preferowany i realizowany model rodziny*, Komunikat z badań, BS/52/2006, www.cbos.pl, ost. wiz., 21 stycznia 2011 r.

W roku 2008 znaczenie rodziny zmienia się nieco w zależności od grupy społeczno-zawodowej¹⁷⁰. Najwięcej – 90% wskazań na rodzinę, jako podstawową wartość było wśród pracowników umysłowych niższego szczebla, 88% wśród gospodyń domowych, 83% wśród pracujących na własny rachunek. Dwie piąte respondentów obojga płci w wieku 18-24 lata uważało się za „zdecydowanie rodzinnych” i prawie połowa za „raczej rodzinnych”. W grupie wiekowej 25-34 lata było 55% „zdecydowanie rodzinnych” i 38% „raczej rodzinnych”. Dla 83% badanych kobiet wartość podstawową stanowiło szczęście rodzinne. 77% z nich określiło siebie jako „zdecydowanie rodzinne”, a 21% jako „raczej rodzinne”. Według deklaracji połowa respondentów żyła w rodzinie nuklearnej, a 21% tworzyło rodziny wielopokoleniowe. Gospodarstwa domowe złożone z samych małżonków i jednoosobowe obejmowały odpowiednio po 9% badanych. W stałym związku nieformalnym 6% badanych zadeklarowało życie z osobą odmiennej płci i 1% z osobą tej samej płci. Samotnymi rodzicami było 2% badanych. Za małżeństwem bez dzieci opowiedziało się 3%, a za życiem w pojedynkę 2% respondentów cytowanego badania. W grupie badanych, żyjących w stałym związku z osobą odmiennej płci, preferencje na temat: stały związek czy małżeństwo dzieliły się po połowie. Inne badania z tego samego roku, (CBOS N=1137)¹⁷¹, informowały o wpływie czynników psychologicznych i aktywności zawodowej na przedłużanie życia w stanie wolnym. Stosunek do związków kohabitacyjnych także w tym badaniu dzielił respondentów. Dwie piąte uważało za wskazane zawarcie małżeństwa. Dla 33% najważniejszy był ślub konkordatowy, a dla 32% rodzaj ślubu był bez znaczenia. Najbardziej liberalne opinie wyrażali młodzi ludzie, w wieku 25-34 lata, mieszkający w największych miastach i posiadający wyższe wykształcenie. Bliżej wspólnego

---

¹⁷⁰ *Nie ma jak rodzina*, Komunikat z badań, BS/040/2008, www.cbos.pl, ost. wiz., 21 stycznia 2011 r.

¹⁷¹ *Kontrowersje wokół różnych zjawisk dotyczących życia małżeńskiego i rodzinnego*, Komunikat z badań, BS/54/2008, www.cbos.pl, ost. wiz., 21 stycznia 2011 r.

zdania byli respondenci wypowiadając się na temat życia singli. Pozytywny stosunek do życia w pojedynkę wyrażało 23% respondentów tego badania.

Tabela 7. Przyczyny nie wstępowania w związek małżeński, wypowiedzi kobiet, w %.

DLACZEGO KOBIETY NIE WYCHODZĄ ZA MĄŻ?	2006	2008	WYPOWIEDZI PANIEN (2008)
Obawiają się pogorszenia sytuacji finansowej	72	35	27
Nie mają odpowiednich warunków mieszkaniowych	60	39	32
Obawiają się nieudanego małżeństwa	39	48	62
Nie mogą znaleźć odpowiedniego kandydata	25	36	43
Obawiają się, że to przeszkodzi im w karierze zawodowej	24	40	47
Wybierają tzw. wolność, a więc życie bez zobowiązań	24	36	44
Zawsze tak było, że niektóre kobiety zostawały pannami	16	5	2
Obawiają się obowiązków rodzicielskich	13	16	11
Nie chcą mieć dzieci	8	10	5

Źródło: opracowanie własne na podst. CBOS, BS/54/08.

W zależności od roku badania zmienia się odsetek wypowiedzi wskazujących daną przyczynę. W 2006 roku głównym powodem nie wychodzenia za mąż była obawa przed pogorszeniem się sytuacji finansowej i brak mieszkania, a w roku 2008 niechęć do małżeństwa brała się głównie z obawy przed nieudanym związkiem albo zagrożeniem kariery zawodowej.

Życie rodzinne i zawodowe kobiet

W 2008 roku, 71,8% matek pracowało zawodowo, 19,5% było na utrzymaniu, 1,8% pobierało zasiłek dla bezrobotnych, a 0,8% było na rencie¹⁷². Anna Matysiak, opisując zależność między dietnością kobiet a ich zatrudnieniem, powołała się na wyniki retrospektywnego badania z 2006 roku („Biografie Zawodowe, Rodzinne i Edukacyjne”, N=2.231), którym objęto kobiety w wieku 25-40 lat. Analiza ujawniła konflikt pomiędzy płodnością i pracą zawodową kobiet po 1989 roku – „podjęcie pracy oznacza 18% spadek ryzyka poczęcia. [...], kobiety starają się podjąć pracę, zanim zdecydują się na dziecko”¹⁷³. Zastosowana w badaniach metoda analizy nie pozwoliła na rozpoznanie, co motywuje kobiety do zatrudniania się przed urodzeniem

¹⁷² *Rocznik Demograficzny* [2009], Warszawa, GUS, s. 264.

¹⁷³ Matysiak A., Zatrudnienie kobiet w Polsce a posiadanie dzieci: bariera czy warunek?, (w:) Kotowska I.E., *op. cit.*, ss. 218-219.

dziecka: potrzeba samorealizacji czy warunki materialne. Wskazała jednak, że poszukiwanie zatrudnienia prowadzi do odraczania decyzji o dziecku¹⁷⁴.

W obecnej Polsce niezbyt udanym rozwiązaniem okazują się popularne w latach 70. urlopy wychowawcze. Po zmianie regulacji prawnych zmalała ich liczba. W 2000 roku korzystało z nich 336.000, a w 2003 roku już tylko 139.000 matek. Nie można zatem wykluczyć, że jedną z przyczyn spadku urodzeń są utrudnienia w uzyskaniu świadczeń urlopowych z tytułu macierzyństwa, które gwarantowałyby możliwość powrotu do pracy. „Głęboki niedostatek opieki instytucjonalnej nad dziećmi, społeczne postawy wobec opieki nad małymi dziećmi, trudności powrotu po przerwie na rynek pracy oraz niewielki zakres stosowania elastycznej organizacji pracy¹⁷⁵, sprawiają, że część matek jest zdeteminowana by pracować mimo obowiązków rodzinnych”¹⁷⁶.

Kobiety w gospodarstwie domowym

W 2002 roku w miastach, kobiety w wieku 20-29 lat prowadziły gospodarstwa domowe różnego typu: dwuosobowe – 1.144.000 jako współmałżonki (i 44.000 jako partnerki); wieloosobowe – 637.000 jako głowa rodziny i jednoosobowe – 249.000. Inne role – córki, synowej, siostry, wnuczki lub krewnej przypisane były kobietom w tym wieku w 1.246.000 gospodarstw¹⁷⁷. Jednym z głównych wskaźników różnicujących gospodarstwa domowe jest dochód rozporządzalny zależny najczęściej od wykształcenia głowy domu, miejsca zamieszkania i typu biologicznego rodziny. W roku 2002 osoby w wieku 25-29 lat osiągały 48% swoich przychodów z pracy najemnej. Najwyższe przychody mieli wykształceni mieszkańcy dużych miast

---

¹⁷⁴ *Moje plany to – uzyskać umowę na stałe, po czym postarać się z mężem o dziecko – wypowiedź uczestniczki P-m-KM-157, w badaniu „wybory życiowe młodych Polek”.*

¹⁷⁵ Wg danych BAEL, w roku 2007 w skróconym wymiarze czasu pracowało 13% kobiet, podczas gdy w „starych krajach” UE była to jedna trzecia pracujących kobiet, (za:), Kotowska I.E., *op. cit.*, s. 67.

¹⁷⁶ Kotowska I.E., [2009], *Strukturalne i kulturowe uwarunkowania aktywności zawodowej kobiet w Polsce*, Warszawa, WN Scholar, s. 37.

¹⁷⁷ Kotowska I.E., Siemieńska-Żochowska R., Łagodziński W., *op. cit.*, s. 147.

pracujący na stanowiskach nierobotniczych, osoby samotne i bezdzietne małżeństwa. Dochód rozporządzalny małżeństw z jednym dzieckiem był ponad dwukrotnie wyższy niż rodzin wielodzietnych¹⁷⁸. Udział wydatków niezbędnych w ich ogólnej strukturze wzrastał wraz z obniżaniem się poziomu wykształcenia: przy wyższym wykształceniu – 34,9%; przy średnim i policealnym – 42,8%; przy zasadniczym – 48,2%; przy podstawowym – 51,7 %. Posiadany budżet najłatwiej gospodarowało się rodzinom w wielkich miastach¹⁷⁹ wydającym na konsumpcję o połowę więcej niż na wsi. Uważa się, że model rodziny z dwojgiem żywicieli często oznacza podwójne obciążenie kobiet. Nerozwiązany pozostaje ciągle problem „wyceny” nieodpłatnej pracy kobiet w gospodarstwie domowym i rolniczym oraz w rodzinnym warsztacie usługowym. „Z ekonomicznego punktu widzenia praca ta nie istnieje, bowiem nie ma ceny rynkowej. Z oszacowań dokonanych na podstawie badań prowadzonych pod koniec lat 90. wynika, że średni czas przeznaczany dziennie na czynności domowe wynosi 5,5 godziny w miastach i 6,5 godziny na wsi, a wartość nieodpłatnej pracy domowej równa się przeciętnemu wynagrodzeniu miesięcznemu w gospodarce narodowej”¹⁸⁰.

Tabela 8. Średnia tygodniowa wartość pracy domowej kobiet (w złotych).

RODZAJE PRAC DOMOWYCH	KOBIETY PRACUJĄCE	KOBIETY NIEPRACUJĄCE
zapewnienie wyżywienia	131,5	162,7
opieka nad dziećmi i dorosłymi	79,3	75,1
utrzymanie mieszkania	36,9	46,9
utrzymanie odzieży	19,4	22,2

Źródło: Budżet czasu ludności 1.06.2003-31.05.2004, Warszawa, GUS 2005, s. 89.¹⁸¹

Zagadnienie to zostało zbadane w latach 2002-2004 na ogólnopolskiej próbie reprezentatywnej (N=1.542). Anna Titkow i Danuta Duch-Krzystoszek, podały, iż w polskich gospodarstwach domowych na początku XXI wieku:

¹⁷⁸ Kołaczek B., Kuśmierczyk K., Piskiewicz L., Zagospodarowanie materialne ludzi młodych i ich rodzin, (w:) Olejniczuk-Merta A., *op. cit.*, ss. 30-34.

¹⁷⁹ *Op. cit.*, s. 91.

¹⁸⁰ Lisowska E., Sawicka J., [2009], Kobiety i gospodarka, (w:) Raport „Kobiety ...”, *op. cit.*, ss. 8-9.

¹⁸¹ Por. Titkow A., Duch-Krzystoszek D., [2009], Niejednoznaczny status pracy domowej kobiet, (w:) Raport „Kobiety ...”, *op. cit.*, s. 59.

„praca zarobkowa kobiet jest uważana za mniej ważną dla rodziny, a od kobiety oczekuje się, że podporządkuje ją obowiązkom matki i żony”¹⁸². Mimo że większość respondentów opowiadała się za partnerskim modelem rodziny, gdy mówili o swoim małżeństwie, okazywało się, że realizowanym wzorem jest ten: „w którym kobieta do tradycyjnych ról matki i żony <dokłada> rolę kobiety pracującej zawodowo”¹⁸³. Aż 65,4% badanych uważało codzienne prace domowe za naturalny obowiązek kobiet i niewiele w tym zakresie zmieniał fakt ich aktywności zawodowej. Autorki badań zauważyły, iż stosunek samych kobiet do obowiązków domowych zależał od ich wieku i czasu trwania małżeństwa. Najmłodsze rzadziej dostrzegały problem nieodpłatnej pracy domowej¹⁸⁴.

Aktywność ekonomiczna kobiet

Charakterystykę aktywności ekonomicznej młodych kobiet utrudnia niejednorodność danych statystycznych. Kategorie wiekowe, do których przypisane są dane o populacji kobiet, różnią się w zależności od źródła. Ponadto, jak twierdzi Ewa Lisowska badająca zagadnienia rynku i aktywności ekonomicznej: „nie wszystkie dane statystyczne są prezentowane w podziale wg płci. Na podstawie dostępnych danych nie można wskazać na przykład, jak dużo nowych firm jest zakładanych przez kobiety, jaki jest ich udział wśród firm upadających, lub też w jakim stopniu właścicielki firm uczestniczą w tworzeniu produktu narodowego brutto oraz nowych miejsc pracy. Informacje zbierane w ramach systemu REGON nie zawierają zmiennej <płeć właściciela>”¹⁸⁵. Jak widać nowa rola Polki – bizneswoman nie ma reprezentacji w statystyce. W tym miejscu pojawiają się wątpliwości, co jest przyczyną a co skutkiem tego zjawiska. Czy brak danych oznacza brak

---

¹⁸² *Op. cit.*, s. 50.

¹⁸³ *Op. cit.*, s. 41, por. *Kobiety o podziale obowiązków w rodzinie*, Komunikat z badań CBOS, BS/12/12/97.

¹⁸⁴ Titkow A., Duch-Krzyszczak D., Budrowska B., [2004], *Nieodpłatna praca kobiet. Mity realia perspektywy*, Warszawa, Wyd. IFiS, s. 134.

¹⁸⁵ Lisowska E., Sawicka J., [2009], *Kobiety i gospodarka*, (w:) Raport „Kobiety ...”, *op. cit.*, s. 8.

zainteresowania badaczy populacją młodych kobiet, czy też brak danych sprawia, że młode kobiety znajdują się poza sferą ich zainteresowania?

Opisana w opracowaniach BAEL dynamika procesu przemian aktywności ekonomicznej, które dokonały się w Polsce w trakcie przejścia do gospodarki rynkowej, wskazuje, że współczynnik aktywności zawodowej oraz wskaźnik zatrudnienia młodych ludzi jest wyższy niż w innych grupach wiekowych. W roku 2006, co trzecia pracująca osoba miała 18-34 lata¹⁸⁶. Systematycznej poprawie ulega sytuacja kobiet na rynku pracy, przy znaczącym udziale instytucji i organizacji zajmujących się zwalczaniem postaw dyskryminujących. W latach 2000-2006 liczba pracujących kobiet w wieku 20-34 lata zwiększyła się o 12,8%¹⁸⁷. Według danych BAEL, w 2005 r., kobiety powyżej 15 lat stanowiły 45,9% ogółu pracujących w Polsce.

Tabela 9. Aktywność ekonomiczna kobiet w miastach, w IV kwartale 2005 r. (w tys. i %).

W MIASTACH	PRACUJĄCE ZAWODOWO	BIERNE ZAWODOWO	BEZROBOTNE	WSPÓŁCZYNNIK AKTYWNOŚCI ZAWODOWEJ	WSKAŹNIK ZATRUDNIENIA
	5 015	5 434	935	65,0	52,7
15-24 lata	492	1 217	187	28,8	17,8
25-34 lata	1 471	357	265	80,5	66,0

Źródło: oprac. własne na podst. BAEL 2005, (za:) *Kobiety w Polsce*, Wyd. GUS 2007, ss. 164, 165.

W 2008 roku kobiety pracujące zawodowo stanowiły 45% ogółu zatrudnionych. Biernych zawodowo było 8.700 000 kobiet, a bezrobotnych 594 000. Kobiety stanowiły 58% zatrudnionych w sektorze publicznym, pracując głównie w edukacji, służbie zdrowia i opiece społecznej oraz 35% pracujących na własny rachunek w sektorze prywatnym¹⁸⁸. Kobiet pełniących funkcje kierownicze niższego i średniego szczebla było 36% a obejmujących stanowiska dyrektorów generalnych i prezesów firm – 2%¹⁸⁹. Najwięcej (62%) kobiet zatrudniały firmy z udziałem kapitału zagranicznego, w tym banki. Kobiety pracowały również w służbach mundurowych. W 2008 roku, na stu

¹⁸⁶ Duszczyk M., Mirosław J., Paliwczak I., [2008], Miejsce i rola młodych ludzi na rynku pracy, (w:) A. Olejniczuk-Merta A., *op. cit.*, s. 110.

¹⁸⁷ *Op. cit.*, s. 113.

¹⁸⁸ *Aktywność ekonomiczna ludności Polski*, III kwartał 2008, Warszawa, GUS.

¹⁸⁹ *Op. cit.*

funkcjonariuszy bezpieczeństwa publicznego przypadają jednaście kobiet, w wojsku na tysiąc żołnierzy zawodowych osiem było kobietami. W 2009 roku, kobiety były prezesami w 12 spółkach rynku kapitałowego, (N=95)¹⁹⁰. W roku 2010, co trzecim pracodawcą w Polsce była kobieta, a na własny rachunek pracowało ich 14%, co oznaczało 5 miejsce w Europie pod względem liczby kobiet samozatrudniających się¹⁹¹.

Zdaniem Ewy Lisowskiej i Janiny Sawickiej, kobiety poza formalnym przygotowaniem, mają cechy i umiejętności, niezbędne współczesnym menedżerom¹⁹² – intuicję i umiejętności komunikowania się oraz współpracy, negocjowania i dochodzenia do kompromisu, dostrzegania ludzi jako głównego kapitału firmy. Wyniki badania na reprezentatywnej próbie dorosłych Polek, w lipcu 2007 roku wskazują, że 52% kobiet opowiada się za własną firmą jako lepszą formą aktywności zawodowej niż praca na etacie, którą wskazało tylko 36%. W miastach własne firmy zakładały na ogół kobiety w wieku 40 lat lub więcej, zamężne i dobrze wykształcone uznające to przedsięwzięcie za łatwiejsze niż „przebijanie się przez niewidzialne bariery w drodze do stanowiska kierowniczego”¹⁹³. „Prowadzenie własnego biznesu łączy się z poczuciem satysfakcji i robieniem tego, co się lubi, a także ułatwia łączenie pracy zawodowej z obowiązkami rodzinnymi. Własna firma daje samodzielność w podejmowaniu decyzji i szanse na wyższe niż w sferze publicznej zarobki”¹⁹⁴ – stwierdzają autorki opracowania.

Zdaniem Ireny Kotowskiej istnieje kilka modeli aktywności zawodowej kobiet, które zmieniają się w zależności od sytuacji rodzinnej i wieku kobiety. Jeden model pokazuje, że kobiety wycofują się z rynku pracy po założeniu

---

¹⁹⁰ Adamska L., Jarosz B., Lisowska E., [2009], Kobiety w spółkach rynku kapitałowego, (w:) „Kobiety ...”, *op. cit.*, s. 50.

¹⁹¹ Na podst. Eurostat 2012 i BAEL, III kwartał 2011 r., (w:) *Sytuacja kobiet w rolnictwie i na obszarach wiejskich. Specyfika, standardy, parytety i oczekiwania*, Raport dla Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi, [2012], Konsorcjum Badawcze Focus Group, s. 19.

¹⁹² Lisowska E., Sawicka J., [2009], Kobiety i gospodarka, (w:) Raport „Kobiety ...”, *op. cit.*, ss. 19-24.

¹⁹³ *Op. cit.*, s. 19.

¹⁹⁴ *Op. cit.*, s. 22.

rodziny i urodzeniu dziecka; drugi przewiduje zawieszenie pracy zawodowej na czas wychowania dziecka; w trzecim modelu kobiety łączą pracę zawodową z życiem rodzinnym; w czwartym pozostają na rynku pracy niezależnie od aktualnej fazy w cyklu życia ich rodziny¹⁹⁵.

Tabela 10. Aktywność zawodowa kobiet w 2005 roku, w zależności od sytuacji rodzinnej, w %.

GRUPY WIEKOWE	KOBIETY PRACUJĄCE	KOBIETY PRACUJĄCE NA WŁASNY RACHUNEK	KOBIETY BEZROBOTNE	KOBIETY BIERNE ZAWODOWO
KOBIECY NIE POSIADAJĄCE DZIECI				
30-34	85,2	5,8	5,8	8,8
25-29	70,5	2,9	13,9	15,4
20-24	24,3	0,4	19,5	56,0
MATKI CO NAJMNIEJ JEDNEGO DZIECKA DO 3 LAT				
30-34	41,6	4,1	9,7	48,6
25-29	33,3	5,0	11,1	55,5
20-24	31,7	7,3	4,8	63,4
MATKI CO NAJMNIEJ JEDNEGO DZIECKA POWYŻEJ 3 LAT				
30-34	64,6	12,0	19,3	16,0
25-29	42,2	5,5	28,8	28,8
20-24	24,2	1,5	30,3	45,4

Źródło: opracowanie własne na podst. I.E. Kotowska, *op. cit.*, s. 72.

Wśród pracujących, w wieku 25-34 lata, dwukrotnie więcej jest kobiet bezdzietnych niż posiadających dziecko do 3 lat. Liczba biernych zawodowo matek dziecka do 3 lat wzrasta odwrotnie proporcjonalnie do wieku kobiety. Wraz z wiekiem matki dziecka powyżej 3 lat, wzrasta jej zainteresowanie pracą na własny rachunek.

Życie codzienne Polek w miastach

Dość trudne do opisanego jest życie codzienne młodych kobiet. Statystyki nie ujmują tego zagadnienia, a literatura, film, piosenka czy telewizja wymagałyby oddzielnej analizy, co nie stanowi przedmiotu rozprawy.

W 2008 roku, w sondażu CBOS (N=1.094)¹⁹⁶ pytano, które z 15 zaproponowanych rodzajów codziennej aktywności absorbują respondentów najbardziej. Interpretacja wyników zawierała wypowiedzi kobiet i ludzi

¹⁹⁵ Kotowska I., [2009], Zmiany modelu rodziny a zmiany aktywności zawodowej kobiet w Europie, (w:) I.E. Kotowska, (red.), *op. cit.*, s. 34.

¹⁹⁶ Codzienna aktywność Polaków. Autoportret i obraz środowiska społecznego w latach 1988, 1988 i 2008, Komunikat z badań CBOS, BS/134/2008, www.cbos.pl, ost. wiz., 21 stycznia 2011 r.

młodych. Chociaż zmiennych tych nie skorelowano, przekazane informacje pozostają przydatne do charakterystyki opisywanej populacji (tab. 11).

Tabela 11. Codzienna aktywność mieszkańców miast, w %.

FORMY AKTYWNOŚCI	KOBIETY	MŁODZI LUDZIE		MIESZKAŃCY MIAST		
	powyżej 15 lat	18-24 lata	25-34 lata	do 20 tys.	do 100 tys.	powyżej 100 tys.
Życie rodzinne	73	45	69	64	70	65
Praca	43	40	73	48	51	50
Ochrona zdrowia	40	9	14	35	32	34
Przetrwanie	20	4	10	19	18	21
Zdobywanie pieniędzy	18	27	35	25	21	17
Życie religijne	15	5	4	11	9	4
Remont domu	14	3	19	11	13	7
Wykształcenie	12	50	12	11	12	14
Korzystanie z życia	11	37	18	15	14	22
Aktywność fizyczna	7	20	5	9	10	15
Podróżowanie	7	7	5	4	7	11
Życie kulturalne	5	13	5	9	2	11
Działania dla innych	5	3	1	4	6	4
Kupno, budowa domu	4	6	9	8	4	5
Kariera zawodowa	3	7	4	1	3	2
Praca za granicą	3	10	4	6	2	0
Lenistwo	2	5	3	2	2	6

Zródło: opracowanie własne na podstawie badania CBOS.

Analiza wykazała, że im niższy był poziom wykształcenia respondentów, tym większe znaczenie w swym codziennym życiu nadawali oni ochronie zdrowia, dążeniu do przetrwania oraz życiu religijnemu. Praca była najmniej absorbująca dla osób o najniższym poziomie wykształcenia. Osoby z wyższym i średnim wykształceniem deklarowały, iż część swego czasu poświęcają na kształcenie, korzystanie z życia, podróżowanie, życie kulturalne i karierę. W komunikacie z tych badań, Rafał Boguszewski napisał, że w obrazie aktywności kobiet figurą dominującą było życie rodzinne, a na pierwszym planie umieszczone zostały praca i ochrona zdrowia. Tłem było przetrwanie, zdobywanie pieniędzy, życie religijne, urządzenie domu, wykształcenie i korzystanie z życia. Margines stanowiły aktywność fizyczna, podróżowanie, życie kulturalne, działania społeczne, praca za granicą, kariera, lenistwo i na ostatnim miejscu politykowanie¹⁹⁷.

¹⁹⁷ Boguszewski R., CBOS, BS/134/2008, *op. cit.*

Cele i wartości ludzi młodych

Anna Olejniczuk-Merta, komentując wyniki badania w ramach projektu „Miejsce i rola ludzi młodych (18-35 lat) w społeczeństwie i gospodarce” stwierdza, iż młodzi ludzie określają aktualną sytuację w kraju jako niedokończoną rewolucję. Nie kwestionują zakresu swobód obywatelskich, ale zgłaszają wiele uwag do przebiegu transformacji. Priorytetami są dla nich spełnienie zawodowe i uzyskanie lepszego statusu materialnego, co – ich zdaniem – powinno zapewniać państwo. Nie interesują się politycznymi aspektami życia i nie wyrażają chęci angażowania się w pełnienie funkcji publicznych. Nie są: „za bardzo zainteresowani takimi tematami, jak – związki partnerskie, równouprawnienie, legalizacja miękkich narkotyków czy prawo do aborcji”¹⁹⁸. Większość z nich najwyżej ceni sobie wartości rodzinne, zdrowie i niezależność. Mieszkańcy dużych miast podkreślali wagę posiadania wykształcenia dla sukcesu zawodowego i osobistego: *dzisiaj tytuł magistra o niczym nie świadczy; trzeba piąć się do góry, ale nie na sam szczyt*¹⁹⁹. Autorka dostrzega różnice w celach, dążeniach i opiniach badanych w zależności od ich wieku. Dla większości osób w wieku 18-25 sprawy publiczne i sprawy innych nie istnieją lub nie są ważne. Swoje miejsce w społeczeństwie określają w odniesieniu do rodziny pochodzenia i grupy rówieśniczej. Dostrzegają szanse stwarzane przez korporacje, ale nie są zainteresowani „wyścigiem szczurów”. Deklarują zakładanie własnych małych firm w innych dziedzinach niż rodzice, ponieważ sukces chcą zawdzięczać samym sobie. Niektórzy deklarują gotowość wyjazdu za granicę dla zarobku albo na stałe. Respondenci, w wieku powyżej 30 lat nie widzą optymistycznie ani swej przyszłości, ani swego miejsca w gospodarce kraju. Czują się elementem maszyny napędzanej przez zbyt wiele czynników, aby można było nad nimi zapanować. Twierdzą, że nie mają na nic wpływu i nie

---

¹⁹⁸ Olejniczuk-Merta A., (red.), *op. cit.*, s. 96; por. także, [2008], *Ludzie młodzi w społeczeństwie i gospodarce*, Warszawa, Wyd. IBRKiK, ss. 12-36.

¹⁹⁹ *Op. cit.*, s. 107.

zamierzają dążyć do jego uzyskania ani podejmować ryzyka – „chcą być pośrodku, mieć dobrą pracę i godziwą płacę”²⁰⁰. Nie planują wyjazdu za granicę i nie chcą się angażować politycznie. Ich pragnieniem jest „umościć” sobie miejsce i przeżyć swój czas najlepiej, jak się da. Połowa badanych, w wieku 25-34 lata, nie dostrzegała związku między zmianą warunków swego życia i osobistym sukcesem, a rozwojem kraju lub własnej społeczności²⁰¹. Pojęcie społeczeństwo obywatelskie mylili ze społeczeństwem socjalnym.

Tylko nieliczni uczestnicy cytowanego badania, stanowiący wąską grupę, szacowaną na 8-10% populacji w wieku 18-35 lat²⁰², świadomi byli swej obywatelskości i poczuwali się do odpowiedzialności za siebie i za kraj. Byli to dobrze wykształceni mieszkańcy największych miast, (częściej mężczyźni niż kobiety). Inwestując w swój rozwój mieli oni świadomość, że własna kariera zależy od kondycji ekonomicznej kraju i wyrażali gotowość podjęcia wysiłku włączenia się w proces budowania gospodarki.

Wartości wskazywane przez kobiety jako najważniejsze w ich życiu

W większości badań, w wypowiedziach dotyczących tego, co w życiu najważniejsze, niezmiennie wymieniane są: rodzina, praca, zdrowie. W zależności od badania inna bywa hierarchia tych wartości. Tab. 12 zawiera porównanie wyników uzyskanych w wypowiedziach kobiet powyżej 18 lat w dwóch badaniach przeprowadzonych przez CBOS, w 2006 roku. Były to: sondaż, na próbie N=1081 oraz badania Moniki Frąckowiak-Sochańskiej, na próbie reprezentatywnej, N=498, dobranej przez losowanie z operatu PESEL. Wybory dokonane przez respondentki w obu badaniach istotnie się różnią. Zdaniem Frąckowiak-Sochańskiej przyczyny tego zjawiska należy szukać w sposobie katalogowania wartości w zamkniętych pytaniach kwestionariusza²⁰³.

---

²⁰⁰ *Op. cit.*, s. 105.

²⁰¹ *Op. cit.*, s. 104.

²⁰² Lipska K., Olender P., [2008], Miejsce i rola ludzi młodych w społeczeństwie i gospodarce (na przykładzie absolwentów WSPiZ im. L. Koźmińskiego w Warszawie), (w:) Olejniczuk-Merta A., *op. cit.*, s. 99.

²⁰³ Frąckowiak-Sochańska M., *op. cit.*, s. 116.

Tabela 12. Porównanie wyników badań na temat wartości uznawanych przez kobiety, w %.

CO JEST W ŻYCIU NAJWAŻNIEJSZE?	BADANIE FRĄCKOWIAK- SOCHAŃSKIEJ N=498 ²⁰⁴	BADANIE CBOS N=1081 ²⁰⁵
zdrowie	59,9	56
rodzina	54,0	34
praca	30,9	22
dzieci	26,0	-
pieniądze	20,2	46
wykształcenie	9,3	1
bezpieczeństwo	4,3	8
miłość	3,9	12
szczęście	2,8	6

Źródło: opracowanie własne na podst. M. Frąckowiak-Sochańska, op. cit. s. 117 i BS/77/2006, s. 6.

Uczestniczki moich badań również konstruowały inną hierarchię akceptowanych przez siebie wartości, w zależności od tego czy wypowiadały się w pytaniu otwartym czy zamkniętym, (por. wykresy A i B, s. 237.

Kobiety w wybranych przestrzeniach życia społecznego

Bieda i bezrobocie

Kobiety w mniejszym stopniu niż mężczyźni są beneficjentkami przemian społeczno-ekonomicznych, jakie zaszły w Polsce na przestrzeni ostatnich dwudziestu lat²⁰⁶. Jak podaje Biuletyn Statystyczny GUS wskaźnik aktywności zawodowej kobiet jest niższy, kobiety są zatrudniane w gorzej płatnych zawodach i branżach oraz dotknięte wyższą stopą bezrobocia²⁰⁷, przed którym nie chroni ich nawet wykształcenie. Już na etapie rekrutacji spotykają się z podwójnymi regułami w zatrudnianiu, utrwalającymi podwójne standardy różnicujące płace i awans. Szczególne trudności ze znalezieniem pracy mają młode kobiety powracające na rynek pracy po dłuższej przerwie, związanej z wychowywaniem dziecka oraz kobiety w wieku przedemerytalnym. Nierówność kobiet i mężczyzn na rynku pracy ma

²⁰⁴ Frąckowiak-Sochańska M., op. cit., s. 117.

²⁰⁵ *Co jest w życiu najważniejsze?*, Komunikat z badań, BS/77/2006, www.cbos.pl, ost. wiz., 21 stycznia 2011 r.

²⁰⁶ Desperak I., Rek-Woźniak M., [2009], *Feminizacja biedy w Polsce*, (w:) Raport „Kobiety ...”, op. cit., ss.33.

²⁰⁷ *Kobiety w Polsce*, GUS 2007, s. 166; zob. też: Grotowska-Leder J., Kudlińska I., [2011], *Feminizacja biedy w perspektywie analiz jakościowych welfare dependency*, (w:) K. Slany, B. Kowalska, M. Ślusarczyk, (red.), *Kalejdoskop genderowy. W drodze do poznania płci społeczno-kulturowej w Polsce*, Kraków, WUJ.

istotne znaczenie dla zagrożenia ubóstwem. Feminizacja biedy obejmuje także dziewczęta, które w biednych rodzinach obciążone są obowiązkami domowymi często uniemożliwiającymi naukę. Takie wykluczenie edukacyjne dziewcząt grozi przedwczesnym macierzyństwem i reprodukcją biedy²⁰⁸.

Próbie opisanie psychologicznej sytuacji kobiet pochodzących ze środowisk zagrożonych podjęła Beata Pawlik-Popielarska. W 2005 i 2006 roku badała ona dwie 50-osobowe grupy kobiet żyjących w mieście, różniące się istotnie warunkami życia. W pierwszej grupie znalazły się kobiety o niskim statusie społecznym, niepracujące, z wykształceniem podstawowym lub zasadniczym pochodzące ze środowisk patologicznych, matki więcej niż czworga dzieci, nie pracujące i korzystające z pomocy psychologicznej. Wszystkie one uczestniczyły w programie aktywizacji zawodowej dla osób uzależnionych. Drugą grupę stanowiły kobiety dobrze wykształcone i pracujące, z ustabilizowaną sytuacją rodzinną. Wywiady były przeprowadzane w naturalnym środowisku życia badanych. W grupie pierwszej badaczka zaobserwowała: „odwrócenie priorytetów życiowych polegające na tym, że brak podstawowych środków do życia (np. jedzenia) rekompensowany jest zawsze obecnością kawy, papierosami, alkoholem i telefonicznym aparatem komórkowym. Nawet osoby bezdomne, które nie jadły od wielu dni, mają zawsze czynną komórkę. [...] Często brakuje podstawowych mebli: stołu, łóżek dla dzieci, ale niemal w każdym domu spostrzegłam dużej mocy sprzęt grający i ogromne telewizory”²⁰⁹. Badaczka zauważyła, iż mimo: „pospolitego stylu życia opisywane kobiety ujawniały naturalną potrzebę estetyki i piękna”²¹⁰ starając się poprawić swój wizerunek.

---

²⁰⁸ Tarkowska T., [2000], *Zróżnicowanie biedy: wiek i płeć*, (w:) H. Domański, A. Ostrowska, A. Rychard, (red.), *Jak żyją Polacy*, IFiS PAN, s. 428; por. Stefanicki R., [2012], *Bieda jest kobietą. Tylko 1% bogactwa należy do kobiet*, (w:) „*Gazeta Wyborcza*”, z dn. 22 października 2012 r.

²⁰⁹ Pawlik-Popielarska B.M., [2009], *Znaczenie dominującego archetypu poczucia kontroli i nadziei w życiu kobiet pochodzących ze środowisk zagrożonych*, (w:) B.M. Pawlik-Popielarska, (red.), *Kobiecość, która uwiera?*, Gdańsk, Wyd. UG, s. 76.

²¹⁰ *Op. cit.*, s. 77, (przywołuje to wspomnienie kadru z filmu „*Pretty Woman*” pokazującego wzruszenie bohaterki podczas spektaklu operowego – reż. Garry Marshall [1990]).

W podsumowaniu badaczka stwierdziła, że: „uczestnictwo w programach rozwojowych budzi w kobietach wolę walki”, a edukacja stanowi „jedyną drogą służącą pozytywnej migracji do środowisk bezpiecznych i lepszych”²¹¹. Analiza wykazała, że kobiety ze środowisk zagrożonych pragną wrócić na rynek pracy i zapanować nad własnym życiem.

Inne/inni

W „Raporcie na Kongres Kobiet”, Agnieszka Weseli napisała, że wg polskich badań: „jedna osoba na 3300 rodzi się interseksualna; szacunkowo więc 12 000 obywaterek i obywateli Polski to, osoby interseksualne. [...] Liczba osób *queer* w naszym kraju jest niemożliwa do określenia, ale prawdopodobnie żyje dzisiaj w Polsce od 5000 do 8000 transseksualistów”²¹². Osoby transpłciowe ze względu na swoją odmienność zwykle spotykają się z dyskryminacją i agresją w codziennym życiu. Ich prawa – a zwłaszcza prawa kobiet nie heteronormatywnych, stały się w ostatnim dwudziestoleciu poligonem polskiej demokracji²¹³. Z badań CBOS²¹⁴ (N=1.116) wynika, że Polaków dzieli stosunek do prawnego normowania sytuacji osób nieheteroseksualnych. Na opinie respondentów tego badania wpływ miały: wiek, wykształcenie i miejsce zamieszkania. Akceptację dla związków partnerskich wyrażali ludzie młodzi, dobrze wykształceni, z dużych miast.

Zagrożenie bezpieczeństwa, przemoc i molestowanie

Z badań CBOS²¹⁵ (N=1.089) wynika, że mieszkańcy dużych miast znacznie częściej niż inni doświadczają poczucia zagrożenia bezpieczeństwa osobistego w miejscach publicznych. Częściej jest ono udziałem ludzi młodych, w wieku od 18 do 24 lat, szczególnie kobiet. Wśród grup

---

²¹¹ *Op. cit.*, s. 89.

²¹² Weseli A., [2009], *Kobiety a mniejszości: poza heteronormą*, (w:) Raport „Kobiety ...”, *op. cit.*, s. 76.

²¹³ *Op. cit.*, s. 82; zob. też: Skowrońska M., [2011], Co to znaczy być *queer* w Polsce? Z badań jakościowych nad empirycznym wymiarem teorii *queer*, (w:) K. Slany, B. Kowalska, M. Ślusarczyk (red.), *Kalejdoskop genderowy. W drodze do poznania płci społeczno-kulturowej w Polsce*, Kraków, WUJ.

²¹⁴ Wenzel M., [2008], *Prawa gejów i lesbijek*, Raport z badań, BS/88/2008, www.cbos.pl, ost. wiz. 21.01.2011r.

²¹⁵ *Co zmieniło się w stylu życia Polaków w ostatnim dwudziestoleciu*, Komunikat z badań, BS/19/2009, ss. 13-15.

społeczno-zawodowych bardziej zagrożeni od innych czują się pracownicy administracyjno-biurowi oraz pracujący w usługach – w obu kategoriach większość zatrudnionych stanowią kobiety. Wśród osób niepracujących najmniej bezpieczne czują się gospodynie domowe, padające często ofiarą złodziei. W badaniach CBOS²¹⁶, (N=931, w tym 155 kobiet) jedna ósma kobiet przyznała, że doświadczyły w pracy ze strony współpracowników i/lub przełożonych, „werbalnego lub fizycznego niechcianego zachowania o charakterze seksualnym”. Było wśród nich 29,6% kobiet w wieku 18-34 lata. Joanna Piotrowska i Ewa Rutkowska w „Raporcie na Kongres Kobiet” podały, że w naszym kraju 800 000 kobiet rocznie doświadcza przemocy domowej²¹⁷. Według policyjnej „Niebieskiej Karty”²¹⁸, w 2008 roku kobiety były ofiarami przemocy domowej w 81.985 przypadkach, co stanowiło 56,8% wszystkich zgłoszonych przypadków. W Polsce odnotowywane są też przypadki handlu młodymi kobietami bez przekraczania granicy²¹⁹.

Kobiety w życiu publicznym

W okresie transformacji znacząco wzrósł poziom akceptacji dla udziału kobiet w życiu publicznym. Z badań wynika²²⁰, że polityką interesuje się co dziesiąta kobieta, a 46% kobiet określa swoje zainteresowanie polityką jako „średnie”. W „Raporcie na Kongres Kobiet” Agata Chelstowska wyraziła opinię, że władze najważniejszych instytucji w państwie są dla kobiet trudno dostępne²²¹. Jako przykład podała, iż od początków III RP liczba parlamentarzystek utrzymuje się w granicach 20%. Udział kobiet w sprawowaniu władzy ministerialnej przez ostatnie 20 lat wynosił około 11%, najwięcej (28%) jest ich w rządzie Donalda Tuska, w drugiej kadencji.

---

²¹⁶ *Molestowanie seksualne*, Komunikat z badań, BS/35/07, www.cbos.pl, ost. wiz. 21.01.2011 r.

²¹⁷ Piotrowska J., Rutkowska E., [2009], *Przemoc wobec kobiet 1989-2009*, (w:) Raport „Kobiety...”, *op. cit.* s. 98.

²¹⁸ www.statystyka.policja.pl, ost. wiz., 20 stycznia 2011 r.

²¹⁹ Lasocik Z., (red.), [2007], *Handel ludźmi – aspekty społeczne i prawne*, (w:) „*Studia Socjologiczne*” nr 4, ss. 31-57, zob. też: Zielińska E., [2006], *Problem handlu ludźmi jako naruszenie praw kobiet*, (w:) Z. Lasocik, (red.), *Handel ludźmi – zapobieganie ścigania*, Warszawa, WUW, ss. 177-190.

²²⁰ *Udział kobiet w życiu publicznym*, Komunikat z badań, N=952, BS/186/06, www.cbos.pl, ost. wiz. 21.01.2011r.

²²¹ Chelstowska A., [2009], *Udział kobiet w gremiach decyzyjnych*, (w:) Raport „Kobiety ...”, *op. cit.*, s. 205.

Małgorzata Fuszara przypominała na Kongresie, że w minionym dwudziestoleciu kobiety tworzyły kluczowe instytucje III Rzeczypospolitej²²². Obejmowały najwyższe funkcje i stanowiska w państwie: wicemarszałka Senatu i Sejmu, premiera rządu, Rzecznika Praw Obywatelskich, prezesa Narodowego Banku Polskiego i prezesa Urzędu Antymonopolowego. Kobiety trzykrotnie przewodziły Krajowej Radzie Radiofonii i Telewizji. Wiele kobiet było inicjatorkami działań na rzecz równości płci. W Sejmie powstała Parlamentarna Grupa Kobiet. Kobiety tworzyły organizacje pozarządowe i były autorkami projektów aktów prawnych. W minionym dwudziestoleciu kobiety stanowiły: 67% pracowników organizacji pozarządowych, 40% wszystkich członków zarządów NGO-sów i 38,5% członków wszystkich stowarzyszeń. Co dziesiąta organizacja miała w 100% kobiecy zarząd i tylko w zarządzie 18% organizacji nie było kobiet w ogóle.

Kobiety w mediach

Badania Renaty Siemieńskiej na temat udziału kobiet w mediach przeprowadzone w 2005 roku wykazały, że poza tzw. kolorową prasą kobiety rzadko kierują mediami. Monitoring prasy codziennej oraz tygodników przeprowadzony w 2008 roku wykazał, że kwestia równości płci na łamach polskiej prasy opiniotwórczej prawie nie istniała, a język mediów: „reprodukuje androcentryczne ramy dominującego wzoru kulturowego”²²³ zamiast – stosownie do zasady *gender mainstreaming* – przełamywać stereotypy posługiwania się męskimi formami w odniesieniu do kobiet. Cztery Kongresy Kobiet Polskich, odbywające się w latach 2009-2012, wpłynęły na zmianę języka publikacji i postawy mediów wobec zagadnień *genderowych*. W promocję materiałów kongresowych i czuwanie nad wprowadzaniem kobiecego języka do życia publicznego zaangażowała się szczególnie „Gazeta Wyborcza”.

---

²²² Fuszara M., [2009], Kobiety w polityce dwudziestolecia 1989–2009, (w:) Raport „Kobiety...”, *op. cit.*, ss. 200-201.

²²³ Kowalczyk I., Piotrowska J., Zierkiewicz E., Nierówne media, (w:) Raport „Kobiety...”, *op. cit.*, s. 68.

Przedstawiona charakterystyka populacji kobiet w Polsce dotyczy stanu w roku prowadzenia badań – 2008/2009 oraz porównawczo lat wcześniejszych i późniejszych. Tempo przemian społeczno-kulturowych dokonujących się w kraju sprawia, że niektóre oceny sytuacji społecznej kobiet i ich kondycji sprzed kilku lat są nieprzystające do rzeczywistości 2012 roku, w którym oddaję rozprawę do recenzji. Trudno jednak wprowadzać dalsze porównania i korekty, ponieważ celem rozprawy było rozpoznanie i opis rzeczywistości społecznej kobiet w pierwszej dekadzie XXI wieku. Dlatego, mimo dyskomfortu wynikającego z nieadekwatności przedstawionej charakterystyki w dniu dzisiejszym pozostawiam ją w stanie zgodnym z czasem prowadzenia badań.

Część druga

Metodologia badań własnych

Proces badawczy

CZĘŚĆ II. METODOLOGIA

W tej części przedstawiam usytuowanie teoretyczne rozprawy, zastosowaną w badaniach triangulację metodologiczną oraz przebieg procesu badawczego.

ROZDZIAŁ 2.

Antropologia współczesności – rama teoretyczna rozprawy

Autorzy hasła „anthropology” w Międzynarodowej Encyklopedii Nauk Społecznych piszą, że jest to: „najbardziej rozległa z naukowych dyscyplin, których przedmiotem jest rodzaj ludzki [...] wśród nauk o człowieku tylko antropologia zajmuje się nim jednocześnie od strony fizycznej i socjokulturowej”²²⁴. Jak podaje Waldemar Kuligowski, wg Michaela Herzfelda antropologia jest – *porównawczym badaniem zdrowego rozsądku*, Arjun Appadurai nazywa ją – *archiwum ludzkich rzeczywistości*, Daniel Miller – *filozofią z ludźmi w środku*, a Eric Wolf – *dyscypliną między dyscyplinami*²²⁵. Zdaniem Claude’a Lévi-Straussa terminy określające antropologię są odpowiedzią na konkretne zainteresowania teoretyczne. On też dostatecznie wyjaśnił miejsce antropologii wśród nauk społecznych oznajmiając, że antropologia społeczna zrodziła się z odkrycia, iż wszystkie aspekty życia społecznego – ekonomiczny, techniczny, polityczny, prawny, estetyczny, religijny – stanowią znaczącą całość i niepodobna zrozumieć jednego z nich bez umieszczenia go pośród pozostałych. „Niezależnie od tego, czy antropologia ogłasza się jako <społeczna> czy jako <kulturowa>, dąży ona zawsze do poznania c z ł o w i e k a c a ł o ś c i o w e g o, przy czym ujmuje go w jednym przypadku wychodząc od jego w y t w o r ó w, w drugim zaś, wychodząc od jego p r z e d s t a w i e ń. [...] W obu przypadkach istnieje szczególnie intymny związek z językoznawstwem, ponieważ język

---

²²⁴ Greenberg J.H., [1968], (w:) D.L. Sills, (red.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*, t.1, NY, The Macmillan & The Free Press, ss. 304-305, (za:), E. Nowicka, [2006], *Świat człowieka-świat kultury*, Warszawa, WN PWN, s. 34.

²²⁵ Kuligowski W., [2007], *Antropologia współczesności. Wiele światów, jedno miejsce*, Kraków, Universitas, s. 25.

jest zarówno f a k t e m k u l t u r o w y m *par excellence* (odróżniającym człowieka od zwierzęcia), jak tym, za pośrednictwem czego wszystkie formy życia społecznego są ustanawiane i nieustannie odtwarzane”²²⁶.

Zdaniem Michała Buchowskiego, trudności w teoretycznym określeniu zakresu przedmiotowego antropologii wynikają z procesów zamiany paradygmatów myślenia i sposobów uprawiania antropologii, które: „zachodziły i zachodzą na wielu poziomach”²²⁷ pojawiając się i zanikając. Jego zdaniem urok interpretacji antropologicznej bierze się z empatycznego poznania tego, co robią i mówią ludzie działający w konkretnej sytuacji kulturowej²²⁸, a świadomość innych kultur stanowi kamień węgielny w rozwoju tej dyscypliny. Zdaniem Wojciecha Burszty: „w praktyce nigdy nie powstała jakakolwiek zwarta teoria antropologiczna”²²⁹, co nie zmienia faktu, że „antropologia kultury jest zarówno nauką z ustaloną historią, wypracowanymi teoriami i koncepcjami, jak i ponadczasową propozycją intelektualną, zmierzającą do rozwiązania dylematu – jedność a różnorodność kultur i ludzi”²³⁰.

Antropologia współczesna i antropologia współczesności

Antropologia współczesna i antropologia współczesności w dyskursie naukowym często występują, jako substytuty – konstatuje Barbara Fatyga²³¹, a sensy tych pojęć pozostają niewyraźne. Zdaniem tej autorki nadrzędnym pojęciem jest antropologia współczesna z zadaniem opisu i reinterpretacji wszystkiego, co w sposób oczywisty znajduje się w sferze zainteresowań antropologii tu i teraz. Zaś pojęcie antropologia współczesności oznacza konkretną postawę wobec doświadczanej rzeczywistości oraz odnosi się do

---

²²⁶ Lévi-Strauss C., [2000], *Antropologia strukturalna*, (tłum.), H. Ostromecka, Wyd. KR, s. 314, (podkr. autora).

²²⁷ Buchowski M., [2004], *Zrozumieć innego. Antropologia racjonalności*, Kraków, Wyd. UJ, s. 11.

²²⁸ Buchowski M., (red.), [1996], *Oblicza zmiany. Etnologia a współczesne transformacje społeczno-kulturowe*, Międzychód, Wyd. ECO, s. 103.

²²⁹ Burszta W.J., [1998], *Antropologia kultury*, Poznań, Wyd. Zysk i S-ka, ss. 176-180.

²³⁰ *Op. cit.*

²³¹ Fatyga B., [2005], *Dzicy z naszej ulicy. Antropologia kultury młodzieżowej*, Wyd. II popr., OBM ISNS UW, wersja PDF, ss. 17-18.

subdyscypliny akademickiej. Antropologię współczesności wyróżnia podejście badawcze charakteryzujące się badaniem własnego społeczeństwa, tak, jakby było ono społeczeństwem obcym, co w opinii Radosława Sojaka wytwarza poczucie swoistego *paradoksu antropologicznego* – „co umożliwia poznanie jest jednocześnie jego ograniczeniem”²³². Dlatego właśnie wymaga się od antropologów szczególnej dyscypliny i metodologicznego pragmatyzmu zarówno podczas gromadzenia materiału empirycznego, jak i przy jego reinterpretacji. Antropologia dzieli z socjologią interpretatywną przekonanie, że ludzie i przekazy docierające do badacza są zawsze zinterpretowane. Antropolog współczesności, aby zrozumieć wzorce zachowań (obligatoryjne i preferowane) jakimi posługują się uczestnicy badania, uznaje ich za przedstawicieli jednej z kultur, zwykle innej, niż jego własna kultura. Aby poznać zakres obowiązywania wzorców bada jednostki w przekonaniu, że ich działania odzwierciedlają normy grupowe²³³. Uzyskaną wiedzę o badanej rzeczywistości społecznej przedstawia w formie opisu etnograficznego, studium przypadku, dokumentarnej rekonstrukcji narracji, refleksywnego kolażu wypowiedzi lub przy pomocy innych metod.

Antropolodzy współczesności są zgodni co do celu swej subdyscypliny, za który uważają (re)interpretację rzeczywistości i co do przedmiotu, którym może być wszystko co antropologów interesuje, a co istnieje lub dzieje się tu i teraz. Atutem antropologii współczesności jest różnorodność stosowanych metod oraz swoista interdyscyplinarność²³⁴ wyrażająca się w korzystaniu z dorobku innych nauk. Zdaniem Clifforda Geertza, współcześnie rolą antropologii jest przyczynianie się do zwiększenia możliwości komunikatywnych ludzi ponieważ straciło rację bytu: „podstawowe

---

²³² Sojak R., [2004], *Paradoks antropologiczny*, Wrocław, Wyd. UW, s. 130.

²³³ Salzman P.C., Rice P.C., [2009], *Myśleć jak antropolog*, (tłum.), O. i W. Kubińscy, Gdańsk, Wyd. GWP s. 129.

²³⁴ Interdyscyplinarność rozumiem jako: „nadrzędność problemu badawczego nad poszczególnymi dyscyplinami, które – każda w specyficzny dla siebie sposób - <obsługują> go w swoim języku i ze swojego punktu widzenia”, (za:), W. Pawlik, [2006], (w:) Dyskusja: Interdyscyplinarność – postulat teoretyczny i doświadczenie, (w:) „*Societas/Communitas*”, nr 1, ss. 9-14.

założenie, na którym do wczoraj jeszcze opierało się antropologiczne pisarstwo²³⁵ mówiące, że kim innym są osoby badane, a kim innym czytelnicy opisów etnograficznych. We współczesności, gdy wszystkie kultury stają się równe antropologia ma sposobność, aby tworzyć płaszczyzny porozumiewania się i poszerzać zakres tematów wspólnej dyskusji. Antropolog powinien z tego korzystać, aby pomagać ludziom we wzajemnym poznaniu się i zwiększaniu ich tolerancji na różnice²³⁶. Współczesny antropolog powinien być nie tylko akademikiem poszukującym uniwersaliów i teoretycznych konstrukcji, ale również *Innym* we własnej rzeczywistości społecznej, który w każdym *Innym* dostrzega także *Siebie* i wtapiając się w tłum może odegrać rolę mediatora wielokulturowości.

To właśnie spojrzenie Geertza pozwoliło mi dostrzec szanse na wykorzystanie podejścia antropologicznego we własnych badaniach, pomimo całego niepokoju, jaki budzi niedookreślenie tej dyscypliny. Metody badawcze samej tylko socjologii lub psychologii, a nawet metodologia feministyczna (która w badaniu wyborów dokonywanych przez kobiety wydaje się uprawniona) ograniczałyby interpretację materiału empirycznego. Natomiast podejście antropologiczne pozwoliło spojrzeć na problem badawczy z interdyscyplinarnej perspektywy oraz korzystać z dorobku socjologii rozumiejącej, psychologii poznawczej i pedagogiki. Poznanie uwarunkowań wyborów życiowych młodych mieszkanek miast w czasie zmiany społecznej uznałam za wyzwanie poznawcze i metodologiczne na miarę ciekawości badawczej antropolożki *in spe*.

---

²³⁵ Geertz C., [1988], *Works and Lives. The Anthropologist as Author*, University of Stanford Press, s. 11, (za:), Burszta W.J., [1998], *Antropologia kultury*, Poznań, Wyd. Zysk i S-ka, s. 177.

²³⁶ Burszta W.J., *op. cit.*, s. 147.

Antropologia współczesności w Polsce

W Polsce po raz pierwszy pojęcia tego użył Aleksander Posern-Zieliński²³⁷ opisując amerykańską antropologię kulturową. Zdaniem Pawła Łuczeczki początków tej subdyscypliny należy szukać w połowie lat sześćdziesiątych, w wypowiedziach i pracach socjologów: Antoniny Kłoskowskiej, Marcina Czerwińskiego, Zygmunta Baumana, którzy otworzyli drogę do „antropologii społeczeństwa polskiego” oraz w powołaniu w roku 1967 Pracowni Antropologii Społeczeństwa Polskiego przy Katedrze Socjologii Ogólnej na Wydziale Filozoficznym UW. Zostało to wyczerpująco opisane w książce pod redakcją Elżbiety Tarkowskiej²³⁸. W latach osiemdziesiątych szczególną rolę w kreowaniu „nowej” antropologii odegrało czasopismo „*Polska Sztuka Ludowa*” (od 1990 roku – „*Konteksty. Polska Sztuka Ludowa*”), które pod kierunkiem Aleksandra Jackowskiego dało szansę zaistnienia grupie młodych wówczas badaczy: Zbigniewowi Benedyktowiczowi, Czesławowi Robotyckiemu i Ludwikowi Stommie. Szeroką dyskusję wokół omawianego pojęcia wywołała książka „*Przyczynki do antropologii współczesności*”²³⁹. Jej autor, Marcin Czerwiński, swym socjologicznym podejściem do zagadnienia sformułowanego w tytule spowodował wymianę poglądów nad kwestią zmiany paradygmatu. Zdaniem Łuczeczki, właśnie w tych dyskusjach spopularyzowane zostało pojęcie antropologia współczesności²⁴⁰. Jej „era” rozpoczęła się po opublikowaniu w 1990 roku drugiego numeru „*Kontekstów*”. „Antropologia współczesności oficjalnie przestała być tematem marginalnym – wyszła dosłownie, na pierwsze strony gazet”²⁴¹. Teksty publikowane w „*Kontekstach*” pokazują, jak pismo stawało się trybuną antropologii współczesności oscylując w kierunku „permanentnej

---

²³⁷ Posern-Zieliński A., [1977], Amerykańska antropologia kulturowa i jej współczesne problemy, „*Lud*”, t. 61, ss. 15-45.

²³⁸ Tarkowska E., (oprac.), [1995], Koniec i początek, czyli próba antropologii społeczeństwa polskiego, (w:) *Powroty i kontynuacje. Zygmuntowi Baumanowi w darze*, Warszawa, s. 17.

²³⁹ Czerwiński M., [1988], *Przyczynki do antropologii współczesności*, Warszawa.

²⁴⁰ Łuczeczko P., *op. cit.*, ss. 76-78.

²⁴¹ *Op. cit.*, s. 79.

interpretacji, reinterpretacji, autointerpretacji [...]”²⁴². Wkrótce antropologia współczesności zinstytucjonalizowała się jako przedmiot akademicki. Etnologowie, którzy wprowadzali to pojęcie do świadomości społecznej i słownika nauki polskiej znaleźli swoje antropologiczne nisze. Paweł Łuczeczko wymienia trzy rozumienia antropologii współczesności, które funkcjonują dziś. Pierwszym jest antropologia jako zabawa i „przyjemna odskocznia wobec twardej, akademickiej, prawdziwej antropologii”²⁴³. Drugie, określa antropologię jako program dydaktyczny stosowany między innymi na specjalizacjach z animacji kultury. Trzecie rozumienie oznacza przyjęcie perspektywy antropologicznej w przedsięwzięciach badawczych dotyczących ważnych problemów rzeczywistości społecznej co prowadzi do: „uzyskania nie tylko ciekawych, ale i istotnych, z naukowego punktu widzenia, wniosków”²⁴⁴. Zdaniem Łuczeczki, tak rozumianą antropologię współczesności uprawia Barbara Fatyga w swoich wieloletnich badaniach młodzieży, w których traktuje młodzież nie jako kategorię socjologiczną, ale jako nowe plemiona reprezentujące własne subkultury z odrębnymi wartościami, normami i wzorami kulturowymi. Fatyga dostrzegła jeszcze inne pola, które z powodzeniem mogłaby uprawiać antropologia współczesności. Zaliczyła tu kwestie związane z dyfuzją kulturową i problematyką kontaktu kulturowego, problematykę stylów życia oraz rodziny, w tym systemu pokrewieństwa we współczesnym społeczeństwie polskim²⁴⁵, problemy zmian w postrzeganiu roli tradycji, zagadnienia religijności, problemy grup marginalizowanych, w tym kobiet. Autorka ta należy do drugiej już generacji antropologów współczesności, którzy podobnie, jak ich poprzednicy nie stanowią grupy jednorodnej poglądowo, co sprawia, że rozumienie zakresu pojęcia antropologia współczesności ciągle podlega dyskusji, a liczne

---

²⁴² *Op. cit.*, s. 89.

²⁴³ *Op. cit.*, s. 154.

²⁴⁴ *Op. cit.*, s. 155; zob. też: M. Buchowski, [1995], *Zmiana w antropologii*, (w:) E. Tarkowska, (red.), *Antropologia wobec zmiany. Zmiana społeczna w perspektywie teoretycznej*, Warszawa, IFiS PAN.

²⁴⁵ Interesującą interpretację tego zagadnienia przedstawiła Agata Stanisław, (w:) Stanisław A., *op. cit.*

publikacje potwierdzają stałe zainteresowanie tożsamością tej subdyscypliny. Trzecią generację stanowi liczna grupa młodych doktorów wśród których są również przedstawiciele i przedstawicielki antropologii feministycznej we wszystkich niemal uczelniach w Polsce²⁴⁶.

Ze stanowisk przedstawionych wyżej wywnioskowałam, że antropologia współczesności to nie tylko nowy przedmiot, nowa metoda i nowa postawa badawcza, ale także nowy obszar badań interdyscyplinarnych, którym towarzyszy zapotrzebowanie społeczne na korzystanie z wiedzy antropologów w celu rozwiązywania problemów społecznych. A takim problemem społecznym są, moim zdaniem, potrzeby oraz możliwości rozwoju młodych kobiet żyjących w miastach, w czasie transformacji społeczno-kulturowej. Ich rozpoznanie metodą badań jakościowych oraz interpretacja zebranego materiału empirycznego dokonana z perspektywy antropologii współczesności może przyczynić się do budzenia refleksyjności socjo-biograficznej samych kobiet. Dla nich bowiem poważnym wyzwaniem egzystencjalnym zaczyna być odnalezienie się w nowym świecie nieograniczonych możliwości komunikacyjnych z jednej strony i postępującym zanikiem bezpośrednich interakcji międzyludzkich z drugiej strony. W przypadku potrzeb emocjonalnych kobiet może to (jak sądzę) przynieść nieoczekiwane konsekwencje w rozwoju kobiecej osobowości.

***

Wybrałam antropologię współczesności, bo wyróżnia ją podejście badawcze, różnorodność stosowanych metod oraz interdyscyplinarność. W trakcie przygotowywania rozprawy mój sposób patrzenia na rzeczywistość dokonywał stopniowego obrotu, aż osiągnął stan zmiany o 180°, to znaczy, aż odkryłam (ukrytą w sobie) wyobraźnię antropologiczną. Wcześniej każdy kontakt z rzeczywistością traktowałam, jako wyzwanie dokonania zmian na lepsze. W swej pracy pedagogicznej kierowałam się przesłaniem św.

---

²⁴⁶ Do prac tych badaczy/badaczek odwołuję się wielokrotnie w całej rozprawie.

Augustyna, z którego wynika, że człowiek nie może niczego nauczyć drugiego człowieka, może mu jedynie pomóc odnaleźć prawdę we własnym sercu, jeśli ją posiada²⁴⁷. Wskazywałam młodym ludziom możliwości rozwoju, techniki samodoskonalenia i osiągnięcia sukcesu wg wartości zawartych w Dekalogu i Prawie harcerskim, które dla mnie samej były ważne. Pogłębiona refleksja nad lekturami z socjologii, filozofii, antropologii i psychologii dokonały przełomu w moim sposobie myślenia i zmieniły sposób postrzegania rzeczywistości z normatywnego na interpretacyjny.

Perspektywa antropologiczna okazała się dla mnie inspirującym i intrygującym narzędziem opisu i refleksji nie tylko nad zgromadzonym materiałem empirycznym, ale także nad własnym życiem.

---

²⁴⁷ Św. Augustyn, [1999], *Wyznania*, (tłum.), Z. Kubiak, Warszawa, Wyd. Świat Książki, ss. 233-234.

ROZDZIAŁ 3.

Paradygmat i perspektywy metodologiczne

Antropologiczna perspektywa jest jednym z rozwijanych w socjologii interpretatywnej²⁴⁸ podejść nacechowanych pokorą wobec złożoności zjawisk społecznych²⁴⁹. To spowodowało przyjęcie przeze mnie postawy relacjonizmu ontologicznego opartego na przesłance, iż „jednostki, grupy i społeczeństwo nie mogą istnieć bez społecznych powiązań”²⁵⁰ oraz postulatu relacjonizmu metodologicznego, który nakazuje objaśnianie świata społecznego w kategoriach relacji pomiędzy jednostkami, grupami i społeczeństwem, a także postulatu użyteczności pojęć indywidualistycznych i holistycznych w wyjaśnianiu i rozumieniu zjawisk społecznych. Ponadto odwołuję się do podwójnej hermeneutyki uznającej, że badane zjawiska mają już swój sens, co – jak twierdzi Siegfried Lamnek²⁵¹ – umożliwia naukom społecznym posługiwanie się dwoma paradygmatami w budowaniu teorii, chociaż czyni badanie bardziej kłopotliwym.

Paradygmat interpretacyjny, odwołując się do koncepcji podmiotu refleksyjnego, zakłada, iż rozumienie w sensie socjologicznym oznacza metodę rekonstrukcji podstaw rozumienia w sensie społecznym, zaś rozumienie w sensie społecznym jest procesem. Jak ujmuje to Andrzej Piotrowski, rozumienie jest: „uniwersalnym, konstytutywnym dla struktur życia społecznego procesem refleksyjnej aktywności jego uczestników”²⁵².

---

²⁴⁸ Socjologia interpretacyjna to: „wszystkie orientacje teoretyczne, których punktem wyjścia jest wyposażony w sens, oparty na mowie symboliczny charakter rzeczywistości społecznej; orientacje, które podkreślają, że członkowie społeczeństwa stoją wobec zadania interpretacji ruchów interakcyjnych partnerów interakcji, społecznych ram interakcji i instytucjonalnych przejawów społeczeństwa”, (w:) Schütze F., [1997], *Trajektorie cierpienia jako przedmiot badań socjologii interpretatywnej*, (tłum.), M. Czyżewski, (w:) „*Studia Socjologiczne*”, nr 1, s. 22.

²⁴⁹ Piotrowski A., [1998], *Ład interakcji. Studia z socjologii interpretatywnej*, Łódź, Wyd. UŁ, s. 138.

²⁵⁰ Ritzer G., Gindoff P., [1992], *Methodological Relationism: Lessons For and From Social Psychology*, (w:) „*Social Psychology Quarterly*”, t. 55, nr 2, s. 132, (za:) Manterys A., [2000], *Klasyczna idea definicji sytuacji*, Warszawa, ISNS UW, s. 320.

²⁵¹ Lamnek S., [1995], *Qualitative Sozialforschung, Band I, Methodologie*, Weinheim, ss. 130-139.

²⁵² Piotrowski A., *op. cit.*, s. 136.

W paradygmacie interpretatywnym badania jakościowe²⁵³ można uznać za wystarczającą podstawę opisu i wyjaśniania emergentnej rzeczywistości, zaś badania ilościowe zastosować, jako uzupełniające. Reguła większości jest wówczas używana do zdiagnozowania czy określone dane empiryczne mają jakieś znaczenie dla badanej jednostki, czy też nie. Według Krzysztofa Koneckiego metodologia, jako taka, ma charakter neutralny²⁵⁴, a rozróżnienie paradygmatyczne polega na odmiennym rozumieniu technik jakościowych w zależności od przyjętej perspektywy badawczej. Zdaniem Ralfa Bohnsacka decydującym elementem rozróżnienia do którego paradygmatu należy się odwołać powinna być procedura interpretacji materiału empirycznego. W badaniach jakościowych opis powstaje w oparciu o dane narracyjne, zawierające obserwacje pierwszego stopnia, poczynione bezpośrednio z perspektywy uczestników życia społecznego.

Swoje badania usytuowałam w paradygmacie interpretatywno-konstruktywistycznym, który w charakterystyce Normana Denzina i Yvonne Lincoln przyjmuje „relatywistyczną ontologię (zakładającą wielość rzeczywistości), subiektywistyczną epistemologię (badacz i badany współtworzą rozumienia) oraz naturalistyczny zespół metodologicznych procedur (badanie w naturalnym środowisku życia badanego) [...]”²⁵⁵. W tym paradygmacie materiały empiryczne są prezentowane w kategoriach opartych na teorii ugruntowanej. Jej twórcy – Barney Glaser i Anselm Strauss uznali, że teoria ugruntowana wyłania się z danych empirycznych²⁵⁶ w procesie dokonującym się na różnych etapach badawczych: w trakcie badań

---

²⁵³ „Badanie jakościowe jest dziedziną interdyscyplinarną, transdyscyplinarną i czasami kontradyscyplinarną. Przecina nauki humanistyczne, społeczne i przyrodnicze. [...] Praktykujący je są wrażliwi na wartości podejścia wielometodycznego. Są zaangażowani w naturalistyczną perspektywę i w interpretatywne rozumienie ludzkiego doświadczenia”, (za:) N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, (red.), [2009], *Metody badań jakościowych*, (tłum.), K. Podemski, Warszawa, WN PWN, s. 29; zob. też: Flick U., [2010], *Projektowanie badania jakościowego*, (tłum.), P. Tomanek, Warszawa, WN PWN.

²⁵⁴ Konecki K., [2000], *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*, WN PWN, s. 20.

²⁵⁵ Denzin N.K., Lincoln Y.S., *op. cit.*, s. 52.

²⁵⁶ Glaser B.G., Strauss A.L., [2009], *Teoria ugruntowana*, (tłum.), M. Gorzko, Kraków, Wyd. Nomos, ss. 1-2; por. Konecki K., [2000], *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*, Warszawa, WN PWN, s. 26.

terenowych, podczas kodowania danych, tworzenia i opisu kategorii oraz interpretacji zebranego materiału. „Kołowy model procedury badań oznacza, że zbieranie danych, ich interpretacja i ustalanie teoretycznych uogólnień są ze sobą ściśle powiązane”²⁵⁷. Standardy badań wyznacza to, co badacz czyni z zebrany materiałem oraz w jaki sposób postrzega, interpretuje i uogólnia dane. W wyborze określonej procedury badacze są zobowiązani do metodologicznego pragmatyzmu. Starają się zachować go przyjmując użyteczność procedur za priorytet w ugruntowaniu propozycji teoretycznych. Zdaniem Kathy Charmaz²⁵⁸, teoria ugruntowana jest przez badaczy konstruowana, ponieważ każda teoretyczna interpretacja prowadzi do powstania interpretacyjnego obrazu badanej rzeczywistości. Elastyczność metodologii pozwala na odkrywanie zjawisk, które na początku badań mogły być niezauważone. Badania społeczne traktowane są jako interakcja między badaczem i obserwowanym światem społecznym w naturalnym środowisku uczestników badania, tj. tam, gdzie oni żyją i pracują, a empiryczna eksploracja dotyczy także doświadczenia badaczy odtwarzanego z ich własnej pamięci. W tym ujęciu teoretyczna interpretacja materiału empirycznego ma na celu raczej stworzenie konstrukcji interpretacyjnego obrazu świata uczestników badania, niż jego dokładne odzwierciedlenie. Konstrukcje te powstają w wyniku analizy, stanowiącej proces poszukiwania znaczeń ukrytych w wypowiedziach badanych, w poglądach opartych na doświadczeniu własnym badacza i w teorii ugruntowanej przez innych badaczy/badaczki.

Podczas pracy nad rozprawą korzystałam z teorii ugruntowanej. Oznacza to, iż wszystko, co zobaczyłam i odczułam oraz czego doświadczyłam w interakcjach z uczestniczkami badania, wszystko, co od

---

²⁵⁷ Urbaniak-Zajac D., Piekarski J., (red.), [2001], *Jakościowe orientacje w badaniach pedagogicznych. Studia i materiały*, Łódź, Wyd. UŁ, s. 24.

²⁵⁸ Charmaz K., [2009], *Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*, (tłum.), B. Komorowska, Warszawa, WN PWN, s. 18.

nich usłyszałam, przeczytałam w ich wypowiedziach i co zrozumiałam z ich narracji stanowiło dla mnie źródło wiedzy na temat ich rzeczywistości społecznej. Uzyskany w ten sposób materiał empiryczny wykorzystałam do rekonstrukcji interpretacyjnego obrazu świata kobiet uczestniczących w badaniu.

Antropologia w opisie rzeczywistości społecznej posługuje się językiem nauki, ale jej ukierunkowanie na poznanie człowieka całościowego wymaga posługiwania się również językiem potocznym uczestników badania. Ta konieczność operowania dwoma językami komunikacji społecznej uwrażliwia antropologów na współpracę międzydyscyplinarną. Antropologia współczesności, w swej (re)interpretacji rzeczywistości społecznej tu i teraz, dokonuje przekładu opisu rzeczywistości na znaczenia funkcjonujące w teorii. Czyni to sięgając również do dorobku innych nauk społecznych. Ta świadomość motywowała mnie do szukania powiązań badanych zagadnień nie tylko w pracach antropologów i socjologów kultury, ale także filozofów, psychologów, pedagogów, kognitywistów i lingwistów. Główne inspiracje odnalazłam w teoriach działania społecznego, w bogatej tradycji interakcjonizmu symbolicznego, w fenomenologicznej myśli Alfreda Schütza, w socjologii wiedzy Karla Mannheima, w teorii roli Ralpa Turnera i w strategii budowania teorii Herberta Blumera. Do interpretacji materiału empirycznego wykorzystałam również: prace Jürgena Habermasa, osiągnięcia niemieckich badaczy zajmujących się „socjologią przebiegu życia”²⁵⁹, pedagogiczne teorie socjalizacji, a także psychologiczne metateorie osobowości. Ponadto odwoływałam się do feministycznej krytyki teorii socjologicznej i do teorii postmodernistycznych.

---

²⁵⁹ Zdaniem Edwarda Hajduka „socjologia przebiegu życia” jest nową orientacją teoretyczną, empiryczną i metodologiczną, którą od lat siedemdziesiątych wyodrębniają niemieccy socjologowie badający: biografię, refleksyjność socjo-biograficzną i orientacje życiowe. Zob: Hajduk E., [2001], *Kulturowe wyznaczniki biegu życia*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, s. 39.

Projekt badawczy „wybory życiowe młodych Polek” budowałam na poznawczej koncepcji człowieka i założeniach interakcjonizmu symbolicznego. W poznawczej koncepcji człowieka „rozumienie lub komunikacyjne użycie znaczenia jest procesem konstruowania własnej perspektywy poznawczej”²⁶⁰. Interakcyoniści odwołują się do tej koncepcji w jej znaczeniu psychologicznym, i socjologicznym²⁶¹. Jednostka, podejmując próby wyartykułowania swych dążeń, chce własne działania dostosować do wymogów sytuacji, co zależy od jej kompetencji. Przyjęcie koncepcji poznawczej nie wyklucza odwoływania się do humanistycznej koncepcji człowieka²⁶², w której celem jednostki jest samorealizacja rozumiana jako proces stawania się sobą, zależny również od własnych kompetencji poznawczych. W interakcjonizmie symbolicznym²⁶³ każda z nauk – socjologia, antropologia, psychologia, pedagogika – postrzega i bada jednostkę z innej perspektywy, ale dla każdej z nich jednostka (zgodnie z koncepcją interakcjonizmu) stanowi: doświadczający siebie podmiot, przedmiot oddziaływania innych i obiekt obserwacji dla samej siebie.

Z wielu propozycji interakcjonizmu wybrałam podejście Herberta Blumera, w którym sam akt badawczy stanowi proces interakcji symbolicznej poprzez świadome przyjęcie przez badacza roli badanych osób²⁶⁴. Możliwe jest to, dzięki pojęciom uczulającym²⁶⁵ z jakimi przystępuje się do badania. Pomagają one interpretować procesy zmian zachodzące w zachowaniach uczestników interakcji. Otwartość badacza na modyfikację tych pojęć w trakcie interakcji umożliwia zorientowanie się, co jest dla jej uczestników rzeczywiście istotne i przybliża rozumienie znaczeń, jakimi się posługują.

---

²⁶⁰ Blumer M., [2007], *Interakcjonizm symboliczny*, (tłum.), G. Woroniecka, Kraków, Wyd. Nomos, ss. 114-118.

²⁶¹ Koziński J., [1980], *Koncepcje psychologiczne człowieka*, wyd. popr., Warszawa, PIW, s. 53, zob. też: Piotrowski A., *op. cit.*, s. 4.

²⁶² W rozprawie odwołuję się do koncepcji Abrahama Masłowa i Clarka Rogersa.

²⁶³ W „Strukturze teorii socjologicznej” Turnera pojawia się wiele określeń interakcjonizmu symbolicznego rozumianego, jako: intuicje, teorie, nurty, koncepcje, strategie, paradygmat, etc., Turner J.H., *op. cit.*, ss. 395-543.

²⁶⁴ Turner J.H., [2008], *op. cit.*, ss. 427-428.

²⁶⁵ *Op. cit.*, s. 430; zob. też: Charmaz K., *op. cit.*, s. 28.

Przyjęcie tej strategii wiązało się z zaakceptowaniem przeze mnie nieoczywistości doświadczenia uczestniczek badania. Uznałam, że ich doświadczenie społeczno-biograficzne, które komunikowały w interakcji, nie mogło być dla mnie przewidywalne ponieważ określała je każdorazowo definicja sytuacji, której definiowanie samo w sobie jest nigdy nie kończącym się procesem. W ten sposób zachowałam perspektywę antropologiczną – uczestniczki badania współtworzyły wraz ze mną badaną rzeczywistość w kontekście ich życia codziennego, a zastosowana przekładalność perspektyw przybliżyła mnie do rozumienia ich struktur sensu. W opisie i interpretacji odwoływałam się do znaczeń, jakie uczestniczki interakcji badawczej nadawały rzeczywistości. Znaczenia te były komunikowane ich własnymi słowami i gestami oraz odczytywane przeze mnie z przebiegu interakcji i z treści pisemnych wypowiedzi. Pojęcia, które wyłoniły się z konkretnych wypowiedzi badanych kobiet, wykorzystałam w procesie rekonstruowania ich projektów przebiegu życia. W socjologii wiedzy Karla Mannheim’a w takim procesie interpretacji, jaki zastosowałam w rozprawie, badacz ma szansę dotarcia do wiedzy komunikatywnej i koniunktywnej badanych. (Do zagadnienia tego powrócę opisując metodę dokumentarną).

Problemy badawcze rozprawy i moje zainteresowania poznawcze wpisywały się w antropologiczną ciekawość ludzi i świata, zachęcając do poszukiwania znaczeń ukrytych w wypowiedziach uczestniczek badania. Inspiracją metodologiczną, której poddawałam się na kolejnych etapach prowadzenia badań było wnioskowanie *abdukcyjne*, które wprowadził do nauki Charles S. Peirce. Opisana przez niego logika abdukcyjna polega na modelu badań, w którym formułowanie teoretycznych wypowiedzi na podstawie danych empirycznych uwzględnia wcześniejszą wiedzę kierującą poznawaniem. Badacz, pod wpływem obserwacji fenomenu, (jego zdaniem zaskakującego), zaczyna poszukiwać zasady, która pozwoli go lepiej

wyjaśnić²⁶⁶. Wnioskowanie abdukcyjne ma charakter eksperymentalny objawiający się w, odmiennym od dotychczasowej praktyki, sposobie podejścia do analizy danych empirycznych²⁶⁷. Pojawia się ono w sytuacji, gdy nieoczekiwane obserwacje, wymagając odniesienia do wyników obserwacji oczekiwanej, stają się punktem wyjścia do poszukiwania nowej teorii. Abdukcyjne konstruowanie hipotez i teorii odbywa się przy ukierunkowanej aktywności badacza i z zachowaniem określonych warunków wymagających stałego *metodologicznego kontrolowania* własnej perspektywy badawczej, aby się w nią nie uwikłać. Abdukcja wymaga rekonstrukcji wzorów orientacji domyslniej wiedzy osób badanych na podstawie ich wypowiedzi oraz cyklicznej konfrontacji nowych pojawiających się wniosków z całym materiałem empirycznym; zwrotnego ich różnicowania oraz ponownego rewidowania metodą *stałej komparacji przypadków*²⁶⁸. Każdą niespodziewaną obserwację w materiale empirycznym należy sprawdzić i wyjaśnić na innym materiale, zawierającym dane niezależne od tych, które były podstawą sformułowania wniosku. Postępowanie abdukcyjne prowadzi do interpretacji nawiązującej zarówno do istniejącej teorii, jak i do empirii stanowiącej źródło problemów badawczych. Dane empiryczne pochodzące z różnych badań mogą służyć za podstawę wspólnej konstrukcji teoretycznej. Charakterystyczną dla wnioskowania abdukcyjnego metodę stałej komparacji wykorzystałam, między innymi, testując na zebranych danych empirycznych hipotezy weryfikowane przez inne badaczki, zajmujące się podobnymi zagadnieniami społecznymi.

---

²⁶⁶ Bohnsack R., [2004], Metoda dokumentarna – od koniunktywnego zrozumienia do socjogenetycznej interpretacji, (w:) Krzychała, [2004], *op. cit.*, s. 28.

²⁶⁷ Peirce Ch.R., [1991], *Schriften zum Pragmatismus und Pragmatizismus*, Apel K.O., (red.), Frankfurt/Main, s. 295, (za:), Krzychała S., [2007b], *op. cit.*, s. 26.

²⁶⁸ Nentwig-Gesemann I., [2004], Tworzenie typologii – w stronę wielowymiarowej rekonstrukcji przestrzeni doświadczenia, (w:) Krzychała S., [2004], *op. cit.*, ss. 97-98.

Metodologia badań rekonstrukcyjnych

Do interpretacji materiału empirycznego z własnych badań zastosowałam metodę dokumentarnej rekonstrukcji²⁶⁹ zakładając, że jest ona adekwatna do celów tego badania i doprowadzi do odkrycia znaczeń zawartych w narracjach jego uczestniczek. Metoda dokumentarna dopuszcza przekraczanie rozróżnienia na badania ilościowe i jakościowe przy określaniu wzajemnych powiązań teorii i danych empirycznych, co w wypadku moich badań miało praktyczne znaczenie. Metodologia badań rekonstrukcyjnych odwołuje się do prac z zakresu socjologii fenomenologicznej Schütza, socjologii wiedzy Mannheima, socjologii hermeneutycznej w ujęciu Habermasa, oraz do badań etnograficznych w formie proponowanej przez Glasera i Straussa.

Rekonstrukcyjna formuła badań społecznych była w dyskursie metodologicznym wyrażana na wiele sposobów: Glaser i Strauss opisali ją jako postulat ugruntowania teorii w danych empirycznych, Giddens jako postulat uwzględnienia podwójnej hermeneutyki nauk społecznych, Luhmann jako postulat naturalistycznej epistemologii, a Ralph Bohnsack²⁷⁰ jako postulat interpretacji refleksywnej, zwrotnej względem horyzontów odniesienia zawartych w danych empirycznych. Ten ostatni autor uważa, że socjologia fenomenologiczna porusza się na poziomie obserwacji pierwszego stopnia, a socjologia wiedzy Mannheima na poziomie obserwacji drugiego stopnia, (której przedmiotem jest obserwacja pierwszego stopnia). Niklas Luhmann²⁷¹ radzi „obserwuj obserwatora” i sugeruje poddanie samej praktyki badawczej obserwacji, interpretacji i kategoryzacji.

---

²⁶⁹ Metodę tę opisał w dwóch publikacjach Sławomir Krzychała przywołując opracowania niemieckich badaczy: Ralfa Bohnsacka, Iris Nentwig-Gesemann, Arnda-Michaela Nohla oraz udostępniając własne tłumaczenia ich tekstów. Autor przedstawił też praktyczne zastosowanie metody dokumentarnej, co stanowiło dla mnie źródło inspiracji i odniesień w posługiwaniu się metodą rekonstrukcyjną w interpretacji własnych badań. Zob. Krzychała S., (tłum., red.), [2004], *Společne przestrzenie doświadczenia. Metoda interpretacji dokumentarnej*, Wrocław, Wyd. Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, (i) tegoż, [2007b], *Projekty życia. Młodzież w perspektywie badań rekonstrukcyjnych*, Wrocław, Wyd. DSWE.

²⁷⁰ Bohnsack R., *Typification and Multidimensionality: the Documentary Method*, (w:) http://www.uni-due.de/imperia/md/content/soziologie/weiss/bohn sack_typification_abstract.doc.pdf, ost. wiz., 23.09.2012 r.

²⁷¹ Luhmann N., [1990], *Die Wissenschaft der Gesellschaft*, Frankfurt/M, ss. 86-95, (za:) Krzychała S., [2007b], *op. cit.*, s. 21.

Kategoria rekonstrukcyjnych badań społecznych implikuje przyjęcie trzech postulatów epistemologiczno-metodologicznych²⁷² z pominięciem typowej dla nich dychotomii. Po pierwsze, odniesienia do struktury procesu badawczego polegającego na korzystaniu z badań ilościowych i jakościowych – badacz rekonstruuje teorię i uogólnienia na podstawie materiału empirycznego, a nowe zasoby jego wiedzy konstruowane są refleksywnie na zasadzie emergencji danych empirycznych. Po drugie, odniesienia do natury konstruktywizmu społecznego polegającego na stosowaniu obiektywizmu i subiektywizmu – badacz rekonstruuje komunikacyjne zamiary narratora wnikając w ateoretyczne i habitualne wzory działania dokumentujące się w danych empirycznych. I po trzecie, odniesienia do refleksywnej interpretacji procesu badawczego polegającego na korzystaniu z procedur analizy danych, weryfikacji wyjściowych danych empirycznych oraz końcowych wyników analizy. Badacz określa zakres obowiązywania trafności przyjętych interpretacji traktując sekwencje pozyskiwania danych, interpretacji oraz walidacji, jako analogiczne elementy iteracyjnego procesu badawczego. Metoda rekonstrukcyjna nastawiona jest na tworzenie typologii na podstawie analizy przypadków i polega – jak wskazuje jej nazwa – na rekonstrukcji już istniejących rekonstrukcji, wytworzonych uprzednio przez uczestników badania. Istotnym komponentem tej metody jest socjogenetyczne podejście analityczne. Badacza interesują procesy i *modus operandi* powstawania faktów społecznych i kulturowych²⁷³ „decydujące znaczenie ma nie to, co stanowi obiektywny sens, lecz to, że i jak on się staje”²⁷⁴. Badacz ma świadomość, że nie wie więcej niż uczestnicy badania, zakłada jednak, iż oni nie zdają sobie sprawy ze wszystkiego, co wiedzą i przyjmuje wyzwanie, aby

---

²⁷² Krzychała S., [2007b], *op. cit.*, s. 40.

²⁷³ Mannheim K., [1980], *Strukturen des Denkens*, Frankfurt am Main, s. 85, (w:) *Suhrkamp*, (niepubl. manusk. (1922-1925), (za:), Bohnsack R., [2004], *op. cit.*, ss. 17-18.

²⁷⁴ Mannheim K., [1964], *Beiträge zur Theorie der Weltanschauungsinterpretation*, (w:) *Jahrbuch für Kunstgeschichte I*, XV, 4), (za:), Bohnsack R., [2004], *op. cit.*, s. 18. (podkr. autora).

pomóc im to odkryć.²⁷⁵ Badacz pamięta przy tym o podwójnej strukturze doświadczenia społecznego jednostki. Jego rozróżnienia na poziom komunikatywny i koniunktywny²⁷⁶ dokonał Mannheim. Komunikatywny wymiar doświadczenia wskazuje wiedzę pojęciowo-teoretyczną, zawierającą się w subiektywnie formułowanych przez jednostkę własnych zamierzeniach i motywach działania. Koniunktywny wymiar doświadczenia zawiera się w odczuciach jednostki i jej wyczuciu rzeczywistości. Wskazuje jej wiedzę ateoretyczną budowaną na domyślnych zasobach ponadjednostkowych wzorów orientacji i działania. Oba typy wymiarów doświadczenia Mannheim opisał na przykładzie praktyki wiązania węzła:

typ I – komunikatywna interpretacja praktyki wiązania węzła ma miejsce, gdy posiadana umiejętność (wiedza na temat sposobu wiązania) zostaje przełożona na komunikat słowny za pomocą ogólnie zrozumiałych pojęć i kategorii. Praktyka wiązania węzła wymaga tutaj bezpośredniej eksplikacji, aby osoba bez doświadczenia mogła zrozumieć, na czym ta czynność polega;

typ II – koniunktywne²⁷⁷ „doświadczenie węzła” włączone jest w codzienną praktykę. Jednostka nabywa umiejętność (wiedzę na temat sposobu wiązania) poprzez obserwację osób biegłych w wiązaniu i samodzielne próby ich naśladowania (mimesis). Wiedza posiadana przez te osoby nie podlega bezpośredniej eksplikacji, nie pojawia się komunikat słowny „my wiemy, jak to się robi”. Podobnie wiedza nabyta przez jednostkę wyraża się w czynności pokazującej własny styl wiązania.

Według Alberta Bandury wiedza koniunktywna (przyswajana w drodze modelowania własnego działania pod wpływem obserwacji wzorców zachowań) dostępna jest osobom przekonanym o własnej skuteczności.

---

²⁷⁵ Por., o „badaniach emancypacyjnych” wg Evalda Terharta, (w:) Urbaniak-Zajac D., *op. cit.*, ss. 27-42.

²⁷⁶ *Coniunctivus* – „tryb czasownika oznaczający, że dana czynność jest niepewna, oczekiwana, przypuszczona lub czymś uwarunkowana; tryb przypuszczający; tryb warunkowy; „mający formę *coniunctivi*”, w:) M. Bańko, (red.), [2003], *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa, WN PWN, ss. 220, 667.

²⁷⁷ Mannheim K., [1980], *op. cit.*, ss. 73-74, (za:) Krzychała S., [2007b], *op. cit.*, ss. 30-33.

„Między przekonaniem o własnej skuteczności a działaniem istnieje rodzaj sprzężenia zwrotnego”²⁷⁸ dzięki któremu osoby posiadające wiarę w siebie i własne możliwości sprawcze potrafią zdobytą wiedzę zastosować w praktyce życia codziennego i/lub przekazać innym. Doświadczenie koniunktywne można przyrównać do świadomości praktycznej w rozumieniu Giddensa²⁷⁹.

Metodologiczny wgląd w doświadczenie koniunktywne badanych osób jest możliwy jedynie poprzez bezpośrednią obserwację interakcji albo dokumentarną interpretację wypowiedzi. Wymaga to od badaczy dyscypliny zarówno na etapie zbierania danych, jak i na etapie interpretacji zebranego materiału empirycznego. Według Arnda Nohla (powołującego się na Glasera i Straussa) podstawową heurystykę interpretacji dokumentarnej tworzy analiza komparatywna²⁸⁰ dla której horyzontem odniesienia²⁸¹ są najczęściej wiedza i doświadczenie badaczy, które nie pozostają w tym przypadku zawieszone, lecz są poddane metodologicznej kontroli poprzez porównanie z różnymi kontrastowymi przypadkami o odmiennym doświadczeniu i wewnątrz innych ram orientacji. Analiza komparatywna polegająca na nieustannym porównywaniu jest swego rodzaju stylem praktyki badawczej (*constant comparative metod*). Zasada empirycznej komparacji wyjaśnia istotę interpretacji refleksywnej i opisuje jej rekonstrukcyjną formułę. Proces interpretowania postępuje tu w trybie kołowym interpretacji i reinterpretacji zebranego materiału zmierzając do identyfikacji sposobu, w jaki osoba uczestnicząca w badaniu podejmuje daną tematykę. Jej specyficzny sposób wypowiedzi uznany zostaje za wzór, którego regularność uwydatnia się poprzez porównanie z wypowiedziami na ten sam temat innych osób uczestniczących w badaniu, gdy ta sama tematyka pojawia się w odmienny

---

²⁷⁸ Oleś P.K., [2005], *Wprowadzenie do psychologii osobowości*, Warszawa, WN Scholar, s. 219.

²⁷⁹ Giddens A., [2003], *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturacji*, (tłum.), S. Amsterdamski, Poznań, Wyd. Zys i S-ka, ss. 89-90.

²⁸⁰ Nohl A.-M., [2004], Analiza komparatywna – w stronę fundamentalnej zasady interpretacji dokumentarnej, (w:) Krzychała S., [2004], *op. cit.*, s.70.

²⁸¹ Horyzont odniesienia rozumiany jest tu jako: „kategoria, zjawisko lub doświadczenie stanowiące podstawę identyfikacji, porównania, dookreślenia”, (za:), Krzychała S., [2004], *op. cit.*, s. 233.

sposób, ze względu na odmienne doświadczenie²⁸². Typy refleksyjności są zróżnicowane wg typu koherencji doświadczeń społeczno-biograficznych i generalizowane ze względu na ogólny poznawczy cel badania.

Zdaniem Iris Nentwig-Gesemann „tworzenie typów w metodzie dokumentarnej różni się od innych procedur ze względu na teoretyczne założenia metodologiczne, perspektywę i postawę badawczą oraz metodyczne etapy pracy i wielowymiarową strukturę typologii”²⁸³. Dużo zależy od trafności przyjętej typologizacji, która powinna umożliwiać porównywanie różnych wymiarów doświadczenia w odniesieniu do wielu przypadków. Każdy z wymiarów dokumentuje się w konkretnym przypadku, w różnych konstelacjach. Dwa przypadki mogą być podobne w wymiarze edukacji, ale ich podobieństwo zostanie zmodyfikowane poprzez nałożenie się różnic, które pojawiły się w wymiarze ich doświadczenia rodzinnego. Typologizacja porządkuje proces poszukiwania wspólnych ram orientacji w dwojaki sposób: po pierwsze, umożliwia porównanie kilku wymiarów doświadczenia – nie tylko wieku i płci, ale także włączenie do analizy porównawczej stanu rodzinnego, wykształcenia, statusu czy aktywności życiowej; a po drugie, badając więcej aniżeli dwa przypadki pozwala te wymiary bliżej zidentyfikować²⁸⁴.

Jak już wcześniej wspomniałam, w interpretacji dokumentarnej wyjaśnienie wzorów identyfikowanych jako typowe *modus operandi* codzienności dokonuje się poprzez rekonstrukcję na poziomie komunikatywnym i koniunktywnym społecznych wymiarów doświadczenia badanych osób. Do tych dwóch poziomów doświadczenia społecznego przyporządkować można, jak twierdzi Bohnsack, odpowiadające im poziomy interpretacji dokumentarnej²⁸⁵ – immanentną i refleksywną. Interpretacja

---

²⁸² Krzychała S., [2007b], *op. cit.*, ss. 37-38.

²⁸³ Nentwig-Gesemann I., [2004], *op. cit.*, (w:) Krzychała S., *op. cit.*, s. 86.

²⁸⁴ Nohl A.-M., *op. cit.*, s. 71.

²⁸⁵ Bohnsack R., [2004], (w:) Krzychała S., *op. cit.*, ss. 24-25.

formułująca (immanentna) ma miejsce, kiedy poprzestaje się na wiedzy komunikatywnej badanych i skupia się na dosłownej analizie ich wypowiedzi. Inaczej mówiąc, badacz dzieli tekst i od-kodowuje strukturę tematyczną całej wypowiedzi. Interpretacja dokumentarna (refleksywna) ma miejsce, kiedy badacz stara się odczytać wiedzę *ateoretyczną* badanych zawartą w stylu ich wypowiedzi. Zdaniem Mannheima jest to możliwe dzięki wspólnym przestrzeniom koniunktywnego doświadczenia w tych obszarach, w których badani dysponują egzystencjalnymi powiązaniem, które są uwarunkowane²⁸⁶: pokoleniowo, środowiskowo, edukacyjnie, poprzez cykl rozwoju albo płeć. Odczytanie wiedzy koniunktywnej ułatwia zatem wspólnota doświadczanej praktyki i zgodność strukturalnie podobnych przeżyć.

Metodę dokumentarną zastosowałam w interpretacji moich badań zakładając, że przestrzenie doświadczenia społecznego młodych kobiet mieszkających w miastach są podobne ze względu na podobieństwo ich środowiskowych i pokoleniowych uwarunkowań egzystencjalnych. Założyłam, że zrekonstruowane projekty przebiegu życia uczestniczek badania komunikują ich praktyczną wiedzę i doświadczenie, a emergentnie wyłonione typy orientacji socjo-biograficznej wskazują ich *ateoretyczne* doświadczenie koniunktywne.

---

²⁸⁶ Mannheim K., [1980], *op. cit.*, (za:), Krzychała S., [2007b], *op. cit.*, ss. 230-231.

ROZDZIAŁ 4.

Proces badawczy

Założenia metodologiczne badań

Do badań „wybory życiowe młodych Polek” przystąpiłam z określonymi zainteresowaniami oraz zestawem kilku pojęć ogólnych i uczulających, z których z czasem wyłoniły się problemy badawcze. Wśród pojęć ogólnych znalazły się: antropologia współczesności, kobieta, wzory i wzorce kulturowe, wybór i proces podejmowania decyzji oraz *gender*. Pojęciami, które uwrażliwiały mnie na problematykę badawczą były: podmiotowość, samoświadomość, tożsamość, kobiecość oraz życiowe predyspozycje, ograniczenia, aspiracje i szanse. Oba typy pojęć stanowiły punkt wyjścia dla konstruowania narzędzi do badań pilotażowych i pozwoliły na zebranie wstępnej wiedzy o tym, jakich wyborów dokonują kobiety i jakimi argumentami posługują się przy uzasadnianiu swoich decyzji. Kolejne pojęcia wyłaniały się podczas porównywania materiału empirycznego z badań pilotażowych z literaturą przedmiotu. Dlatego, po przyswojeniu sensów zawartych w materiale empirycznym pojęcie tożsamości ukazało mi swoje ponowoczesne znaczenia, pojęcie wybór ujawniło swe powiązania ze stylem życia oraz z indywidualizmem, zaś pojęcie *gender* oscylowało w kierunku terminu teoretycznego. W materiale empirycznym dostrzegłam także, iż różne znaczenia nadawane są takim pojęciom, jak: samorealizacja/samospełnienie, biografia, orientacja życiowa, stały związek, kobiecość.

Koncepcję rozprawy osadziłam na pojęciach „antropologia współczesności” i „interakcjonizm symboliczny”. Teorię ugruntowaną w danych empirycznych uzyskanych w badaniach budowałam na pojęciach – „kultura indywidualizmu”, „tożsamość kobiety” i „przebieg życia jednostki”²⁸⁷.

---

²⁸⁷ Znaczenie wymienionych pojęć opisałam w części teoretycznej rozprawy.

Przedmiot, cele i charakter badań

Przedmiotem badania były wybory życiowe kobiet w wieku 20-34 lata mieszkających w miastach w pierwszej dekadzie XXI wieku. Przed przystąpieniem do badań postawiłam sobie kilka celów. Cel poznawczy zakładał opisanie, z antropologicznej i ginocentrycznej perspektywy, fragmentu rzeczywistości społeczno-kulturowej młodych Polek na podstawie materiału empirycznego uzyskanego z własnych badań jakościowych i jego komparacji z danymi uzyskanymi przez inne badaczki i/lub badaczy. Intuicyjnie badania ukierunkowane były na wyłonienie orientacji socjobiograficznych jego uczestniczek oraz poznanie zależności między sposobem podejmowania decyzji przez młode kobiety w ważnych dla nich sprawach życiowych, a ich identyfikacją z własną kobiecością rozumianą jako świadomość „spuścizny Ewy”. Cel eksploracyjny zakładał rekonstrukcję projektów przebiegu życia uczestniczek badania na podstawie podejmowanych przez nie decyzji i deklarowanych wyborów oraz konstrukcję statusów ich kobiecej tożsamości. Cel pragmatyczny zakładał zainteresowanie środowiska badaczy nauk społecznych dalszą eksploracją tych zagadnień w czasach naznaczonych „zmianą charakteru wolności”²⁸⁸.

Podzielam opinię Ralpha Lintona, iż antropolog „w wyniku swoich zabiegów badawczych wywiera wpływ na badaną kulturę i zmienia swoich badanych”²⁸⁹, a same badania antropologiczne mogą stać się „bodźcem kulturotwórczym”²⁹⁰. Jestem również przekonana o słuszności tezy Alfreda Schütza, że świat życia codziennego jest przez jego uczestników widziany, ale niedostrzegany i dlatego starałam się (swymi pytaniami) zwrócić uwagę wypowiadających się w badaniu kobiet na mechanizmy życia społecznego, które wywierają wpływ na ich życie – niezależnie od tego czy one te

---

²⁸⁸ Habermas J., *Teoria działania komunikacyjnego*, (tłum.), A.M. Kaniowski, Warszawa, PWN 1999, t.1, s. 575.

²⁸⁹ Linton R., [2000], *Kulturowe podstawy osobowości*, (tłum.), A. Jasińska-Kania, Warszawa, WN PWN, s. 157.

²⁹⁰ *Op. cit.*, s. 162.

mechanizmy akceptują, odrzucają, czy w ogóle ich nie dostrzegają. To ukryte przesłanie emancypacyjne towarzyszące mi w badaniach umacniała dodatkowo teza Stanisława Ossowskiego mówiąca, iż pytania stawiane w wywiadach wprowadzają badanych: „w nową sytuację i zmuszają myśleć o sprawach, o których być może, wcale by nie myśleli”²⁹¹.

Prowadzone przeze mnie badania jakościowe miały charakter etnograficzno-deskrypcyjny, gdy poszukiwałam znaczeń w wypowiedziach uczestniczek badania i odtwarzałam ich subiektywne struktury sensu, po to by zobaczyć świat społeczny „ich oczami”. Badania te miały również charakter fenomenologiczno-interakcjonistyczny, gdy wchodziłam w interakcje z badanymi kobietami, poddając dokumentarnej rekonstrukcji ich wypowiedzi, z których wyłoniły się orientacje socjo-biograficzne. Przeprowadziłam badania o charakterze fenomenologiczno-interakcjonistycznym zawierające przesłanie emancypacyjne²⁹².

---

²⁹¹ Ossowski S., [1962], *op. cit.*, (w:) P. Sztompka, M. Kucia, (red.), [2005], *op. cit.*, s. 29.

²⁹² W założeniu nie były to badania interwencyjne, chociaż ich uczestniczący charakter mógłby sugerować taki cel. Badania interwencyjne i badania aktywizujące porównywane są do procesu uczenia się opartego na współpracy badaczy i badanych. Jego efektem powinna być zmiana dotycząca własnych zachowań i tego, czemu ludzie przypisują znaczenie, czemu nadają wartość oraz jak rozumieją innych i jak interpretują rzeczywistość, (za:), Kemmis S., McTaggart R., [2009], *Uczestniczące badania interwencyjne. Działanie komunikacyjne i sfera publiczna*, (tłum.) Ł. Marciniak, (w:) N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, (red.), *op. cit.*, ss. 775-831.

Problemy badawcze

Problemy badawcze zogniskowałam wokół zagadnień doświadczenia społeczno-biograficznego odkrywanego/ujawnianego poprzez interpretację wyborów i planowanych zamierzeń badanych kobiet. Świadomość uwarunkowań dokonywania wyboru badałam z perspektywy *homo eligens*, w rozumieniu nadanym temu pojęciu przez Andrzeja Sicińskiego²⁹³. Wybory dokonane i deklarowane przez uczestniczki badania były dla mnie pryzmatem do oglądu ich rzeczywistości i podstawą interpretacji znaczeń zawartych w ich narracjach. Nie badałam poziomu zadowolenia z dokonywanych wyborów ponieważ interesował mnie proces podejmowania decyzji przebiegający jako interakcja: jak ona się dzieje? Kto i/lub co w niej uczestniczy? Czy kobieta ma świadomość bycia w tej interakcji? A także jakie znaczenie w jej przebiegu przypisuje sobie? Problemy badawcze zoperacjonalizowałam przy pomocy pytań, z których prawie każde zawierało inny jeszcze (z niego wynikający) problem badawczy, który w tab. 13 podaję kursywą.

Tabela 13. Pytania badawcze.

Jakie znaczenie, w projekcie przebiegu własnego życia, młode kobiety przypisują własnej kobiecości? <i>Czy sytuacja wyboru uaktywnia w nich świadomość własnej kobiecości?</i>
Czy świadomie dokonują wyborów dotyczących przebiegu własnego życia? <i>Czy są przygotowane do ciągłego wybierania, do bycia homo optionis? Czy dostrzegają zależność między swoimi decyzjami, a jakością życia?</i>
Do jakich wartości odwołują się planując własną przyszłość? <i>Czy ich wybory ukierunkowane są bardziej – na „mieć” czy na „być”?</i> ²⁹⁴
Czym się kierują podejmując decyzje w ważnych sprawach życiowych? <i>Kto lub co ma znaczący wpływ na ich wybory życiowe?</i>
Jaki jest ich stosunek do życia we dwoje? <i>Jak uzasadniają decyzję o wyborze typu związku lub rezygnacji z niego?</i>

²⁹³ Siciński A., [2002], *Styl życia. Kultura. Wybór*, Warszawa, IFiS PAN, s. 81.

²⁹⁴ W rozumieniu nadanym przez Ericha Fromma, (w:) Fromm E., [2005], *Mieć czy być*, (tłum.) J. Karłowski, Poznań, Wyd. Rebis.

Charakterystyka materiałów źródłowych

W rozprawie korzystałam z literatury przedmiotu²⁹⁵ polskiej i angielskojęzycznej oraz z tłumaczonych prac badaczy niemieckich i (rzadziej) francuskich. Wykorzystałam również dyskurs prasowy wokół problemów badawczych określonych w rozprawie. W celach porównawczych odwoływałam się do badań empirycznych innych badaczy, do wyników sondaży ośrodków badawczych i danych statystycznych GUS.

Dokumenty zastane stanowiły dla mnie źródło inspiracji i wiedzy na temat przedmiotu i podmiotu badań. Podzieliłam je następująco:

- 1) publikacje zwarte, zawierające wyniki badań (przeprowadzonych w latach 1995-2008) na temat sytuacji i kondycji kobiet w Polsce;
- 2) materiały wypracowane podczas stałego Forum Fundacji Harcerki²⁹⁶;
- 3) wystąpienia własne przygotowane na konferencje uniwersyteckie²⁹⁷;
- 4) notatki własne z Seminarium „Kobieta-Feminizm-Demokracja” (organizowanego przez IFiS PAN), w którym uczestniczyłam w latach 2008-2011 oraz z konferencji uniwersyteckich poświęconych zagadnieniom *genderowym*, w których uczestniczyłam w okresie przygotowywania rozprawy²⁹⁸;
- 5) wydarzenia kulturalne i społeczne prezentujące materiał porównawczy w interpretacji zachowań i postaw kobiet, w tym: przedstawienia teatralne i filmy opowiadające o problemach pokoleniowych, promocje książek opisujących losy współczesnych kobiet i wystawy poświęcone stylowi życia (wydarzenia polityczne pominęłam z założenia);

---

²⁹⁵ Zestaw lektur zawiera bibliografia.

²⁹⁶ www.harcerki.org.pl, zakładka Forum – warsztaty, ost. wiz., 20 września 2012 r.

²⁹⁷ Tytuły referatów oddanych do publikacji pokonferencyjnych: 2008 – *Edukacja do partnerstwa* (Toruń UMK); 2009 – *Jest taki ruch społeczny dziewcząt i kobiet – skauting żeński* (Kraków UJ); 2011 – *Międzynarodowy wymiar harcerstwa – rys historyczny* (Gdańsk UG).

²⁹⁸ „Wiek po Marii Curie-Skłodowskiej. Emancypacja kobiet w Polsce”, IBL PAN i Institute Francais, w Warszawie, 19-20 maja 2011 r.; „Kobiety w polskiej transformacji 1989-2009. Podsumowania, interpretacje, prognozy”, Instytut Socjologii UAM w Poznaniu, 28-29 maja 2009 r.; „Gender w społeczeństwie polskim”, Instytut Socjologii UJ w Krakowie, 22 października 2009 r.; „Decyzja. Działanie. Wpływ. Aktywność kobiet w perspektywie międzykulturowej”, Porównawcze Studia Cywilizacji UJ w Krakowie, 26-27 marca 2009 r.; „Kariery kobiet w nauce”, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych UŁ w Łodzi, 23 czerwca 2008 r.; „Wojna płci”, Instytut Politologii UMK w Toruniu, 16-18 kwietnia 2008 r.

- 6) materiały prasowe z lat 2008-2012, o sytuacji rodzinno-zawodowej kobiet, ich stylu życia, problemach codzienności i nierównego traktowania. Sięgałam przede wszystkim do materiałów publikowanych w pismach, których tytuły wymieniane były przez uczestniczki badania²⁹⁹.
- 7) W interpretacji materiału empirycznego korzystałam również z opracowań Diagnozy Społecznej 2009 i Europejskiego Sondażu Społecznego³⁰⁰ oraz z raportów: „Kobiety dla Polski Polska dla Kobiet”³⁰¹ i „Młodzi 2011”³⁰². Odwoływałam się do danych statystycznych GUS³⁰³, w tym opracowań BAEL oraz do badań CBOS i TNS OBOP. Porównawczo sięgałam do badań koncernów kosmetycznych Avon i L’Oreal.

Teren badania

Wybór miast jako terenu badań wynikał z kilku przesłanek, podobnie jak w wypadku wieku badanych osób. Zainspirowało mnie stwierdzenie Daniela Bella, który pisał: „miasto nie jest tylko miejscem, ale i stanem umysłu. Symbolem wyróżniającego się stylu życia, którego głównymi atrybutami są różnorodność i podniecenie”³⁰⁴. W mieście każdy jest u siebie i każdy może czuć się wyobcowany. W gruncie rzeczy od jednostki i jej kondycji zależy jak się będzie w mieście czuła.³⁰⁵ Mieszkanki miast, bez względu na sposób pozyskania statusu, z łatwością przyswajają „miejski styl życia”. Poza statystycznymi wyjątkami, jak się zdaje, naturalna czy naturalizowana „mieszczka” w podobnym stopniu stara się przyswoić „miejskie wartości” ze

---

²⁹⁹ Kwestionariusz wywiadu zawierał pytanie: „Czy lubi Pani czytać? Jeśli tak, proszę wpisać ulubione gatunki książek, rodzaj prasy lub tytuły”. Najczęściej wymieniano: „Gazetę Wyborczą” i jej regionalne edycje, „Charaktery”, „Forum”, „Newsweek”, „Oliwię”, „Politykę”, „Przekrój”, „Sens”, „Twój Styl”, „Wprost” i „Zwierciadło”. Rzadziej: „Cosmopolitan”, „Dziecko”, „Poradnik domowy”, „Sukces” i „Tinę”.

³⁰⁰ *Europejski Sondaż Społeczny*, (w:), www.ifispan.pl, ost. wiz., 15 kwietnia 2012 r.

³⁰¹ Piotrowska J., (red.), *Raport Kobiety dla Polski Polska dla Kobiet*, Warszawa, Wyd. Feminoteka.

³⁰² Szafraniec K., [2011], *Młodzi 2011*, Warszawa, Wyd. Kancelaria Prezesa Rady Ministrów.

³⁰³ Roczniki Demograficzne GUS: 2005, 2009, 2010; Roczniki statystyczne województw [2009], GUS; Ludność procesy, (w:) *Zeszyty demograficzne* [2005], GUS.

³⁰⁴ Bell D., [1994], *Kulturowe sprzeczności kapitalizmu*, (tłum.), S. Amsterdamski, Warszawa, PWN, s. 142.

³⁰⁵ Zdaniem Józefa Tischnera, „życie w mieście przygotowuje człowiekowi wiele szpilek, żeby mógł zapomnieć o wielkim gwoździu jakim jest nieuchronność śmierci”, (w:) W. Bonowicz, (oprac.), [2012], *Alfabet Tischnera*, Kraków, Wyd. Znak, s. 80.

wszystkimi tego konsekwencjami, co czyni prawdopodobną wspólnotę przestrzeni doświadczenia. Odczytałam na odwrót tezę Pierre’a Bourdieu o tym, iż różne warunki życia społecznego tworzą różne habitusy³⁰⁶ i założyłam hipotetycznie, że podobne warunki życia mogą tworzyć podobne habitusy, a środowisko społeczne miasta sprzyja temu, aby habitusy jednostek upodabniały się w stylu życia zachowując jedynie zróżnicowanie dystynkcyjne wynikające ze statusu materialnego.

Początkowo, terenem badania miała być przestrzeń publiczna trzech miast: Warszawy, Bydgoszczy i Łodzi, wybranych z dwóch powodów. Pierwszy powód był merytoryczny – miasta te posiadały różną kondycję: stolica dawała większe i/lub dodatkowe szanse na realizowanie własnego projektu przebiegu życia, Bydgoszcz, jak wykazywały sondaże³⁰⁷, była miastem z przyszłością, wyjątkowo umiejętnie korzystającym z możliwości otwierających się po wejściu do Unii (podobnie jak Wrocław), a Łódź swego intratnego położenia i zasobów ludzkich nie przekładała na szanse dla miasta (podobnie jak Gdańsk). Różna kondycja wybranych miast zwiększała prawdopodobieństwo zróżnicowania próby. Drugi powód był praktyczny. W tych miastach stosunkowo łatwo mogłam dotrzeć do badanej populacji sama lub za pośrednictwem znajomych pracujących na uczelniach lub studiujących.

Teren badań rozszerzyłam po drugim pilotażu z powodu zainteresowania problematyką badawczą (okazanego przez badane wtedy osoby) i otrzymanymi z innych miast deklaracjami pomocy w pozyskiwaniu respondentek. Okazało się to trafnym posunięciem. Znaczna ruchliwość przestrzenna kobiet utrudniała identyfikację miejsca zamieszkania w trzech miastach pierwotnie wybranych. W ten sposób terenem badań stała się

---

³⁰⁶ Bourdieu P., Passeron J.-C., [2006], *op. cit.*, s. 35.

³⁰⁷ Zaprezentowana tu subiektywna ocena kondycji miast dotyczy lat 2006-2008, kiedy powstawała koncepcja rozprawy i kiedy prowadziłam badania. Sytuacja ta ulega zmianie. W roku 2011 prasa donosiła, że po 2006 roku najbardziej zmieniło się Trójmiasto. Wśród 11 miast badanych przez PricewaterhouseCoppers, Bydgoszcz zajmowała środkową – 6 pozycję, Łódź była na 7 pozycji, Warszawa na 8, a Wrocław na 9 pozycji, (w:) „Gazeta Wyborcza” z dn. 10 stycznia 2011 r., s. 20.

przestrzeń publiczna miast różnej wielkości, które podzieliłam na cztery typy pod względem statusu i liczby mieszkańców – stolica, miasta województwa, miasta powiaty i miasta gminy. (9% badanych jako miejsce zamieszkania podało wieś. Były to osoby czasowo mieszkające u krewnych, albo takie, które żyją w mieście – pracują i/lub studiują, spędzają w nim dni i wieczory, a na noc wracają do domu pod miastem. Te respondentki włączyłam do grupy mieszkanek miast gmin).

Tabela 14. Teren badań prowadzonych od kwietnia 2008 r. do czerwca 2009 r., N=570.

TYPY MIAST	MIASTA – TEREN BADANIA	%
stolica	Warszawa	41,6
miasto województwo	Bydgoszcz, Gdańsk, Lublin, Łódź, Toruń, Wrocław	23,8
miasto gmina	Konstancin, Krynica, Międzyrzec Podlaski, Nałęczów	18,8
miasto powiat	Grudziądz, Oleśnica, Słupsk, Skierniewice, Zduńska Wola	15,8

Zródło: badania własne.

Terenem badania stały się dla mnie także pociągi Inter City relacji: Warszawa-Toruń-Bydgoszcz, Warszawa-Łódź, Kraków-Warszawa-Gdynia. Decyzję o włączeniu do badań moich podróży pociągami podjęłam pod wpływem zdarzenia, które miało miejsce podczas jednej z nich. Spotkane w przedziale osoby chętnie podjęły zainicjowaną przeze mnie rozmowę na temat stylów życia młodych kobiet. Analiza notatek z kilkugodzinnej dyskusji uświadomiła mi, że podróż jest dobrym czasem na snucie refleksji o własnym życiu. W następną podróż wyruszyłam zaopatrzona w kwestionariusze do indywidualnych wypowiedzi pisemnych i okazało się to słuszne. „Pusty” czas przeznaczony na kilkakrotne przejazdy do miast, w których umówiona byłam z respondentkami, wykorzystałam z pożytkiem dla badań.

Rozszerzenie terenu badań sprzyjało, jak to ujmuje Konecki, „pozyskaniu możliwie najszerszego spektrum osób badanych”³⁰⁸ w odniesieniu do zmiennych demograficznych. Przy czym, chcę w tym miejscu wyraźnie podkreślić, iż pozyskanie znacznej (jak na próbę jakościową) liczby

³⁰⁸ Konecki K., *op. cit.*, ss. 19-23.

uczestniczek badania nie miało na celu nadania próbie rangi *quasi* reprezentatywności, bo jako taka reprezentatywna być nie mogła, chodziło mi jedynie o stworzenie próby możliwie najbardziej różnorodnej typologicznie.

Organizacja przebiegu badań oraz metody i techniki badawcze

Koncepcję badań opracowałam w 2007 roku, posługując się literaturą przedmiotu, wynikami badań empirycznych, danymi statystycznymi i własnym doświadczeniem w pracy z kobietami w organizacjach pozarządowych³⁰⁹. Materiał empiryczny umożliwiający realizację założonych celów badawczych zgromadziłam podczas badań terenowych, które poprzedzone były obserwacją uczestniczącą na spotkaniach grup fokusowych oraz pilotażem.

Obserwacja uczestnicząca

Obserwację uczestniczącą prowadziłam w latach 2006-2008 w grupach fokusowych, które organizowałam podczas Stałego Forum Dyskusyjnego Fundacji Harcererek³¹⁰. Tematyka dyskusji inspirowana była projektem WAGGGS³¹¹, „Nasze prawa – nasze obowiązki”. W spotkaniach, które miały charakter otwartych konferencji (2 razy), seminariów (2 razy) oraz warsztatów (6 razy), wzięło udział 355 kobiet w różnym wieku. Uczestniczki pochodziły z województw: dolnośląskiego, kujawsko-pomorskiego, łódzkiego, mazowieckiego, podkarpackiego i wielkopolskiego. Było też kilka Polek mieszkających na stałe w Londynie i Wilnie. Osiem spotkań Forum

---

³⁰⁹ Związek Harcerstwa Polskiego oraz Fundacja Harcererek.

³¹⁰ Forum odbywało się pt. „Mam prawo być sobą – dylematy wyboru”. Jego otwarty charakter sprawił, że uczestniczyły w nim członkinie różnych organizacji pozarządowych: Związku Harcerstwa Polskiego, Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej, Stowarzyszenia Harcerskiego, Fundacji Centrum Pomocy Kobiet, Fundacji – „Ja Kobieta” oraz osoby nie zrzeszone.

³¹¹ WAGGGS (World Association of Girl Guides and Girl Scouts) – Światowe Stowarzyszenie Przewodniczek i Skautek – największa na świecie niepolityczna organizacja dziewcząt i kobiet mówiących różnymi językami, wychowywanych w różnych kulturach i religiach istniejąca od 1928 roku i skupiająca obecnie 10 milionów członkiń w 145 krajach świata, (w:) Bulman-Lever L., [2010], *One billion girls. The lives of girls around the world*, London, Marylebone Publishing Limited UK, por. McKie P., [2001], *Jak skautki pracują*, (tłum.), W. Czarnota, Łódź, Wyd. Wing.

odbyło się w Warszawie, a dwa w 2007 roku były wyjazdowe: konferencja w Kielcach (w lipcu) i warsztaty we Wrocławiu (w listopadzie). Od 2006 roku prowadziłam także obserwację uczestniczącą w innej grupie fokusowej jaką były spotkania Klubu Czytelniczek Ciekawych Książek organizowane cyklicznie przez Fundację Harcererek. Brały w nich udział kobiety w wieku 25-55 lat – stałe bywalczyńie i osoby pojawiające się sporadycznie. Do 2012 roku odbyły się: wieczór autorski Marii Boguckiej podczas którego opowiedziała o swej pracy nad książką „Druga płeć”; wieczory czytelnicze, podczas których dyskutowano twórczość jednej wybranej autorki; wieczory antropologiczne, podczas których omawiano porównawczo style życia młodych Amerykanek i Polek oraz Turczynek i Polek³¹²; wieczory historyczne poświęcone postaci jednej kobiety, której życie i twórczość opisano w różnych książkach; spotkania poświęcone jednej wybranej książce.

Obserwacje poczynione podczas grup fokusowych pozwoliły mi poznać język jakiego używały młode kobiety w rozmowach o projekcie przebiegu życia. Szczególnie inspirujące były wnioski wypracowane przez uczestniczki warsztatów „Edukacja do równego partnerstwa”³¹³. Doświadczenie wyniesione z Forum i spotkań literackich pozwoliło dostrzec na nowo podmiot moich badań oraz wyłonić dodatkowe pojęcia uczulające. Praktyczne zbliżenie do rozumienia struktur sensu młodych kobiet dało impuls do skonstruowania pierwszego narzędzia badawczego, jakim był kwestionariusz ankiety do badania pilotażowego.

---

³¹² Na jednym spotkaniu podstawą dyskusji były style życia bohaterek książek: Moniki Szwai, [2007], *Klub mało używanych dziewic*, Grójec, Wyd. SOL i Glorii Reich, [2008], *Kolacje z Anną Kareniną*, Warszawa, Wyd. Twój Styl; na innym spotkaniu porównywano losy bohaterek książek: Elif Şafak, [2010], *Czarne mleko*, Kraków, Wyd. Literackie i Joanny Bator, [2010], *Chmurdalia*, Warszawa, Wyd. W.A.B.

³¹³ Projekt sponsorowany był przez Fundusz Inicjatyw Obywatelskich w 2007 roku. Wzięło w nim udział 30 beneficjentek – kobiet w wieku 20-40 lat (nauczycielek, bibliotekarek, pracowniczek domów kultury i poradni wychowawczych) z 18 gmin na terenie województw: kujawsko-pomorskiego, lubelskiego, łódzkiego, mazowieckiego, podkarpackiego, warmińsko-mazurskiego i wielkopolskiego.

Badania pilotażowe

Badania terenowe poprzedził dwukrotny pilotaż, jesienią 2007 i wiosną 2008 roku, w którym uczestniczyły osoby zaprzyjaźnione z różnych okresów mojej pracy zawodowej lub poznane okazjonalnie (kawiarnia, lecznica, sklep, uczelnia, urząd) – kobiety i mężczyźni w wieku 22-50 lat.

W pierwszym pilotażu (jesiennym) wzięło udział 15 osób. Rozmowy z nimi podczas wypełniania kwestionariusza wywiadu przyniosły wiele krytycznych uwag, które posłużyły mi do skonstruowania nowego narzędzia, istotnie różniącego się od zastosowanego w pierwszym pilotażu. Mężczyźni, np. zwrócili uwagę na potrzebę wprowadzenia do pytań zamkniętych różnych kategorii ról kobiecych (nie tylko stereotypowych i „poprawnych”) oraz potrzebę pytania otwartego – co utrudnia lub uniemożliwia kobiecie bycie sobą. W drugim badaniu pilotażowym (wiosennym) wzięło udział 20 osób, z czego 7 tych samych, co jesienią. Uwag krytycznych było już znacznie mniej. Badania pilotażowe odegrały istotną rolę w konstruowaniu pytań do rozmowy z respondentką oraz pytań do kwestionariusza wypowiedzi pisemnych. W pilotażu okazało się, np., że fakt „zwerbowania” respondentki na terenie miasta nie oznaczał, iż ona tam mieszka. Dlatego wprowadziłam w metryczce zmienną miejsce zamieszkania, co na początku wydawało się zbędne przy badaniu mieszkanek miast. Badania pilotażowe wskazały zróżnicowanie wypowiedzi ze względu na wiek i dlatego jednorodną pierwotnie grupę celową 20-34 lata, podzieliłam na trzy grupy wiekowe: 20-24 lata, 25-29 lat i 30-34 lata³¹⁴.

Dwukrotne badania pilotażowe pozwoliły przetestować rozumienie treści zawartych w pytaniach. Merytoryczne i życzliwe uwagi uczestników tych badań pozwoliły wprowadzić istotne zmiany w kwestionariuszu wywiadu. Przeformułowane pytania były bardziej motywujące i zachęcały do dzielenia się przemyśleniami na temat przebiegu własnego życia.

---

³¹⁴ Podział ten jest zgodny ze stosowanym w rocznikach demograficznych GUS.

Dobór próby w badaniach właściwych

Badaniami objęłam wybrane losowo mieszkanki miast, urodzone w latach 1974-1988. W 2008 roku, kiedy prowadziłam badanie, kobiety w wieku 20-34 lata stanowiły prawie jedną czwartą (23,5%) populacji kobiet mieszkających w polskich miastach³¹⁵. Najstarsze z nich pamiętały z dzieciństwa puste półki sklepowe, najmłodszym takie zjawisko wydawało się przekraczać granice wyobraźni. Najstarsze, jako nastolatki, były świadkami euforii społecznej wywołanej pierwszymi wolnymi wyborami w 1989 roku, a dla najmłodszych świat życia codziennego był zawsze taki, jaki jest dzisiaj. W okresie dwudziestu lat transformacji niemal wszystkie sfery rzeczywistości społecznej (w większym lub mniejszym stopniu) zostały objęte przemianami. Pod ich wpływem nastąpiła i nadal postępuje zmiana warunków życia oraz zmiana świadomości społeczno-kulturowej kobiet i mężczyzn, która młodym ludziom wydawać się może naturalna i nie budzi refleksji. Uchwycenie fragmentu tej płynnej, współczesnej rzeczywistości wymagało precyzyjnego określenia czasu badań terenowych, który ograniczyłam do jednego roku (kwiecień 2008 – czerwiec 2009). Towarzyszyła mi przy tym nadzieja, iż w tym okresie życie społeczeństwa i moich rozmówczyń nie ulegnie przewartościowaniu na tyle, aby zmienić ich ogląd rzeczywistości i wpłynąć istotnie na zmianę treści ich wypowiedzi udzielanych podczas nawiązania i zakończenia naszej badawczej interakcji.

W badaniach zastosowałam jakościowy dobór próby okolicznościowej, którą Stefan Nowak nazywa próbą „reprezentatywną w sensie typologicznym”³¹⁶. Celowo-warstwowy dobór próby oparłam na cechach społeczno-demograficznych, co zapewniło jej zróżnicowanie wewnętrzne. Pierwszą warstwę stanowiły wiek i miejsce zamieszkania; druga warstwa objęła stan cywilny i aktywność życiową, a trzecią warstwę utworzyły

---

³¹⁵ W 2008 roku, populacja kobiet w wieku 20-34 lata w Polsce, wynosiła 2 879 100, (za:), *Rocznik Demograficzny 2010*, s. 133.

³¹⁶ Nowak S., [1985], *Metodologia badań społecznych*, Warszawa, PWN, s. 303.

kryteria wykształcenia i charakter pracy zawodowej. Jednostkę doboru próby stanowiła kobieta w wieku 20-34 lata żyjąca w mieście. Uczestniczką badania mogła zostać każda kobieta odpowiadająca kryterium wieku i wyrażająca zgodę na udział w nim, jeśli znajdowała się w tym czasie na terenie badania. Osobą badaną mogła też zostać kobieta odpowiadająca kryterium wieku, zachęcona do udziału w nim przez inną uczestniczkę badania³¹⁷. W badanej grupie znalazły się jednostki odpowiadające kryterium wieku, których habitusy cechowały różne wymiary doświadczenia i które zostały spotkane w miejscach celowo wybranych, w przestrzeni publicznej miast będących terenem badania. Dobór próby przedstawia tab. 15.

Tabela 15. Jakościowe kryteria doboru próby i uzyskane wysycenie próby, N=570.

I WARSTWA	1. WIEK	%	2. MIEJSCE ZAMIESZKANIA	%
Grupy	25-29 lat	37,4	- stolica	41,6
	20-24 lata	36,3	- miasta wojewódzkie	23,8
	30-34 lata	26,3	- miasta gminy	18,8
			- miasta powiatowe	15,8
II WARSTWA	3. STAN CYWILNY	%	4. AKTYWNOŚĆ ŻYCIOWA	%
Grupy	- panna, singielka	40,7	- pracuje zawodowo	76,0
	- w stałym związku	28,3	- studiuje, maturzystka	16,6
	- mężatka	26,6	- wychowuje dziecko	4,7
	- rozwiedziona, wdowa	4,4	- bezrobotna, na utrzymaniu	2,7
III WARSTWA	5. WYKSZTAŁCENIE	%	6. CHARAKTER PRACY	%
Grupy	- licencjackie	30,0	- nie pracuje zawodowo	24,0
	- studiuje	19,3	- specjalistki wyższego stopnia	18,4
	- średnie	15,3	- usługi i handel	15,4
	- magisterskie	14,9	- administracja	14,2
	- policealne, pomaturalne	8,9	- specjalistki niższego stopnia	13,8
	- zasadnicze zawodowe	5,5	- edukacja	8,9
	- podyplomowe	2,5	- własna firma	2,3
	podstawowe/gimnazjalne	1,4	- pracownice wykwalifikowane	1,9
	- doktorat	1,1	- prac. niewykwalifikowane	1,1
	- brak danych	1,1		

Źródło: badania własne. Klasyfikacja aktywności zawodowej PKD w punkcie 6 występuje w wersji zmodyfikowanej zastosowanej w badaniach CBOS³¹⁸.

³¹⁷ Wykorzystałam efekt kuli śniegowej.

³¹⁸ *Życie zawodowe Polaków*, Komunikat z badań, BS/34/2008, s. 11, www.cbos.pl, ost. wiz., 20.01.2011 r.

Badane jednostki oznaczyłam kodem złożonym z czterech znaków – trzech literowych i jednego cyfrowego. Pierwsza litera oznacza typ miasta zamieszkania: (S – stolica, W – miasto województwo, P – miasto powiat, G – miasto gmina). Druga informuje o stanie cywilnym: (*p*–panna, *m*–mężatka, *z*–w związku nieformalnym, *r*–rozwódka, wdowa). Trzeci, dwuliterowy znak określa grupę wiekową: (KN – 20-24 lata, KM – 25-29 lat, KS – 30-34 lata). Ostatnim znakiem w kodzie uczestniczki jest numer pod jakim występuje ona w badaniu. Indywidualne numery nadałam uczestniczkom badania wewnątrz każdej grupy wiekowej. Przykładowe kody, to: S-*p*-KN-15, W-*z*-KM-102, P-*m*-KS-3, G-*r*-KS-59.

W pisaniu o kobietach ważną informacją jest stan rodzinny i typ rodziny, które często warunkują ich funkcjonowanie w innych sferach życia społecznego, a także w istotny sposób mogą determinować ich potrzeby, aspiracje i szanse. Ta informacja nie stanowiła kryterium doboru próby, ale brałam ją pod uwagę kontrolując reprezentatywność typologiczną.

Zebrany materiał empiryczny pokazuje próbę zróżnicowaną i wysyconą na poziomie każdej warstwy. Uczestniczkami badania były matki i kobiety bezdzietne, żony i partnerki, panny, rozwiedzione i wdowy, kobiety o różnym poziomie wykształcenia i aktualnie studiujące, kobiety pracujące w różnych zawodach i bezrobotne, zajmujące się jedynie wychowaniem dzieci, pobierające stypendia lub rentę dla niepełnosprawnych oraz będące na utrzymaniu innych. Tak zarysowała się typologiczna reprezentatywność zbadanej próby.

Uzasadnienie doboru próby

Intuicyjnie założyłam, iż kobiety znajdujące się w wybranym do badań przedziale wiekowym stanowią „swoistą pozaczasową” kohortę odtwarzaną w dziejach społeczeństw i kierującą się porównywalnymi priorytetami w sferze wyborów życiowych. Być może nie stanowią grupy pokoleniowej,

choć pewne ujęcia tego nie wykluczają³¹⁹. Powołałam się na stanowisko Karla Mannheima, który przyjął (za Wilhelmem Ditleyem), iż geneza i struktura pokolenia są wytworem zarówno biologicznym, jak i społeczno-kulturowym, wywołanym przez podobne „umiejscowienie” w czasie i „znaczące wspólne przeżycie”³²⁰. Autor ten wyróżnił dwa rozumienia pojęcia pokolenie. Jedno to „pokolenie rzeczywiste”, które występuje wtedy, gdy zrealizowane zostaną możliwości wynikające z historycznego usytuowania w czasie i w miejscu, w takiej sytuacji historycznej, która warunkuje wspólne doświadczenie generacyjne pozwalające tym, którzy je przeżyli odróżnić się od poprzedników i następców³²¹. „Młodzież doświadczającą tych samych problemów historycznych można nazwać częścią tego samego pokolenia rzeczywistego”³²² – stwierdza Mannheim. Samo bycie w tym samym wieku i życie w tym samym czasie nie gwarantuje jednak statusu pokolenia rzeczywistego. Tylko świadome uczestnictwo w społecznej rzeczywistości może wytworzyć podobny sposób myślenia i zbliżone postawy wobec określonych wartości, mimo utrzymywania się indywidualnych różnic i antagonizmów. Drugie rozumienie pojęcia Mannheim opiera się na założeniu, iż z powodu różnych habitusów, wspólne doświadczenie przyswajane jest przez jednostki na różne sposoby i przez to tworzą one odrębne grupy pokoleniowe. Dla tych grup pokoleniowych Mannheim ukuł pojęcie „koalicji pokoleniowej”³²³ twierdząc, że łączy je wspólny wymiar doświadczenia koniunktywnego. Podobnie ujmował to zagadnienie Mieczysław Wallis³²⁴

---

³¹⁹ Fatyga B., [2005], *Pokolenie*, (w:) Kubiak H., Lisowski G., Morawski W. i in., (red.), *Encyklopedia socjologii: suplement*, Warszawa, Oficyna Naukowa, ss. 193-197, zob. też: Fatyga B., [2005], *op. cit.*, ss. 151-152; Świda-Ziemba H., [2000], *Obraz świata i bycia w świecie*, Warszawa, ISNS UW; Świda-Ziemba H., [1995], *Wartości egzystencjalne młodzieży lat dziewięćdziesiątych*, Warszawa, ISNS UW.

³²⁰ Por. Kłoskowska A., [1987], *Socjologia młodzieży: przegląd koncepcji*, (w:) „*Kultura i społeczeństwo*” nr 2, ss. 25-26

³²¹ Mannheim K., [1992/1993], *Problem pokoleń*, (tłum.), Mizińska-Kleczkowska A., (w:) „*Colloquia Communia*” nr 1/12, ss. 136-169.

³²² *Op. cit.*, s. 156.

³²³ Bohnsack R. *op. cit.*, (w:) Krzychała S., [2004], *op. cit.* s. 43.

³²⁴ Wallis M., [1959], *Koncepcje biologiczne w humanistyce*, (w:) *Fragmenty filozoficzne, seria druga. Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterdziestolecia pracy nauczycielskiej w UW prof. Tadeusza Kotarbińskiego*, Warszawa, s. 326.

twierdząc, iż jednostki pokoleniowe łączą wspólne problemy, a dzieli je to, w jaki sposób chcą czy potrafią te problemy rozwiązywać. Takie znaczenie pokolenia odnieść można do młodych kobiet stanowiących, w moim odczuciu, odrębną „koalicję pokoleniową” ze względu na wspólnotę przestrzeni doświadczenia społecznego, które wynika z przynależności do tej samej grupy wiekowej i kategorii płci/rodzaju, której przypisywane są wspólne cechy. Wiązane są z nią także podobne oczekiwania społeczne³²⁵. Na wybór kobiet wpłynęło też pewne osobiste wrażenie zbliżone do tego, którego doświadczył Talcott Parsons. Twierdził on, iż w latach 50. XX wieku, sytuacja młodzieży w społeczeństwie amerykańskim zawierała w sobie „pewne elementy tworzące napięcie pochodzące z pewnością z norm obowiązujących w tym społeczeństwie”³²⁶. Założyłam hipotetycznie, że tezę tę można odnieść do sytuacji młodych Polek w pierwszej dekadzie XXI wieku.

Wybierając kobiety kierowałam się założeniem, że wybory życiowe mężczyzn postrzegane są społecznie jako prostsze niż wybory kobiet i stanowią zwykłe alternatywy: pracować albo nie pracować, ożenić się albo nie, wyjechać za granicę albo zostać w kraju. To stereotypowe założenie oparłam na obserwacji życia codziennego i dość powszechnej opinii, iż „mężczyzna wie, co robi” i do niego należy decyzja, a rodzina się dostosuje, bo przecież „wybrał jak wybrał”³²⁷ dla jej dobra lub z jej powodu. Kobieta w Polsce od niedawna³²⁸ słyszy, że ma te same prawa, co mężczyzna. Wokół zagadnienia praw kobiet, prowadzony jest żywy dyskurs społeczny³²⁹, bo nie

---

³²⁵ Przestrzenie doświadczenia *gender*, zarówno kobiet, jak i mężczyzn, są następstwem interakcji społecznych i praktyk różnicowania płci oraz konfrontacji z innymi definicjami znaczeń, które przypisywane bywają obu płciom. Inne, różne w przypadku kobiet i mężczyzn, doświadczenie płci/rodzaju wynika z różnic ich przeżyć i doświadczeń socjalizacyjnych, (za:) Bohnsack R., [2004], *op. cit.*, ss. 22-23.

³²⁶ Parsons T., [1969], *Struktura społeczna a osobowość*, (tłum.), M. Tobin, Warszawa, Wyd. PWE, s. 231.

³²⁷ Ten stereotyp w ostatnich latach został zachwiany dzięki aktywności feministek, Kongresu Kobiet oraz redakcji „Gazety Wyborczej”, która na swych łamach prowadzi debaty emancypacyjne ukierunkowane na burzenie stereotypów płci. Mniejszą rolę w tym procesie odgrywają nauki społeczne, mimo badań.

³²⁸ W Polsce (poza prawem wyborczym, które uważane jest za oczywiste) problem „praw kobiet” dotarł do świadomości społecznej poprzez media dopiero w okresie transformacji, wcześniej był to jedynie przedmiot zainteresowań wyemancypowanych środowisk kobiecych i feministycznych.

³²⁹ Dyskurs ten stara się „koordynować” „Gazeta Wyborcza”, ale toczy się on na łamach różnych pism, pojawia się w programach telewizyjnych, wspierają go periodyki oraz wydawnictwa organizacji

do końca wiadomo, o jakie prawa chodzi i w jaki sposób kobieta mogłaby z nich korzystać. Przyjmując „role męskie”? Zachowując się jak mężczyzna? Rezygnując z „ról kobiecych”? Łącząc i próbując godzić role kobiece i męskie? Szukać własnych rozwiązań? Wyniki badań i obserwacja życia codziennego wskazują, że większość kobiet powiela sposób życia swoich matek w przekonaniu, że to jedyny sposób odgrywania roli społecznej³³⁰. Znacznie mniej kobiet decyduje się na wybór własnej drogi, w obawie przed dezaprobatą znaczących bliskich i z powodu utrudnień na jakie napotykają kobiety w sferze życia publicznego³³¹.

Wybrałam kobiety jako podmiot badań uznając, że wielowarstwowe uwarunkowania wyborów kobiet od ograniczeń społeczno-kulturowych poczynawszy, a na nieustannym autowartościowaniu kończąc, czynią te wybory trudno przewidywalnymi i interesującymi z antropologiczno-socjologicznej perspektywy. Natomiast decyzja o określeniu przedziału wiekowego próby badawczej (20-34 lata) wynikała z kilku przesłanek. Pierwszą była klasyfikacja wiekowa stosowana przez GUS. W publikacjach Głównego Urzędu Statystycznego populacja młodych kobiet ulokowana jest w czterech przedziałach wiekowych: 15-19 lat, 20-24 lata, 25-29 i 30-34 lata. Pominęłam przedział wiekowy 15-19 lat wychodząc z założenia, że osoby w okresie

---

kobiecych/feministycznych. Po wejściu do Unii obligatoryjność *gender mainstreaming* zainteresowała badaczki i badaczy problemami kobiet. Nowej dynamiki dyskurs ten nabrał po I Kongresie Kobiet Polskich.

³³⁰ Frąckowiak-Sochańska M., [2008], *op. cit.*, ss. 35-38; zob. też: I.E. Kotowska (red.), [2009], *op. cit.*, s. 47-49; Fuszara M., [2006], *Kobiety w polityce*, Warszawa, Wyd. Trio, s. 272; Zyra A., [2006], *Kobieta sukcesu, żona, matka. Dylematy funkcjonowania kobiet*, (w:) J. Ostroch, (red.), *Przywiązanie i przekraczanie. Płec w studiach empirycznych*, Olsztyn, Wyd. UW-M, ss. 139-155; Titkow A., Duch-Krzystoszek D., Budrowska B., [2004], *op. cit.*, ss. 95-96; por. Grochal R., Szacki W., Jak oni się kochają, (w:) „Gazeta Wyborcza”, z dn. 30 sierpnia 2011 r., o młodych Polkach, które w związkach partnerskich przyjmują obowiązki wynikające z tradycyjnej roli kobiecej; Szczepańska J., (oprac.) *Więzi rodzinne*, Komunikat z badań CBOS, BS/4/2008; Boguszewski R., (oprac.), *Nie ma jak rodzina*, Komunikat z badań CBOS, BS/40/2008, ss. 6-8.

³³¹ Zwiech P., [2007], *Segregacja zawodowa kobiet w Polsce*, ss. 29-44, (w:) Gawrycka M., Wasilczuk J., Zwiech P., *Szklany sufit i ruchome schody – kobiety na rynku pracy*, Warszawa, Wydawnictwa Fachowe; zob. też: Wasilczuk J., [2007], *Przedsiębiorczość kobiet*, (w:) tychże, *op. cit.*, ss. 101-125; por. Desperak I., [2009], *Kobiety i praca. Wielkie przegrane polskiej transformacji*, (w:) *Stracone szanse? Bilans transformacji 1989-2009*, Warszawa, Wyd. Difin S.A., ss. 51-70; Ćwiek J., Ponad połowa Polek nie pracuje i nie szuka etatu, (w:) „Gazeta Wyborcza”, ze stycznia 2007 r., o wynikach badań TNS OBOP dla Ministerstwa Pracy, przeprowadzonych w dniach 8-14 grudnia 2006 r., na grupie 3500 bezrobotnych kobiet oraz 1000 właścicieli firm zatrudniających powyżej 10 pracowników.

adolescencji częściej niż pozostałe zmieniają poglądy dotyczące projektu przebiegu własnego życia, co w istotny sposób ogranicza możliwości identyfikacji ich orientacji socjo-biograficznej i statusu tożsamości kobiecej.

Druga przesłanka decydująca o przedziale wiekowym badanych wynikała z obserwacji życia społecznego oraz osobistego doświadczenia. Uznałam okres życia w jakim znajdują się dwudziesto- i trzydziestolatki za czas projektowania przyszłości i otwartości na różne wymiary doświadczenia, co może skłaniać do opowiadania o własnych planach życiowych. Trzeci powód to intuicyjne założenie, iż wiek 20-34 lata jest dla kobiety czasem niepowtarzalnym, który wymusza wzmożoną aktywność w sferze wyborów dotyczących dalszego życia. Decyzje podejmowane w tym okresie mogą mieć istotne konsekwencje nie tylko dla trajektorii życiowej konkretnej kobiety, ale także dla jej znaczących bliskich i społeczności. Czwarta przyczyna określenia wieku próby wynikała z ciekawości badawczej. Chciałam sprawdzić czy jest to okres życia równie ważny dla kobiety współczesnej, jak był dla jej poprzedniczek.

Z literatury przedmiotu, z publikowanych biografii i z literatury pięknej opowiadającej o życiu kobiet, można wnosić, iż kobieta dojrzała (mniej więcej czterdziestoletnia), chętniej dzieli się refleksjami na temat wyborów już dokonanych niż na temat swej przyszłości. O planach mówi raczej w kontekście znaczących bliskich, a projekt przebiegu własnego życia pozostawia bliżej nieokreślony. Jeśli jej życie do tej pory układało się, to przedstawia je w formie swoistej laurki; jeśli nie wszystko do tej pory było po jej myśli, przemilcza nieudane wybory życiowe, bo już je zracjonalizowała, żeby móc żyć dalej. Potwierdziły to moje pierwsze badania pilotażowe, w których uczestniczyły osoby dojrzałe. Respondentki i respondenci zwracali uwagę na konfesyjny charakter pytań, które – ich zdaniem – dla osób młodych nie będą stanowiły zagrożenia, ale dojrzałe kobiety mogą odmówić wypowiedzi, uznając pytania za nadto inwazyjne, burzące spokój

(wypracowany czasem z wielkim trudem). Kobiety dojrzałe znajdują się często na innym etapie rozwoju własnej osobowości i własnej kobiecości niż te poniżej umownej granicy 35 lat. Inaczej, bardziej statycznie, określają również cele życiowe. Doświadczenie życiowe kobiet zbliżających się do czterdziestych urodzin może ograniczać ich potrzebę projektowania przyszłości, bo często jest już ona wybrana. Wprawdzie życie może te wybory weryfikować, ale gotowość dzielenia się refleksjami o życiu z badaczami zdecydowanie maleje. Z punktu widzenia przedmiotu dysertacji, postrzegane społecznie jako młode³³², kobiety w wieku 20-34 lata umożliwiały badanie postawionych problemów.

Charakterystyka zbadanej próby

Próba liczyła 570 kobiet – mieszanek wybranych miast w wieku 20-34 lata, których charakterystykę wg wieku, stanu cywilnego i miejsca zamieszkania przedstawia tab. 16. Wśród najmłodszych znalazło się także 10 maturzystek, którym brakowało kilku miesięcy do ukończenia 20 roku życia.

Tabela 16. Uczestniczki badania wg wieku, stanu cywilnego i miejsca zamieszkania, (w %).

WIEK I MIEJSCE ZAMIESZKANIA	PANNY	W ZWIĄZKU	MEŻATKI	ROZWÓDKI
20-24 lata N=207	58,9	32,3	7,8	1,0
stolica	19,3	13,5	2,4	-
miasto województwo	18,4	10,1	1,0	1,0
miasto gmina	16,4	3,9	2,0	-
miasto powiat	4,8	4,8	2,4	-
25-29 lat N=213	33,8	35,7	26,3	4,2
stolica	17,8	18,8	8,5	1,4
miasto powiat	6,1	4,7	5,1	0,5
miasto województwo	6,0	8,0	7,0	0,9
miasto gmina	3,9	4,2	5,7	1,4
30-34 lata N=150	25,3	12,0	52,7	10,0
stolica	13,9	4,0	19,3	6,0
miasto powiat	4,6	3,3	11,3	0,7
miasto województwo	3,3	3,3	7,3	2,6
miasto gmina	3,3	1,4	14,6	0,7

Zródło: badania własne.

³³² Do zjawiska wydłużania młodości we współczesności odniosłam się w części teoretycznej.

Miejsce zamieszkania 56,2% uczestniczek badania porównywalne jest z ich miejscem urodzenia. W mieście wojewódzkim urodziło się i nadal mieszka 39,7% badanych, w tej grupie 23,5% stanowią Warszawianki. W mieście powiatowym urodziło się i nadal mieszka 10,0% badanych, w mieście-gminie urodziło się i nadal mieszka 5,6%, a na wsi urodziło się i nadal mieszka 0,9% badanych. Migracje objęły ogółem 43,6% kobiet uczestniczących w badaniu, z czego 27,3% migrowało między miastami różnej wielkości, a 8,2% z miasta na wieś i 8,1% ze wsi do miasta.

Najwięcej kobiet uczestniczących w badaniu było pannami. Porównywalna była liczba mężatek i pozostających w związku nieformalnym. Najmniej było kobiet w stanie „po małżeńskim” – 4,0% rozwiedzionych lub w separacji oraz 0,4% wdów. Matkami było 27,0% uczestniczek badania, w tym 17,4% miało jedno dziecko, 8,9% dwoje i i 0,7% troje dzieci.

Rodzina pochodzenia

Najwięcej kobiet – 75,8% mieszkało z rodziną własną lub pochodzenia. W tym: 37,2% z mężem i dziećmi, 21,2% z mężem/partnerem/partnerką w mieszkaniu własnym (14,2%) lub wynajętym (7,0%), a 17,4% z rodzicami. (13,8% mieszkało u rodziców z własnymi rodzinami). Jednoosobowe gospodarstwo, we własnym lub wynajętym mieszkaniu, prowadziło 15,3%. Pozostałe uczestniczki badania – 8,9% mieszkaly z koleżankami/kolegami w akademiku lub w mieszkaniu wspólnie wynajmowanym. Zdecydowana większość badanych udzieliła wyczerpujących odpowiedzi na pytania dotyczące rodziny pochodzenia, co może oznaczać dobre relacje. Informacji o rodzicach nie podało 7,0%, o dziadkach 21,9% i o rodzeństwie 47,3%. Tylko 6,6% kobiet nie utrzymywało kontaktu z rodzicami. Wśród nich 5,6% nie kontaktowało się z ojcem (1,0% nie znało swego ojca) i 1,0% nie utrzymywało kontaktów z matką. 13,8% podało, że jedno z rodziców nie żyje (9,3% brak ojca, 4,5% brak matki). Oboje rodziców straciło 1,4% kobiet.

Rodziny pochodzenia uczestniczek badania były zróżnicowane pod względem typu biologicznego, statusu ekonomicznego oraz poziomu wykształcenia.

Tabela 17. Wykształcenie rodziców i dziadków uczestniczek badania, w %.

TYP WYKSZTAŁCENIA	OJCIEC	MATKA	BABCIA	DZIADEK
zasadnicze zawodowe	32,0	16,5	13,5	15,4
średnie	25,6	35,2	16,3	8,8
wyższe	19,6	25,0	5,1	7,5
podstawowe	6,0	8,0	19,5	17,9
policealne, pomaturalne	6,0	9,0	3,7	2,3

Co piąty ojciec i co czwarta matka legitymowali się wykształceniem wyższym. Ponad połowa ojców i matek posiadała wykształcenie zasadnicze zawodowe lub średnie i oboje pracowali. Na emeryturze lub rencie znajdował się co piąty ojciec i co czwarta matka. Dane o wykształceniu i aktywności życiowej babć i dziadków są niepełne – 19,5% badanych nie udzieliło informacji o babciach, a 24,4% o dziadkach. Wykształcenie większości z nich było na poziomie średniego, 20% miało wykształcenie podstawowe i tylko kilka % wyższe. Na emeryturze lub rencie znajdowało się 41,7% babć i 19,3% dziadków. Nie żyje 50,1% dziadków i 32,1% babć uczestniczek badania. Wiek i wielkość miasta nie różnicowały badanych kobiet pod względem posiadanego przez nie rodzeństwa. Jedyńcami było 27,6%. Siostry lub braci miało 37,1%, a siostry i braci 30,2%. (brak danych 5,1%).

Sytuację materialną swego domu rodzinnego 51,3% kobiet oceniło jako średnią, 40,8% jako dobrą, a 6,5% jako złą (1,4% brak danych). Nie wszystkie uczestniczki badania otrzymywały kieszonkowe, kiedy były nastolatkami. 39,8% dostawało je od rodziców czasami, 27,7% każdego miesiąca, a 32,1% nie dostawało go wcale. W przypadku 25,6% była to kwota 25-50 zł, 17,9% otrzymywało 10-20 zł, a 11,6% ok. 100 zł.

Aktywność w okresie szkolnym

Większość badanych – 77,3% zarabiała pieniądze już w czasie nauki szkolnej i/lub studiów, z czego 58,9% pracowało na etacie lub regularnie na zlecenie, 18,4% pracowało dorywczo. Poza etatem badane kobiety wykonywały różne prace: sezonowo przy zbiorze owoców i warzyw – 14,7% w kraju i 10,0% zagranicą; 7,0% udzielało korepetycji, opiekowało się dziećmi, pracowało jako hostessy, akwizytorki, telemarketerki; 5,0% – pracowało w biurze lub gastronomii; 3,8% sprzątało mieszkania lub biura. Niektóre osoby podejmowały pracę: tłumaczki, kierowcy, pilota wycieczek, fotomodelki, obsługi hotelu, obsługi solarium, gońca w TV i w radio, statystki w filmach. Pracowały też w: zakładzie fryzjerskim, myjni samochodowej, drukarni i w fabryce lodów. Zajmowały się chałupnictwem i handlem autami.

Część kobiet nadal utrzymuje kontakty z grupami rówieśniczymi okresu dorastania – 46,5% z koleżankami i kolegami z klasy szkolnej, 34,5% z jedną przyjaciółką lub przyjacielem, 28,9% z koleżankami z sąsiedztwa, 18,7% z grupą od wspólnego *imprezowania*, 15,2% z członkami organizacji harcerskiej lub wyznaniowej. Do harcerstwa należało 28,2%, z których 5,8% zostało instruktorkami ZHP i nadal działają. Prawie co trzecia osoba podała, że była lub jest wolontariuszką, 15,8% działało regularnie, a 14,7% okazjonalnie. Zdecydowaną większość – 83,8% stanowiły osoby wierzące, z których 24,0% określiło się jako katoliczki, a 0,5% wskazało inne wyznanie: luteranizm, świadek Jehowy, rodzimawierstwo słowiańskie. Zainteresowanie polityką deklarowało 26,6%, w tym 7,9% określiło swoje sympatie na rzecz konkretnych ugrupowań: 7,0% wskazało Platformę Obywatelską, 0,5% Prawo i Sprawiedliwość, 0,3% Sojusz Lewicy Demokratycznej, 0,1% Polskie Stronnictwo Ludowe. Ponadto 38,1% wyznało, iż rzadko interesuje się polityką, a 34,5% zdecydowanie się nią nie interesuje. Większość badanych kobiet – 56,6% nie zamierzała wyjeżdżać z Polski na stałe, 35,6% stwierdziło, że być może zrobi to *kiedys* i tylko 7,8% planowało emigrację.

Wykształcenie uczestniczek badania (tab. 18)

Absolwentki lub studentki uniwersytetów stanowiły 29,7% badanej próby. W metryczkach wymieniono 20 uniwersytetów: Gdański, Jagielloński, Łódzki, Poznański, Rzeszowski, Szczeciński, Śląski, Toruński, Warszawski, Wrocławski; w Białymstoku, w Bydgoszczy, w Kielcach, w Olsztynie, w Zielonej Górze oraz: w Lublinie (KUL i UMCS), w Warszawie UKSW, w Wiedniu Universität Wien, w Paryżu Université Paris.

Inne szkoły wyższe ukończyło lub właśnie w nich studiowało 26,8% badanych, w tym 17,2% wskazało konkretne szkoły. Były to: Dolnośląska Szkoła Wyższa Edukacji TWP, Małopolska Wyższa Szkoła Zawodowa, Szkoła Główna Handlowa, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Szkoła Główna Służb Pożarniczych, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Wyższa Szkoła Nauk o Zdrowiu. 8,7% ukończyło albo właśnie studiuje w Akademii Górniczo-Hutniczej, w Collegium Medicum, w Wojskowej Akademii Technicznej, w Akademii Wychowania Fizycznego lub w innych akademiach: ekonomicznej, humanistycznej, medycznej, muzycznej, pedagogicznej, rolniczej. 2,6% studiowało lub studiuje na politechnikach: Drezdeńskiej, Gdańskiej, Łódzkiej, Śląskiej, Warszawskiej, Wrocławskiej. Poza tym wymieniano szkoły wyższe o nazwach zawierających słowa: administracja i prawo, bankowość i administracja, finanse i zarządzanie, informatyka, języki obce, marketing i reklama, pedagogika, przedsiębiorczość i handel, rehabilitacja, turystyka i hotelarstwo. Szkoły policealne lub pomaturalne ukończyło 8,9% kobiet. Wymieniano „studium”: administracji i prawa, finansów i rachunkowości, farmacji, fizjoterapii, handlowe, hotelarstwa, informatyki, kosmetologii, masażu, medyczne, pielęgniarstwa, położnictwa, promocji zdrowia, technologii żywienia, turystyki.

Tabela 18. Wykształcenie uczestniczek badania wg wieku i typu miasta zamieszkania, w liczbach i %.

N=570	GRUPA WIEKOWA	20-24 lata, N=207						25-29 lat, N=213						30-34 lata, N=150					
		TYP MIASTA ZAMIESZKANIA						TYP MIASTA ZAMIESZKANIA						TYP MIASTA ZAMIESZKANIA					
OGÓŁEM		S	W	P	G	99,4	S	W	P	G	99,8	S	W	P	G	99,6			
100%	TYP SZKOLY UKOŃCZONEJ																		
30,0	licencjackie	16	5	4	2	13,0	45	16	18	13	43,2	17	11	12	13	35,3			
19,3	studentka	32	43	9	15	47,8	1	2	3	-	3,3	1	1	-	2	2,6			
15,3	średnie	13	4	9	18	21,3	9	7	7	4	12,7	5	2	3	6	10,6			
14,9	magisterskie	4	3	-	1	3,9	30	9	-	2	19,2	23	6	5	2	24,0			
6,1	policealne	3	2	2	4	5,3	3	2	2	3	4,7	5	2	5	2	9,3			
5,5	zasadnicze	2	3	1	5	5,3	4	3	2	3	5,6	3	1	2	2	5,3			
2,8	ponaturalne	1	-	-	1	1,0	2	3	-	3	3,7	4	-	2	-	4,0			
2,5	poddyplomowe	-	1	-	-	-	1	5	-	1	2,8	4	1	1	1	4,6			
1,1	doktorat, studia dr	-	-	-	-	-	-	3	1	-	1,9	2	-	-	-	1,3			
0,7	podstawowe	-	1	-	-	0,4	-	-	-	1	0,4	-	1	-	1	1,3			
0,7	gimnazjalne	2	1	-	-	1,4	1	-	-	1	0,4	-	-	-	-	-			
1,1	brak danych	-	-	-	-	-	-	2	1	1	1,9	-	-	1	1	1,3			

* W grupach wiekowych nie sumuje się do 100% ze względu na błąd zaokrąglenia.

** Typ miasta: S – stolica; W – województwo; P- powiat; G – gmina.

Tylko 1,4% uczestniczek badania zakończyło edukację na poziomie szkoły podstawowej lub gimnazjum. Wykształcenie zasadnicze zawodowe i średnie (licealne lub techniczne) miało łącznie 20,8%. Pozostałe kobiety (76,7%) legitymowały się wykształceniem powyżej średniego. W roku realizacji badania (2008/2009) większość jego uczestniczek albo była po studiach (67,9%) albo właśnie studiowała (19,3%) na różnych uczelniach w kraju i zagranicą.

Czasami zamiast typu szkoły czy jej nazwy podawano kierunek studiów: pedagogikę, psychologię, socjologię, filologię (polską, angielską, germańską, romańską, iberyjską), matematykę, biotechnologię, geologię, politologię, amerykanistykę i europeistykę, dziennikarstwo, kulturoznawstwo, etnologię, prawo, historię sztuki. 55,6% badanych podało, że dobrze zna języki obce, 35,2% że zna je słabo, a 5,4% że nie zna ich w ogóle. (Brak danych 3,8%).

Aktywność życiowa uczestniczek badania

Studia jako jedyną formę aktywności wymieniło 16,6% badanych, z czego 10,5 % było na utrzymaniu rodziców, 5,6% pobierało stypendium, a 0,5% odnosi się do: zakonnicy, niepełnosprawnej na rencie i osoby, która zaciągnęła kredyt studencki.

Aktywność życiowa uczestniczek badania, poza nauką, sytuowała się w trzech przestrzeniach doświadczenia społecznego: praca zawodowa, wychowywanie dziecka, brak zajęcia. 76,0% pracowało zawodowo, w tym: 32,6% było w wieku 25-29 lat; 23,2% w wieku 30-34 lata i 20,2% w wieku 20-24 lata. Część pracujących na pełnym etacie (10,7%) równocześnie studiowała. W domu (nie pracując zawodowo i nie ucząc się) pozostawało 7,4% badanych kobiet, w tym: 4,7% zajmowało się wychowaniem dziecka/dzieci, 0,9% pobierało zasiłek bezrobotnej, 0,9% było na rencie i 0,9% było na utrzymaniu partnera.

Tabela 19. Aktywność życiowa niezawodowa wg grup wiekowych, (w %).

N=570	RODZAJ AKTYWNOŚCI NIEZAWODOWEJ	20-24 lata N=207	25-29 lat N=213	30-34 lata N=150
14,0	studentka (niepracująca)	38,1	5,6	0,0
4,7	matka wychowująca dziecko/dzieci	1,4	4,6	8,1
1,7	maturzystka	4,8	0,0	0,0
0,9	doktorantka	0,0	2,3	0,6
0,9	rencistka	1,9	0,9	0,0
0,9	bezrobotna, na zasiłku	0,0	1,4	1,3
0,9	na utrzymaniu partnera	0,5	0,4	0,0
24,0	RAZEM	46,7	15,2	10,0

⁷ Źródło: badania własne.

Praca zawodowa uczestniczek badania

Liczba pracujących wzrastała wraz z wiekiem. Zawodowo pracowało 55,1% w wieku 20-24 lata, 86,4% w wieku 25-29 lat i 90,0% w wieku 30-34 lata.

Informacje dotyczące pracy podawane były w sposób niejednolity – raz jako wykonywany zawód lub zajmowane stanowisko, innym razem jako miejsce pracy. Wymieniono 65 zawodów i/lub miejsc pracy, które po kilkakrotnym przegrupowaniu zakodowałam w 8 sekcjach, posługując się klasyfikacją PKD w jej zmodyfikowanej wersji stosowanej przez CBOS³³³. Aktywność zawodową uczestniczek badania przedstawia tab. 20.

Najwięcej kobiet uczestniczących w badaniu pracowało w sekcjach „specjaliści z wyższym wykształceniem” i „kadra kierownicza”. Utworzyłam z nich jedną sekcję, w której znalazły się: prawniczki (radca, adwokat, sędzia), lekarki (pediatra, psychiatra, weterynarz), menedżerki (w bankach lub innych korporacjach), doradcy i ekspertki oraz animatorki kultury i członkinie zarządów firm lub NGO. W sekcji „pracownicy służby państwowej i publicznej” były urzędniczki różnych szczebli – od ministerstwa do gminy oraz pracujące w służbach mundurowych. Uczestniczki badania pracowały w trzech rodzajach usług: w gastronomii – jako barmanki i baristki w pubach, bufetowe w pociągach, kelnerki w cukierniach, kawiarniach i restauracjach oraz obsługujące placówki *fast food*; w biurach podróży, zakładach gier liczbowych, na stacjach benzynowych, w wypożyczalniach *dvd* oraz w okienkach pocztowych i w *call center* jako operatorki telefoniczne lub telemarketerki. Pracujące w handlu były ekspedientkami małych sklepów osiedlowych i sklepów specjalistycznych, handlowały na straganach bazarowych oraz prowadziły butiki w galeriach handlowych i stoiska w dużych marketach. W tej grupie znalazły się też: sprzedawczynie prasy, dilerka samochodów i kasjerki trzech supermarketów.

Tabela 20. Aktywność zawodowa wg grup wiekowych, w %.

---

³³³ *Życie zawodowe Polaków*, Komunikat z badań, BS/34/2008, s. 11, www.cbos.pl, ost. wiz. 21.01.2011 r.; por. BAEL wg PKD 2007, za okres od I do III kw. 2008, (w:) Aneks, Rocznik Demograficzny 2009, GUS.

SEKCJA PKD	OGÓŁEM	GRUPA WIEKOWA	20-24 lata	25-29 lat	30-34 lata
		AKTYWNOŚĆ ZAWODOWA			
	N= 433	ZAWÓD – STANOWISKO – MIEJSCE PRACY	N=114	N=184	N=135
1	24,2	Specjalistki z wyższym wykształceniem	13,2	30,4	25,6
	5,3	menedżerki, prawniczki, HR, PR	2,6	4,9	8,1
	4,8	doradztwo prawne, personalne	3,5	7,6	2,2
	4,4	bankowość, księgowość, podatki	0,9	4,3	7,4
	3,9	media, NGO, animatorki kultury	3,5	4,9	3,5
	3,4	farmaceutki, lekarki, psychoterapeutki.	0,9	3,8	3,7
	2,4	korporacje międzynarodowe	1,8	4,9	0,7
2	20,3	Pracujące w usługach i handlu	36,7	14,1	11,6
	10,1	akwizytorzy, ekspedientki, kasjerki	14,0	7,0	8,6
	4,4	barmanki, baristki, bufetowe, kelnerki	10,5	2,7	1,5
	3,4	biura podróży, poczta, zakłady gier	5,2	3,3	1,5
	2,4	telemarketing, call center.	7,0	1,1	-
3	18,7	Pracujące w instytucji publicznej	14,0	21,1	20,0
	9,2	asystentki, sekretarki, szefowe biur	7,0	9,7	10,4
	6,0	ministerstwo, urząd skarbowy, celny, ZUS	2,6	8,7	6,6
	1,9	dyspozytorzy LOT, ZKM	2,6	1,6	1,5
	1,6	celniczek, policjantki, strażniczek.	1,8	1,1	1,5
4	18,1	Specjalistki niższego szczebla	21,9	17,8	14,7
	4,8	fizjoterapeutki, masażystki	7,9	3,3	4,4
	4,2	fryzjerki, kosmetyczki, wizażystki	7,0	4,3	5,2
	4,2	repcjonistki, śpiewaczki, florystka,	2,6	5,4	0,0
	4,2	pielęgniarki, położne, asystentki medyczne	3,5	4,3	4,4
	0,7	krawcowa, kucharka, monterka.	0,9	0,5	0,7
5	11,7	Pracujące w edukacji	7,0	8,2	20,6
	8,3	nauczycielki: przedszkoli, szkół, uczelni	3,5	5,9	16,1
	1,6	wychowawczynie domów dziecka	3,5	0,0	2,2
	0,9	psycholożki poradni wychowawczych	0,0	1,6	0,7
	0,9	bibliotekarki.	0,0	0,7	1,6
6	3,0	Pracujące na własny rachunek	1,8	2,2	5,1
7	2,5	Pracownice wykwalifikowane	2,6	3,3	0,7
		obsługa xero, solarium, ochrona.			
8	1,4	Pracownice niewykwalifikowane	1,8	1,7	0,7
		osoby sprząające			
x	99,9%		99,0	98,8	99,0

Źródło: badania własne. Nie sumuje się do 100% ze względu na błąd zaokrąglenia.

W sekcji „specjaliści niższego szczebla” pracowały kobiety wykonujące czynności zapewniające *wellness*. Były wśród nich pielęgniarki, asystentki

medyczne i położne oraz technicy farmacji. W tej sekcji znalazły się również pracujące w gabinetach odnowy, salonach urody, ośrodkach SPA oraz mistrzynie zawodów rzemieślniczych i monterka urządzeń. Pracujące na własny rachunek prowadziły agencje ubezpieczeniowe, firmy podatkowe i rachunkowe oraz cateringowe i dystrybucyjne. Kobiety pracujące w resorcie edukacji były nauczycielkami wszystkich szczebli szkolnictwa (od przedszkola do uniwersytetu albo pracowały w poradniach psychologicznych dla młodzieży³³⁴. W sekcji „pracownicy wykwalifikowani” znalazły się opiekunki społeczne, nianie oraz osoby obsługujące solarium, punkt xero i pracujące w firmie ochroniarskiej. Tylko 1,4% kobiet znalazło się w sekcji „pracownicy niewykwalifikowani”. Były to *panie sprzątające*, jak same siebie określały.

Sposób życia kobiet uczestniczących w badaniu

Aktualny sposób życia badanych kobiet wynikał albo z okoliczności życiowych, warunków i możliwości – 65,3%, albo z oczekiwań bliskich – 16,8%. Ponadto 59,6% stwierdziło, iż sposób w jaki żyją został przez nie wybrany samodzielnie, a 30,5% ten okres w życiu uważało za przejściowy. Niezależnie od tych wypowiedzi ok. 30,0% kobiet w każdej grupie wiekowej, przyznało, że mają poczucie ograniczonej wolności.

Rutynowe zajęcia codzienne, którym oddawały się uczestniczki badania to: praca i/lub studia – 74,3%, a następnie prowadzenie domu – 40,3%, długie rozmowy telefoniczne i przez skype’a – 37,5%, czytanie książek lub czasopism – 28,2%, oglądanie telewizji lub filmów *dvd* – 23,8% oraz modlitwa – 22,4%. Troskę o wygląd jako swoje codzienne zajęcie wymieniło 6,1% kobiet, randki – 5,2%, a wspólne wyjścia z rodziną – 3,8%. Czas wolny połowa kobiet uczestniczących w badaniu najchętniej spędzała z rodziną – 50,0% albo na czytaniu książek i słuchaniu muzyki – 45,6%. Z

---

³³⁴ Były to „specjalistki wyższego stopnia”, ale podobnie, jak w sondażu CBOS umieściłam je w edukacji.

koleżankami lub przyjaciółmi spotykało się 37,4%, a domowe porządki robiło wtedy 35,7%. Internet i telewizja były traktowane jako zajęcie „rekreacyjne” przez 27,5%. Ulubionym zajęciem dla 21,6% badanych były spacer, bieganie, wędrówki, a dla 18,1% – jazda na rowerze, wspinaczka, taniec, żeglownictwo. Co piąta kobieta w czasie wolnym *nic nie robiła* lub *odsypiała*.

Zakupy nie były ulubionym zajęciem uczestniczek badania. 21,2% oświadczyło, że nie lubi chodzić na zakupy, 11,2% wcale nie odwiedzało galerii handlowych i tylko 7,3% chętnie spędzało w nich czas. Również reklama nie wzbudzała zainteresowania. Zaledwie 7,2% przyznało się do korzystania z sugestii reklam, 24,4% nie zwracało na nie uwagi, a 53,7% robiło to czasami. Dla 62,8% badanych stałym elementem rocznego cyklu były wakacje, pozostałe osoby nie każdego roku miały urlop. 75,2% kobiet urlop spędzało na wyjeździe, 17,5% wyjeżdżało czasami, a 5,6% spędzało go w domu. Na miejsce stałego zamieszkania 28,6% kobiet najchętniej wybrałoby miasteczko, 25,8% – duże miasto, 23,3% – wieś, 7,2% – zagranicę, a 1,9% badanych chciałoby zamieszkać w innym miejscu, którego nie określiły. 13,2% nie udzieliło odpowiedzi na to pytanie. Najwięcej kobiet – 70,9% pragnęło własnego domu, 9,3% chciałoby mieszkać w niskim bloku, 7,9% na osiedlu strzeżonym, 5,6% w wieżowcu, a 3,0% wskazało inne miejsce – apartament hotelowy, kontener, dom na wodzie.

Większość badanych kobiet – 63,1%, była ze swego życia zadowolona, w tym: 26,5% *zdecydowanie* tak, a 36,6% *raczej* tak. 30,9% wybrało odpowiedź *trochę tak, trochę nie*. Niezadowolonych z życia było 3,3%, w tym *zdecydowanie* tylko 1,1%. Kilka – 1,6% stwierdziło, że nie wiedzą czy są zadowolone z życia, bo *nie zastanawiają się nad tym*.

W najbliższej przyszłości 35,1% chciałoby *sfinalizować dotychczasowe plany*, 27,2% *zamierzało dostosowywać się do pojawiających się nowych sytuacji*, 21,9% uznało, że *rozejrzę się za nowymi możliwościami*, 8,6%

chciałoby *wszystko zmienić totalnie*, 3,7% *nie zamierzało niczego zmieniać*, a 3,5% stwierdziło, że *nie zastanawiają się* nad planami na przyszłość.

Związki intymne uczestniczek badania

Na randki chodziło często – 8,9%, czasami – 27,4% i wcale – 31,6% kobiet uczestniczących w badaniu, a 32,1% nie odniosło się do tego pytania. Pozytywny stosunek do małżeństwa wyraziło 84,4% kobiet. Były one mężatkami albo planowały ślub (w bliższej lub dalszej przyszłości). Jako główne powody³³⁵ zamążpójścia wskazywały *miłość* – 75,4% oraz *chęć posiadania rodziny i dzieci* – 51,6%. Ponadto 29,3% stwierdziło iż *we dwoje łatwiej się żyje*, 18,4% – uznało to za *normalną kolej życia*, a 5,6% chciało *mieć piękny ślub*. 3,7% na pytanie, dlaczego wyszły za mąż lub chcą to zrobić? – odpowiedziało: *żeby rodzice się nie martwili*. Niektóre kobiety (14,0%) stwierdziły, że nie zamierzają wychodzić za mąż. 6,1% z nich było w wieku 25-29 lat; 4,7% – w wieku 20-24 lata i 3,2% – w wieku 30-34 lata. Rezygnację z małżeństwa uzasadniano następująco: 7,3% preferuje związki nieformalne, 5,6% chce zachować niezależność, 3,0% nie ma odwagi, aby komuś zaufać, 1,4% zamierza robić karierę zawodową a 1,0% po prostu lubi życie singielki. (1,6% badanych nie odpowiedziało na pytanie o ich stosunek do małżeństwa).

Identyfikacja z kobiecością

Poglądy na życie uczestniczek badania kształtowane były przede wszystkim przez znaczących bliskich. 83,7% badanych stwierdziło, iż znacznie przyczyniły się do tego kobiety z rodziny: mama, babcia, ciocia, siostra. 49,5% wymieniło: ojca, dziadka, brata, wujka. Spoza rodziny, wpływ na poglądy 39,4% badanych kobiet mieli: przyjaciółka lub przyjaciel, partner/partnerka, rywalka, koleżanki i koledzy. 20,9% wymieniło w tym miejscu: instruktorkę, nauczycielkę, trenerkę, psychoterapeutkę, szefową;

---

³³⁵ Wskazywano czasami więcej niż jeden powód.

20,2% podało, że byli to „różni mężczyźni” lub – 18,6% – „różne kobiety”. Mniej niż 10% wskazało: nauczyciela, instruktora, trenera, księdza, szefa; 6,6% – bohaterów masowej wyobraźni³³⁶; 4,7% – świętych; 1,1% – gwiazdy pop kultury.

Zdecydowana większość – 82,4% uczestniczek badania akceptowała własną kobiecość. Przy określaniu ról społecznych, w których czują się najbardziej sobą, w pierwszej kolejności wymieniano rolę: *kobiety pracującej* – 60,5%. W roli *koleżanki, przyjaciółki, partnerki* identyfikowało się 53,8%, a 53,7% określiło siebie jako *kobietę niezależną*. W społecznej roli *córki* spełniało się 39,4% kobiet, w roli *żony* – 31,9%, w roli *matki* – 26,3%. Osobą *wierzącą, walczącą* lub *poszukującą* nazwało siebie ok. 20,0% badanych. Społeczną rolę wolontariuszki przypisało sobie 15,1%, a z rolą liderki lub szefowej identyfikowało się 10,1% kobiet. Samoocena uczestniczek badania była wysoka – 72,6% uznało, iż *zna swoje możliwości i ograniczenia*, a 71,7% iż *ma poczucie własnej wartości*. Wolność i niezależność ceniło sobie 62,4% i tyleż stwierdziło, że potrafią być elastyczne. Aktywność i twórczą postawę przypisało sobie 55,9% i tyleż starało się *dostosowywać do sytuacji*. Połowa badanych kobiety *świadomie kontrolowała swoje wydatki* – 53,3%; 49,6% – *chętnie przebywało w domu*; 45,4% – *związanych było z grupą w której miały swoje miejsce*. Indywidualistkami nazwało siebie 35,2% kobiet. Niektóre przyznały, że *unikają wyróżniania się* – 27,7%, inne, że *lubią imprezować i zaskakiwać swoim wyglądem* – 24,4% a 4,4% oświadczyło, iż wolą *ukrywać swoje prawdziwe ‘ja’*. Tak przedstawia się charakterystyka uczestniczek badania³³⁷.

---

³³⁶ Ulubieni bohaterowie 30,2% badanych to – postaci z filmów animowanych lub s-f.

³³⁷ Kwestionariusz wywiadu na końcu pracy zawiera wszystkie dane dotyczące badanych kobiet.

Narzędzia badawcze

Podstawowym narzędziem zastosowanym w badaniach był kwestionariusz wywiadu zawierający pytania ukierunkowujące rozmowę z uczestniczką badania. Na jego pierwszej stronie umieściłam list intencyjny oraz instrukcję wypełniania kwestionariusza³³⁸, tzn. wskazówki dla uczestniczki „jak przeprowadzić wywiad z samą sobą”. Kwestionariusz zbudowany był z 5 części oznaczonych literami A-B-C-D-E oraz metryczki oznaczonej literą F. Części kwestionariusza posiadały oddzielną numerację, a ich tytuły były adekwatne do treści pytań tam zamieszczonych. Kwestionariusz zawierał 78 pytań, w tym: pytania z miejscem na swobodne wypowiedzi, pytania ze zdaniem niedokończonym³³⁹ oraz pytania z listą odpowiedzi do wyboru (kafeteria w pytaniach zamkniętych liczyła od 5 do 15 propozycji odpowiedzi). Rozmieszczenie pytań pokazuje tab. 21.

Tabela 21. Rozmieszczenie typów pytań w częściach kwestionariusza, (w liczbach).

CZĘŚĆ KWESTIONARIUSZA	LICZBA PYTAŃ	PYTANIA ROZSTRZYGNIĘCIA	NIEOGRANICZONA LICZBA WYBORÓW ODPOWIEDZI	OGRANICZONA LICZBA WYBORÓW DO 3 LUB 5	WYPOWIEDZI SWOBODNE, ZDANIA NIEDOKOŃCZONE
C – styl życia	19	9	8	2	15
E – spuścizna Ewy	13	6	4	3	6
B – decyzja/wybór	12	3	6	3	11
A – cele życiowe	7	3	1	3	4
D – małżeństwo	6	1	4	1	5
Razem	57	22	23	12	41
F – metryczka	21	16	4	1	3

Źródło: badania własne. Możliwość swobodnej wypowiedzi występowała na końcu większości pytań. Liczbę tych pytań wymieniam w ostatniej rubryce kursywą.

Zastosowanie rozbudowanej kafeterii z możliwością wielokrotnego wyboru sprzyjało budzeniu refleksyjności kobiet uczestniczących w badaniu, wywołało w nich pozytywne nastawienie do dzielenia się opiniami w ważnych sprawach dotyczących przebiegu własnego życia oraz było pomocne

³³⁸ Babbie E., [2006], *Badania społeczne w praktyce*, (tłum. zb.), Warszawa, WN PWN, ss. 282-284.

³³⁹ Wykorzystałam metodę projekcyjno/poznawczą RISB (*Rotter Incomplete Sentences Blank*) Juliana Rottera znaną w Polsce jako test zdań niedokończonych. W teście Rottera znajduje się 40 zdań, w moim narzędziu badawczym były 24 zdania niedokończone, zob. Jaworowska A., Matczak A., [1998], *Test Niedokończonych Zdań Rottera RISB. Podręcznik*, Warszawa, Pracownia Testów Psychologicznych PTP.

w porządkowaniu narracji. Wypowiedzi udzielane podczas rozmowy cechowała swoboda i własny język badanych, natomiast ich treść (jak się okazało) była zbieżna z treścią propozycji zawartych w kafeterii. Propozycje odpowiedzi dały się porównać z codziennymi strukturami myślenia badanych ponieważ stanowiły typowe dla nich ramy orientacji w świecie życia codziennego.

Badania terenowe

Ze wszystkimi uczestniczkami badania (poza pasażerkami pociągów) kontakt został nawiązany w wybranych miastach. Każda rozmowa z badaną osobą była dodatkowo uzupełniana wypowiedziami pisemnymi, których udzielała ona w kwestionariuszu. Po przejrzeniu kwestionariusza z pytaniami potencjalna uczestniczka badania przeważnie chętnie godziła się na nie odpowiedzieć, co uzasadniała takimi słowami: *chętnie pani pomogę; no dobrze pomogę pani; lubię wypełniać 'ankiety' jak mają wypowiedzi do wyboru; chętnie, bo mogę tu napisać własnymi słowami.*

Czas trwania badania wynosił 2-3 godziny, jeśli interakcja była jednorazowa. Często jednak spotkań było kilka. Celem pierwszej rozmowy było zorientowanie się, co do habitusu badanej kobiety, uzyskanie wiedzy o aktualnym sposobie bycia oraz wyczucie czy będzie chciała szczerze dzielić się przemyśleniami o dokonanych wyborach i planach na przyszłość. Chodziło także o sprawdzenie czy zawarte w kwestionariuszu pytania do wywiadu z samą sobą są dla niej zrozumiałe oraz czy zgodzi się o tym napisać. Pytania zadawane w rozmowie wprowadzały w nastrój badania, miały nim zainteresować i obudzić gotowość do refleksyjnego spojrzenia na przebieg własnego życia. Zdarzało się, że po kilkunastominutowej rozmowie badana osoba mówiła, że zadawane pytania są ciekawe, ale trudne i wymagają głębszego zastanowienia oraz, że chętnie na nie odpowie, ale po przemyśleniu. Umawialiśmy się wówczas na następne spotkanie lub na

telefon (kwestionariusz zawierał mój numer komórkowy). Okres między spotkaniami pomagał jej oswoić się z problematyką wywiadu. Mogła też swoje przemyślenia opisać spokojnie, bez presji czasu. Termin drugiego spotkania bywał przekładany, nawet kilkakrotnie. Niektóre kobiety przychodziły z wypełnionym kwestionariuszem i wówczas (po jego przejrzeniu) rozmowa służyła uzyskaniu pewności, że udzielone tam odpowiedzi „pasują” do tych przekazywanych *face to face*. Większość kobiet przychodziła z kwestionariuszem częściowo wypełnionym. Podczas rozmowy opowiadały o sobie, odpowiadały na dodatkowe pytania, dopisywały brakujące odpowiedzi. Czasami, po kilku tygodniach i wielokrotnych monitach, respondentka oddawała wypełniony kwestionariusz i odmawiała dalszej rozmowy na ten temat. Czasami (rzadko) przynosiła kwestionariusz niewypełniony, ale zaczytany, wtedy wywiad ukierunkowany trwał dłużej, a wypowiedzi kobiety wpisywałam do kwestionariusza sama. Zdarzało się, że po kilkakrotnym przypomnieniu otrzymywałam wiadomość o zagubieniu ‘ankiety’ i prośbę o nowy egzemplarz albo informację o rezygnacji z udziału w badaniu. Czasami kobieta, która zgodziła się wziąć udział w badaniu nie nawiązała ponownego kontaktu i wówczas ją traciłam. (W większości przypadków byłam w stanie odnaleźć „zaginioną” respondentkę, ale rezygnowałam z tego, mając na uwadze zasady etyczne badań). Kontakt z uczestniczkami badania nawiązywany był w ich naturalnym środowisku: w miejscu pracy (biuro, korporacja, urząd, sklep, placówka oświatowa lub służby zdrowia, zakład usługowy); w miejscach związanych z innym rodzajem aktywności życiowej (czytelnia, uczelnia, konferencja, park, gabinet odnowy, galeria handlowa, kawiarnia). Dzięki metodzie kuli śniegowej i pośrednictwu zaprzyjaźnionych badaczy i badaczek pozyskałam respondentki o różnych wymiarach doświadczenia społecznego w miejscach publicznych dla mnie bezpośrednio niedostępnych. Z większością kobiet (67,4%) interakcje nawiązałam sama. Z pozostałymi uczestniczkami badania (32,6%)

kontakt nawiązały inne badaczki – studentki lub doktorantki uczelni w miastach na terenie badań. W wypadku 3,3% badanych, z którymi weszłam w interakcję w pociągu, zwrot kwestionariusza nastąpił pocztą³⁴⁰ w przeciągu trzech tygodni i żaden kwestionariusz nie zaginął. (Dotyczyło to wypowiedzi 19 kobiet: z Krynicy, Nałęczowa i Oleśnicy, których nie miałam szansy spotkać osobiście po raz drugi, a uzyskane w rozmowie informacje trzeba było uzupełnić). Bardzo rzadko (kilkanaście razy podczas całego badania) zdarzyło się, iż kobieta, z którą nawiązałam kontakt po zapoznaniu się z zakresem tematycznym pytań odmówiła udziału w badaniu. Raz była to odpowiedź: *nie chcę odpowiadać na takie pytania*, innym razem – *gdyby pani zgłosiła się w ubiegłym tygodniu wiedziałabym, co napisać, wczoraj wszystko legło w gruzach, nie potrafię odpowiedzieć na pani pytania, ale chciałabym je zatrzymać*. Ta respondentka zadzwoniła po trzech miesiącach i została uczestniczką badania (S-m-KS-15). Najczęściej, niezależnie od miasta, udziału w badaniach odmawiały kelnerki. Niechętnie wchodziły w interakcję osoby z małymi dziećmi w parku, o których myślałam, że są matkami, a były opiekunkami. Badania sfinalizowane zostały w przypadku N=570 osób, które udzieliły wypowiedzi pisemnych (tab. 22).

Tabela 22. Liczba rozdanych i zebranych (wypełnionych) kwestionariuszy.

TEREN BADAŃ		STOLICA	MIASTO WOJEWÓDZTWO	MIASTO POWIAT	MIASTO GMINA
BADANIA ZREALIZOWANE	570	237	136	90	107
w tym, w pociągu	104	25	42	26	11
INTERAKCJA NAWIĄZANA	700	270	150	130	150

Zródło: badania własne.

Część kobiet (86) nie dotrzymało obietnicy udziału w badaniu, a niektóre (44) poprosiły o drugi egzemplarz kwestionariusza (w miejsce zagubionego).

³⁴⁰ Respondentki te otrzymały zaadresowane koperty ze znaczkami.

Metody interpretacji materiału empirycznego

Zgromadzony materiał empiryczny poddałam analizie ilościowej i jakościowej. Dane ilościowe³⁴¹ wykorzystałam porównawczo ze swobodnymi wypowiedziami uczestniczek badania. Dane jakościowe poddałam wielostopniowej interpretacji. Najpierw, po wypisaniu wszystkich wypowiedzi, dokonałam kilkakrotnego grupowania tematycznego. Potem przeprowadziłam interpretację formułującą, w której zastosowałam: analizę syntaktyczną form gramatycznych używanych w wypowiedziach, analizę semantyczną treści wypowiedzi i kodowanie rzeczowe ukierunkowane na wyodrębnienie typowych przestrzeni doświadczenia społecznego. Następnie porównałam kategorie doświadczenia występujące w swobodnych wypowiedziach („narracja czynna”) z tymi, które zawierały wypowiedzi wskazane w kafeterii („narracja bierna”). Kolejnym etapem była interpretacja refleksywna mająca na celu wyłonienie orientacji socjo-biograficznych. Do refleksyjności badanych kobiet dotarłam poprzez dokumentarną rekonstrukcję projektów przebiegu życia. Uogólnienie interpretacji było możliwe dzięki temu, że wymiary doświadczenia społecznego uczestniczek badania zawarte w ich całościowych narracjach³⁴² dały się zidentyfikować i określić mimo różnorodności w sposobach opisywania egzystencjalnych tematów.

Wyniki formułującej i refleksywnej interpretacji zebranego materiału zawiera czwarta, ostatnia część rozprawy. Przedstawiam w niej wyłonione z narracji typy orientacji socjo-biograficznej badanych kobiet, typy ich refleksyjności i style życia oraz rekonstrukcję projektów przebiegu życia. Zanim przejdę do prezentacji materiału empirycznego odwołam się jednak do literatury przedmiotu w celu usytuowania przeprowadzonych badań, w teorii ugruntowanej.

---

³⁴¹ Opracowane w programie Excel dane procentowe, zawiera kwestionariusz wywiadu na końcu pracy.

³⁴² Na całościową narrację uczestniczki złożyły się jej swobodne wypowiedzi pisemne, których udzieliła w kwestionariuszu wywiadu – „narracja czynna”; odpowiedzi wybrane przez nią w pytaniach zamkniętych – „narracja bierna” oraz jej wypowiedzi ustne, które zanotowałam podczas bezpośrednich interakcji.

Część trzecia

Usytuowanie problemu badawczego w teorii

ROZDZIAŁ 5.

Jednostka jako indywiduum

Stawanie się człowiekiem oznacza stawanie się indywidualną jednostką. Według filozofów³⁴³ odbywa się to dzięki świadomości własnej mocy i woli, aby kierować się w życiu kryteriami prawdy, dobra i piękna oraz korzystać z przysługującej człowiekowi wolności wyboru. Według antropologów, jednostka tworzy siebie i swe życie korzystając z materiału dostarczanego przez kulturę społeczeństwa³⁴⁴, w którym przyszła na świat. Przyswaja i odtwarza w sposobie myślenia i mówienia wzorce samokontroli, specyficzne dla danego pokolenia³⁴⁵. Indywidualność – jak twierdzi Clifford Geertz – zdobywa się: „idąc za wskazówkami wzorów kulturowych, stwarzanych przez historie systemów znaczenia, w oparciu o które nadajemy naszemu życiu kształt, ład, sens i kierunek”³⁴⁶. Jego zdaniem, gdyby jednostka została pozbawiona wskazówek, które zawarte są we wzorcach kulturowych: „jej zachowanie byłoby praktycznie niemożliwe do opanowania, a ludzkie doświadczenie nie miałoby praktycznie kształtu”³⁴⁷. W filozofii i antropologii, mimo istnienia różnych stanowisk, jednostka jest podmiotem, którego identyfikacja nie następuje większych trudności, gdy określi się własną perspektywę poznawczą i światopogląd. Kłopoty zaczynają się, gdy podejmuje się próbę odtworzenia sposobu w jaki jednostkę opisują socjolodzy i psychologowie. Liczba zajmowanych w tych dyscyplinach stanowisk nie pozwala na wymienienie ich w rozprawie. Powołuję się jedynie na te podejścia, które pomogły mi usytuować w społeczeństwie podmiot moich badań – młodą kobietę.

---

³⁴³ Np. wg św. Augustyna, każdy posiada w sercu prawdę, którą inni mogą pomóc mu odnaleźć; wg Emmanuela Kanta, uwikłana w świecie życia jednostka określa siebie kierując się wewnętrznym imperatywem moralnym; wg Friedricha Nietzschego człowiek jest sam dla siebie miarą wartości; wg Edyty Stein jednostka kierująca się miłością zawsze odnajdzie drogę właściwą dla swego rozwoju.

³⁴⁴ Zob. Benedict R., *op. cit.*, s. 311; por. Linton R., *op. cit.*, s. 95.

³⁴⁵ Elias N., *op. cit.*, s. 2.

³⁴⁶ Geertz C., [2005], *Interpretacja kultur*, (tłum.), M. Piechaczek, Kraków, Wyd. UJ, s. 70.

³⁴⁷ *Op. cit.*, s. 65.

W socjologii jednostka jest elementem społeczeństwa. Według Alfreda Schütza: „człowiek od samego początku znajduje się w otoczeniu, które już wcześniej zostało dla niego <opisane> przez innych – oznakowane (*premarked, presignified*), wskazane (*preindicated*), a nawet opatrzone symbolami (*presymbolized*)”³⁴⁸. W ujęciu interakcjonizmu symbolicznego (w którego paradygmacie umiejscowiłam swoje badania) jednostka jest podmiotem działającym i przedmiotem działań innych. Jest świadoma, aktywna, wolna i posiada jaźń. Może wchodzić z samą sobą w interakcje i dawać sobie samej wskazówki³⁴⁹. Nieustannie bada, ocenia i interpretuje środowisko swego życia oraz własne, przeszłe i aktualne zachowania opisując siebie samą i swoje interakcje w sposób dla niej specyficzny³⁵⁰.

Wraz z powstaniem społeczeństwa masowego pojawiły się nowe formy zachowań społecznych i straciło na znaczeniu przekonanie Charlesa Taylora, iż: „aby mieć jakieś wyobrażenie tego, kim jesteśmy, musimy mieć wyobrażenie tego, jak się stawaliśmy i dokąd zmierzamy”³⁵¹. Kultura indywidualizmu sprawiła, że los jednostki jest pełen antynomii. Oczekuje się od niej tożsamości elastycznej, ale także trwałej; wchodzenia w tradycyjnie pojmowane związki, ale bez instytucjonalnego umocowania³⁵². Niklas Luhmann dostrzega w tym zjawisko „dyslokacji jednostki” wynikające z kryzysu autoidentyfikacji. Jednostka należy do wielu podsystemów, w każdym kogoś odgrywa (np. w domu: matkę, córkę, wnuczkę, żonę, kochankę; w pracy: podwładną lub szefową; w grupach odniesienia: przyjaciółkę, sąsiadkę, studentkę, parafiankę, wolontariuszkę, obywatelkę), lecz żadne z tych miejsc nie identyfikuje jej jedynie i ostatecznie. Nie czuje się córką, szefową czy studentką, lecz odgrywa ich role. W koncepcji Ervinga

---

³⁴⁸ Schütz A., [2008], *O wielości światów*, (tłum.), B. Jabłońska, Kraków, Wyd. Nomos, s. 102.

³⁴⁹ Blumer H., [2007], *Interakcjonizm symboliczny*, (tłum.), G. Woroniecka, Kraków, Wyd. Nomos, s. 15.

³⁵⁰ Stryker S., [1980], *Symbolic Interactionism. A Social Structural Version*, Benjamin Cummings Publishing, Menlo Park, s. 115, (za:), Hałas E., [2006], *Interakcjonizm symboliczny. Społeczny kontekst znaczeń*, Warszawa, WN PWN, s. 57.

³⁵¹ Taylor Ch., [2001], *Źródła podmiotowości. Narodziny tożsamości nowoczesnej*, (tłum. zb.), WN PWN, s. 94.

³⁵² Bauman Z., [2006], *op. cit.*, s. 78.

Goffmana role grane przez jednostkę w prawdziwym życiu są określane przez role, które grają inni uczestnicy interakcji tworzący zarazem widownię³⁵³. Sam zestaw ról nie komunikuje kim jest dana osoba, o tym decyduje definicja sytuacji. W zależności od interakcji, jednostka może odpowiadać na oczekiwanie jej uczestników i być tym, kim chcą ją widzieć (kim, ich zdaniem, powinna być) lub organizować swoje zachowanie pod wpływem świadomej refleksji i być tym, kim chce być³⁵⁴.

Teorie postmodernistyczne odrzuciły esencjalistyczne pojęcie jednostki jako podmiotu zaprojektowanego dla realizacji natury człowieka³⁵⁵, opisując „jednostkę demokratyczną”, która może sobie wybierać prawdę, moralność, więzi społeczne i tożsamość, może decydować, kim jest w danym momencie i wobec danej widowni³⁵⁶. Zdaniem Jean-Claude’a Kaufmanna takie podejście do zagadnień wolności jednostki może oznaczać początek rewolucji, której skutków nie da się przewidzieć³⁵⁷. W sytuacji zacierania się granic między dobrem i złem jednostce pozostaje jedynie nieznane „poskromić i zamienić w rozrywkę”³⁵⁸. Odbywa się to poprzez autokreację³⁵⁹ czyli syzyfowe stawanie się kimkolwiek. Stanie się kimś oznacza osiągnięcie celu rozumiane jako utrata wolności. Skoro stałam się kimś, to przestałam być sobą, aby być sobą muszę dążyć do stania się kimś innym. Stawanie się sobą jest stałym zadaniem jednostki.

---

³⁵³ Goffman E., [2006a], *Człowiek w teatrze życia codziennego*, (tłum.), H. Datner-Śpiewak, P. Śpiewak, Wyd. KR, s. 27.

³⁵⁴ Blumer H., [2009], *op. cit.*, s. 103; por. stanowisko Kennetha Gergena, w dalszej części wywodu.

³⁵⁵ Seidman S., [1991], *The end of sociological theory; The postmodern hope*, (w:) „*Sociological Theory*” Nr 2, ss. 132-133, (za:), Melosik Z., [2007], *Modernizm, postmodernizm, feminizm. Teoretyczne konfrontacje*, (w:) M. Chomczyńska-Rubacha, (red.), *Teoretyczne perspektywy badań nad edukacją rodzajową*, Łódź, Wyd. WSH-E, s. 17.

³⁵⁶ Przykład tożsamości jako roli odgrywanej na zamówienie pokazuje grecki film „Alpy” z roku 2011, w reżyserii Yorgosa Lanthimosa. Na ekrany kin polskich wszedł w sierpniu 2012 r.

³⁵⁷ Kaufmann J.C., [2004], *Ego. Socjologia jednostki. Inna wizja człowieka i konstrukcji podmiotu*, (tłum.) K. Wakar, Wyd. Oficyna Naukowa, s. 229; zob. też: Olcoń-Kubicka M., *op. cit.*, s. 25.

³⁵⁸ Lehtonen T.-K., Mäenpää P., [1997], *Shopping in the East-Central Mall*, (w:) P. Falk, C. Campbell, (red.), *The Shopping Experience*, London, s. 161, (za:), Bauman Z., [2006], *op. cit.*, s. 95.

³⁵⁹ Melosik Z., Szkudlarek T., [2012], *Kultura, tożsamość i demokracja. Migotanie znaczeń*, wersja PDF, s. 73, www.google.pl, ost. wiz., 4 maja 2012 r.

Psychologia określa jednostkę przez osobowość³⁶⁰, która stanowi złożoną całość myśli, emocji i zachowań. Psychologia humanistyczna zakłada, że stosunek człowieka do własnego rozwoju charakteryzuje się ambiwalencją. Życie jednostki – jako proces przebiegający pośród nieustannych wyborów, między przeznaczeniem, zapisanym w konstytucji psychofizycznej, a potrzebą poznania granic *Innego* w sobie – opisał Abraham Maslow³⁶¹. Jego hipotezy, poddawane były licznym weryfikacjom i stały się załącznikiem wielu teorii osobowości. Jedną z nich jest koncepcja autodeterminacji Edwarda Deci i Richarda Ryana, która zakłada iż motywacja działań jednostki wywodzi się z trzech potrzeb i może mieć charakter wewnętrzny lub zewnętrzny³⁶². Potrzeba kompetencji wynika z pragnienia posiadania wpływu na zdarzenia i efekty własnych działań. Potrzeba autonomii wywodzi się z chęci działania w poczuciu wolności wyboru. Potrzeba więzi – oznacza dążenie do bycia blisko z innymi ludźmi. Realizacja tych potrzeb sprzyja integracji wewnętrznej i zapewnia poczucie przynależności do wspólnoty. Koncepcja autodeterminacji przyjmuje również, że droga samorealizacji prowadzić może poprzez: „intensywne zaangażowanie w jakąś formę aktywności, która tak pochłania uwagę, że człowiek zatracą poczucie czasu i granic między sobą, a światem zewnętrznym”, to zaś sprawia, że czuje się spełniony i szczęśliwy³⁶³. Rozwój psychologii osobowości i psychologii poznawczej zapoczątkowały prace Henry’ego Murraya, który zlokalizował osobowość w mózgu, ujął ją temporalnie i ukierunkował badania na wszechstronne poznawanie człowieka z perspektywy różnych nauk. W myśl tej koncepcji każdy/każda posiada inne zdolności, inny rodzaj empatii i inne potrzeby³⁶⁴. Każdy/każda dorasta na

---

³⁶⁰ Pervin L.A., [2002a], *Psychologia osobowości*, (tłum.), M. Orski, Gdańsk, GWP, s. 416.

³⁶¹ Maslow A., [1990], *Motywacja i osobowość*, (tłum.), P. Sawicka, Warszawa, IW PAX, ss. 212-250.

³⁶² Deci E.L., Ryan R.M., [1990], A motivational approach to self: Integration in personality, (w:) *Nebraska Symposium on Motivation*, Lincoln University of Nebraska Press, ss. 237-288.

³⁶³ Krumboltz J.D., Levin A.L.S., [2011], *Szczęście to nie przypadek*, (tłum.), P. Bucki, Sopot, GWP.

³⁶⁴ Henry Murray wspólnie z Clydem Kluckhohnem określił trzy determinanty osobowości, wywiedzione z założenia, że jesteśmy podobni jako ludzie i różni jako jednostki: każdy człowiek jest podobny do wszystkich

własny sposób i na własny „koszt”, posługując się dostępnymi sobie (zakodowanymi w pamięci) strukturami poznawczymi, które stanowią system informacji o świecie zewnętrznym i o własnej osobie³⁶⁵. Te struktury poznawcze³⁶⁶ ułatwiają jednostce orientację w świecie życia codziennego i w świecie wartości oraz regulują zachowanie. W określaniu osobowości stosuje się różne modele teoretyczne. Jeden z nich – „Wielką Piątkę” (*Five Factor Model*)³⁶⁷ – wykorzystałam w interpretacji refleksyjności badanych kobiet.

Tabela 23. Struktura wymiarów osobowości *Five Factor Model* w ujęciu OCEAN.

WYMIAR OSOBOWOŚCI	CECHY CHARAKTERYSTYCZNE
O PENESS TO EXPERIENCE (<i>otwartość na doświadczenie</i>)	wyraża się w szerokich zainteresowaniach, bogatej wyobraźni i poszukiwaniu doświadczeń
C ONSCIENTIOUSNESS (<i>sumienność i skrupulatność</i>)	oznacza wytrwałość i motywację, wysoki stopień samoorganizacji i dążenie do zrealizowania celów
E XTRAVERSION (<i>ekstrawersyjność</i>)	wyraża się aktywnością i niekonwencjonalnością oraz potrzebą interakcji i stymulacji
A GREEABLENESS (<i>ugodowość</i>)	wyraża się w ambiwalencji sytuującej zachowania interakcyjne na kontinuum od współczucia po antagonizm – z jednej strony: empatia i gotowość współpracy – z drugiej strony: duma, upór, rywalizacja
N EUROTICISM (<i>neurotyczność</i>)	wyraża się w niepohamowanych pragnieniach i nie adaptacyjnym sposobie reagowania na stres oraz w zmiennym dwubiegunowym zachowaniu – od przystosowania do emocjonalnej niestabilności i – od niestabilności do przystosowania

Zródło: opracowanie własne na podstawie opisu Roberta McCrae i Paula Costy³⁶⁸.

ludzi, ponieważ podlega tym samym uwarunkowaniom, które wynikają z jego konstrukcji biologicznej oraz faktu urodzenia się na ziemi w określonym czasie; każdy człowiek jest podobny do niektórych ludzi ze względu na łączące ich uwarunkowania środowiskowe, kulturowe, zawodowe, socjalne i/lub inne; każdy człowiek jest indywidualną jednostką i w tym znaczeniu nie jest podobny do nikogo, ponieważ w sposób indywidualny uczy się życia, jego ciało w specyficzny dla siebie sposób odbiera sygnały środowiska naturalnego (np. zmiany temperatury i doświadczenie seksualności), (w:) Murray H.A., Kluckhohn C., [1953], *Personality In Nature, Society and Culture*, New York, A.A. Knopf, s. 53.

³⁶⁵ Kozielecki J., [1980], *Psychologiczne koncepcje człowieka*, Warszawa, Wyd. PIW, ss. 197-198.

³⁶⁶ Struktury poznawcze można porównać z pojęciem „świadomości praktycznej” u Giddensa, (w:) Giddens A., [2003], *op. cit.*, s. 133.

³⁶⁷ *Five Factor Model* – pięć wymiarów osobowości człowieka przyjętych w psychologii, po ogłoszeniu przez Lewisa Goldberga, w roku 1981, następującej tezy: „Bogactwo różnic indywidualnych jest niemal nieograniczone, ale [...] najważniejsze dla kontaktów międzyludzkich różnice indywidualne zakodowane są w postaci pojedynczych terminów w części lub we wszystkich językach świata”, (w:) Goldberg L.R., [1990], *An alternative „description of personality”: The Big Five Factor Structure*, (w:) „*Journal of Personality and Social Psychology*”, nr 59, ss. 1216-1229, (za:) Pervin L.A., John O.P., [2002b], *op. cit.*, s. 270.

³⁶⁸ Nazwa OCEAN pochodzi od pierwszych liter pięciu wymiarów osobowości w języku angielskim, (w:) Costa P.T., Jr, McCrae R.R., [1992], *Revised NEO Personality Inventory (NEO PI-R™) and NEO Five-*

W psychologii poznawczej jednostka jest aktywnie działającym podmiotem. Wykorzystuje procesy poznawcze w reprezentowaniu zdarzeń oraz przewidywaniu przyszłości i w dokonywaniu wyboru³⁶⁹. Psychologia poznawcza porównuje wyniki uzyskane we własnych badaniach eksperymentalnych z wynikami uzyskanymi w neuropsychologii i neurobiologii poznawczej³⁷⁰. Eksperymenty prowadzone przez psychologów poznawczych wywołują duże zainteresowanie i równie dużo wątpliwości³⁷¹, wydają się bowiem wskazywać na istnienie poza jednostkowych mechanizmów kontrolujących działania człowieka. Np. Benjamin Libet odkrył, iż: „dobrowolne działania jednostki rozpoczynają się nieświadomie w jej mózgu, zanim ona sama zda sobie sprawę z tego, że chce takie działania podjąć”³⁷², co może prowadzić do podważenia przekonania o istnieniu wolnej woli. Dynamicznie rozwijająca się kognitywistyka, przyczynia się do zmian w poglądach na kwestie wolności i odpowiedzialności jednostki za podejmowane decyzje i dokonywane wybory. Zanim jednak nauka potwierdzi nowe teorie, wywołane prowadzonymi eksperymentami – podstawą wiedzy na temat wolności wyboru pozostaje teoria ugruntowana w danych empirycznych pochodzących z deklaracji i obserwacji zachowań.

Factor Inventory (NEO-FFI), Professional Manual, Odessa: Psychological Assessment Resources, Inc., s. 9, (za:) Oleś P.K., *op. cit.*, ss. 155-157.

³⁶⁹ Pervin L.A., John O.P., [2002b], *Osobowość: Teoria i badania*, (tłum.), K. Krzyżewski i in., Kraków, Wyd. UJ, s. 473.

³⁷⁰ W latach 60. XX wieku, Julian Rotter w swej „locus of control theory” dowodził, iż poczucie umiejscowienia kontroli jest względnie trwałą cechą osobowości i koreluje dodatnio z rozwojem poznawczym i społeczno-emocjonalnym jednostki. Badacz opisał dwa odmienne sposoby interpretowania zdarzeń życiowych, które przekładają się na konkretne działania i zachowania. Jednostki o wewnętrznym umiejscowieniu kontroli są przekonane, że same kierują swym życiem, które zależy od ich decyzji, wyborów i działań, a poniesione porażki wywołują u nich poczucie winy. Natomiast jednostki o zewnętrznym umiejscowieniu kontroli uważają, że ich życiem kieruje los, Bóg, przeznaczenie lub inne zewnętrzne czynniki, a porażki wywołują u nich poczucie krzywdy. Badania dowiodły zależności poczucia umiejscowienia kontroli od sytuacji życiowej wskazując, iż powtarzane doświadczenie nie radzenia sobie z określoną sytuacją życiową prowadzi do wyuczonej bezradności, (w:) Rotter J.B., [1990], Internal versus external control of reinforcement: A case history of a variable, (w:) „*American Psychologist*” nr 45 (4), ss. 489-493.

³⁷¹ Wątpliwości budził, np. stanfordzki eksperyment więzienny prowadzony w 1971 roku przez Philipa Zimbardo, (w:) Zimbardo P.G., [2009], *Efekt lucyfera. Dlaczego dobrzy ludzie czynią zło?*, (tłum. zb.) Warszawa, WN PWN.

³⁷² Libet B., [1999], Do we have free will?, „*Journal of Consciousness Studies*”, Nr 6 (8-9), ss. 47-57, (za:), J. Trzópek, [2011], Ja robot, (w:), „*Charaktery*”, nr 1, ss. 56-59.

W koncepcjach psychologicznych kluczową rolę odgrywają procesy orientacyjne, dzięki którym jednostka zdobywa nowe informacje. Szczególne znaczenie przypisuje się procesowi formułowania planów i oczekiwań wobec życia. Z badań Kazimierza Obuchowskiego wynika, iż „autentyczna podmiotowość jest możliwa tylko w warunkach wolności psychicznej”³⁷³, którą wyrazić można triadą: podmiotowość – wolność – odpowiedzialność. Podmiotowość wiąże się ze zdolnością jednostki do rozpoznania siebie jako istoty odróżniającej się od innych i uczynienia siebie samej przedmiotem poznania (*self as a knower and self as an object of knowledge*)³⁷⁴. Zdolność ta wynika ze struktur poznawczych jednostki. Poczucie samorealizacji³⁷⁵ pojawia się jedynie wtedy, gdy jednostka sama stworzyła projekt przebiegu własnego życia. Zdaniem Marii Jarymowicz podmiotowość przejawia się w kilku sferach³⁷⁶. Sfera poznawcza oznacza samoświadomość i dotyczy orientacji na temat własnej osoby oraz kompetencji komunikacyjnych. Sfera emocjonalna odnosi się do umiejętności oceniania – informuje o posiadaniu (bądź nie) własnych kryteriów oceny oraz zdolności rozróżniania dobra i zła. Sfera motywacyjna wskazuje kompetencje w obszarze formułowania celów, dokonywania wyborów i przewidywania konsekwencji decyzji. Sfera wykonawcza mówi o umiejętności samokontroli i sprawstwa oraz o braniu odpowiedzialności za własne działania. Jednostka upodmiotowiona posiada cechy jednostki dojrzałej³⁷⁷ – wie, kim jest i kim chciałaby być; dobrze jej „we własnej skórze”, ale nie poprzestaje na tym; szuka i znajduje swoje miejsca wśród innych; ma poczucie celu/misji swego życia, a rutyna dnia codziennego nie pozbawia jej marzeń ani świadomości, że wszystko jest „po coś”.

---

³⁷³ Obuchowski K., [2000], *Człowiek intencjonalny czyli o tym jak być sobą*, Poznań, Wyd. Rebis, s. 91.

³⁷⁴ Epstein S., [1980], *The self-concept: A review and the proposal of an integrated theory of personality*, (w:) E. Staub, (red.), *Personality, Basic issues and current research*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, ss. 12-51, (za:), Jarymowicz M., [2008], *Psychologiczne podstawy podmiotowości*, Warszawa, WN PWN, s. 10.

³⁷⁵ Obuchowski K., *op. cit.*, s. 87.

³⁷⁶ Jarymowicz M., *op. cit.*, s. 11.

³⁷⁷ Cechy jednostki dojrzałej wg Masłowa wymieniam w części czwartej pracy, interpretując refleksyjność uczestniczek badania.

Podmiotowość przejawia się w kompetencji do świadomego organizowania własnego życia przez dokonywanie wyborów. Jak podkreśla Obuchowski, życie w czasach przewartościowań znaczeń wymaga od jednostki takiej właśnie podmiotowości. We współczesności godność jednostki zależy od tego czy potrafi ona nadać sens swemu życiu, samodzielnie wybierając zasady moralne, którym dobrowolnie się podporządkuje i wziąć odpowiedzialność za projektowanie i przebieg własnego życia³⁷⁸. Podmiotowość jednostki wiąże się zatem ze zdolnością i chęcią poznania siebie jako odrębnej istoty, a nie tylko osoby odgrywającej rolę społeczne.

Postmodernizm opisał jednostkę w rzeczywistości, w której usiłuje ona odnaleźć swoje miejsce poprzez konstruowanie własnych potrzeb i planów, w złudnym przekonaniu o wolności dokonywanych wyborów. Pozostaje jednak nadal więźniem ograniczeń wynikających z urodzenia i wychowania, które zinternalizowała już wcześniej w drodze socjalizacji poprzez autodyscyplinę i autocenzurę. Problemy tożsamościowe jednostek w kulturze indywidualizmu omawiam w kolejnym fragmencie pracy.

Współczesne ujęcie tożsamości jednostki

Zagadnienie tożsamości zajmuje uwagę psychologów, socjologów, antropologów, pedagogów i politologów. Przedstawiciele każdej z tych nauk tworzą osobne definicje, próbując określić na użytek swoich badań pojęcie, które w późnej nowoczesności ma szczególnie płynny charakter. Nauki społeczne podkreślają podwójny wymiar ludzkiej tożsamości – indywidualny i społeczny. Tożsamość indywidualna, (nazywana niekiedy podmiotową), odnosi się do cech ważnych dla jednostki i rozumiana jest jako poczucie własnego „ja”. Polega ona na zapewnieniu jednostce poczucia ciągłości oraz biograficznej spójności, poprzez określenie identyfikacji z płcią, wiekiem, językiem, wykształceniem, wyznaniem i światopoglądem. Jest to, jak pisze

---

³⁷⁸ Obuchowski, [2009], Rewolucja podmiotów w „globalnej wiosce”, (w:) T. Kuczur, A. Błachnio, (red.), *Globalizacja-naród-jednostka*, Toruń, Wyd. Adam Marszałek, s. 25.

Małgorzata Melchior: „świadomość siebie, świadomość własnych atrybutów oraz doświadczeń, składających się zarówno na odrębność od innych, jak i na podobieństwo z innymi”³⁷⁹, co daje poczucie uczestnictwa w zmieniającej się sieci stosunków społecznych. Tożsamość społeczną (nazywaną także kolektywną lub grupową) jednostka buduje we własnym środowisku życia. Jest ona efektem prawidłowego przebiegu socjalizacji oraz doświadczeń życiowych jednostki³⁸⁰. Stanowi wypadkową stopnia zaangażowania w interakcje i stopnia identyfikacji z innymi. Jak twierdzi Peter L. Berger: „tożsamość, przy całym właściwym sobie związku z rzeczywistością psychologiczną jest zawsze tożsamością w ramach określonego, społecznie stworzonego świata [...] jednostka identyfikuje siebie samą w taki sposób, jak jest identyfikowana przez innych, poprzez sytuowanie we wspólnym świecie”³⁸¹. Z perspektywy socjologicznej – zauważa Manuell Castells³⁸² – „wszystkie tożsamości są konstruowane”. Od ostatnich dziesięcioleci XX wieku pojęcie tożsamości, ze względu na jej procesualny charakter, traktowane jest komplementarnie z wieloma innymi procesami i badane w wymiarze kontynuacji i odmienności. Bokszański, opisując te perspektywy powołuje się na opracowania Anity Jacobson-Widding i Paula Ricoeur.

Tabela 24. Tożsamość jako opozycja kontynuacji i odmienności.

AUTOR	TOŻSAMOŚĆ JAKO KONTYNUACJA	TOŻSAMOŚĆ JAKO ODMIENNOŚĆ
Anita Jacobson-Widding	<i>sameness</i> – bycie kimś, kto pozostaje tym, kim jest	<i>distinctiveness</i> – bycie kimś, kto się odróżnia od innych
Paul Ricoeur	<i>la mēmete</i> – zachowanie niezmienności swych cech	<i>l'ipseité</i> – zaznaczanie wyjątkowości, odrębności od innych

Źródło: opracowanie własne na podstawie Z. Bokszański³⁸³.

³⁷⁹ Melchior M., [1990], *Spoleczna tożsamość jednostki*, Warszawa, Wyd. ISNS UW, s. 24, zob. też: Bokszański Z., [2005], *op. cit.*, s. 65.

³⁸⁰ Erikson, E.H., [2004], *Tożsamość a cykl życia*, (tłum.), M. Żywicki, Poznań, Wyd. Zys i Ska, ss. 97-146.

³⁸¹ Berger P.L., [1985], *Tożsamość jako problem socjologii wiedzy*, (w:) J. Niżnik i in., (red.), *Problemy socjologii wiedzy*, Warszawa, Wyd. PWN, s. 485; por. Berger P.L., Luckmann T., [1983], *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, (tłum.), J. Niżnik, Warszawa, Wyd. PIW; zob. też: Leszniewski T., [2008], *Tożsamość jednostki w zmieniającym się społeczeństwie*, Toruń, WN UMK, s. 100.

³⁸² Castells M., [2008], *Siła tożsamości*, (tłum.), M. Marody, Warszawa, WN PWN, s. 23.

³⁸³ Jacobson-Widding A., [1983], (red.), *Identity: Personal and Socialcultural*, Uppsala University, (za:), Bokszański Z., [2005], *op. cit.*, ss. 36-37; zob. też: Bauman Z., [1993], *Ponowoczesne wzory osobowe*, (w:) „*Studia Socjologiczne*” nr 2.

Strategie konstruowania jednostkowej tożsamości charakterystyczne dla różnych podejść teoretycznych opisał Anthony Elliott³⁸⁴. W tym podziale:

- teorie socjologiczne interesują się tym, w jaki sposób tożsamość jednostek kształtowana jest przez instytucje życia społecznego oraz tym, jaki wpływ na kształtowanie tożsamości jednostek ma kultura. Badacze analizują sposoby budowania pojęcia „ja” w odniesieniu do znaczących innych oraz rolę tożsamości w tworzeniu i odtwarzaniu sieci społecznych interakcji;
- teorie psychoanalityczne podkreślają znaczenie symbolicznych konstrukcji jaźni, emocjonalnych konfliktów w zakresie tworzenia, podtrzymywania i przekształcania związków pomiędzy „ja” a społeczeństwem³⁸⁵;
- teorie ponowoczesne zajmują się prywatyzacją jaźni i jej fragmentacją oraz, organizowaną przez dyskurs terapeutyczny³⁸⁶, troską o wizerunek. Poststrukturalizm, uznając „jednostkowy podmiot za efekt dyskursu, wytwór bądź konstrukt niestabilnej natury języka”³⁸⁷, podnosi problem wpływu mediów na symboliczną spójność jaźni i wskazuje dekonstrukcję jako antidotum na opresyjne działania władzy wobec jednostki. Feminizm zwraca uwagę na powiązania między jaźnią, seksualnością a patriachatem rozumianym jako dominacja męskiej władzy w przestrzeni relacji pomiędzy płciami w kontekście instytucji społecznych.

Zmiana koncepcji jaźni na poziomie teoretycznym i w sferze publicznej w sposób nieuchronny – jak twierdzi Elliott – przeobraziła i nadal przeobraża sferę życia codziennego oraz całej kultury³⁸⁸. Zdaniem Katarzyny Rosner zmusiło to filozofię i nauki humanistyczne do zmiany w rozumieniu takich pojęć, jak: podmiot, jaźń, tożsamość jednostki. Koniecznością było odejście od rozumienia człowieka w kategoriach struktury przedmiotu i wprowadzenie

---

³⁸⁴ Elliott A., [2007], *Koncepcje „ja”*, (tłum.), S. Królak, Warszawa, Wyd. Sic!

³⁸⁵ *Op. cit.*, s. 10.

³⁸⁶ *Op. cit.*, s. 168.

³⁸⁷ *Op. cit.*, s. 19.

³⁸⁸ *Op. cit.*, s. 20.

nowej kategorii – człowieka jako bytu rozwijającego się³⁸⁹. Wprawdzie rozwój ten ma miejsce w zamkniętym przedziale czasowym, od narodzin do śmierci, ale tożsamość jednostki podlega w tym okresie procesom przemiany i – dzięki autorefleksji – prowadzi do samookreślenia. We współczesności tożsamość jednostki stała się projektem, zadaniem, które należy realizować z wykorzystaniem własnych, wewnętrznych doświadczeń, jej ustalanie i utrwalanie odbywa się w czasie i w przestrzeni odsyłając bądź do procesu socjalizacji bądź do wytworów samoświadomości³⁹⁰.

Model teoretyczny tożsamości

Wielość koncepcji tożsamości przekłada się na trudności z ich teoretycznym uporządkowaniem, któremu badania empiryczne prowadzone z wykorzystaniem różnych metodologii nie mogą udzielić należytego wsparcia. Jürgen Habermas, pracując nad teorią działania komunikacyjnego analizował podstawowe pojęcia psychologii rozwojowej, psychoanalizy i psychologii społecznej. Uznał, iż „mogą się one zazębiać ze względu na zależności występujące między perspektywą autonomicznego ja i wyemancypowanego społeczeństwa”³⁹¹. W opisie tożsamości odwołał się do stadiów rozwoju Jeana Piageta i Lawrence’a Kohlberga³⁹², koncepcji kryzysów Zygmunta Freuda i Erika Eriksona oraz kompetencji komunikacyjnej George’a Meada. Na tej podstawie wyodrębnił trzy poziomy kompetencji jednostek – przedkonwencjonalny, konwencjonalny i pokonwencjonalny³⁹³. Poziom przedkonwencjonalny – charakteryzuje się brakiem zrozumienia zasad społecznych i orientacją życiową opartą na systemie kar i nagród. Poziom

---

³⁸⁹ Rosner K., [2006], *Narracja, Tożsamość i Czas*, Kraków, Wyd. Universitas, s. 6.

³⁹⁰ Libiszowska-Żółtkowska M., [2005], *Konwersja jako reorientacja tożsamości*, (w:) E. Budakowska, (red.), *Tożsamość bez granic. Współczesne wyzwania*, Warszawa, Wyd. UW, s. 120.

³⁹¹ Habermas J., [1976], *Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus*, Frankfurt/M, s. 64, (za:) Tillmann K.-J., [2005], *Teorie socjalizacji. Społeczność, instytucja, upodmiotowienie*, (tłum.) G. Bluszcz, B. Miracki, Warszawa, WN PWN, s. 208.

³⁹² Kohlberg L., Mayer R., [1993], *Rozwój jako cel wychowania*, (w:) Z. Kwieciński, L. Witkowski, (red.), *Spory o edukację. Dylematy i kontrowersje we współczesnych pedagogiach*, Warszawa, Wyd. IBE.

³⁹³ Dwa ostatnie poziomy rozwoju wymienia również Charles Taylor, (w:) Taylor Ch., [2001], *op. cit.*, s. 14.

konwencjonalny charakteryzuje sztywność zachowań i unikanie zmian w obrębie osobowości. Widoczne jest to w reakcjach zgodnych z wyznawanymi wartościami, ale nieadekwatnych do oczekiwań społecznych. Jednostki o tym poziomie rozwoju, w nowych warunkach społeczno-ekonomicznych, najdotkliwiej doświadczają kryzysu tożsamości z powodu braku kompetencji do działania. Jednak omija je kryzys poczucia tożsamości. Troska o byt codzienny sprawia, że nie pojawia się u nich refleksja nad własnym życiem. Poziom pokonwencjonalny charakteryzuje zdolność adaptacji, korzystanie z systemu aksjonormatywnego wyznaczanego przez sytuację³⁹⁴, elastyczność w działaniu, ale i brak konsekwencji. Jednostki o tym poziomie rozwoju rozumieją własną rolę w zmieniającym się świecie. Z jednej strony są one, bardziej niż inne, narażone są na kryzys poczucia tożsamości. Ale z drugiej strony sytuacja kryzysowa, będąca następstwem gwałtownych zmian społecznych, może mieć dla nich pozytywne reperkusje³⁹⁵.

W teoretycznym porządkowaniu koncepcji dotyczących tożsamości uczestniczą polscy badacze. Tomasz Leszniewski, powołując się na Habermasa³⁹⁶ i Lecha Witkowskiego³⁹⁷ wyróżnia dwa odrębne zjawiska występujące we współczesności, które uzasadniają kłopoty jednostki z samookreślaniem się. Jedno z nich stanowi kryzys tożsamości wywołany ograniczonymi kompetencjami do działania w nowych warunkach społeczno-ekonomiczno-politycznych. Drugim zjawiskiem jest kryzys poczucia tożsamości, który dotyczy kondycji jednostki i jej koncepcji siebie. Wiąże się on z próbą odnalezienia własnego miejsca w nowej rzeczywistości społecznej oraz z pragnieniem wyznaczenia sobie projektu tożsamościowego, który

---

³⁹⁴ Por. podział kultur wg Margaret Mead oraz sterowność jednostek wg Davida Riesmana.

³⁹⁵ Zdaniem Kazimierza Dąbrowskiego, kryzys stanowi niezbędny etap na drodze rozwoju i może korzystnie wpłynąć na budowę spójności własnego wizerunku poprzez „dezintegrację pozytywną”, która na poziomie pokonwencjonalnym służy organizacji tożsamości, (w:) Dąbrowski K., [1984], *Dezintegracja pozytywna*, Warszawa, Wyd. PIW.

³⁹⁶ Habermas J., [2002], *op. cit.*

³⁹⁷ Witkowski L., [1988], *Tożsamość i zmiana. Wstęp do epistemologicznej analizy kontekstów edukacji*, Toruń, Wyd. UMK.

można by realizować w życiu codziennym³⁹⁸. Autor ten, powołując się na Giddensa, pisze, że w skrajnych przypadkach na obu Habermasowskich poziomach: konwencjonalnym i pokonwencjonalnym może nie pojawić się potrzeba definiowania tożsamości albo może dojść do jej zaniku. Na poziomie konwencjonalnym usztywnione postawy wobec rzeczywistości wykluczają konfrontację tradycyjnych reguł życia społecznego ze zmieniającym się kontekstem sytuacyjnym – problem tożsamości nie istnieje, bo nie występuje poczucie nieadekwatności z braku refleksji nad koncepcją siebie. Na poziomie pokonwencjonalnym – elastyczność wobec propozycji pop kultury ogranicza zdolność konstruowania tożsamości, a tymczasowy charakter wyborów czyni taki wysiłek bezzasadnym³⁹⁹, zatem potrzeba definiowania tożsamości może się nie pojawić. Z badań prowadzonych przez Lecha Witkowskiego i Zbigniewa Kwiecińskiego można wnosić, że w warunkach polskiej transformacji problem doświadczania tożsamości dotyczy jedynie członków społeczeństwa o poziomie pokonwencjonalnym⁴⁰⁰. W tym kontekście interesujące jest, iż uczestniczki moich badań komunikowały oba poziomy kompetencji – pokonwencjonalny i konwencjonalny.

Wybrane procesualne ujęcia koncepcji siebie

W interakcjonizmie symbolicznym tożsamość jest konstruktem symbolicznym, obrazem siebie powstającym w interakcji. Tożsamość wyraża się w zdolności jednostki do refleksyjnego postrzegania siebie jako uogólnionego innego⁴⁰¹. Z perspektywy interakcjonistycznej, wyizolowana jednostka nie byłaby w stanie dojść do pełnej autorefleksji i stać się osobą określonego rodzaju w Goffmanowskim rozumieniu, tzn. osobą, która powinna posiadać odpowiednie cechy oraz wyglądać i zachowywać się, jak

³⁹⁸ Leszniewski T., *op. cit.*, ss. 12-16.

³⁹⁹ *Op. cit.*, s. 52-58; zob. też: Giddens A., [2006b], *op. cit.*, s. 232.

⁴⁰⁰ Witkowski L., *op. cit.*, s. 135-136; zob. też. Leszniewski T., *op. cit.*, ss. 52-58; por. Tillmann J.-C., *op. cit.*, ss. 206-221.

⁴⁰¹ Mead G. H., [1975], *Umysł, osobowość i społeczeństwo*, (tłum.), Z. Walicka, Warszawa, Wyd. PWN, s. 179.

osoby tego rodzaju⁴⁰². W teorii roli Ralpa Turnera⁴⁰³ jednostka konstruuje tożsamość ze społecznych identyfikacji z rolami, które przyjmuje, tworzy i odgrywa w interakcjach. Krytycy interakcjonizmu zwracają uwagę na nieprzystawalność tej teorii do indywidualizmu samorealizacji, który domaga się pełnej autentyczności. Główne zarzuty dotyczą trzymania się jednej wybranej roli, całkowitego poddania się ocenie znaczących innych i poszukiwania ich aprobaty. Wielu badaczy (socjologów i psychologów) odwołuje się jednak do interakcjonizmu, wykorzystując to podejście w swoich koncepcjach i teoriach tożsamości. Należy do nich Erik H. Erikson, twórca teorii rozwoju psychospołecznego⁴⁰⁴, wg której formowanie tożsamości zaczyna się w okresie adolescencji⁴⁰⁵. Na tym etapie rozwoju jednostka odrzuca swoje dotychczasowe identyfikacje na rzecz nowych, które wymagają zobowiązania się wobec życia poprzez wybory i decyzje prowadzące do samookreślenia i przyjęcia wzorca roli społecznej. Procesy kształtowania tożsamości i trudności z samookreśleniem budzą świadomość siebie. Eksperymentowanie z rolą pozwala jednostce swobodnie poszukiwać niszy, która wydaje się stworzona dla niej. Sprawdzianem staje się prawdziwe zaangażowanie w interakcje z innymi. Zarówno bliskie kontakty, jak i ich brak, wywołują napięcie i lęk przed utratą tożsamości, dlatego jednostka stosuje wewnętrzne ograniczenia w poszukiwaniu form bliskości. Jeśli w podejmowaniu zobowiązań unika refleksji nad własnym zachowaniem może doświadczyć rozczarowań, które wywołają pragnienie zaczynania wciąż od nowa. Jednostka, która nie jest gotowa do stawienia czoła obowiązkom dorosłości, otrzymuje od życia czas na poszukiwanie i zrozumienie siebie.

---

⁴⁰² Goffman E., [2006a], *op. cit.*, s. 103.

⁴⁰³ Turner J.H., [2008], *op. cit.*, ss. 445-455.

⁴⁰⁴ Oleś P., *op. cit.*, ss. 96-97.

⁴⁰⁵ Adolescencja to okres kryzysu normatywnego, w którym ożywają uśpione lęki tożsamościowe powodujące konflikty. W tym okresie życia nowe i rozszerzone funkcje *ego* poszukują okazji do nowych asocjacji; jednostka metodą prób i błędów poszukuje najlepszych sposobów ekspresji w wyrażaniu siebie, (w:) Erikson E.H., [2004], *op. cit.*, ss. 113-114.

Czas ten nosi miano – moratorium⁴⁰⁶. Problem tożsamości pojawia się wtedy, gdy w realiach dorosłego życia jednostka nie znajduje zastosowania dla wcześniejszych zdolności interakcyjnych i jej szansa na dobrostan maleje. We współczesności zdaje się to występować częściej, z braku ciągłości „między życiem w rezerwatach młodości”⁴⁰⁷ – jak je nazywa Norbert Elias i życiem w wyspecjalizowanym obszarze pracy dorosłych. Ten dysonans poznawczy nasila wątpliwości związane z odpowiedzią na egzystencjalne pytanie – kim jestem? Niedookreśleniu „ja” sprzyja również fakt, iż proces socjalizacji, w którym zarysowuje się koncepcja siebie nie jest już ograniczony do okresu dzieciństwa i młodości, ale stanowi kontinuum w czasie⁴⁰⁸.

W koncepcji Jean-Claude’a Kaufmanna⁴⁰⁹ tożsamość jest odczuwanym wewnątrznie projektem, który należy prezentować w przestrzeni społecznej, w kolejnych odsłonach. Tworzona jest z własnych marzeń i wyobrażeń sugerowanych przez popkulturę. Jednostka obsadza siebie w różnych rolach, tworząc jak gdyby osobiste kino. Eksterioryzacja „ja” ma na celu określenie się wobec innych, pokazanie w jaki sposób i w jakim zakresie wykorzystuje się prawo wolnego wyboru. Twórcza ekspresja jest warunkiem uzyskania społecznego potwierdzenia siebie. Według Kennetha Gergena, współczesna tożsamość konstruowana jest poprzez narracje, interakcje i dyskurs, w ramach „ja” relacyjnego (*self-relational*). Jednostka przegląda się w innych, będąc

---

⁴⁰⁶ Moratorium, to wg Eriksona, czas dany młodym ludziom na budowanie tożsamości poprzez określenie swoich wartości, odnalezienie się wśród innych, szukanie własnych dróg przygotowania się do życia w dorosłości, (w:) Erikson E.H., [2004], *op. cit.*, ss. 107-108, zob. też: tegoż, [2000], *Dzieciństwo i społeczeństwo*, (tłum.), P. Hejmej, Poznań, Wyd. Rebis, ss. 272-275. (Przedłużanie okresu moratorium wywołuje zaburzenia w doświadczaniu czasu oraz niewiarę w to, że jutro może coś zmienić albo przeciwnie – lęk, że zmiana nastąpi. Utrwała to niechęć do rezygnowania z czegośkolwiek na rzecz czegoś innego, która ogranicza rozwój umiejętności oddalania od siebie ludzi i doznań. Jeżeli napięcie związane z niemożnością samookreślenia nie zostanie rozładowane przez długi okres, jednostka może przyjąć postawę izolacji wobec środowiska albo – przeciwnie, może nawiązywać sformalizowane lub stereotypowe relacje, poszukiwać intymności u przypadkowych partnerów oraz narcystycznie doszukiwać się w nich swego odbicia.

⁴⁰⁷ Elias N., [2008], *op. cit.*, s. 38.

⁴⁰⁸ Zjawisko społeczne jakim jest odsuwanie decyzji o rozpoczęciu dorosłego życia, ma swoje źródło w wydłużonym procesie edukacji, kryzysie rynku pracy i braku polityki społecznej adresowanej do ludzi młodych. Zatem, nie brak planów życiowych ale niewyraźne perspektywy i wątpliwe szanse ich zrealizowania stanowią główną przyczynę wydłużającej się adolescencji i, w konsekwencji, przewartościowania tego pojęcia we współczesności. Mimo oczywistości tego wniosku, nie można lekceważyć udziału w wydłużonym moratorium dyskursu terapeutycznego promującego wieczną młodość.

⁴⁰⁹ Kaufmann J.-C., *op. cit.*, s. 260; por. Olcoń-Kubicka M., *op. cit.*, ss. 50-51.

jednocześnie zwierciadłem odbijającym ich jaźnie. Ze względu na brak kryteriów racjonalności wyboru, definicję sytuacji może narzucić każdy. W konkretnej relacji/sytuacji jednostka skupia uwagę nie na tym – kim jest, ale na tym – kim powinna być, aby postrzegano ją w sposób właściwy. Jeśli bycie sobą przestaje jej odpowiadać może stworzyć inną, nową tożsamość zmieniając sytuację/relację. Warunkiem koniecznym pozostaje publiczność⁴¹⁰. W tej koncepcji relacje w życiu jednostki mają znaczenie zbliżone do wspólnot kategoryalnych, z jedną zasadniczą różnicą – te relacje są przez jednostkę ciągle na nowo wybierane. Zdaniem Gergena, wejście w nową erę pojmowania siebie wymaga przyglądania się temu zjawisku z uwagą.

Amerykańska socjolożka Sherry Turkle⁴¹¹ przekonuje, że tworzenie własnej tożsamości może być doświadczeniem zdobywanym poprzez swobodne przeobrażanie jaźni za pośrednictwem symulacji. Sprzyjają temu nowe technologie komunikacyjne, otwierające drogę do jaźni bez ograniczeń rasy, płci czy statusu społecznego. Jej zdaniem, wyzwalające jest samo eksperymentowanie z potencjalnymi wizerunkami i przymierzanie przez jednostkę tożsamości całkowicie odmiennej od rzeczywistej. Takie podejście może, jak sądzę, budzić uzasadniony niepokój, ponieważ stwarza sytuacje w których rzeczywistość codzienna miesza się z wirtualną. Mniej doświadczona lub emocjonalnie niedojrzała jednostka może ulec złudzeniu faktycznej przenikalności tych światów i stracić orientację w świecie rzeczywistym.

Nie wszyscy teoretycy i badacze uznają nieuchronność zmian wprowadzanych w obrębie pojęcia tożsamości pod wpływem

---

⁴¹⁰ *Self-relational* jest efektem świadomego konstruowania i re-konstruowania siebie samej. Świadomość konstruowania siebie przebiega, w trzech etapach. Od strategicznej manipulacji, kiedy jednostka dla osiągnięcia swoich celów odgrywa różne role, poprzez osobowość pastiszową (zapożyczanie fragmentów tożsamości od innych i uaktywnianie ich w odpowiednich sytuacjach, podobnie jak czyni to Riesmanowski człowiek radarowy), aż do ukształtowania się ja relacyjnego. Odrębne dotąd kategorie „ja” i „ty” przekształcają się w ja relacyjne, które postrzega siebie jako porównywalne z innymi i rozumie – ja jako my. Następuje to wówczas, gdy dotychczasowa tożsamość jednostki, zbudowana na własnym doświadczeniu, ustępuje miejsca nowej tożsamości ukierunkowanej na występy w wielorakich kontekstach i prowadzi do unifikacji stylów życia oraz zamiany tożsamości w przejściową stylizację., (w:) Gergen K., [2009], *Nasycone Ja. Dylematy tożsamości w życiu współczesnym*, (tłum.), M. Marody, Warszawa, WN PWN, ss. 181-191.

⁴¹¹ Turkle S., [1995], *Life on the screen*, Weidenfeld and Nicolson, NY; por. Elliott A., *op. cit.*, ss. 163-164.

ponowoczesnych stosunków społecznych. Komunitarianie są zdania, iż późnonowoczesne spojrzenie niewystarczająco ujmuje istotę tożsamości, która zależy nie tylko od dialogicznych relacji z innymi, ale także od tego, kim byli i są, ci inni. Według Alistaira MacIntyre'a koncepcja tożsamości zasadza się na jedności i ciągłości narracji, która trwa od narodzin, przez życie, aż po śmierć⁴¹². Według Charlesa Taylora wybory jednostki zawsze uwarunkowane są historycznie i moralnie. Podstawą budowania własnej tożsamości jest: „wyobrażenie tego, jak się stawaliśmy i dokąd zmierzamy”⁴¹³ oraz horyzont moralny, którego określenie ułatwiają wspólnotowe więzi. W ujęciu komunitarian spełnioną może być tylko ta jednostka, której tożsamość została uznana przez znaczących innych.

Zdaniem Aldony Jawłowskiej kultura popularna proponuje trzy strategie koncepcji siebie. Jedną z nich jest samookreślenie przez udział w grze zainscenizowanej różnicy dzięki kupowaniu usług i przedmiotów. Drugą, jest konstruowanie siebie poprzez manipulowanie własnym ciałem, a trzecia strategia polega na „składaniu” siebie z różnych cech i wzorów zachowań bohaterów kultury popularnej. Autorka ta uważa, iż: „oferowane przez kulturę konsumpcyjną modele tożsamości nie przełamują radykalnie zastanych wzorów. Raczej wprowadzają pewne ich korekty. Zmieniają jednak w zasadniczy sposób kontekst kulturowy, w jakim tożsamość jest usytuowana”⁴¹⁴. To stanowisko pokazuje ponowoczesny charakter pojęcia tożsamości nawet w sytuacji, gdy jej modele pozostają nowoczesne.

W ujęciu Giddensa, przebieg życiowej narracji, a więc także tożsamość jednostki, zależy od jej zdolności do refleksyjnego interpretowania ciągłości własnych działań. Uważa on, iż ponowoczesność ujmuje tożsamość w kategoriach biograficznych⁴¹⁵, zatem: „jesteśmy tym, co z siebie zrobimy”⁴¹⁶.

---

⁴¹² MacIntyre A., [1996], *Dziedzictwo cnoty. Studium z teorii moralności*, (tłum.), A. Chmielewski, Warszawa, PWN, s. 367; zob. też: Rosner K., *op. cit.*, ss. 24-30; por. Środa M., [2003], *op. cit.*, ss. 190-193.

⁴¹³ Taylor Ch., [2001], *op. cit.*, s. 94.

⁴¹⁴ Jawłowska A., (red.), [2001], *Wokół problemów tożsamości*, Warszawa, Wyd. LTW, s.78.

⁴¹⁵ Giddens A., [2006b], *op. cit.*, ss. 75-77.

Wydarzenia zewnętrzne i ludzie, (w tym „znaczący inni” z przeszłości), uwzględniani są w tożsamościowym projekcie tylko wówczas, gdy mogą przyczynić się do dalszego rozwoju. Jeśli nie mogą – są pomijani, odrzucani, wypierani ze świadomości. Jednostka, separując się od doświadczenia, wybiera maskę i realizuje styl uznany za optymalny na dany okres życia.

Strukturalny i normatywny wymiar indywidualizacji doprowadziły do wytworzenia nowych form tożsamości oraz nowych rodzajów uspołecznienia. Ponowoczesna jednostka nie poszukuje i nie potrzebuje pewności i porządku, charakteryzuje ją wysoki stopień refleksyjności i tolerancja dla wieloznaczności⁴¹⁷. W tym kontekście emancypacyjna polityka tożsamości, uwalniająca jednostkę od symboli tradycji i uzależniająca ją od symboli konsumpcji stanowić może szansę na zrozumienie siebie oraz zgłębienie ukrytych założeń kulturowych⁴¹⁸.

Jak wynika z prezentowanych tu stanowisk, w kulturze indywidualizmu tożsamość jest procesem⁴¹⁹. Jednostka może tworzyć swą tożsamość posługując się samodzielnie wybranymi wartościami i wzorami kulturowymi albo, może (na własną odpowiedzialność) korzystać z pomocy systemów eksperckich i oferty pop kultury. Tak rozumiana tożsamość jest sumą społecznych identyfikacji jednostki w rozpoznawaniu odrębności od innych lub podobieństwa do nich. Identyfikacje te powstają w oparciu o doświadczenie jednostki i jej kompetencje⁴²⁰, których poziom wyznacza granice wyboru identyfikacji. Takie rozumienie tożsamości przyjął w rozprawie. Mimo to, odczuwam pewien niepokój wywołany stanowiskami niektórych autorów, którym chciałabym się podzielić. Dynamika zmian typów jaźni wiąże się z deprecjacją czy też swoistym zużywaniem się

---

⁴¹⁶ *Op. cit.*, s. 105.

⁴¹⁷ Elliott A., *op. cit.*, s. 184, por. Tapscott D., [2010], *Cyfrowa dorosłość. Jak pokolenie sieci zmienia nasz świat*, (tłum.), P. Cypryański, Warszawa, Wyd. Akademickie i Profesjonalne, ss. 456-495.

⁴¹⁸ *Op. cit.*, s. 194; zob. też: Obuchowski, [2009], *op. cit.*, s. 24.

⁴¹⁹ Jawłowska A., *op. cit.*; zob. też: Leszniewski T., *op. cit.*, ss. 54-56.

⁴²⁰ Misztal B., [2005], Tożsamość jako pojęcie i zjawisko społeczne w zderzeniu z procesami globalizacji, Katolicki Uniwersytet Ameryki w Waszyngtonie, (w:) E. Budakowska, (red.), *op. cit.*, ss. 24-26.

podstawowych form kulturowych, które w pewnym sensie przestały być przydatne adaptacyjnie. To wprawdzie truizm, ale jeśli wspomagany będzie utratą legitymizacji Eriksonowskiej teorii osiągania dojrzałości społecznej przez pozytywne pokonanie kolejnych stadiów kryzysu tożsamości⁴²¹ aż do osiągnięcia pełnej dojrzałości, to może zmienić – na czas nieokreślony – pojęcie dorosłości i wynikające z niej zobowiązania jednostki wobec siebie i innych. Jeśli życiowa narracja zaczyna się wciąż od nowa, to eskalacja potrzeb paradoksalnie sprzyja ich niezaspokojeniu. Osiągnięcie dojrzałości społecznej rozumianej jako określenie własnej tożsamości zależy nie tylko od poziomu kompetencji i mocy sprawczej, ale także od poczucia podmiotowości, zatem zakończenie ponowoczesnej pogoni za własnym „ja” pozostaje w rękach samej jednostki.

---

⁴²¹ Erikson E.H., [2004], *op. cit.*, s. 116.

Tożsamość płci/rodzaju – tożsamość *genderowa*⁴²²

Wyobrażenia dotyczące sposobu pojawienia się na świecie kobiety i mężczyzny różnią się w zależności od religii, epoki, teorii. Aż do współczesności nie poddawano w wątpliwość istnienia *homo sapiens* jako dwóch odrębnych płci biologicznych, z których jedna umiejscowiona jest niżej⁴²³. Badania Margaret Mead⁴²⁴ potwierdziły fakt, iż pewne formy dyferencjacji społecznej ze względu na płeć miały podłoże naturalne (rytm biologiczny organizmu mężczyzny i kobiety), inne uwarunkowane były relacjami społecznymi. Hannah Arendt wyjaśnia to następująco: „ludzie żyli razem, ponieważ kierowały nimi potrzeby i wymagania. [...] podtrzymywanie indywidualnego życia było zadaniem mężczyzny, a przetrwanie gatunku zadaniem kobiety, i obie te naturalne funkcje, praca mężczyzny związana z dostarczaniem pożywienia i praca kobiety rodzącej dzieci, były podporządkowane temu samemu naciskowi życia. Naturalna wspólnota w gospodarstwie domowym rodziła się, zatem, z konieczności i konieczność władała wszystkimi wykonywanymi w niej czynnościami”⁴²⁵. Również zdaniem Sandry Lipsitz Bem, inne doświadczenia życiowe dla mężczyzn i kobiet zaprogramowano z powodu braku nowoczesnej technologii. Na tej podstawie ustalono, raz na zawsze, co powinno charakteryzować rodzaj męski, a co żeński i tak powstał zinstytucjonalizowany system męskiej dominacji sankcjonujący stratyfikację płci⁴²⁶. Według tej autorki, dopiero zmiana społeczna i rozwój technologii sprawiły, że ustała konieczność wyraźnego podziału ról i obowiązków, a pojawił się problem płci/rodzaju. Badania psychobiologów, Johna Moneya i Anke Erhardt, dowodzą braku

---

⁴²² W języku polskim brakuje odpowiednika dla angielskiego pojęcia *gender*. Tłumaczenie „gender” jako „rodzaj” jest nieadekwatne. W rozprawie przyjąłam, zapożyczone od Elżbiety Pakszys, określenie płci/rodzaju jako zamiennie z *gender*. Opisałam je w dalszej części wywodu.

⁴²³ „Fakt społeczny jest taki, że prerogatywy dorosłych mężczyzn w każdej kulturze sięgają dalej niż prerogatywy kobiet”, (w:) Benedict R., *op. cit.*, s. 106.

⁴²⁴ Mead M., [1986], *Trzy studia. Płeć i charakter w trzech społecznościach pierwotnych*, (tłum.), E. Życieńska, Warszawa, Wyd. PIW.

⁴²⁵ Arendt H., [2000], *Kondycja ludzka*, (tłum.), A. Łagodzka, Warszawa, Wyd. Aletheia, s. 36.

⁴²⁶ Bem S.L., [2000], *op. cit.*, s. 43.

ścisłych powiązań cech fizycznych z tożsamością płciową kobiety i mężczyzny. Ale, jak przyznaje sam Money, nie wpływa to na zmianę powszechnego poglądu, iż płeć dzieli się tylko na dwie kategorie⁴²⁷. Zdaniem Anny Giza-Poleszczuk, płeć *ex definitione* wprowadza zróżnicowanie prowadzące do nie-autonomii organizmu. Jednostki są nieidentyczne już na poziomie czysto biologicznego wyposażenia przygotowującego do konkretnej roli⁴²⁸. Uzależnienie od dostępności partnera i jego gotowości do realizacji celów reprodukcyjnych rodzi problemy z zakresem kooperacji, podziałem ról i kosztów ponoszonych przez każdą ze stron interakcji. Elżbieta Pakszys pojęcie płci ludzkiej jako kategorii potocznej wiąże z jednostkową, ale grupowo zapośredniczoną identyfikacją, wynikającą z kulturowej i biologicznej dychotomii: męskość-kobiecość⁴²⁹. Zespół społecznych ustaleń, które gwarantują zaspokajanie potrzeb płciowych w sposób konwencjonalny, opisała Gayle Rubin nazywając go „systemem *sex/gender*”. Autorka ta stwierdziła, że niezależnie od typu społeczeństwa nierówność płci budowana jest w miejscu najbardziej prywatnym, tzn. w sypialni⁴³⁰.

Powstające w XX wieku nowe kierunki w psychologii, psychiatrii i pedagogice, tworzyły własne teorie na temat powiązań między płcią ciała i rodzajem psychiki, wyprowadzając konstrukt „płci/rodzaju” wprost z pojęcia *ego*⁴³¹. Wyłania się z nich pojęcie tożsamości płciowej jednostki, która jest odzwierciedleniem społecznych i kulturowych wzorców płci powstałych ze stereotypów męskości/kobiecości⁴³². Ujęcie historyczne i antropologiczne mówi o tożsamości płci w kontekście relacji pomiędzy kobietą i mężczyzną.

---

⁴²⁷ Money J., [1973], Gender role, gender identity, core gender identity: Usage and definition of terms, (w:) „*Journal of the American of Psychoanalysis*”, nr 1, ss. 297-402, (za:), Kaschack E., *op. cit.*, s. 45; zob. też: Garfinkel H., [2007], *Studia z etnometodologii*, (tłum.), A. Szulżycka, Warszawa, WN PWN, ss. 143-227.

⁴²⁸ Giza-Poleszczuk A., [2005], *Rodzina a system społeczny. Reprodukacja i kooperacja w perspektywie interdyscyplinarnej*, Warszawa, Wyd. UW, s. 110.

⁴²⁹ Pakszys E., [2000], *Między naturą a kulturą: kategoria płci/rodzaju w poznaniu*, Poznań, WN UAM, ss. 29-30.

⁴³⁰ Rubin G., [1975], *The Traffic in Women: Notes towards a “Political Economy” of sex*, (w:) R. Reiter, (red.), *Toward an anthropology of women*, NY, Monthly Review Press, s. 165.

⁴³¹ Chomczyńska-Rubacha M., [2007], *op. cit.*, s. 36.

⁴³² Mandal E., [2004], *Podmiotowe i interpersonalne konsekwencje stereotypów związanych z płcią*, Katowice, Wyd. UŚ, s. 29.

W naukach społecznych, płeć/rodzaj jest kategorią analityczną stanowiącą przedmiot badań⁴³³, do którego badacze podchodzą podobnie jak do kategorii osobowość. Zdaniem Giddensa, w kwestii znaczenia płci biologicznej i kulturowej przeciwstawne stanowiska zajmuje nie tylko biologia, filozofia i psychologia, ale także socjologia. Walkę o genderową tożsamość i redukcję różnic rodzajowych rozpoczął feminizm, którego różnorodność (etniczna, rasowa, klasowa i geograficzna) miała swoje dobre i złe strony. Sprzyjała poznaniu potrzeb wszystkich kobiet, ale nie służyła zaspokojeniu wykluczających się oczekiwań. Wywoływało to sprzeczności, doprowadziło do atomizacji feminizmu i w konsekwencji rozproszyło siłę jego oddziaływania, a dyskurs tożsamościowy przejęty został przez poststrukturalistów, którzy zajęli się różnicą i ulokowali tożsamość w wielu dyskursach jednocześnie⁴³⁴. Mariola Chomczyńska-Rubacha z przeglądu światowej literatury wnioskuje, że od lat 70. XX wieku w badaniach nad płcią/rodzajem dominują dwie duże orientacje teoretyczne: teorie społecznego uczenia się oraz teorie poststrukturalistyczne, które – jej zdaniem „otworzyły naukom społecznym perspektywę studiów nad kobiecością i męskością wcześniej zastrzeżoną dla socjobiologii z podejściem esencjalistycznym”⁴³⁵. Za podstawę opisu pojęcia „tożsamość płciowa” przyjął wywodzące się z ruchu feministycznego teorie emancypacyjne i teorie socjalizacji.

Definicje płci/rodzaju

Gender (ang.), *genre* (franc.), *género* (hiszp.), *Geschlecht* (niem.) na język polski tłumaczone bywa jako: płeć/rodzaju, płeć kulturowa lub płeć społeczna. Pojawienie się kategorii odnoszącej się do społeczno-kulturowych aspektów bycia mężczyzną lub kobietą wiązane jest z początkami *women's*

---

⁴³³ *Op. cit.*, s. 37; zob. też: Renzetti C.M., Curran D.J., [2005], *Kobiety, mężczyźni i społeczeństwo*, (tłum.), A. Gromkowska-Melosik, Warszawa, WN PWN, s. 98; por. Dybel P., [2006], *op. cit.*, s. 8.

⁴³⁴ Giddens A., [2006a], *Socjologia*, (tłum.), A. Szulżycka, Warszawa, WN PWN, s. 128.

⁴³⁵ Chomczyńska-Rubacha M., [2007], *Teorie – jak mogą pomóc w poznawaniu edukacji rodzajowej?*, (w:) *też*, *op. cit.*, s. 5.

studies. Pierwszego wskazania różnic między płcią biologiczną i kulturową dokonał Robert Stoller⁴³⁶ w 1968 roku. Opisał on *gender* jako płć konstruowaną kulturowo i społecznie, a *sex* jako płć naturalną. Cztery lata później dogłębną charakterystykę tych pojęć przedstawiła Ann Oakley⁴³⁷. Ostatecznie, samo pojęcie tożsamości płciowej jako „jednego z podsystemów tożsamości jednostki”⁴³⁸ wprowadziła Janet Spence, która zwróciła uwagę na wieloczynnikowość różnic między płciami. Zdaniem Marii Boguckiej, pojęcie to oderwane zostało od swej podstawy gramatyczno-lingwistycznej i przeobrażone w twór definicyjny, który ukształtowała rzeczywistość społeczno-historyczna i kulturowa⁴³⁹. Pojawienie się *gender*, wpłynęło na: „wyzwolenie historii kobiet z ograniczania jej do przejawów życia seksualno-biologicznego, do koncentrowania się na roli żony i matki”⁴⁴⁰. Dzięki temu historia kobiet mogła transformować się w historię relacji płci, co sprzyjało nowemu rozpoznaniu stosunków międzyludzkich na poziomie rodziny, społeczeństwa i państwa. Termin *gender* okazał się niezastąpiony przy opisie pewnych faktów społeczno-kulturowych, których nie obejmowała kategoria płci biologicznej, takich, jak: kształtowanie się kobiecej tożsamości czy wizerunków kobiet uwzględniających indywidualne różnice i podobieństwa między nimi.

W różnych dyscyplinach, badacze podkreślają trudności w określeniu relacji między płcią biologiczną a kulturową, które wynikają z postrzegania obu pojęć jako pewnego rodzaju kontinuum, na którym „struktury reproduktywne, hormony i cechy fizyczne układają się między dwoma końcowymi punktami”⁴⁴¹.

---

⁴³⁶ Stoller R., [1968], *Sex and Gender: On the Development of Masculinity and Femininity*, London, The Hogarth Press, (za:), Bradley H., [2008], *Płć*, (tłum.), E. Chomicka, Warszawa, Wyd. Sic!, s. 27.

⁴³⁷ Oakley A., [1972], *Sex, Gender and Society*, London, Temple-Smith; zob. też: Millet K., [1982], Teoria polityki płciowej, s. 53, (w:) T. Hołówka, (red.), *Nikt nie rodzi się kobietą*, Warszawa, Czytelnik, s. 66.

⁴³⁸ Mandal E., *op. cit.*, ss. 27, 31; zob. też: J. Mizielińska, [2008], Pomiędzy nowym a starym: feminizm wobec wyzwań współczesności, (w:) „*Societas/Communitas*”, nr 2 (6), ss. 33-52.

⁴³⁹ Bogucka M., *op. cit.*, s. 8.

⁴⁴⁰ *Tamże*; zob. też: Pietrzak E., *op. cit.*, s. 92.

⁴⁴¹ Doyle J.A., Paludi M.A., [1991], *Sex and Gender*, NY, s. 5, (za:), J. Mizielińska, [2006], *op. cit.*, s. 45.

Tożsamość płci/rodzaju w wybranych badaniach

Międzykulturowe badania eksperymentalne na temat płci/rodzaju, w latach 80. prowadzili w 28 krajach, Deborah Best i John Williams⁴⁴². Uzyskane przez nich wyniki związane z kategorią męskość/kobiecość uprawniają do kilku wniosków. Pierwszym jest stwierdzenie istnienia związku pomiędzy wynikami uzyskanymi przez kobiety i mężczyzn, a rozwojem społeczno-ekonomicznym kraju, w którym żyją. W krajach bardziej rozwiniętych oczekiwane zachowań zgodnych ze stereotypem własnej płci jest mniejsze i maleje nacisk społeczny na podkreślanie różnic między płciami. Drugi wniosek dotyczy braku dowodów na zależność między definicją męskości i kobiecości, obowiązującą w danej kulturze, a istnieniem w tych krajach „kobiet kobiecych” i „mężczyzn męskich”⁴⁴³. Trzeci wniosek mówi, że fakt stereotypowego narzucania różnic płciowych nie jest równoznaczny z włączeniem ich do obrazu siebie przez kobiety i mężczyzn w danym kraju. Jak podsumowują autorzy badań, w każdej kulturze różnice płci-rodzaju mogą być wyolbrzymiane lub minimalizowane w zależności od środowisk socjalizujących. I w każdej kulturze jednostki przeważnie, choć nie zawsze, ulegają wzorcom kulturowym utrwalanym w stereotypach płci/rodzaju⁴⁴⁴. Eleonor Maccoby i Carol Jacklin przeprowadziły metaanalizy⁴⁴⁵ oparte na przeglądzie 1400 badań. Dowiodły one ugruntowanych różnic między dziewczynkami i chłopcami w zakresie zdolności werbalnych, przestrzennych i matematycznych oraz w poziomie agresywności. Dowiodły również, iż nieuzasadnione są przekonania o różnicach między płciami w zakresie poczucia własnej wartości, dążenia do sukcesu, podatności na bodźce

---

⁴⁴² Best D.L., Williams J.E., [2004], *Perspektywa międzykulturowa*, (tłum.), S. Pikiel, (w:) B. Wojciszke, (red.), [2002], *Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenie na różnice*, Gdańsk, GWP, ss. 121-130.

⁴⁴³ Badania poziomu kobiecości i męskości mają swoją historię. Od roku 1971, jednym z powszechnie stosowanych narzędzi jest BSRI – kwestionariusz opracowany przez Sandrę L. Bem, (w:) Bem S.L., *op. cit.*; zob. też: Paprzycka E., [2008], *op. cit.*, ss. 157-194; Titkow A., [2007], *op. cit.*, ss. 110-129.

⁴⁴⁴ Por. Deaux K., Kite M., [1993], *Stereotypy płci*, (tłum.), S. Pikiel, (w:) Wojciszke, (red.), *op. cit.*, s. 374.

⁴⁴⁵ Hyde J.S., Frost L.A., [2002], *Metaanalizy w psychologii kobiety*, (w:) B. Wojciszke, *op. cit.*, ss. 14-47; zob. też: Bator J., [2002], *Feminizm, postmodernizm, psychoanaliza*, Gdańsk, Wyd. Słowo/Obraz/Terytoria, s. 195.

słuchowe i wzrokowe oraz wpływu środowiska na zachowanie jednostki. Eksperyment dotyczący poziomu istotności płci w kształtowaniu własnego ja, prowadzony pod kierunkiem Hazel Rose Markus, potwierdził przyjęte na wstępie założenie, że „każdy ma świadomość swojej płci, ale dla niektórych stanowi ona podstawową cechę identyfikacyjną, a dla innych jest mało istotna”⁴⁴⁶. Wyniki eksperymentu wskazały ponadto wyraźny i systematyczny wpływ schematów płci na procesy poznawcze jednostki. Inne badania, Rose Markus i Patricii Gurin dowiodły, że kobiety uznające swą kategorię kobiecości za istotną, znacznie częściej powołują się na poczucie bliskości z innymi kobietami i czują się w obowiązku do solidarności z nimi⁴⁴⁷.

Badania porównawcze, na temat postrzegania kobiet i mężczyzn w rolach przypisanych im tradycyjnie i w rolach sprzecznych ze stereotypem płci, opisała Natasza Kosakowska. Uczestniczyli w nich studenci Uniwersytetu Gdańskiego i Jawaharlal Nehru University. Polskie studentki oceniły kobiety w rolach kobiecych jako bardziej moralne, ale mniej sprawne od tych, które prezentowały role stereotypowo męskie. Polscy studenci określili kobiety w rolach stereotypowych jako sympatyczniejsze, bardziej moralne i godne szacunku niż kobiety występujące w rolach postrzeganych jako męskie. Wyciągnięto z tego wniosek, że kobiety polskie przyjmujące role męskie więcej tracą w oczach mężczyzn niż kobiety⁴⁴⁸. W odczuciu autorki, Polki intuicyjnie uznają za swój obowiązek realizowanie tradycyjnej roli kobiecej. Umacnia je w tym wychowanie i presja łączona z etosem matki Polki.

Szczególną rolę w objaśnianiu płci/rodzaju odgrywa koncepcja Judith Butler, która kwestionuje istnienie „prawdy płci”⁴⁴⁹. Jej zdaniem, płęć

---

⁴⁴⁶ Markus H.R. i in., [1982], Self-schemas and gender, (w:) „*Journal of Personality and Social Psychology*”, nr 42, ss. 38-50, (za:) B. Wojciszke, (red.), [2004], *op. cit.*, s. 65.

⁴⁴⁷ Gurin P., Markus H.R., [1988], Cognitive consequences of gender identity, (w:) „*Revue internationale de Psychologie Sociale*”, nr 2, ss. 257-274, (za:) B. Wojciszke, (red.), [2004], *op. cit.*, s. 67.

⁴⁴⁸ Kosakowska N., [2006], Kobiety w stereotypowych i niestereotypowych rolach płciowych – Polska i Indie. Porównanie międzykulturowe, (w:) A. Chybicka i M. Kaźmierczak, (red.), *Kobieta w kulturze – kultura w kobiecie. Studia interdyscyplinarne*, Kraków, Wyd. Impuls, ss. 91-109.

⁴⁴⁹ Butler J., [2008], *Uwikłani w płęć*, (tłum.), K. Krasuska, Warszawa, Wyd. KR, s. 69.

jednostki od momentu narodzin podlega interpretacji kulturowej i dlatego niecelowe jest posługiwanie się rozróżnieniem na *sex* i *gender*. We współczesności – uważa Butler – potrzebne jest „radykałnie nowe podejście do kategorii tożsamości w ramach radykałnie asymetrycznych kulturowych relacji między płciami”⁴⁵⁰. Należy odrzucić ograniczenia językowe i rozumienie płci będące wytworem regulatywnych praktyk heteroseksualności⁴⁵¹. Taka perspektywa oznacza, że płeć nie jest faktem, ale projektem tożsamościowym, który trwa w kulturze dzięki odgrywaniu codziennych rytuałów. Płeć jednostki jest wynikiem stylizacji ciała, którego atrybuty ze względu na swój performatywny charakter mogą zmieniać liczbę konfiguracji „wychodząc poza restrykcyjne ramy maskulinistycznej dominacji i obowiązkowej heteroseksualności”⁴⁵². Płeć to: „rozrzedzona tożsamość ustanawiana w czasie i zatwierdzana w przestrzeni publicznej dzięki stylizowanemu powtarzaniu działań”⁴⁵³, a tożsamość płciowa jest złożonością, która jako całość, „nigdy nie jest w pełni tym, czym jest w danym momencie”⁴⁵⁴ – konkluduje Butler. Przyjęcie tego podejścia oznaczałoby, iż dostęp do własnej płci jest możliwy przez nadanie społecznego znaczenia neutralnym faktom biologicznym. Inaczej mówiąc, świadomość bycia kobietą wynikałaby nie z biologii ciała, ale ze świadomości interpretowania własnego ciała przez kulturę – płeć straciłaby funkcję autoidentyfikacji.

Kenneth Gergen łączy wczesne przykłady podważania tożsamości płciowej z publikacjami na temat transseksualizmu. Jego zdaniem, ogłoszenie przez Moneya wątpliwości co do kryteriów określania płci jednostki, wywołało refleksję – czy to, kim ktoś faktycznie jest, może być określane na

---

⁴⁵⁰ *Op. cit.*, s. 59.

⁴⁵¹ *Op. cit.*, ss. 69-70.

⁴⁵² *Op. cit.*, s. 254.

⁴⁵³ *Op. cit.*, ss. 252-253.

⁴⁵⁴ *Op. cit.*, s. 67.

podstawie jego wyglądu i czyjegoś pożądanego⁴⁵⁵. Skoro słowa męskość i kobiecość nie odzwierciedlają „niezależnej i namacalnej rzeczywistości”⁴⁵⁶, to podmiotowe „ja” traci w jednostce swój punkt odniesienia i różnica zdaje się być niepotrzebna⁴⁵⁷. „W tym punkcie – zdaniem Gergena – już na serio zaczyna się ponowoczesny problem. Jeśli istnieją wielorakie głosy, z których każdy oznajmia istnienie różnej rzeczywistości, to czyja rzeczywistość ma być uprzywilejowana?”⁴⁵⁸ I na jakiej podstawie?

Harriet Bradley niejasności nagromadzone wokół zagadnienia tożsamości płciowej potraktowała jako zadanie przywrócenia socjologii płci należnego jej miejsca. Uznała *gender* za pojęcie: „odrębne zarówno od płci biologicznej, jak i od seksualności”⁴⁵⁹ oraz założyła, iż można je badać jednocześnie, jako strukturę i jako kategorię⁴⁶⁰. Ze swojej analizy wyprowadziła trzy typy konceptualizacji płci kulturowej:

- 1) płeć w kontekście dyskryminacji, doświadczanej przez jednostki ze względu na płeć biologiczną – podejście liberalnego feminizmu;
- 2) płeć jako strukturalna podstawa nierówności i opresji – podejście feminizmu radykalnego;
- 3) płeć jako społeczna kategoria różnicy – podejście poststrukturalistów i postmodernistów.

Efektem jej pracy było ukazanie specyfiki kontekstów, w jakich funkcjonuje tożsamość płciowa jednostki oraz następująca definicja: „płeć/rodzaju odnosi

---

⁴⁵⁵ Gergen K., *op. cit.*, s. 178; por. Ortner S., Whitehead H., [1981], *Sexual earnings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*, Cambridge, University Press.

⁴⁵⁶ Zjawisko rozpraszania różnicy płciowej niepokoi też Zbyszek Melosik, który dostrzega w nim, zagrożenie dla tożsamości mężczyzn, (w:) Melosik Z., [1996], *Tożsamość-ciało-władza*, Poznań, Wyd. UAM, s. 218.

⁴⁵⁷ Gergen K., *op. cit.*, s. 179.

⁴⁵⁸ *Op. cit.*, s. 189.

⁴⁵⁹ Bradley H., *op. cit.*, s. 34.

⁴⁶⁰ Badania Bradley służyły sprawdzeniu następujących tez: płeć jest właściwością jednostek i fenomenem społeczno-kulturowym; płeć jest konstruowana społecznie i wykorzystywana przez ludzi do nadawania światu określonych znaczeń oraz do jego strukturyzacji; płeć odnosi się do doświadczeń relacji między mężczyznami i kobietami oraz do idei, które nadają tym relacjom znaczenie; kategoria płci i reguły rządzące jej relacjami zależne są od czasu, miejsca i kultury, a formy zachowań uznanych jako typowe dla płci, są wyuczone i można się ich oduczyć; płeć, jako konstrukt wykorzystywana jest w przestąpieniu politycznej; nierówności między płciami mają wpływ na każdy aspekt ludzkiego życia, czy zdajemy sobie z tego sprawę czy też nie, (w:) Bradley H., *op. cit.*, ss. 14-18.

się do zróżnicowanych i złożonych relacji pomiędzy kobietami i mężczyznami, które obejmują system reprodukcji, płciowy podział pracy oraz kulturowe definicje kobiecości i męskości⁴⁶¹.

W XX wieku tożsamość płciowa była odzwierciedleniem społecznych i kulturowych wzorców płci, które wyrażały stereotypy męskości i kobiecości. Współcześnie stała się pojęciem dyskursywnym. Wobec różnorodności stanowisk trudno ją jednoznacznie sformułować. Najbliższa mi pozostaje definicja stosowana przez Jolantę Miluską, w której tożsamość płciowa oznacza proces i efekt integrowania przez jednostki zmian dokonujących się w kulturze w zakresie rozumienia pojęć kobiecości/męskości⁴⁶². Zmiany te dotyczą przekonań jednostki na temat własnej kobiecości/męskości oraz sposobu jej funkcjonowania w życiu społecznym poprzez odgrywanie ról. W opinii Ellyn Kaschack tożsamość płciowa jest czymś, co trzeba osiągnąć w toku społecznych interakcji i co nieustannie trzeba udowadniać, ponieważ dostosowanie się do znaczenia zawartego w pojęciach „kobieta” czy „mężczyzna” jest przez społeczeństwo nagradzane, a naruszenie granic przewidzianych dla zachowań rodzajowych karane wykluczeniem⁴⁶³. Tezę tę przyjmuję w niniejszej pracy.

Statusy tożsamości płciowej

Badania tożsamości płciowej osób znajdujących się w okresie późnej adolescencji przeprowadzał m.in. James Marcia, który opisał tożsamość w odniesieniu do sfery poznawczej i moralnej oraz w odniesieniu do sfer aktywności jednostki w życiu społecznym i jej relacji w rodzinie, w związkach, w pracy. W swej koncepcji badacz posłużył się pojęciem tożsamości jako „wewnętrznie konstruowanej, dynamicznej organizacji popędów, zdolności, przekonań i historii życia” oraz pojęciem statusu

---

⁴⁶¹ Bradley H., [1996], *Fractured Identities*, Cambridge, Polity Press, s. 205, (za:), Bradley H., [2008], *op. cit.*, s. 11.

⁴⁶² Por. Miluska J., [1996], *Tożsamość kobiet i mężczyzn w cyklu życia*, Poznań, WN UAM, s. 9.

⁴⁶³ Kaschack E., *op. cit.*, s. 49.

tożsamości, który określa refleksyjność jednostki i wskazuje sposoby radzenia sobie przez nią z zadaniem tożsamościowym. W opisie tożsamości zastosował dwa kryteria⁴⁶⁴. Pierwszym była, przejęta z teorii Eriksona, kategoria zaangażowania, której wyznaczył dwa poziomy: stabilny dla tożsamości dojrzałej/osiągniętej i niestabilny dla tożsamości dyfuzyjnej. Drugim kryterium była eksploracja alternatyw, której przyporządkował także dwa poziomy: stabilny dla tożsamości odzwierciedlonej⁴⁶⁵ i niestabilny dla tożsamości odroczonej. Opis przedstawił na kontinuum – w którym, każdy z czterech statusów był jednocześnie stanem i okresem przejściowym. Każdy status – zależnie od etapu – raz mógł oznaczać osiągnięcie rozwojowe, a innym razem kryzys tożsamości prowadzący do zmiany statusu⁴⁶⁶. Zmiana statusu wyraża się w tzw. cyklu MAMA⁴⁶⁷: (*Moratorium – Achievement – Moratorium – Achievement*). Od chwili pojawienia się i rozwiązania pierwszego kryzysu tożsamości, jednostka nieustannie przeobraża swą tożsamość na drodze od stabilności do niestabilności i z powrotem. Statusy tożsamości nie podlegają wartościowaniu. W tożsamości dobrze rozwiniętej, tzn. relacyjnej i elastycznej, statusy przechodzą z jednego w drugi, np. tożsamość dyfuzyjna zmienia się w odzwierciedloną, ta zmienia się w dojrzałą albo w odroczoną, aby w przyszłości zmienić się w dojrzałą, która może zmienić się w dyfuzyjną. Badania Marcii nie uwzględniały początkowo zmiennej płci. Włączono ją do analizy dopiero po odkryciu różnic między kobietami i mężczyznami, którzy osiągnęli statusy tożsamości dychotomizowali w odmienny sposób. Różnice dotyczyły kompetencji

---

⁴⁶⁴ Marcia J., [1980], Identity in Adolescence, (w:) Adelson J., (red.), *Handbook of Adolescent Psychology*, Wiley&Sons, NY, ss. 159-161; zob. też: Marcia J., [1994], Ego identity and object relations, (w:) J.M. Masling, R.F. Bornstein, (red.), *Empirical Perspectives on Object Relations Theory*, APA, Washington.

⁴⁶⁵ W zależności od tłumaczenia używane są inne określenia tego typu tożsamości, np. przejęta, lustrzana, odtwarzana. Z oryginału wynika, że chodzi o tożsamość odzwierciedloną – odtwarzaną przez naśladowanie sposobu odgrywania ról społecznych.

⁴⁶⁶ Chomczyńska-Rubacha M., [2007], Tożsamość płciowa jako kategoria teoretyczna w badaniach nad edukacją rozwojową, (w:) tejże, *op. cit.*, ss. 36-48.

⁴⁶⁷ Stephen J., Fraser E., Marcia J., [1992], Moratorium-achievement (MAMA) cycles in lifespan identity development: value orientations and reasoning system correlates, (w:) „*Journal of Adolescent*”, nr 15, s. 285, (za:) Chomczyńska-Rubacha M., *op. cit.*, ss. 44-45.

poznawczych, poziomu samooceny i poziomu lęku. Z badań wynikało, że dla mężczyzn podstawową dychotomię tworzą: stabilna tożsamość dojrzała oraz niestabilna tożsamość odroczonej, a dla kobiet: tożsamość odzwierciedlona i dojrzała – obie o statusie stabilnym. Mimo iż – jak komentuje Miluska wyniki Marcii⁴⁶⁸ – większość badanych charakteryzowała się statusem tożsamości dojrzałej, to odsetek kobiet i mężczyzn osiągających ten status był inny i wynosił 49% u kobiet i 34% u mężczyzn. Różnice wystąpiły także w hierarchii pozostałych statusów. Na drugim miejscu u kobiet pojawił się status tożsamości odroczonej – 25%, a u mężczyzn status tożsamości dyfuzyjnej – 27%. Tożsamość 75% badanych kobiet lokowała się w cyklu MAMA. Ponadto odnotowano, iż dla kobiet tożsamość odzwierciedlona i dojrzała mają takie samo pozytywne znaczenie. (Tę prawidłowość odnotowałam również w moich badaniach).

Wyniki osiągnięte przez Marcie potwierdziły w Polsce badania Miluskiej. Największe zróżnicowanie statusów kobiet i mężczyzn wystąpiło w obszarze pełnienia ról rodzajowych, w odniesieniu do rodziny, małżeństwa i dzieci oraz pracy zawodowej. Kobiety uzyskiwały w tych dziedzinach częściej niż mężczyźni statusy tożsamości osiągniętej. Także w badaniach młodych nauczycieli, które prowadziła Magdalena Cuprjak, płeć różnicowała hierarchię statusów na poziomie istotnym statystycznie. Autorka tych badań wysnuła nawet konkluzję, że „kobiety są mniej dyfuzyjne i bardziej dojrzałe niż mężczyźni”⁴⁶⁹. W opinii Chomczyńskiej-Rubachy, elastyczność statusów tożsamości Marcii pozwala na korzystanie z tej koncepcji również w postmodernizmie⁴⁷⁰. Postanowiłam przetestować tę opinię i zastosowałam model Marcii do interpretacji refleksyjności uczestniczek badania.

---

⁴⁶⁸ Miluska J., [1996], *op. cit.*, ss. 140-146.

⁴⁶⁹ Cuprjak M., [2007], Płeć a teoria statusów Jamesa Marcii, (w:) Chomczyńska-Rubacha M., *op. cit.*, ss. 114-121.

⁴⁷⁰ Chomczyńska-Rubacha M., *op. cit.*, ss. 46-47.

Tożsamość kobiety

Niewielu badaczy i badaczek, poza psychoanalitykami, podejmowało problematykę kobiecej tożsamości do czasu pojawienia się kategorii płci/rodzaju. Zagadnienie to bada, m.in., psychologia kultury Carla Junga, na bazie której powstają coraz to nowe koncepcje. Do kilku z nich odwołałam się w interpretacji danych empirycznych.

Jak wiadomo⁴⁷¹, osiągnięcie kobiecej tożsamości możliwe staje się po zaakceptowaniu istnienia w psychice własnego „cienia” oraz po uznaniu prawomocności istnienia w niej pierwiastka męskiego nazywanego „animusem”. Pia Skogemann podaje, że na nieświadomiony archetyp męskości, czyli na obraz „animusa” w psychice kobiety składa się⁴⁷²:

- natura kobiety dopuszczająca (lub nie) istnienie cech męskich w psychice,
- archetypalne wyobrażenie mężczyzny jej życia, którego chciałaby spotkać,
- archetyp męskości tworzony przez pokolenia i przekazywany w mitach, baśniach, poezji, legendach i we współczesnych mediach,
- obrazy „animusa” spotykane w życiu – w postaci ojca i pozostałych mężczyzn z rodziny oraz, w postaci innych konkretnych mężczyzn. Zdaniem tej autorki, zasadnicze znaczenie dla kształtowania się typu kobiecości ma układ sił w domu rodzinnym. Jeśli relacje między rodzicami były serdeczne – a matka w wysokim stopniu zrealizowała własnego „animusa” – istnieje duża szansa, że rozwój kobiecości dorastającej w tym domu dziewczyny będzie przebiegać naturalnie i bez komplikacji⁴⁷³. Skogemann, odwołując się do doświadczeń własnej praktyki psychoterapeutycznej, przedstawiła modele rozwoju kobiet dorastających w rodzinach tradycyjnych, ale o zakłóconym układzie sił między matką i ojcem. W opisie wyróżniła dwa typy relacji między rodzicami: słabego ojca i dominującą matkę oraz słabą matkę i dominującego ojca. Każdy z tych układów może wywołać dwie

---

⁴⁷¹ Zob. wprowadzenie do problematyki pracy, s. 27.

⁴⁷² Bolen S.J., *op. cit.*, s. 31.

⁴⁷³ Skogemann P., *op. cit.*, s. 28.

przeciwstawne reakcje córki i doprowadzić do rozwoju jednego z czterech typów kobiecości:

- 1) córka dominującej matki i słabego ojca może – biernie poddawać się losowi i być ciągle niezadowolona z życia albo przeciwnie – „rozdawać ciosy gdzie popadnie”, aby rozładować skumulowaną w sobie agresję;
- 2) córka dominującego ojca i słabej matki może – wyrosnąć na kobietę niesamodzielną, zależną od partnera albo przeciwnie – zdecydowanie „męską” i traktującą mężczyzn przedmiotowo.

W każdym z czterech przypadków z innego powodu dochodzi do zakłóconego i w konsekwencji niepełnego rozwoju kobiecości. Erich Neumann, na bazie koncepcji Junga, opisał psychiczny rozwój kobiety wyodrębniając w nim siedem kolejnych etapów⁴⁷⁴:

- 1) „animus” nieaktywny,
- 2) pojawienie się świadomości istnienia męskiej płci/rodzaju,
- 3) akceptacja męskiej płci/rodzaju,
- 4) kształtowanie się własnej kobiecości,
- 5) projekcja „animusa” na wybranego partnera/partnerów życiowych,
- 6) akceptacja własnej kobiecości i wewnętrzna integracja „animusa”,
- 7) samorealizacja i spełnienie.

Podobieństwo opisanego przez Neumanna cyklu rozwoju kobiety do Eriksonowskiego cyklu rozwoju tożsamości zdecydowało o wykorzystaniu go w interpretacji materiału empirycznego w niniejszej pracy. W „psychologii patriarchalnej”, jak ją nazywa Skogemann, rozwój kobiecej psychiki zatrzymywał się na piątym, podanym przez Neumanna, etapie. Mądrość psychiki zbiorowej kultury patriarchalnej zakładała, iż potem mogli już tylko „żyć długo i szczęśliwie”. Jednak, badania eksperymentalne Jungistów dowodzą, że rozwój współczesnej kobiety prowadzi dalej: poprzez akceptację

---

⁴⁷⁴ Neumann E., [1953], *Zur Psychologie des Weiblichen*, Zürich, (za:), Skogemann P., *op. cit.*, s. 39-52; zob. też: Neumann E., [2008], *Wielka Matka*, (tłum.), R. Reszke, Warszawa, Wyd. KR.

kobiecości i integrację „animusa” do samorealizacji i spełnienia⁴⁷⁵. Kontynuatorkami myśli Junga są, np.: Jean S. Bolen, Carol S. Pearson i Toni Wolff, które w konstruowaniu własnych typologii odwołały się do archetypów. Wolff, w opisie struktury kobiecej psychiki wykorzystwała funkcjonalne typy świadomości, które Jung usytuował w dwóch parach przeciwieństw: myślenie↔emocje oraz percepcja↔intuicja. W obu typach świadomości, (introwertywnej i ekstrawertywnej), może rozwinąć się jedna z tych funkcji albo obie, z których jedna będzie wówczas dominująca, a druga pomocnicza. Zgadza się co do zasady, Wolff poszła w tym rozumowaniu dalej twierdząc, że w każdej kobiecie znajdują się wszystkie cztery typy, a ich uświadomienie zależy od procesu indywiduacji⁴⁷⁶. W jej koncepcji czterem funkcjonalnym typom odpowiadają umownie cztery strukturalne typy kobiecej psychiki, którym nadała imiona żeńskich archetypów.

Tabela 25. Typy świadomości a typy kobiecości.

FUNKCJONALNE TYPY ŚWIADOMOŚCI wg Carla G. Junga	STRUKTURALNE TYPY KOBIECOŚCI wg Tony Wolff
emocje ↔ intuicja	Matka, kobieta relacyjna
emocje ↔ (myślenie)	Hetera, kobieta relacyjna
myślenie ↔ percepcja	Amazonka, kobieta samodzielna i niezależna
intuicja ↔ (percepcja)	Pośredniczka, kobieta o psychice medialnej

Źródło: opracowanie własne na podst. P. Skogemann, *op. cit.*, ss. 82-91.

Zdaniem Wolff, psychika kobiety, mniej lub bardziej nieświadomie, powiela archetypowe wzorce w formach charakterystycznych dla danej kultury i epoki historycznej⁴⁷⁷. Przez archetyp matki kobieta uruchamia swoje potrzeby związane z opiekuńczością i prokreacją, przez heterę oczekiwania wobec mężczyzn, przez amazonkę odnosi się do swego *ego* i jego możliwości działania, przez archetyp pośredniczki odkrywa swoje instynkty pochodzące ze zbiorowych wyobrażeń o ludziach z przeszłości i przyszłości. Cennym

⁴⁷⁵ *Op. cit.*, s. 48.

⁴⁷⁶ Indywiduację rozumiem jako rosnącą świadomość własnych zdolności w postrzeganiu siebie, jako osoby autonomicznej i zdolnej do skutecznego funkcjonowania, (za:), M. Mahler, [1968], *On Human Symbiosis and the Vicissitudes of Individuation*, NY, International Universities Press, Inc., (za:), Oleś P., *op. cit.*, s. 64.

⁴⁷⁷ Wolff T., [1981], *Strukturformen der weiblichen Psyche*, (w:) *Studien zu C.G. Jungs Psychologie*, Daimons Verlag, Zürich, s. 269, (za:), Skogemann, *op. cit.*, s. 83.

aspektem koncepcji Wolff jest zwrócenie uwagi na różny, dla każdego typu kobiecości, sposób bycia w interakcji. Jej zdaniem ujawnia się to w odmienności relacji kobiety z mężczyzną jako znaczącym bliskim, w zależności od pełnionej przez nią roli społecznej: matki-żony-kochanki-córki.

Pearson badała archetypy aktywne we współczesnym życiu. Wyodrębniła sześć typów wewnętrznego bohatera⁴⁷⁸, przy czym pierwszy nazwany przez nią „niewinnym” pozostaje nieaktywny, ponieważ dotyczy okresu wczesnego dzieciństwa, które nie wymaga podejmowania aktywności związanej z własnym rozwojem. Pozostali wewnętrzni bohaterowie, to: sierota, wędrownik, wojownik, męczennik i mag, (tab. 26). Kierunek ich rozwoju jest stały – zaczyna się od pytania „kim jestem” – poprzez samookreślenie i samorealizację, rozumianą jako walka z własną słabością i przeciwnościami losu – do osiągnięcia zgody z sobą samym i akceptacji kosmicznego porządku. Charakterystyki wewnętrznych bohaterów wykorzystałam w opisie wybranych przypadków.

Tabela 26. Typy wewnętrznych bohaterów⁴⁷⁹.

TYP	CHARAKTERYSTYKA TYPU
NIWINNA	żyje w trwającym nieprzerwanie stanie łaski.
SIEROTKA	żyje w ciągłym lęku o bezpieczeństwo, w sytuacji problemowej liczy na innych.
WĘDROWNICZKA	jest samodzielna, traktuje życie jako drogę do przebycia, poszukuje i odkrywa siebie w pojedynkę, najbardziej ceni niezależność.
WOJOWNICZKA	walczy o sukces i zmienia świat wg własnego wyobrażenia.
MĘCZENNICZKA	angażuje się w sprawy innych – ludzi, zwierząt, przyrody i opiekuje się nimi, poświęca temu całą swą energię, umysł i emocje.
CZARODZIEJKA KOBIETA MAGICZNA	jest autentyczna, żyje w zgodzie z energią wszechświata; przejmuje z życia to, co jest jej potrzebne do rozwoju.

Źródło: opracowanie własne, na podst. C. Pearson, *op. cit.*

⁴⁷⁸ Pearson C.S., [1995], *Nasz wewnętrzny bohater czyli sześć archetypów według których żyjemy*, (tłum.), G. Brelík, W. Grabarczyk, Poznań, Wyd. Rebis, ss. 34-35.

⁴⁷⁹ Carol Pearson wyszła od konstatacji, że „istnieje niezaprzeczalna konieczność łącznego analizowania kobiecych i męskich wzorców <podróży>, z wyraźnym zwróceniem uwagi na podobieństwa i różnice”, (w:) Pearson C., *op. cit.*, s. 17. (Niestety, z przyczyn dla mnie niezrozumiałych, w polskim wydaniu jej książki występują tylko bohaterowie w męskiej wersji językowej. Być może tłumaczki nie zdały sobie sprawy, że pomijając *genderową* perspektywę odbierają czytelnikom możliwość pełnej identyfikacji z wewnętrznymi bohaterkami, co nie było, jak sądzę, intencją autorki. Być może jednak o braku kobiecej perspektywy zdecydował czas wydania. W Polsce, w tym okresie pojęcie *gender* nie było jeszcze w użyciu).

Do koncepcji Pearson, nazywanej czasami *psychologią religii*⁴⁸⁰ nawiązała Beata Pawlik-Popielarska⁴⁸¹. W jej badaniach typ męczenniczki, wędrowniczki i wojowniczkki charakteryzował częściej kobiety z niższym wykształceniem, a typ sieroty i maga – kobiety z wykształceniem wyższym. Ponadto: w przypadku wojowniczkki więcej było kobiet niepracujących, w przypadku czarodziejki więcej było kobiet dobrze sytuowanych.

Wspomniana wcześniej koncepcja Bolen⁴⁸², zbudowana na założeniu podobieństwa losów kobiet mitycznych i współczesnych, opisuje trzy kategorie kobiet wg typu ich świadomości i czynników motywujących zachowanie. Kategoriom kobiecej psychiki autorka przypisała archetypy siedmiu bogiń greckich różniących się potrzebą wchodzenia w relacje i tworzenia więzi oraz (wynikającym z tej potrzeby) stosunkiem do znaczących innych. Do pierwszej kategorii autorka zaliczyła „kobietę bezbronną” wobec znaczących bliskich, zależną i podatną na ciosy, zorientowaną na stały związek i realizująca się w tradycyjnych kobiecych rolach: matki, żony, córki. Kobietę zależną cechuje rozproszona świadomość i orientacja socjo-biograficzna⁴⁸³ na stabilizację, wskazująca silną potrzebę przynależności, posiadania rodziny i poświęcania się dla innych. Jej psychika podlega męskiemu zawłaszczeniu⁴⁸⁴, punktem odniesienia i podstawą samooceny pozostaje dla niej mężczyzna – ojciec, partner, syn. Te cechy posiadały boginie: Demeter, Hera i Persefona. W drugiej kategorii znalazła się „kobieta niezależna”⁴⁸⁵ – aktywna, kompetentna i samowystarczalna. Kobietę niezależną cechuje skupiona świadomość oraz orientacja socjo-biograficzna

---

⁴⁸⁰ „Psychologia rozumiana, jako religia traktuje wszystkie zdarzenia o charakterze psychologicznym jako skutek obecności bogów w duszy”, (w:) Hillman J., [1975], *Re-Visioning Psychology*, Harper Colophon Books, New York, s. IX, (za:), Pearson C., *op. cit.*, s. 6.

⁴⁸¹ Pawlik-Popielarska B., (red.), *op. cit.*, ss. 71-90; zob. więcej o tych badaniach na ss. 60-61 rozprawy.

⁴⁸² Zob. wprowadzenie do problematyki badań, ss. 28-29.

⁴⁸³ Charakterystyka orientacji socjo-biograficznych znajduje się na końcu tego rozdziału.

⁴⁸⁴ Skrajnym przypadkiem kobiety zależnej jest bohaterka książki „Kobiety”, która w pogoni za tożsamością staje się marionetką w rękach innych, aż do zatrącenia siebie. Szczególnie trafna (choć okrutna) wydaje się refleksja, którą autor przekazuje ustami bohatera uważanego za autorytet w sprawach kobiet, (w:) Bragi S., [2010], *Kobiety*, (tłum.), J. Godek, Warszawa, Wyd. Krytyki Politycznej, ss. 229, 207-214.

⁴⁸⁵ Bolen używa określenia „boginie dziewicze”. Dziewictwo oznacza tu niezależność psychiczną.

na emancypację, wskazująca potrzebę życia w zgodzie z naturą i własnymi zasadami⁴⁸⁶. Uaktywnienie się tego archetypu sprawia, że kobieta rozwija swój talent i zainteresowania, wyraża siebie w literaturze i sztuce oraz/lub podejmuje wyzwania świata zewnętrznego, podporządkowuje sobie otoczenie, współzawodniczy, rozwiązuje problemy, wymyśla coś od początku i filozofuje. Potrzeba autonomii sprawia, że jej psychika nie podlega męskiemu zawłaszczeniu i mężczyzna nie stanowi dla niej podstawy samooceny. Niezależność sytuuje ją zwykle poza relacjami. Te cechy uosabiały boginie: Atena, Artemida i Hestia. Kobieta znajdująca się pod wpływem Ateny lub Artemidy koncentruje się na celu prowadzącym do osiągnięcia sukcesu, a kobieta znajdująca się pod wpływem Hestii, skupia swą uwagę na rozwoju wewnętrznym. Trzecia kategoria określała „kobietę zmienną”⁴⁸⁷ (na przemian zależną i niezależną), której ambiwalentność przejawia się w świadomości skupionej i rozproszonej naprzemiennie. Kobieta zmienna poszukuje spełnienia w twórczości i/lub w prokreacji. W każdej interakcji zachowuje psychiczną niezależność. Jej orientacja socjobiograficzna także podlega zmianom – raz ukierunkowana jest na dostosowanie, a innym razem na podmiotowość, przejściowo może być również podmiotowa współzależna. Te cechy uosabiała Afrodyta, bogini uaktywniająca marzenia. Kobiety znajdujące się pod wpływem tego archetypu dysponują mocą potrzebną do dokonywania zmian we własnym życiu. Największy wpływ na zachowanie kobiety mają archetypy symbolizujące instynktowne siły psychiczne, które uosabiają boginie: Demeter, Hera i Afrodyta. Kobieta znajdująca się pod ich wpływem dba przede wszystkim o to, co wiąże się z wypełnieniem społecznych ról tradycyjnie postrzeganych jako kobiece. Kobieca psychika, jak twierdzi Bolen, zawiera potencjalnie wszystkie archetypy. „Aby móc kochać i pracować, być twórczą i zmysłową

---

⁴⁸⁶ Stawanie się kobietą niezależną opisuje OSHO, (w:) OSHO, [2008], *Księga kobiet. Duchowa siła kobiecości*, (tłum.), P. Karpowicz, Warszawa, Wyd. Jacek Santorski&Co.

⁴⁸⁷ Bolen używa określenia „kobieta przemiany”.

każda kobieta potrzebuje wpływu archetypów ze wszystkich trzech kategorii⁴⁸⁸. Dominacja jednej tylko bogini grozi dyskomfortem psychicznym lub nieustannym konfliktem wewnętrznym. Jeśli instynkt uosabiany przez jeden archetyp dąży do dominacji, konieczne staje się włączenie *ego*, bo tylko świadome dokonanie wyboru pozwoli wprowadzić ład (*ustawiając wewnętrzne bohaterki we właściwych proporcjach*⁴⁸⁹). Mocy jednego archetypu można się przeciwstawić jedynie przez obudzenie w swej wyobraźni innego archetypu.

Koncepcja kalifornijskiej Jungistki dostarczyła sposobu na wyjaśnienie niespójności w teorii Junga, w której psychika jednostki jest fenomenem typu „albo-albo”. W ujęciu Bolen, kobieca psychika nie musi być introwertyczna albo ekstrawertyczna, kobieta może być „taka i taka”⁴⁹⁰. Połączenie koncepcji Junga z perspektywą feministyczną dało wielowymiarowy model kobiecej tożsamości. Podejście Jungowskie pozwoliło autorce wykorzystać wewnętrzne siły kierujące kobietami poprzez zbiorowe wyobrażenia kobiecości, a podejście feministyczne umożliwiło zrozumienie, w jaki sposób archetypy mogą wzmacniać lub wykluczać stereotypy nakazujące pełnienie określonych ról społecznych.

Współpraca z własną nieświadomością zaczyna się od momentu, uświadomienia sobie, iż życie jest zadaniem naznaczonym mitycznym wymiarem. Aktywne wyobrażanie sobie bogiń pobudza, ukryte w psychice ośrodki twórcze i pomaga w rozpoznaniu archetypów. W kontakt z własną nieświadomością można wejść poprzez dialog z boginiami, który umożliwia

---

⁴⁸⁸ Bolen S.J., *op. cit.*, s. 28.

⁴⁸⁹ Pod wpływem koncepcji Bolen była niewątpliwie Elif Şafak, gdy konstruowała postaci *Calineczek* występujące w jej powieści, (w:) Şafak E., [2011], *Czarne mleko*, Kraków, Wyd. Literackie.

⁴⁹⁰ Bolen S.J., *op. cit.*, s. 24.

(Carl Jung już w 1927 roku dostrzegał proces: „odchodzenia od czysto kobiecego, seksualnego wzorca nieświadomości i pasywności oraz przyzwolenie na męską psychikę u kobiet, które stały się zauważalnymi członkami społeczeństwa”, (w:) Jung C.G., [1992], *O naturze kobiety*, (tłum.), M. Starski, Poznań, Książnica Brama, ss. 196-197. Jednak na wykorzystanie tej obserwacji w konstruowaniu funkcjonalnych typów świadomości było prawdopodobnie za wcześnie. Nauka i społeczeństwo nie były na to gotowe; por. dochodzenie do statusów tożsamości kobiecej w badaniach Jamesa Marcii.

aktywna wyobraźnia⁴⁹¹. Bolen nazywa to „zebraniem bogiń” w głowie kobiety i podkreśla, że zawsze powinno mu przewodniczyć *ego* kobiety, która w sposób świadomy dopuszcza do głosu wszystkie zbiorowe wyobrażenia kobiecości. Jeśli *ego* kobiety jest słabe i nie potrafi ona zapanować nad „zebraniem bogiń”, jeden z archetypów może przejąć kontrolę nad jej osobowością. Rozumując dalej tę metaforę – kobieta znajdzie się wówczas we władzy bogini utożsamianej z danym archetypem.

Świadome zarządzanie archetypami umożliwia ich współpracę i pozwala na ich urzeczywistnianie się bez wywoływania zaburzeń osobowości. Np. kobieta w życiu codziennym może ulegać Demeter, a na wieczornym przyjęciu władzę nad sobą przekazuje Afrodycie; albo w związku może być pod wpływem Hery, a w pracy pod wpływem Ateny. Trudności pojawiają się wtedy, gdy w psychice kobiety w tym samym okresie jej życia, funkcjonują dwa sprzeczne archetypy uosabiane, np. przez: Atenę i Persefonę, albo Demeter i Artemidę. Poważne problemy tożsamościowe wywołują też występujące razem archetypy o tej samej sile oddziaływania, personifikowane przez: Herę, Atenę i Afrodytę. W każdej z tych dwóch sytuacji może dojść do wahania nastrojów i, aby uniknąć sprzecznych wyborów i w konsekwencji silnych zaburzeń osobowości, konieczne jest włączenie świadomości⁴⁹². Podkreśla to również Pia Skogemann twierdząc, iż: „określenie własnej kobiecości polega na zajęciu osobistego stanowiska wobec zbiorowych norm społecznych i obrazów archetypowych. Nie pomogą tu żadne założenia, kim są czy, kim powinny być kobiety”⁴⁹³. Wszystko zależy od indywidualnych predyspozycji i gotowości uznania powtarzalności, odtwarzanego z pokolenia na pokolenie, kobiecego doświadczenia. Współcześnie, poza podstawowym archetypem kobiecości jakim jest archetyp matki, dochodzą do głosu inne jeszcze archetypy i pojawiają się nowe

---

⁴⁹¹ Określenie wprowadzone przez Carla G. Junga.

⁴⁹² Bolen S.J., *op. cit.*, ss. 250-262.

⁴⁹³ Skogemann P., *op. cit.*, ss. 81-82.

stereotypy kobiecych ról, co potwierdza stanowisko Bolen o istnieniu więcej niż jednego wzorca psychicznej struktury kobiety. Warto przywołać tu stanowisko Kazimierza Obuchowskiego na temat powiązań między pobudzeniem emocjonalnym a osobowością. Autor podważa pogląd, iż w stanie pobudzenia emocjonalnego ujawnia się rzeczywista osobowość jednostki, bo często zachowania jednostki w stanie pobudzenia ją samą zaskakują. Jego zdaniem należy rozważyć tezę, iż może nie istnieje alternatywa prawdziwej lub fałszywej osobowości i każdy ma lub może mieć: „kilka potencjalnych osobowości równie prawdziwych, ujawniających się zależnie od tła emocjonalnego. Jeśliby tak było, [...] osobowość stanowiłaby szereg charakterystyk relatywnych, odnoszących się do różnych sytuacji”⁴⁹⁴. Ta teza, jak sądzę, wspiera koncepcję Bolen. Opisane przez nią kategorie kobiecości wykorzystałam podobnie, jak statusy tożsamości Marcii, w (re)konstrukcji refleksyjności uczestniczek badania.

W następnym fragmencie pracy opisuję uwarunkowania życiowe mające istotny wpływ na funkcjonowanie jednostki w rzeczywistości życia codziennego i decydujące o dostępności wzorów biograficznych. Usytuowanie jednostki w świecie życia przedstawiam w odniesieniu do ludzi młodych w ogóle. W charakterystyce wzorów biograficznych zwracam szczególną uwagę na ich dostępność dla kobiet.

---

⁴⁹⁴ Obuchowski K., [2004], *Kody umysłu i emocje*, Łódź, Wyd. WSH-E, s. 253.

Biografia – przebieg życia jednostki

Umiejscowienie jednostki w świecie życia

Zdaniem Henri Bergsona – podobnie jak wielu cytowanych autorów – „nasze trwanie jest nieodwracalne”⁴⁹⁵, a nasza osobowość zmienia się bezustannie pod wpływem doświadczenia – tworzymy samych siebie przez całe życie. Jak zauważa Clifford Geertz: „wszyscy wyruszamy w drogę z naturalnym wyposażeniem umożliwiającym nam przeżycie tysiąca różnych rodzajów życia, a jednak dochodzimy do jego kresu, mając za sobą tylko jeden, konkretny żywot”⁴⁹⁶. Według Alfreda Schütza „przebieg życia jednostki jest ciągiem sytuacji”⁴⁹⁷, co czyni „bycie w sytuacji” koniecznością egzystencjalną. Sama historyczność sytuacji⁴⁹⁸ zostaje jednostce narzucona i stanowi warunek graniczny jej aktualnej egzystencji. Natomiast potrzeba interakcji i zdolność do wchodzenia w interakcje wyrażają się w sytuacjach zdeterminowanych biograficznie, które zakorzenione są w rutynowych działaniach życia codziennego⁴⁹⁹. Z kolei, Karl Mannheim, sytuację biograficzną uznaje za pewien typ wzorca społecznego warunkującego zachowania jednostki w społeczeństwie. Przez urodzenie w określonej kulturze jednostka natrafia na gotową sytuację zawierającą, ukształtowane już wzorce myślenia i postępowania⁵⁰⁰. Podobnie uważają Norbert Elias i Anthony Elliott. Jednostka, wradzając się w grupę ludzi, która istniała przed nią⁵⁰¹, wiąże się emocjonalnie z przeszłością i pokoleniowymi narracjami, które wpływają na jej rozumienie świata, a czasami mogą też wpływać hamująco na rozwój jej refleksyjności⁵⁰².

---

⁴⁹⁵ Bergson H., [2004], *Ewolucja twórcza*, (tłum.), F. Znaniecki, Kraków, Wyd. Zielona Sowa, ss. 42-43, 47.

⁴⁹⁶ Geertz C., [2005], *Interpretacja kultur*, (tłum.), M. Piechaczek, Kraków, Wyd. UJ, s. 63.

⁴⁹⁷ Schütz A., Luckmann T., [1980], *The Structures of the Life-world*, Northwestern University Press, s.113, (za:), Manterys A., *op. cit.*, s. 139.

⁴⁹⁸ Schütz A., Luckmann T., *op. cit.*, s. 94, (za:), Manterys A., *op. cit.*, s. 143.

⁴⁹⁹ Schütz A., [2008], *O wielości światów*, (tłum.), B. Jabłońska, Kraków, Nomos, s. 12.

⁵⁰⁰ Mannheim K., [1960], *Ideology and Utopia: An Introduction into the Sociology of Knowledge*, London, Routledge and Kegan Paul, s. 3.

⁵⁰¹ Elias N., *op. cit.*, s. 28.

⁵⁰² Elliott A., *op. cit.*, ss. 56-57.

W koncepcji rzeczywistości Petera Bergera i Thomasa Luckmanna „życie jednostki jest epizodem w narzuconym zewnętrznie strumieniu czasu”⁵⁰³. Czas każdej jednostki jest ograniczony i gwarantowany jej wewnętrznym zegarem i kalendarzem. Granice rzeczywistości jednostki stanowi posiadana przez nią wiedza na temat świata dzielonego z innymi. Zdaniem Jürgena Habermasa, świat dany jednostce z chwilą narodzin stanowi arenę jej aktywności⁵⁰⁴. Sytuacje życiowe otwierają przed nią pewne możliwości i jednocześnie ograniczają wybór. Tylko dzięki refleksji socjobiograficznej jednostka potrafi dostrzec możliwości, ocenić determinujące je czynniki i wykorzystać te uwarunkowania dla podjęcia właściwych decyzji. W koncepcji Habermasa przebieg życia jednostki jest efektem jej socjobiograficznej refleksji i dokonanych wyborów. Niemieccy „socjologowie biografii”⁵⁰⁵ (jak siebie nazywają) uznają, iż biografie można badać nie tylko jako efekt procesu socjalizacji lub organizację przebiegu życia konstruowanego w ciągu ról społecznych. W ich podejściu, biografię wyznacza społeczna orientacja jednostki, widoczna w sposobie jej życia⁵⁰⁶. Biografię określać może:

- orientacja na trwanie oznaczające przeżywanie i dożywanie życia;
- orientacja na osiąganie założonych wcześniej celów;
- orientacja na służbę innym i dawanie;
- orientacja na używanie życia i czerpanie bieżących korzyści;
- orientacja na harmonijne współistnienie z innymi ludźmi i ze światem⁵⁰⁷.

W tej koncepcji biografia – rozumiana jako przebieg życia jednostki – opiera się na wzorach biograficznych funkcjonujących w danym społeczeństwie⁵⁰⁸.

---

⁵⁰³ Berger P.L., Luckmann T., [1983], *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, (tłum.), J. Niżnik, Warszawa, Wyd. PIW, ss. 52-60.

⁵⁰⁴ Habermas J., [1985], *Die neue Unübersichtlichkeit. Kleine politische Schriften V*, Frankfurt/M, s. 185, (za:), Krzychała S., [2007a], *op. cit.*, s. 106.

⁵⁰⁵ Hajduk E., [2001], *op. cit.*, ss. 39-62.

⁵⁰⁶ Typologia ta przypomina typologię stylów życia Sicińskiego.

⁵⁰⁷ Hajduk E., *op. cit.*, s. 45.

⁵⁰⁸ Określenia wzór biograficzny używa Edward Hajduk, z którego pracy korzystałam opisując koncepcje badaczy niemieckich. Autor odwołuje się do definicji Antoniny Kłoskowskiej: „wzór jest wyrazem regularności ludzkiego zachowania, stanowi powtarzalną strukturę tego zachowania”, (za:), Kłoskowska A., [1959], *Modele społeczne i kultura masowa*, (w:) „*Przegląd Socjologiczny*” nr XIII/2.

Spoleczne wzory orientacji biograficznej⁵⁰⁹ wyznaczają przebieg życia jednostek w danym społeczeństwie. Liczba wzorów i ich dostępność wzrasta wraz z poziomem demokratyzacji społeczeństwa. Wzór biografii wybierany jest spośród dostępnych w danej kulturze i w środowisku życia jednostki. Na jego wybór ma wpływ habitus i cele życiowe. W nowoczesności wzór podstawowy gwarantował zgodność przebiegu życia z pożądanym standardem kulturowym, na który składały się trzy fazy aktywności życiowej: nauka-praca-emerytura. Czyniło to podobnymi biografie jednego pokolenia poprzez jednolite kryteria oceny sukcesu i schematyczny zarys kariery⁵¹⁰. Indywidualna biografia oznaczała postulowany i prawdopodobny przebieg życia jednostki współtworzony przez społeczeństwo i realizowany przy udziale jego instytucji. W ponowoczesności jednostka zmuszona jest dokonać wyboru wzoru biograficznego ze świadomością, że o jej autentyczności świadczy wielość doświadczeń. W tej sytuacji głównym zadaniem życiowym wydaje się być unikanie błędów, które mogłyby zaważyć na dalszym przebiegu życia uniemożliwiając realizację zamierzonych celów i planów. Tę perspektywę przyjąłam interpretując wybory życiowe uczestniczek badania w dokumentarnej rekonstrukcji projektów przebiegu życia.

Usytuowanie jednostki w ponowoczesnym świecie

Według teorii strukturalizmu Giddensa „usytuowanie każdej jednostki w czasoprzestrzennych przebiegach życia codziennego jest zarazem usytuowaniem jej w <cyklu życiowym>”⁵¹¹. Zmiana miejsca zamieszkania, izolacja od bezpośredniego wpływu i nadzoru znaczących bliskich oraz wejście w nowe typy interakcji (studia, praca, związki intymne) zmieniają nie tylko codzienność jednostki, ale także określają nowy etap jej rozwoju. Oddalenie wpływa na osłabienie wcześniejszych więzi i otwiera nowe progi

---

⁵⁰⁹ Fischer W., Kohli M., [1987], *Biographieforschung*, (w:) W. Voges, (red.), *Methoden des Biographie- und Lebenslaufforschung*, Opladen, Leske und Budrich, ss. 26-28, (za:), Hajduk E., *op. cit.* ss. 32-33, 46.

⁵¹⁰ Parkinson C.N., [1971], *Prawo Parkinsona albo pogoń za postępem*, Warszawa, Wyd. KiW.

⁵¹¹ Giddens A., [2003], *op. cit.*, s. 127.

doświadczenia. Życie zaczyna zamieniać się w serię przejść – z wyboru albo z konieczności: zmiana stylu życia, zmiana pracy, zmiana związku, nagła choroba, urodzenie dziecka, wyjazd „za chlebem”. Każdy moment przełomowy zakłada ewentualność utraty czegoś i może przybrać formę (opisanego już wcześniej) kryzysu tożsamości. Na to ryzyko jednostka jest przygotowana i uznaje je za doświadczenie potrzebne dla dalszego rozwoju. Narracje biograficzne poddane zostają samodyscyplinie, a nawykowe reżimy „układają się w trwałe wzory motywacyjne”⁵¹² i zawłaszczają życie codzienne jednostki. W ponowoczesności autentyczna samorealizacja polega na utrzymywaniu równowagi między szansą a ryzykiem, które może być wybierane albo dobrowolnie aplikowane lub kultywowane dla niego samego. Zdaniem Alistaira MacIntyre’a prowadzi to do kształtowania postaw emotywestycznych, które można dostrzec w utożsamianiu pojęcia dobra z poczuciem zadowolenia – „dobre jest to, co mi się podoba”⁵¹³. Oceny wartościujące uzależnia się od preferencji, skłonności lub uczuć danej chwili. Porównanie przedstawionego tu ponowoczesnego spojrzenia na przebieg życia jednostki z wypowiedziami uczestniczek badania wskazało na istnienie rozbieżności między teorią i praktyką.

Instytucjonalizacja biografii w ponowoczesności

Według psychologów poznawczych uwolnienie się od tradycji i przypisanych do niej zobowiązań następuje w wyniku zmiany otoczenia, pociąga za sobą dalsze zmiany biograficzne i zachwianie systemu wartości⁵¹⁴. Dopuszczalna swoboda obchodzenia się z tradycyjnymi normami społecznymi, możliwość modyfikowania ich i odrzucania, pozwala kształtować przebieg własnego życia niezależnie od zastanych form i systemów orientacji społecznej⁵¹⁵.

---

⁵¹² Giddens A., [2006b], *op. cit.*, s. 88.

⁵¹³ MacIntyre A., [1996], *op. cit.*, s. 39.

⁵¹⁴ Pervin L.A., *op. cit.*, s. 422.

⁵¹⁵ Beck U., Beck-Gernsheim E., (red.), [1994], *Riskante Freiheiten – Individualisierung in modernen Gesellschaft*, Frankfurt/M, (za:), Krzyczala S., [2007a], *op. cit.*, ss. 95-110.

W zamian za to trzeba uzgadniać je z coraz to innymi aktorami i w sytuacjach definiowanych ciągle na nowo, gdy wyniesione z domu wzorce zachowań okazują się nieprzystawalne do nowych potrzeb emocjonalnych. Według socjologów, współczesne wzory biograficzne wyznaczone są przez system oświaty i system ubezpieczeń⁵¹⁶. Pierwszy – wpływa na zakres kontaktów społecznych i selekcje zawodowe poprzez ścieżki, granice i tempo edukacji; drugi – wyznacza zakres świadczeń emerytalnych na podstawie środków wypracowanych. Oba determinują jakość życia jednostki na tyle, że przejście pełnej kontroli nad własnym życiem wydaje się raczej umowne. Jak z powyższego wynika, jednostkowe biografie są współcześnie konstruowane wg wskazówek płynących z systemów eksperckich⁵¹⁷, które pretendując do miana naturalnego środowiska życia jednostki, stają się jednocześnie coraz bardziej odpersonalizowane. Habermas, dla opisu tego zjawiska, ukuł pojęcie kolonizacji środowiska życia⁵¹⁸.

Kryzys podstawowego wzoru biograficznego

Z przeprowadzonej przez Edwarda Hajduka analizy wzorów biograficznych, występujących w okresie polskiej transformacji, wynika, iż podstawowy wzór „szkoła-praca-emerytura” w ponowoczesnych warunkach życia społecznego traci swą adekwatność i zaczyna być wypierany przez nowe wzory przebiegu życia. Jego zdaniem, socjologia powinna temu zagadnieniu poświęcić więcej uwagi, ponieważ zmiany zachodzące w wyborze stylów życia mogą być istotne ze społecznego, a nie tylko z jednostkowego, punktu widzenia⁵¹⁹. Podobnej konstatacji można doszukać się u Alvina Tofflera, który uważa, że indywidualizacja rozkładu zajęć zawodowych prowadzi nie tylko do

---

⁵¹⁶ Mayer K.U., Müller W., [1994], Individualisierung und Standardisierung im Strukturwandel der Moderne. Lebensverläufe im Wohlfahrtsstaat, (w:) U. Beck, E. Beck-Gernsheim, (red.), [1994], *op. cit.*, s. 290.

⁵¹⁷ Giddens A., [2006b], *op. cit.*, ss. 25-32.

⁵¹⁸ Habermas J., [1985], Dialektik der Rationalisierung, (w:) J. Habermas, *Die neue Unübersichtlichkeit. Kleine Politische Schriften V*, Frankfurt/M, s. 189, (za:), Krzychała S., *op. cit.*, s. 106.

⁵¹⁹ Edward Hajduk, w cytowanej publikacji opisuje sygnalizowany problem i przedstawia propozycje rozwiązań, ale to nie stanowi przedmiotu niniejszej rozprawy.

upowszechnienia nowych sposobów organizowania przebiegu życia, ale również do „wzrostu poczucia osamotnienia i izolacji społecznej”⁵²⁰, co w niedalekiej przyszłości oznaczać może pojawienie się nieznanych dotąd problemów społecznych, psychologicznych i filozoficznych. Problemów tych nie obawia się Don Tapscott, którego zdaniem: „pokolenie sieci”, zmieni świat na lepsze ponieważ nie tylko posiada „narzędzie służące do zdobywania wiedzy, angażowania i mobilizowania całego pokolenia”⁵²¹, ale także wyraża chęć i gotowość używania tego narzędzia dla dobrych celów, m.in. dla poprawy życia swego i innych⁵²².

Socjologia posługuje się periodyzacją życia jednostek dopasowaną do podstawowego wzoru biograficznego, który Northcote Parkinson opisał jako realizowany w triadzie: „szkoła-biuro-emerytura”⁵²³. Stosownie do tego wzoru życie jednostki miało trzy fazy: nabywanie kompetencji człowieka dorosłego, wykorzystywanie tych kompetencji w pracy zawodowej i przejście na emeryturę. W każdej z tych faz warunki aktywności jednostki współtworzone były przez instytucje decydujące o jej społecznej identyfikacji⁵²⁴. Fazy życiowe przechodziły jedna w drugą. Osiągnięcia uzyskane w pierwszej fazie współokreślały przebieg drugiej fazy, a środki wypracowane w drugiej fazie określały poziom życia w trzeciej fazie. Powiązanie przebiegu życia z organizacją systemu instytucji powodowało, że podstawowy wzór biograficzny był taki sam w większości krajów, inny był jedynie przedział czasowy poszczególnych faz. Zwykle wybór wzoru podstawowego odbywał się w drugiej fazie poprzez wybór instytucji, które wyznaczać miały przebieg życia. Jednostka wchodząc w drugą fazę najpierw świadomie ograniczała wpływ, jaki na jej życie wywierały⁵²⁵: rodzina pochodzenia, grupa

---

⁵²⁰ Toffler A., [1986], *Trzecia fala*, (tłum.), E. Woydyłło, Warszawa, Wyd. PIW, s. 297.

⁵²¹ Tapscott D., *op. cit.*, ss. 446-447; por. M. Maffesoli, *op. cit.*

⁵²² Por. „rewolucję podmiotów” jako odkrycie swoich możliwości, (w:) Obuchowski K., [2009], *op. cit.*

⁵²³ Parkinson C.N., [1965], *Jak zrobić karierę?*, (tłum.), J. Kydryński, Warszawa, Wyd. KiW.

⁵²⁴ Hurrelmann K., [1994], *Struktura społeczna a rozwój osobowości. Wprowadzenie do teorii socjalizacji*, (tłum.), M. Roguszka, Poznań, WN UAM, s. 65; por. Hajduk E., *op. cit.*, s. 34.

⁵²⁵ Hajduk E., *op. cit.*, ss. 163-164.

wyznaniowa i wielofunkcyjne instytucje kultury, a następnie wybierała wzór lub wzory biograficzne, które chciałaby realizować. Realizacja wzorów odbywała się w kolejności określonej przez normy kulturowe i powiązania sprawcze skutków realizowania wzoru, (np. można było urodzić dziecko, a potem zostać *bizneswoman*, ale odwrócenie kolejności ograniczał wiek kobiety). W tym podstawowym wzorze biograficznym brakowało miejsca dla kobiety pracującej wyłącznie na rzecz rodziny. Nawet wysokie kompetencje nabyte przez nią w pierwszej fazie nie przynosiły korzyści w trzeciej fazie, jeśli w drugiej posługiwała się nimi tylko w rodzinie, wychowując dzieci i prowadząc dom, czyli egzystując „przy mężu”. We współczesnej Polsce, mimo zmienionych warunków społeczno-ekonomicznych, ta sytuacja nadal się utrzymuje⁵²⁶. Napisała o tym czytelniczka „Wysokich Obcasów” zdumiona własną refleksją. Po przeanalizowaniu swego zwykłego dnia i wyliczeniu ceny rynkowej każdej czynności tak, jakby wykonywała ją poza domem, stwierdziła: „robiąc to wszystko nie tylko nie nabywam praw do emerytury, ale jeszcze moja pozycja społeczna jest niższa niż (z całym szacunkiem) kobiety pracującej w agencji towarzyskiej. Jestem na łasce i niełasce męża, skazana w przyszłości na dzielenie z nim emerytury”⁵²⁷. List ten wywołał reakcje czytelniczek. Z jednej strony, popierające: „walczcie o moją przyszłość” – Karolina, a z drugiej strony, krytyczne: „nie chcę się dzielić z Tobą moją emeryturą” – Elżbieta⁵²⁸. To może sygnalizować prawdziwy problem społeczny albo tylko chęć wyrażenia własnych opinii. Niemniej faktem pozostaje, iż kobieta nie wykonująca zawodu należy do kategorii osób, które nie realizują podstawowego wzoru przebiegu życia podobnie, jak pracownicy sezonowi, osoby zatrudniane na „umowach śmieciowych” oraz

---

⁵²⁶ Nowe wzory biograficzne, wielość form życia rodzinnego i aktywność ekonomiczna większości kobiet powoduje, że oczywiste do niedawna utrzymywanie przez męża niepracującej zawodowo żony staje się problematyczne. W przypadku związku nieformalnego (bez względu na okres jego trwania) kobieta niepracująca, jeśli zostanie sama w wieku dojrzałym (emerytalnym) będzie pozbawiona środków do życia.

⁵²⁷ Magdalena, List tygodnia, (w:) „Wysokie Obcasy”, z dn. 3 kwietnia 2010 r., s. 4.

⁵²⁸ Listy do redakcji, (w:) „Wysokie Obcasy”, z dn. 17 i 24 kwietnia 2010 r., ss. 6-8.

wiele kategorii osób niepełnosprawnych. Ich praca nie kumuluje doświadczeń zdobywanych przy wykonywaniu kolejnych prac, a oni sami pozbawieni są świadczeń służby zdrowia, nie uczestniczą w podziale dóbr, do wytworzenia których się przyczyniają, i nie tworzą sobie warunków do uzyskania renty czy emerytury. Ich przebieg życia nie ma dokładnie wyodrębnionych faz⁵²⁹. Trudno oszacować, jaki wzór realizują.

Zmiana społeczna w naszym kraju obejmuje wszystkie fazy przebiegu życia. Daje się zaobserwować wydłużanie pierwszej fazy życia przy dominującym udziale instytucji kształcenia, i trzeciej fazy życia, w której realizację zaangażowane są służba zdrowia i pomocy społecznej⁵³⁰. Najbardziej jednak widoczne, rewolucyjne i dotkliwe są zmiany dotyczące jednostek w wieku produkcyjnym, a więc w środkowej fazie przebiegu życia. Funkcjonowanie w nowych warunkach społeczno-ekonomicznych utrudnia brak doświadczenia pracy na rzecz gospodarki rynkowej, która wymaga aktywności w dystansowaniu innych na drodze do sukcesu i zdobywania społecznego znaczenia⁵³¹. Ta sytuacja wymusza niejako korzystanie z własnej pomysłowości w zakresie pozyskania środków na utrzymanie⁵³² i sprzyja poszukiwaniu nowych wzorów biograficznych⁵³³. Dokumentują to następujące zjawiska: łączenie nauki z pracą, praca w niepełnym wymiarze, przekwalifikowania zawodowe, częste zmiany miejsca pracy, łączenie różnych form zatrudnienia. Zmiana społeczna zrodziła też wątpliwości, co do zasadności realizowania przebiegu życia opartego na koncepcji ciągu ról społecznych. Niemieccy badacze podkreślają nieprzydatność kumulatywnego charakteru procesu socjalizacji, ponieważ doświadczenie zdobywane w szkole i w domu wydaje się nie przystawać do rzeczywistości społecznej w świetle

---

⁵²⁹ Hajduk E., *op. cit.*, ss. 183-184; zob. też: Titkow A., Budrowska B., Duch-Krzystoszek D., [2004], *op. cit.*

⁵³⁰ Hajduk E., *op. cit.*, s. 19.

⁵³¹ Świda-Ziemia H., [2000], *op. cit.*, ss. 257-273.

⁵³² Wojtasik B., [2003], Refleksyjne konstruowanie kariery życiowej w ponowoczesnej codzienności, (w:) „Teraźniejszość-Człowiek-Edukacja”, nr specjalny, Wrocław.

⁵³³ Krzychała S., [2007b], *op. cit.*, s. 15.

zachodzących zmian strukturalnych⁵³⁴. Podobne konkluzje można dostrzec w polskim dyskursie pedagogicznym sygnalizującym nieadekwatność systemu edukacyjnego do przeobrażeń dokonujących się w świecie wartości młodych ludzi⁵³⁵. Dzisiaj trudno przewidzieć jakie kwalifikacje będą poszukiwane jutro⁵³⁶, zatem z perspektywy rozwoju jednostki i społeczeństwa niezrozumiałe stają się programy kształcenia przygotowujące do stabilnego życia zawodowego i obligatoryjność wyboru jednego zawodu⁵³⁷. Młodzi ludzie, zdobywający kolejne dyplomy, czynią to być może intuicyjnie, przewidując potrzebę posiadania różnych umiejętności pozwalających na dostosowanie się do wymogów rynku pracy⁵³⁸. Zaczyna to wytwarzać pewne anomalie, gdy dyplom nie oznacza rzeczywistych kompetencji⁵³⁹ tylko stanowi wartość samą w sobie albo gdy dyplom nie gwarantuje zatrudnienia⁵⁴⁰. W drugiej fazie przebiegu życia znajdują się obecnie także młodzi ludzie, którzy z różnych względów nie uczą się, nie pracują i nie uczestniczą w żadnych formach doskonalenia zawodowego⁵⁴¹. Mówi się o nich „pokolenie trzy razy nie”, (od angielskiego zwrotu – *not in employment, education or training* – NEET).

---

⁵³⁴ Kohli M., [1986], *Gesellschaftszeit und Lebenszeit der Lebenslauf in Strukturwandel Moderne*, (w:) J. Berger, (red.), *Kontinuitätsbruch der Moderne? Sonderheft*, (w:) „*Soziale Welt*”, nr 4, (za:), Hajduk E., *op. cit.*, s. 52.

⁵³⁵ *Rozwój i edukacja. Wielkie przewartościowanie*, [2012], Materiały VI Kongresu Obywatelskiego, (w:) „*Wolność i Solidarność*”, nr 42, wersja PDF, www.kongresobywatelski.pl, ost. wiz., 15 lutego.

⁵³⁶ Cieśla J., Studiuj i rób, co chcesz, (w:) „*Polityka*”, nr 25, z dn. 20.06-26.06.2012 r., ss. 28-30, o potrzebie nowej strategii w wybieraniu kierunku studiów.

⁵³⁷ Bochniarz H., Panowie politycy, koniec wakacji, (w:) „*Gazeta Wyborcza*”, z dn. 24 września 2012 r., o tym, że „era jednej, stałej pracy od szkoły do emerytury się skończyła”.

⁵³⁸ Trend ten może zostać zahamowany przez działania pracodawców, którzy (jak donosi prasa) przestają godzić się na zatrudnianie „kolekcjonerów dyplomów” bez umiejętności przydatnych w pracy zawodowej, zob.: Pawłowska-Salińska K., Brzostek D., Niechciani na rynku pracy, (w:) „*Gazeta Wyborcza*”, z dn. 18 marca 2011 r.; Zachariasz K., Pracodawcy nie chcą już wyścigu szczurów, (w:) „*Gazeta Wyborcza*” z dn. 27 września 2011 r., autor omawia wyniki badań Instytutu Badań nad Demokracją i Przedsiębiorstwem Prywatnym Krajowej Izby Gospodarczej na temat: jakich cech u absolwentów szukają przedsiębiorcy?, zob. też: Cieśla J., Studiuj i rób, co chcesz, (w:) „*Polityka*”, nr 25, z dn. 26.06.2012 r., ss. 28-30, o potrzebie nowej strategii w wybieraniu kierunku studiów.

⁵³⁹ Kwieciński Z., [2000], *Tropy-ślady-próby. Studia i szkice z pedagogiki pogranicza*, Poznań-Olsztyn, Wyd. Edytor, s. 92.

⁵⁴⁰ Z raportu „Młodzi 2011” wynika, iż dyplomy, niezależnie od ich liczby nie gwarantują zatrudnienia. Aż 67% podejmujących pierwszą pracę w Polsce nie znalazło jej w wyuczonym zawodzie, (w:) Wejście młodych na rynek pracy, GUS, luty 2010 r., (za:), Szafraniec K., *op. cit.*, s. 157; bezrobocie młodych ludzi wśród ogółu bezrobotnych wynosiło: w 2007 r. – 20%, a w 2010 r. – 32%, źródło: Eurostat, (za:), Szafraniec K., *op. cit.*, s. 160.

⁵⁴¹ Pawłowska-Salińska K., Młodzi trzy razy nic: co robić, żeby było ich mniej?, rozmowa z dyrektorem Narodowej Agencji Programu „Młodzież w działaniu”, (w:) „*Gazeta Wyborcza*”, z dn. 30 stycznia 2012 r.

Podstawowy wzór biograficzny, nauka-praca-emerytura, nie ma w Polsce marginalnego charakteru i z powodzeniem jest nadal realizowany, ale systematycznie wzrasta liczba osób projektujących przebieg własnego życia w inny sposób niż czynili to ich rodzice⁵⁴². Nowe wzory biograficzne, dostępne są jednostkom posiadającym odpowiednie kompetencje wynikające z ich habitusu, podobnie, jak ma to miejsce przy wyborze stylu życia.

Współczesne wzory biografii

Wzory biograficzne opisane przez Hajduka, wybierane mogą być w każdej fazie przebiegu życia i nie wszystkie wymagają kompetencji zdobytych w drodze szkolnej edukacji. Do wzorów tych należą:

- wzór biografii: „szkoła–stadion”⁵⁴³ przypomina wzór podstawowy ze względu na udział w jego generowaniu instytucji oświatowych i sportowych, ale wprowadza modyfikacje do trójfazowego wzoru biografii. Wybór sportowej ścieżki życia odbywa się wcześniej i wcześniej się kończy. Biografia sportowca ma tylko dwie fazy, jego kariera nie trwa do wieku emerytalnego. Były sportowiec może podjąć pracę trenera, konsultanta, szefa klubu sportowego lub inną, ale nie jest już sportowcem;
- wzór biografii: „szkoła–media” realizowany może być na dwa sposoby. Jeden sposób opiera się na wzorze podstawowym – przez kolejne etapy edukacji i zawód artysty-twórcy aż do emerytury; drugi przypomina wzór „szkoła-stadion”⁵⁴⁴, ze względu na udział instytucji organizujących przebieg kariery jednostki. W tym wzorze druga faza zaczynać się może w szkole⁵⁴⁵, albo z pominięciem etapu szkolnej edukacji. Nastoletnie – modelki piosenkarki czy aktorki bez żalu i za pozwoleniem znaczących bliskich porzucają naukę dla kariery. Wzór „szkoła-media” może być aktywny przez

---

⁵⁴² Hajduk E., *op. cit.*, s. 83.

⁵⁴³ *Op. cit.*, ss. 93-111.

⁵⁴⁴ Ziemilski A., [1981], *Ludzie boiska i ludzie estrady*, Warszawa, Wyd. Iskry, ss. 24-28.

⁵⁴⁵ Jak pokazują spoty reklamowe, kariera medialna może się rozpocząć nawet w przedszkolu; zob. też: Chehab M.R., [2012], Kolonie na obcasach, (w:) „*Gazeta Wyborcza*”, z dn. 30 sierpnia, o dziewczynkach w wieku 7-12 lat uczestniczących w obozach dla przyszłych celebrytek.

całe życie aż do emerytury, niezależnie od sposobu jego realizacji.⁵⁴⁶ Zdaniem Andrzeja Ziemińskiego jest to wzór demokratyczny⁵⁴⁷, który realizować może każdy, kto ma talent, jest pracowity i wystarczająco zdeterminowany, aby w dążeniu do sukcesu przekonać gremia decydujące o wynikach współzawodnictwa i zdystansować konkurentów w liczbie występów, wydanych dzieł czy wiernych fanów. Na demokratyczność wzoru wskazuje niezależność potencjalnego sukcesu od wieku i zasobów materialnych jednostki oraz jego dostępność dla osób niepełnosprawnych. Atrakcyjność tego wzoru wzmaga niepewność rynku pracy, zwłaszcza wobec promocji w mediach stylu życia tzw. celebrytów. Ale jego realizacja ma również swoje minusy. Kryteria określające pojęcie sukcesu sprawiają, że zależy on bardziej od decyzji jury i krytyków, niż od osobistych walorów. Sportowcy znają zasady współzawodnictwa, artystów natomiast spotykają częste „zwroty kariery”, z powodu subiektywizmu sędziów lub publiczności;

- wzór biografii: „szkoła-parlament” jest dwufazowy (praca-emerytura). Jego realizacja odbywa się, na ogół, dopiero po studiach, ale przygotowanie (przez uczestnictwo w działalności grup ideologicznych) zaczyna się wcześniej. W państwach demokratycznych realizacja tego wzoru pozwala osiągnąć sławę, ale blokuje sukces materialny ze względu na wymogi moralne i prawne⁵⁴⁸;

- wzór biografii: „szkoła-biznes” kojarzony z pojęciami sukces i kariera⁵⁴⁹ nie jest w pełni trójfazowy. W kraju przechodzącym na gospodarkę rynkową, stanowi swoistą „nowość” i konstruowany jest „na żywo”. Decyzja o jego wyborze podejmowana jest w różnym okresie drugiej fazy. Wzór ten realizowany jest z powodzeniem również w wieku emerytalnym.

---

⁵⁴⁶ Jak gdyby w odpowiedzi na zainteresowanie wzorem biograficznym „szkoła-media” uczelnie powołują nowe kierunki, jak np. marketing rozrywki, zob.: Pikuła R., *Stragany z papierami*, (w:) „*Polityka*”, nr 44 (2881), z dn. 29.10.2012 r.

⁵⁴⁷ Ziemiński A., *op. cit.*, s. 140.

⁵⁴⁸ Trutkowski C., [2000], *Elity potrzebne od zaraz*, (w:) M. Marody, (red.), *Między rynkiem a etatem*, Warszawa, WN Scholar.

⁵⁴⁹ Firkowska-Mankiewicz A., [1999], *Zdolnym być. Kariery i sukces życiowy warszawskich trzydziestolatków*, Warszawa, Wyd. IFiS PAN.

Wybór wzoru przebiegu własnego życia nie jest sprawą prostą

W Polsce kobieta i mężczyzna mają możliwość wybrania tych samych wzorów biograficznych⁵⁵⁰. Przy czym wzory biograficzne „szkoła-stadion”⁵⁵¹ i „szkoła-media” wyznaczają drogi kariery odmienne dla kobiet i mężczyzn. Ich ścieżki rozwoju kariery sportowej i estradowej nie konkurują ze sobą i mogą przebiegać równolegle. Nie koedukacyjność tych wzorów stwarza równe szanse osiągnięcia sukcesu obu płciom⁵⁵². W tych dziedzinach aktywności sukces kobiety wydaje się zależeć wyłącznie od jej kompetencji, które musi udowodnić przed odpowiednimi gremiami sędziowskimi. Natomiast wzory biograficzne „szkoła-biznes” i „szkoła-parlament” są wzorami koedukacyjnymi. Kobieta decydująca się na taki wzór przebiegu życia powinna być świadoma istnienia blokad nie zawsze merytorycznych. Pierwszą blokadę stanowi przebyta socjalizacja. Umiejętności dziewcząt rozwijane przez dom i szkołę ograniczają w nich potrzebę rywalizacji i niemal zniechęcają do „walki o swoje”, co w znacznym stopniu powoduje, że w polityce i w biznesie nie stają się konkurencyjne. Felicia Pratto badająca to zagadnienie stwierdza, że zawody, do których przygotowuje się dziewczęta są z założenia pomocnicze i nisko opłacane. Powszechne przekonanie na temat cech kobiet i mężczyzn skłania rodziców, nauczycieli, doradców zawodowych i pracodawców, aby kierować kobiety w stronę zawodów

⁵⁵⁰ Nie wszystkie państwa zapewniają dziewczętom możliwość edukacji i wolność wyboru wzoru biograficznego. Szczegółne ograniczenia w tym względzie występują w krajach kultury muzułmańskiej.

⁵⁵¹ Kiedy kończę pisanie rozprawy odbywa się w Polsce EURO 2012, którym żyje cały kraj. W następnym roku odbędą się europejskie mistrzostwa w piłce nożnej kobiet, o których wiedzą same tylko piłkarki, zob.: Staszewski W., [2012], Danucha i jego drużyna, (w:) „*Wysokie Obcasy*”, z dn. 9 czerwca, ss. 46-52, autor pisze o treningach żeńskiego futbolu, który (z ok. 100 mln. budżetu PZPN) otrzymuje zaledwie 2,7 mln. zł.; zob. też: Piątkowska M., [2012], Baba ma rodzić, a nie biegać!, (w:) „*Gazeta Wyborcza*”, z dn. 21-22 lipca, rozmowa z prof. Aleksandrą Łuszczyńską, psychologiem zdrowia, która stwierdza, iż: „nie ma powodów ani psychicznych ani biologicznych, dla których kobiety miałyby się czuć mniej wartościowe jako sportowcy”; Dunin K., [2008], Kobieta biega taniej, (w:) „*Wysokie Obcasy*”, z dn. 18 października, s. 10, o sposobie nagradzania zwycięzców w Maratonie Solidarności. Kobiety, za zajęcie pierwszych miejsc w tym biegu, otrzymują wielokrotnie niższe nagrody niż mężczyźni.

⁵⁵² Dzik A., [2011], Kobieta niekobieca? Socjologiczny portret kobiet wyczynowo uprawiających „męskie” sporty, (w:) K. Slany, B. Kowalska, M. Ślusarczyk, (red.), *Kalejdoskop genderowy. W drodze do poznania płci społeczno-kulturowej w Polsce*, Kraków, Wyd. UJ, ss. 401-424; zob. też: Kluczyńska U., [2011], Konstruowanie relacji między płciami w sporcie. Analiza telewizyjnych wiadomości sportowych, (w:) tychże, *op. cit.*, ss. 383-400.

osłabiających hierarchię lub zatrudniać je na niższych stanowiskach, niezależnie od ich kwalifikacji czy indywidualnych preferencji⁵⁵³. Zdaniem Bourdieu, kariera szkolna oferowana dziewczętom jest „reinterpretacją najbardziej nowoczesnych studiów kobiecych uzależnioną od tradycyjnego modelu podziału pracy między płciami”⁵⁵⁴. Jedynie kobiety wybitnie uzdolnione i/lub bardzo ambitne wybierają karierę biznesową lub polityczną. Drugą blokadę na drodze kobiet do kariery stanowią stereotypy ról społecznych⁵⁵⁵. Kobieta decydująca się na podstawowy wzór biograficzny „szkoła-praca-emerytura” dokonuje wyboru najtrudniejszej drogi życiowej, która wymagać będzie od niej poruszania się w zestawie ról, z którymi wiążą się sprzeczne, a często nawet konfliktowe oczekiwania społeczne. Co uzna za sukces życiowy zależy od jej kompetencji, które zależą od jej habitusu, który zależy w znacznym stopniu od socjalizacji i wykształcenia, które zależą, głównie, od miejsca urodzenia i rodziny pochodzenia. Reszta może zależeć od niej samej, tzn. od przyjęcia własnej orientacji życiowej – na podmiotowość albo na dostosowanie i zgodne z nią projektowanie przebiegu życia.

Wzory biograficzne opisane przez Hajduka, nie wyczerpują możliwości, jakie otworzyły się przed młodymi ludźmi w Polsce. Na swój opis czekają wzory biografii ukierunkowanej na naukę, na pomaganie innym, na rozwój duchowy i wiele innych. Na swój opis czekają również wzory biograficzne *de facto* istniejące, ale *de iure* niedostrzegane. Mam tu na myśli aktywność życiową kobiet, które świadomie wybrały rolę „strażniczki domowego ogniska” jako jedyną, którą chcą odgrywać w swoim życiu i w życiu znaczących innych.

---

⁵⁵³ Pratto F., [2004], Polityka płci: różnice między kobietą a mężczyzną w sypialni, kuchni i gabinecie, (tłum.), E. Wojtych, (w:) B. Wojciszke, (red.), *op. cit.*, ss. 161-164; por. Bourdieu P., Passeron J.-C., *op. cit.*, s. 162.

⁵⁵⁴ Bourdieu P., Passeron J.-C., *op. cit.*, ss. 284-285; zob. też: Grochalska M., [2011], Modele trajektorii zmiany statusu społecznego w perspektywie rodzajowej, (w:) Słany K., Kowalska B., Ślusarczyk M. (red.), *op. cit.*, ss. 219-234; Perkowski P., Stegner T., (red.), [2009], *Kobieta i media. Studia z dziejów emancypacji kobiet*, Gdańsk, Wyd. UG.

⁵⁵⁵ Fuszara M., [2006], *op. cit.*; zob. też: Siemieńska R., [2004], Płeć a przekonanie o efektywności działań politycznych obywateli i zainteresowanie wyborami, (w:) R. Siemieńska, (red.), *Płeć wybory władza*, Warszawa, WN Scholar, ss. 41-52; A. Titkow, (red.), [2003], *Szklany sufit. Bariery i ograniczenia karier kobiet. Monografia zjawiska*, Warszawa, ISP; Awdziejczyk M., [2008], *Kobiety na rynku pracy. W kierunku równego traktowania*, (referat na Ogólnopolskim Zjeździe Socjologicznym w 2007 roku, w Zielonej Górze), (w:) „*Societas/Communitas*” nr 2 (6), ss. 283-296.

Ten wzór realizowany był od wieków, ale jego opis, jeśli się pojawiał, dotyczył raczej czynności wykonywanych przez kobiety niż sposobów życia samych kobiet. Na początku XXI wieku, prowadzone były w IFiS PAN badania dotyczące nieodpłatnej pracy kobiet⁵⁵⁶. Autorki opracowania przedstawiły diagnozę tego zjawiska społecznego, co wywołało dyskurs społeczny. Następnym krokiem mogłoby być uznanie wzoru biograficznego szkoła-rodzina jako równorzędnego z innymi funkcjonującymi w naszej rzeczywistości społecznej, ze wszystkimi tego konsekwencjami prawnymi. Wzór biografii „szkoła-rodzina” (wybierany, jak dotąd, wyłącznie przez kobiety) zyskałby na znaczeniu, gdyby wiązany był z nim status „oficjalności” przysługującej innym wzorom biograficznym.

Uczestniczki badania „wybory życiowe młodych Polek” znajdowały się w drugiej fazie przebiegu życia. Z narracji wynikało, iż zdecydowana większość z nich projektowała dalszy przebieg życia w powiązaniu z pracą zawodową, niektóre wybiegały nawet myślą w przyszłość, do trzeciej fazy i związanej z nią emerytury. Domyślnie wzorem biograficznym był w tym badaniu wzór podstawowy: „szkoła-praca-emerytura” występujący we wszystkich projektach przebiegu życia, poza projektem poszukującym.

---

⁵⁵⁶ Titkow A., Duch-Krzystoszek D., Budrowska B., [2004], *Nieodpłatna praca kobiet. Mity, realia, perspektywy*, Warszawa, Wyd. IFiS PAN; zob. też: charakterystyka populacji w tej rozprawie.

Orientacje socjo-biograficzne

Na zdolność radzenia sobie z życiem i umiejętność radzenia sobie w życiu, składa się wiele czynników, które filozofia rozważa, a socjologia, psychologia i pedagogika, badają i opisują. Jednostka orientuje się w świecie dzięki własnym strukturom poznawczym wykorzystywanym w przeprowadzaniu operacji umysłowych. Jej kompetencja poznawcza zależy od kodu komunikacyjnego, którym się posługuje⁵⁵⁷. Zdaniem Kazimierza Obuchowskiego, istnieją podstawy, aby sądzić, iż człowiek współczesny, mający do czynienia z nieustannie zmieniającym się i coraz bardziej niedookreślonym światem, aby móc się w nim poruszać, powinien dokonywać przynajmniej trzech rodzajów operacji poznawczych: „dostrzegać to, co się wokół niego dzieje, uzupełniać uzyskany obraz świata własnym doświadczeniem oraz przewidywać to, co się stać może”⁵⁵⁸. W myśl tej tezy celem procedur poznawczych kształtujących osobowość nie byłaby – jak się powszechnie uważa – homeostaza psychiczna, ale: „stawanie się wciąż nowym sobą, czy to w wyniku zbierania nowych doświadczeń, czy to w wyniku tworzenia nowej rzeczywistości, rozumienia zachodzących w niej zmian i dostosowywania się do nich”⁵⁵⁹. Autor ten dowodzi, że jednostka ludzka, próbując zrozumieć sens istnienia, posługuje się dostępnym jej kodem umysłu, który determinuje jej refleksyjność i orientację w świecie życia codziennego jako podmiotową albo zależną⁵⁶⁰. Nie wchodząc głębiej w teorię kodów, przybliżę krótko dwa z nich. Dwa podstawowe układy kodów umysłu – hierarchiczny i konkretny mówią o sposobie, w jaki jednostka broni swego obrazu świata i reguł, jakimi posługuje się w jego interpretacji. Orientacja w układzie konkretnym pozwala na budowanie obrazu świata, natomiast

---

⁵⁵⁷ Habermas J., [2002], *op. cit.*, zob. też: Bernstein B., [1990], *Odtwarzanie kultury*, (tłum.), Z. Bokszański, A. Piotrowski, Warszawa, Wyd. PIW; Piaget J., [1981], *Równoważenie struktur poznawczych: centralny problem rozwoju*, (tłum.), Z. Zakrzewska, Warszawa, Wyd. PWN.

⁵⁵⁸ Obuchowski K., [2004], *op. cit.*, s. 52.

⁵⁵⁹ *Op. cit.*, s. 53.

⁵⁶⁰ *Op. cit.*, s. 228.

orientacja w układzie hierarchicznym umożliwia budowanie modelu świata. Pojawienie się informacji niezgodnych z oczekiwaniami, sprzecznych z rozumieniem świata wg kodu w jaki wyposażony jest mózg jednostki, wywołuje dysonans poznawczy i skłania do odrzucenia tych informacji. Dla utrzymania własnego obrazu lub modelu świata, każda jednostka (konkretna i hierarchiczna) posługuje się instrumentami poznawczymi dostępnymi jej umysłowi. W chwilach zagrożenia, posiadanej przez nią koncepcji obrazu lub modelu świata, włączają się procesy obronne. W wypadku jednostki „konkretnej” ma to miejsce, gdy zmuszona zostaje do posługiwania się „regułami zakłócającym jej <ahierarchiczny> obraz świata”. W wypadku jednostki „hierarchicznej”, gdy musi posługiwać się informacjami sprzecznymi merytorycznie z jej modelem świata”⁵⁶¹.

W ujęciu Marka Ziółkowskiego orientacja życiowa oznacza całościowy stosunek do świata społecznego uwzględniający: wartości i wywodzące się z nich potrzeby jednostki, potoczną wiedzę o rzeczywistości, ewaluację postrzeganego świata codziennego oraz dyspozycje do zachowań i umiejętność ich programowania. Jego zdaniem na indywidualną orientację życiową składają się na wpół uświadamiane: „przekonania, przeczucia i odczucia sytuujące się często na progu nieświadomości”⁵⁶² oraz tendencje jednostki do postrzegania, wartościowania, odczuwania i reagowania na rzeczywistość społeczną. Ziółkowski wyróżnia trzy dychotomiczne orientacje życiowe: indywidualistyczna vs kolektywistyczna; produktywna vs receptywno-rozszczeniowa oraz podmiotowa vs na podporządkowanie.

Longitudinalne badania nad orientacjami życiowymi młodzieży w latach 80. prowadziła Teresa Hejnicka-Bezwińska⁵⁶³. W analizie zastosowała model „Drogi życia” Charlesa Morrisa⁵⁶⁴.

---

⁵⁶¹ *Op. cit.*, s. 139.

⁵⁶² Ziółkowski M., [1990], *Orientacje indywidualne a system społeczny*, (w:) J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski, (red.), *Orientacje społeczne jako element mentalności*, Poznań, Wyd. Nakom, s. 57.

⁵⁶³ Hejnicka-Bezwińska T., [1991], *Orientacje życiowe młodzieży*, Bydgoszcz, Wyd. WSP, ss. 48-51.

⁵⁶⁴ Morris Ch., [1956], *Varieties of Human Value*, Chicago.

Tabela 27. Modele życia.

ORIENTACJA	CECHY TYPOWE DLA JEDNOSTEK O TEJ ORIENTACJI
ALLOCENTRYCZNA	wrażliwość, gotowość pomocy konkretnym ludziom.
HEDONISTYCZNA	akceptacja świata <i>tu i teraz</i> , maksymalizowanie przyjemności i unikanie przykrości.
KONFORMISTYCZNA	kierowanie się „egoistycznym kompromisem”.
MINIMALISTYCZNA	beztroskie cieszenie się życiem i egocentrycznie dążenie do zaspokojenia swoich potrzeb.
PERFEKCJONISTYCZNA	nastawienie na wypełnianie ról i osiągnięcie sukcesu.
PRESTIŻOWA	porównywanie swego stanu posiadania z tym, co mają inni.
RYWALIZACYJNA	dążenie do perfekcji przez porównywanie się z innymi we wszystkich możliwych aspektach życia.
SOCJOCENTRYCZNA	zaangażowanie społeczne, nastawienie prospołeczne.
NA STAŁĄ PRACĘ	traktowanie stałej pracy jako wartości samej w sobie.
NA WYCOFANIE	poszukiwanie spokoju wewnętrznego.

Źródło: oprac. własne na podst. typologii T. Hejnickiej-Bezwińskiej, *op. cit.*

Modele życia opisane przez Hejnicką-Bezwińską wykorzystała Magdalena Piorunek⁵⁶⁵ konstruując trzy syndronomiczne typy orientacji. . Jeden był typem orientacji zależnej, a dwa wskazywały orientację podmiotową – prospołeczną albo egoistyczną.

Tabela 28. Orientacje życiowe młodzieży.

ORIENTACJA	CHARAKTERYSTYKA ORIENTACJI
PROSPOŁECZNA	koncentracja na pracy, wypełnianie ról społecznych, pomoc innym
EGOISTYCZNA	minimalistyczne aspiracje, nastawienie rywalizacyjne, mierzenie prestiżu ilością dóbr materialnych
PRZYSTOSOWAWCZA	poszukiwanie kompromisu, maksymalizacja przyjemności i unikanie kar przez posłuszeństwo

Źródło: opracowanie własne na podst. M. Piorunek, *op. cit.*, s. 18.

Porównanie typologii: Hejnickiej-Bezwińskiej, Ziółkowskiego i Piorunek wg kryterium wartości dominujących w danej orientacji, przedstawia tab. 29. Z porównania wynika, iż jednostki zorientowane na podmiotowość są aktywne, poszukują możliwości realizacji własnych celów i wykorzystują pojawiające się szanse życiowe, natomiast jednostki zorientowane na dostosowanie są pasywne, czekają na wydarzenia lub „zrządzenie losu”.

⁵⁶⁵ Piorunek M., (red.), [2004], *Młodzież w świecie współczesnym. Z badań orientacji biograficznych młodych okresu transformacji*, Poznań, Wyd. Rys, s. 18, por. T. Hejnicka-Bezwińska, [1997], *Orientacje życiowe młodzieży*, Bydgoszcz, Wyd. WSP, ss. 98-99, 166.

Tabela 29. Wartości dominujące jako atrybuty orientacji życiowych.

ORIENTACJA	NA PODMIOTOWOŚĆ	NA DOSTOSOWANIE
INDYWIDUALISTYCZNA	– samorealizacja, niezależność – kwalifikacje, praca, status – dobrobyt materialny, prestiż	– praca i obowiązki – brak stałych obowiązków – bezpieczeństwo socjalne
PROSPOŁECZNA	– przynależność do grupy – uznanie społeczne – przydatność społeczna	– wypełnianie ról – praca – konsumpcja

Źródło: opracowanie własne.

Wykorzystanie przedstawionych typologii w interpretacji materiału empirycznego z moich badań utrudniał nieco fakt umiejscowienia ich w latach 80. Współcześnie, niektóre określenia zmieniły w życiu społecznym swe zabarwienie aksjologiczne. Np. ukierunkowanie na pracę jako stały etat, może oznaczać postawę minimalistyczną wobec ponowoczesnego podejścia do pracy jako możliwości rozwoju osobowego i oznaki statusu. Orientacja perfekcjonistyczna kojarzy się bardziej z umiejętnością korzystania ze swoich zasobów niż z wypełnianiem stereotypowych ról. Połączenie tych typologii nastroczało też trudności wynikające z sytuowania modeli życia jako zorientowanych albo-albo. Np. model hedonistyczny i prestiżowy mogą być zorientowane i na podmiotowość i na zależność. Hedonizm to, postawa życiowa oparta na doktrynie etycznej uznającej rozkosz bądź unikanie przykrości za najwyższe lub jedyne dobro i cel życia⁵⁶⁶. Taka postawa znajduje pewne odzwierciedlenie w stylu życia *wellness*⁵⁶⁷ zobowiązującym do wielowymiarowego dbania o siebie i, w tym rozumieniu jest to orientacja na podmiotowość. Ale *wellness* i *techniki siebie* mogą także, co odnotowują badania⁵⁶⁸, prowadzić do uzależnień fizycznych i psychicznych jednostki, czego wyrazem bywa postawa narcystyczna. Prestiż⁵⁶⁹ oznacza poważanie i szacunek, jakim ktoś cieszy się w swoim otoczeniu. Zdobywaniu prestiżowej pozycji społecznej towarzyszy aktywność jednostki w gromadzeniu dóbr czyli

⁵⁶⁶ Bralczyk J., (red.), [2005], *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów*, Warszawa, WN PWN, s. 226.

⁵⁶⁷ Zob.: fragment o stylu życia, s. 210.

⁵⁶⁸ Zagadnienie *wellness* opisałam we fragmencie o stylu życia, a *techniki siebie* we fragmencie o kulturze indywidualizmu.

⁵⁶⁹ Bralczyk J., *op. cit.*, s. 633.

orientacja podmiotowa. Jednak w sytuacji, gdy posiadanie dóbr stanowi cel sam w sobie i jednostka podporządkowuje mu organizację własnego życia oznacza to orientację zależną. Potrzeba prestiżu wiąże się z orientacją indywidualistyczną, jednak bez porównania z innymi, nie miałaby racji bytu. Poza tym, pomnażając majątek własny jednostka może czynić to dla rozwoju społeczności (miejsca pracy), zatem, może być zorientowana prospołecznie. Mimo tych wątpliwości, typologie orientacji życiowych: Ziółkowskiego, Hejnickiej-Bezwińskiej, Piorunek i Bolen⁵⁷⁰ – po zmianach terminologicznych – wykorzystałam w konstruowaniu własnej typologii orientacji socjo-biograficznych, zastosowanej w interpretacji materiału empirycznego (tab. 30).

Tabela 30. Typologia orientacji socjo-biograficznych.

ORIENTACJA	PODMIOTOWA NA EMANCYPACJĘ	ZALEŻNA NA STABILIZACJĘ
WYMIAR INDYWIDUALNY na siebie jako osobę lub na siebie jako znaczącą inną	PODMIOTOWA INDYWIDUALNA <i>Być sobą</i> „ja” w centrum uwagi dobro własne jest najważniejsze	ZALEŻNA INDYWIDUALNA <i>Być kimś</i> „ja” w rolach dobro własne zależy od innych
WYMIAR ELASTYCZNY na współistnienie, współdziałanie, współpracę	PODMIOTOWA WSPÓLZALEŻNA <i>Być sobą będąc z kimś albo dla kogoś</i> „ja” relacyjne rozwój jest procesem ⁵⁷¹ , ważne jest dobro wspólne	
WYMIAR PROSPOŁECZNY na bezpieczeństwo emocjonalne i/lub socjalne własne i/lub znaczących innych	PODMIOTOWA PROSPOŁECZNA <i>Być z kimś</i> „ja” ustabilizowane dobro własne wymaga interakcji	ZALEŻNA PROSPOŁECZNA <i>Być dla kogoś</i> „ja” afirmatywne dobro własne oznacza dobro innych
	NIEOKREŚLONA Poszukiwanie siebie i swego miejsca w życiu brak określonych celów i priorytetów życiowych	

Źródło: opracowanie własne.

⁵⁷⁰ Zob. fragment o tożsamości kobiety, ss. 158-160.

⁵⁷¹ Rogers C. R., [2002], *Sposób bycia*, (tłum.), M. Karpiński, Poznań, Wyd. Rebis.

Typologia orientacji socjo-biograficznych zamyka rozdział przedstawiający jednostkę jako indywiduum oraz powiązane z tym zagadnienia tożsamości i przebiegu życia. W następnym, szóstym rozdziale, opisuję jednostkę w kulturze indywidualizmu, wpływ procesów indywidualizacji na jakość życia, zagadnienie wolności wyboru oraz ponowoczesne style życia.

Rozdział 6.

Jednostka w kulturze indywidualizmu

Poznanie jednostki staje się możliwe dzięki zrozumieniu jej potrzeb i oczekiwań wynikających z jej indywidualnej konstytucji i uwarunkowań kulturowo społecznych. Zatem odczytanie i opis dokonywanych przez nią wyborów, co stanowi przedmiot rozprawy, wymaga określenia jej usytuowania w kulturze. Rozwinę to zagadnienie po uprzednim odniesieniu się do samego pojęcia „kultura” oraz kluczowego dla współczesnej kultury pojęcia „indywidualizmu”.

Sposób rozumienia kultury

Od ukazania się, w 1871 roku, definicji Edwarda Burnetta Tylora opartej na antropologicznej idei kultury⁵⁷² pojęcie to ulegało ciągłym przekształceniom. Zmiana konfiguracji odbywała się jednak w ramach względnie stałego zestawu elementów, których pozycja zależała od aktualnie dominującego paradygmatu w naukach humanistycznych i/lub społecznych⁵⁷³. W roku 1952 Alfred Louis Kroeber i Clyde Kluckhohn, ogłosili definicję kultury, która brzmiała: „kultura składa się z wzorów jawnych i ukrytych, z zachowań wyuczonych i przekazywanych poprzez symbole, tworzących specyficzny dorobek grup ludzkich oraz z wytworów tych zachowań. Rdzeń kultury stanowią tradycyjne, tzn. wyrosłe i wyselekcjonowane w procesie historycznym, idee oraz przywiązane do nich wartości. Systemy kulturowe mogą być uważane albo za produkty ludzkiego działania, albo za warunki dalszej działalności ludzkiej”⁵⁷⁴. Tak rozumianą kulturę w języku nowoczesności przyjąłam za punkt wyjścia uznając, iż dookreślenie tego

---

⁵⁷² Tylor E.B., [1896-98], *Cywilizacja pierwotna*, Warszawa, t.1, s. 15, (za:) Kuper A., [2005], *Kultura. Model antropologiczny*, (tłum.), I. Kołbon, Wyd. UJ, s. 49.

⁵⁷³ W sferze zainteresowań badaczy kultury znajdują się: idee i wartości, moralność i wierzenia, tradycje i zwyczaje, cele życiowe i motywacje, zachowania i nawyki, normy i role społeczne, wzory kulturowe jawne i ukryte, sposoby myślenia i orientacje, symbole i sztuka, wytwory materialne i instytucje.

⁵⁷⁴ Kroeber A.L., Kluckhohn C., [1952], *Culture: a Critical of Concepts and Definitions*, Cambridge, Mass, s. 181.

pojęcia w dobie ponowoczesnej jest prawie niemożliwe, wobec tempa dokonywania się zmian w obrębie jego zakresu znaczeniowego. Potwierdzają to liczne publikacje, w których pojęcie kultury używane jest do opisanego powszechnych zjawisk życia codziennego⁵⁷⁵. Ukierunkowanie zmiany zakresu pojęcia kultura w stronę teorii tożsamości i polityki różnicy spowodowało zamieszanie wśród teoretyków i badaczy próbujących ulokować własne dokonania i plany badawcze w nowej rzeczywistości⁵⁷⁶. Jak pokazała pierwsza dekada XXI wieku, rozpoczęty przez postmodernizm demontaż pojęcia kultura i jego pauperyzacja zdaje się w wyniku globalizacji utrzymywać, co wg Adama Kuper'a oznaczać może, iż: „cały świat borykać się będzie z tymi samymi trudnościami”⁵⁷⁷ co kultura zachodnia. Wojciech Burszta stwierdza, iż: „słowo *kultura* stało się obecnie metapojęciem używanym w przestrzeni społecznego dyskursu. [...] niezbywalnym składnikiem słownika reklamy, biznesu, polityki [...] globalnych organizacji. Słowo kultura [...] zdaje się niemal wszystko wyjaśniać”⁵⁷⁸.

O wpływie kultury na życie kobiety pisałam już wcześniej, a do znaczenia pojęcia kultury we współczesności powrócę jeszcze w opisie stylu życia.

Indywidualizm jako kluczowe pojęcie we współczesnej kulturze

Indywidualizm jest jednym z tych pojęć teoretycznych, których określenie wymaga porównawczego odwołania do badań różnych dyscyplin naukowych. W socjologii pojęcie indywidualizmu występuje w odniesieniu do dwóch poziomów: na poziomie makro – dotyczy wpływów w systemie społecznym; a na poziomie mikro – dotyczy doświadczeń indywidualnego podmiotu i obejmuje wartości, przekonania oraz postawy jednostek⁵⁷⁹. Na początku XXI

---

⁵⁷⁵ Inglis F., [2007], *Kultura*, (tłum.), M. Stolarska, Warszawa, Wyd. Sic, ss. 9, 176.

⁵⁷⁶ Łotman J., [2008], *Kultura i eksplozja*, (tłum.), B. Żyłko, Warszawa, Wyd. PIW; por. Clifford J., [2000], *Kłopoty z kulturą*, (tłum. zb.), Warszawa, Wyd. KR; zob. też: A. Jawłowska, (red.), [1996], *Różnica i różnorodność. O kulturze ponowoczesnej – szkice krytyczne*, Poznań, Wyd. Humaniora.

⁵⁷⁷ Kuper A., *op. cit.*, s. 200.

⁵⁷⁸ Burszta W., [2008], *Świat jako więzienie kultury. Pomyślenia*, Warszawa, Wyd. PIW, s. 26.

⁵⁷⁹ Boksański Z., [2007], *Indywidualizm a zmiana społeczna. Polacy wobec nowoczesności – raport z badań*, Warszawa, Wyd. WN PWN, s. 146.

wieku zagadnienia te interesowały filozofów, socjologów, neurobiologów, psychologów i pedagogów. W Polsce opisywali je, m.in. Zbigniew Bokszański, Małgorzata Jacyno, Marta Olcoń-Kubicka, Kazimierz Obuchowski, Magdalena Środa. Stanowiska prezentowane w ich pracach stanowiły dla mnie podstawę rozumienia pojęcia indywidualizmu. Zawartą w nich wiedzę wykorzystałam również do opisu i interpretacji doświadczeń uczestniczek badania.

Według Magdaleny Środy dokładny moment powstania indywidualizmu jako teorii jest trudny do określenia – „indywidualizm rozumiany jako teoria jest ogołocony z <mitu początku> i można kojarzyć go z wieloma teoriami. [...] indywiduizm rozumiany jako rodzaj postawy nie ma ścisłej genealogii: jednostka <wyłaniała się> przez wieki, na różne sposoby borykając się ze swoją tożsamością i potrzebą niezależności”⁵⁸⁰. Wieloznaczność i rozmyty zakres pojęcia indywidualizmu sprawia, że współcześnie można do niego dołączyć „każdą z możliwych etykietek”⁵⁸¹, zwłaszcza iż – uważa ta autorka – część znaczeń została ukształtowana w przeszłości, na płaszczyźnie opozycji indywiduizm-kolektywizm, które dzisiaj rozumiane są inaczej. Bokszański stwierdza, że wielość koncepcji i określeń wynika ze sposobu, w jaki podchodzi się do swoistości pojęcia indywiduizmu późnej nowoczesności i podaje na to przykłady: John Dewey opisał indywiduizm w 7 różnych znaczeniach⁵⁸², a Steven Lukes aż w 11⁵⁸³. Sam Bokszański, w nawiązaniu do analizy przeprowadzonej przez Flavię Kippele⁵⁸⁴, scharakteryzował dwanaście wymiarów indywiduizmu⁵⁸⁵. Zakres znaczeniowy dwóch z nich: indywiduizm jako emancypacja oraz

---

⁵⁸⁰ Środa M., [2003], *op. cit.*, s. 19.

⁵⁸¹ *Op. cit.*, s. 26.

⁵⁸² Dewey J., [1999], *Individualism Old and New*, Prometheus Books, Amherst-NY, (za:), Bokszański Z., [2007], *op. cit.*, s. 54.

⁵⁸³ Lukes S., Types of Individualism, (w:) *Dictionary of the History of Ideas*, <http://etext.virginia.edu>, ost. wiz. 5.11.2010 r.

⁵⁸⁴ Analiza objęła koncepcje indywiduizmu w pracach: Karola Marksa, Ferdynanda Tönniesa, Georga Simmla, Emila Durkheima, Maxa Webera i Norberta Eliasa, (w:) Kippele F., [1998], *Was heisst Individualisierung*, Opladen, Westdeutscher Verlag, (za:), Bokszański Z., *op. cit.*, s. 76.

⁵⁸⁵ Bokszański Z., *op. cit.*, ss. 77-79.

indywidualizm jako autonomia mieści się w pojęciu „indywidualizmu humanistycznego”, który w opinii Kazimierza Obuchowskiego jest pożądanym modelem orientacji życiowej współczesnego człowieka. Jednostka skazana na ciągły wybór zmuszona jest tworzyć własne przesłanki wartościowania i dokonywać samodzielnych analiz, co czyni ją wolną „zarówno w czynieniu dobra, jak i zła”⁵⁸⁶. Autor ten, wyróżnia trzy wersje indywiduizmu:

- indywiduizm biologiczny jako naturalny protest przeciw skrępowaniu jednostki ludzkiej przez kulturę;
- indywiduizm humanistyczny jako postulat doskonalenia siebie – projekt autonomicznej, twórczej, szczęśliwej jednostki;
- indywiduizm socjalny opierający się na koncepcji Alfreda Adlera, która zakłada, iż: „indywiduistycznie zorientowana jednostka tylko wówczas może uzyskać stawiane sobie cele i czerpać z nich satysfakcję, gdy kieruje się interesem społecznym”⁵⁸⁷. Jako kluczowe pojęcie w rozprawie przyjął „indywiduizm humanistyczny”, znaczeniowo zbliżony do „ekspresyjnego indywiduizmu samorealizacji”⁵⁸⁸. Bez bliższego omawiania historii trzeba jednak zaznaczyć dwa przełomowe momenty w rozwoju indywiduizmu. Jednym było „odczarowanie świata” opisane przez Maxa Webera czyli zamiana porządku religijnego na racjonalny i wynikające z tego przewartościowanie w sferze znaczeń, a drugim, proces „kulturalizacji różnic społecznych”, który ponowoczesną potrzebę/konieczność nieustannych wyborów tożsamościowych i kulturowych⁵⁸⁹ określił jako sposób doświadczania siebie. Podczas drugiego przełomu, który wywołało powstanie wielkomiejskiego społeczeństwa masowego i postmodernizm, procesy

---

⁵⁸⁶ Obuchowski K., [2000], *op. cit.*, s. 21; zob. też: Bauman Z., [2006], *Płynna nowoczesność*, (tłum.), T. Kunz, Kraków, Wyd. Literackie, s. 50.

⁵⁸⁷ Obuchowski K., [1990], *Kolektywizm-Indywiduizm-Ideologizm*, (w:) J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski, (red.), *op. cit.*, ss. 116-117.

⁵⁸⁸ Tego określenia używają, np. Charles Taylor i Magdalena Środa.

⁵⁸⁹ Jacyno M., *op. cit.*, ss. 19-30, 78.

uspołecznienia zostały przekształcone na nowo. Dotychczasowe wspólnoty kategoryjne⁵⁹⁰ oparte na współzależności i podobieństwie, straciły swój trwały charakter. Tradycyjne zobowiązania są wypierane, a przynależność można zmieniać i wybierać stosownie do potrzeb, konieczności życiowej lub mody. Nowe rodzaje interakcji i nowe formy relacji sprawiają, że dzisiaj trudno rozpoznać, do jakiej grupy społecznej, zawodowej (lub innej) należy spotkana osoba, jeśli ona sama tego nie ujawni.

Mimo swej płynności i wieloznaczności, a być może właśnie z tego powodu, pojęcie indywidualizmu zostało włączone do zasobów pojęciowych różnych dyscyplin nauki. Kaufmann uważa nawet, że takie płynne pojęcia są jak najbardziej użyteczne w postępowaniu naukowym: „to one otwierają najbardziej nieoczekiwane drogi, zanim nie przyjdzie czas na precyzyjne definicje i na stabilizację”⁵⁹¹. Przeciwnie opinie wyrażają, Wolfgang Jagodziński i Markus Klein⁵⁹².

Przykładem stałego zainteresowania badaczy pojęciem indywidualizmu są „Światowe Badania Systemu Wartości” – WVS⁵⁹³ prowadzone od 1981 roku, pod patronatem Ronalda Ingleharta w większości krajów świata. Wnioski z tych badań wskazują na stopniowe odchodzenie w społeczeństwach zachodnich od wartości materialistycznych na rzecz poczucia niezależności, samorealizacji, autoekspresji, jakości życia i zadowolenia z niego⁵⁹⁴. W Europie porównawczymi badaniami kultur narodowych zajmuje się m.in. Geert Hofstede, który zauważył, że indywidualizm: „właściwy jest

---

⁵⁹⁰ Pojęcie „wspólnoty kategoryjne” wprowadziła Maria Jarymowicz, (w:) M. Jarymowicz, (red.), [1994], *Poza egocentryczną perspektywę widzenia siebie i świata*, Warszawa, Wyd. ISP PAN, ss. 191-212.

⁵⁹¹ Kaufmann J.C., *op. cit.*, s. 87.

⁵⁹² Zdaniem tych badaczy, wieloznaczność pojęcia uzasadnia wątpliwości: „czy opisywane zjawiska zostały istotnie wywołane przez tendencje indywidualistyczne”. Sugerują oni posługiwanie się w badaniach innymi pojęciami o ustalonych już znaczeniach, np. pojęciem „struktury sposobności”, które odpowiedzialne są, ich zdaniem, za zmiany postaw jednostek i ich style życia, (w:) Jagodziński W., Klein M., [1988], *Individualisierungskonzepte aus individualistischer Perspektive. Ein erster Versuch, In das Dickicht der Individualisierungskonzepte einzudringen*, (w:) J. Friedrichs, (red.), *Die Individualisierungs-These*, Opladen, Leske Budrich, s. 13, (za:) Bokszański Z., [2007] *op. cit.*, s. 73.

⁵⁹³ Inglehart R., Norris P., [2009], *Wzbierająca fala*, (tłum.), B. Hellmann, Warszawa, Wyd. PIW, ss. 35-37.

⁵⁹⁴ Jasińska-Kania A., [2004], *Przekształcenia moralności w Polsce i w Europie*, (w:) M. Marody, (red.), *Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku*, Warszawa, Wyd. Scholar, ss. 408-410.

społeczeństwom, w których więzi między jednostkami są luźne i każdy ma na uwadze głównie siebie i swoją najbliższą rodzinę⁵⁹⁵. Zróżnicowanie stopnia indywidualizmu wiąże się z czynnikami historycznymi i ekonomicznymi, zaś jednym z jego wyznaczników okazuje się być szerokość geograficzna, a dokładniej odległość danego kraju od równika. Kraje o zimnym i umiarkowanym klimacie zdają się charakteryzować wyższym stopniem indywidualizmu⁵⁹⁶.

Polskie badania socjologiczne nad indywidualizmem w pierwszych latach transformacji bazowały, zdaniem Bokszańskiego, na pojęciu indywidualizmu pierwszej nowoczesności z jego konstytutywną opozycją indywidualizm-kolektywizm⁵⁹⁷. Przykład stanowią badania Henryka Domańskiego i Aleksandry Dukaczewskiej⁵⁹⁸ oraz Marka Ziółkowskiego i Jadwigi Koralewicz⁵⁹⁹. Inaczej natomiast realizowany był projekt, „Polacy wobec nowoczesności”⁶⁰⁰, którym kierował Bokszański. Celem badania była ocena stopnia zaawansowania społeczeństwa polskiego w procesie indywidualizacji. Stwierdzono, iż społeczeństwo polskie charakteryzuje się dużo większym poziomem homogeniczności ocen w odniesieniu do badanych problemów niż inne kraje europejskie.

---

⁵⁹⁵ Hofstede G., Hofstede G.J., [2007], *Kultury i organizacje*, (tłum.), M. Durska, Warszawa, Wyd. PWE, ss. 88.

⁵⁹⁶ *Op. cit.*, s. 124.

⁵⁹⁷ Bokszański Z., [2007], *op. cit.*, ss. 47-48.

⁵⁹⁸ Domański H., Dukaczewska A., [1997], Samodzielność i chęć polegania na sobie, (w:) H. Domański, A. Rychard A., (red.), *Elementy nowego ładu*, Warszawa, IFiS PAN, por. Domański H., Dukaczewska A., [1994], Orientacje indywidualistyczne w Polsce, (w:) „*Kultura i Społeczeństwo*”, nr 4.

⁵⁹⁹ Koralewicz J., Ziółkowski M., [2003], *Mentalność Polaków. Sposoby myślenia o polityce, gospodarce i życiu społecznym 1988-2000*, Warszawa, Wyd. Scholar, s. 27.

⁶⁰⁰ Do porównania wyników uzyskanych w Polsce z wynikami w wybranych krajach, (Francja, Hiszpania, Holandia, Niemcy i Węgry), wykorzystano dane (N=28.000), które pochodziły z badań Europejskiego Sondażu Społecznego w latach: 1990, 1996 i 2000. Przeprowadzona na tej podstawie analiza postaw i poglądów Polaków wskazała ograniczony poziom ich indywidualizmu, mimo „szybko następującej indywidualizacji opinii” w kwestiach społecznych, (w:) Bokszański Z., *op. cit.*, ss. 90-130.

Wybrane aspekty procesów indywidualizacji

W centrum dyskursu współczesnej socjologii znajdują się charakterystyczne dla kultury indywidualizmu, procesy indywidualizacji⁶⁰¹, które prowadzą do nowego sposobu uspołeczniania jednostki. Filozofowie i socjologowie upatrują źródeł indywidualizacji w projekcie oświeceniowym, który wytworzył liberalną formę indywidualizmu nadając jednostce niezbywalne prawa. Przejście od pierwszej do drugiej nowoczesności było konsekwencją radykalizacji procesów modernizacyjnych, w wyniku których indywidualizacja się zintensyfikowała⁶⁰². Według Ulricha Becka: „indywidualizacja jest koncepcją, która opisuje strukturalną, socjologiczną transformację instytucji społecznych i form relacji jednostki ze społeczeństwem”⁶⁰³, to fakt strukturalny – twierdzi Beck – narzucony ludziom przez system, niezależnie od ich woli. Indywidualizacja oznacza, że biografia człowieka, wyzwolona z zastanych stosunków, otwarta i uzależniona od własnych decyzji, zostaje przekazana jednostce jako zadanie do realizacji. „Indywidualizacja – wg Sławomira Krzychały – to ciągła interakcja, negocjacje, oddziaływanie, poszukiwanie i tworzenie przynależności, odniesień i identyfikacji”⁶⁰⁴. Kwestie dotąd oczywiste, jak tradycyjna rodzina, podlegają dyskusji i negocjowaniu, są podważane, a nawet odrzucane. Indywidualizacja nie oznacza czystej szansy albo czystego zagrożenia, lecz czyste ryzyko – mieszaną możliwość i niepewności.

---

⁶⁰¹ Procesy indywidualizacji poprzez zmianę relacji między jednostką a otoczeniem społecznym, przyczyniły się do powstania wielkomiejskiego społeczeństwa masowego i nowego stylu życia, który charakteryzuje się rozluźnieniem więzi i nowymi sieci relacji, często anonimowych. Kiedy ustąpiły warunki „solidarności mechanicznej” wszystko staje się możliwe, bo wszystko zależy od wyboru jednostki – miejsce zamieszkania, zawód, sposób bycia, grupy odniesienia, a nawet znaczący bliscy, por. Olcoń-Kubicka M., *op. cit.*, s. 16.

⁶⁰² Beck U., Bonss W., Lau Ch., [2003], *The Theory of reflexive modernization. Problematic, hypotheses and research programme*, (w:) *“Theory, Culture and Society”*, vol. 20 (2), s. 8, (za:) Olcoń-Kubicka M., *op. cit.*, s. 26.

⁶⁰³ Beck U., Beck-Gernsheim E., [2002], *Individualization, Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*, London: Sage, s. 202, (za:) Boksański Z., *op. cit.*, s. 66.

⁶⁰⁴ Krzychała S., [2007a], *op. cit.*, s. 92. W opisie Krzychały logika indywidualizacji nie polega na racjonalności, autonomii i jednoznaczności decyzji, ale na ambiwalencji, niepewności i wieloznaczności, z którymi trzeba się mierzyć niemal każdego dnia. Strukturalna i doktrynalna indywidualizacja powoduje, że jednostka w coraz większym stopniu kieruje się ku sobie, ciągle analizując swoją kondycję duchową, stany emocjonalne oraz aktualną sytuację życiową.

Wpływy procesu indywidualizacji, badane przez psychologów w odniesieniu do jednostki, a przez socjologów w odniesieniu do społeczeństwa, budzą nie tylko zainteresowanie, ale i niepokój. Stanowiska zajmowane w tym dyskursie można grupować wg różnych kryteriów. Za kryterium porządkowania podejść w tab. 31, przyjąłam nastawienie wybranych autorów do procesów indywidualizacji.

Tabela 31. Wybrane podejścia do indywidualizacji w dwóch okresach nowoczesności.

INDYWIDUALIZACJA	NEGATYWNE	POZYTYWNE	AMBIWALENTNE
NOWOCZESNOŚĆ	Max Weber Theodor W. Adorno	Émile Durkheim Talcott Parsons	Georg Simmel Norbert Elias
PONOWOCZESNOŚĆ	Michel Foucault <i>Daniel Bell</i> <i>Ernest van den Haag</i> <i>Christopher Lash</i> <i>Richard Sennett</i> <i>Charles Taylor</i> <i>Małgorzata Jacyno</i>	Niklas Luhmann <i>Manuel Castells</i> <i>Anthony Giddens</i> <i>Michel Maffesoli</i> <i>Alvin Toffler</i> <i>Mirosława Marody</i> <i>Magdalena Środa</i>	Ulrich Beck <i>Zygmunt Bauman</i> <i>Peter L. Berger</i> <i>Ralph Dahrendorf</i> <i>Thomas Luckmann</i> <i>Zbigniew Bokszański</i>

Źródło: oprac. własne, na podst. Markusa Schroera⁶⁰⁵. Propozycje autora tabelki uzupełniłam własnymi, które wpisałam kursywą.

Badacze podkreślający pozytywne strony kultury indywidualizmu uważają jej rozwój za warunek postępu modernizacji i wzrostu autonomii człowieka stawianego wobec konieczności podejmowania samodzielnych decyzji⁶⁰⁶. Ich zdaniem, utrata poczucia sensu egzystencji i osamotnienie może oddziaływać motywacyjnie. Jednostki zagrożone perspektywą życia w klatce,

⁶⁰⁵ Schroer M., [2000], Negative, positive und ambivalente Individualisierung - erwartbare und überraschende Allianzen, (w:) T. Kron (red.) *Individualisierung und soziologische Theorie*, Opladen, ss.13-42, (za:) Krzychała S., [2007a], *op. cit.*, s. 87.

⁶⁰⁶ Zdaniem Manuela Castellsa: „Internet może przyczynić się do rozszerzenia więzów społecznych”, ułatwiając łączenie się jednostek, (w:) Castells M., [2007], *Spoleczeństwo sieci*, (tłum.) S. Szymański, WN PWN, s. 364. Potwierdzają to również opinie innych badaczy. Michel Maffesoli twierdzi, iż: „jesteśmy świadkami prawdziwego ponownego zaczarowywania świata, solidarności wynikającej z podzielanego sentymentu stopniowego zastępowania zracjonalizowanego społeczeństwa przez życie społeczne o dominancie empatycznej”, (w:) Maffesoli M., [2008], *Czas plemion*, [tłum.] M. Bucholc, Warszawa WN PWN, ss. 60, 35. Zdaniem Maurice’a Gaucheta, Giddensowskie czyste relacje wzmacniane są przez portale społecznościowe, na których interakcja dokonuje się w bezpiecznej odległości bez opuszczania własnego pokoju, własnego komputera i własnego bloga, (w:) Gauchet M., [2002], *Nowy wiek osobowości. Próba psychologii współczesnej*, (w:) „*Res Publica Nowa*”, nr 12, ss. 40-51. W ocenie Mirosławy Marody i Anny Giza-Poleszczuk, dzięki rozwijającym się technologiom komunikacyjno-informacyjnym, nowe odmiany wspólnot zawiązanych w sieci odgrywają w życiu ich użytkowników „rolę naturalnego środowiska”, (w:) Marody M., Giza-Poleszczuk A., [2004], *Przemiany więzi społecznych. Zarys teorii zmiany społecznej*, Warszawa, WN Scholar, s. 314.

z zamkami zatrzaszczającymi się automatycznie, sięgają po awaryjne systemy bezpieczeństwa i zaczynają poszukiwać nowych więzi, a nawet podejmują wysiłek budowania nowych wspólnot. Wielu socjologów i psychologów zauważa, iż współczesna jednostka straciła punkty orientacji i wsparcia w zamian za pozornie nieograniczoną wolność wyboru⁶⁰⁷.

Michel Foucault⁶⁰⁸ mówi o dwóch aspektach indywidualizacji. Jednym jest indywidualizacja zstępująca dokonująca się poprzez klasyfikację jednostek w opisach demograficznych kontrolujących populację. Szczegółowe pozycje informujące o brakach jednostki wymagają budowania doświadczenia „przez odchylenia od normy”⁶⁰⁹. W kulturze indywidualizmu lepiej być napiętnowanym niż niedostrzeżonym. Uznanie wykluczonych za część kosmicznego porządku sprawia, że jednostka poszukująca pełni życia stara się doświadczyć Innego w sobie. Piętno, mimo iż jest świadectwem opresji pełni tu funkcję naznaczenia. Drugi aspekt indywidualizacji w ujęciu Foucaulta polega na odwróceniu porządku rzeczy – jednostka nie tworzy siebie, ale jest tworzona. Proces ten nadzoruje dyskurs terapeutyczny, który zdaniem autora, odpowiedzialny jest za „ujarzmianie jednostki” przez dostarczanie określonych wzorów służących samorealizacji i poszukiwaniu

---

⁶⁰⁷ Np. Ernest van den Haag opisując zjawisko *deindywidualizacji* zwraca uwagę, że prestiż aktorstwa opanował świat jednostek od najmłodszych lat. Chęć bycia osobą interesującą jest tak dojmująca, że jednostka kupuje sobie gotową indywidualność u ekspertów – sięga do odpowiedniej broszury, zapisuje się na właściwy kurs, zamawia z katalogów rzeczy przygotowane „specjalnie dla niej” lub odwiedza miejsca „wybrane dla niej” przez biura podróży. Zdaniem tego autora, wykluczające się potrzeby bycia indywidualnością oraz bycia ciągle kimś innym i nowym, prowadzą do osobowości neurotycznej, (w:) Haag E., [2002], *Szczęścia i nieszczęścia nie umiemy mierzyć*, (w:) Cz. Miłosz (tłum.), *Kultura masowa*, Wyd. Literackie, ss. 64-118; Scott Lash uważa, iż kultura terapeutyczna w sposób zakamuflowany obniża aspiracje jednostki. Poprzez promocję pozytywnego myślenia utrwała w niej przekonanie, że uniknie negatywnych doświadczeń, dlatego tylko, że do własnego rozwoju ich nie potrzebuje, (w:) Lash S., [1994], *Reflexivity and its Double: Structure, Aesthetics, Community*, (w:) U. Beck, A. Giddens, S. Lash, (red.), *Reflexive Modernization, Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Chicago: Stanford University Press; Craig Calhoun przypisuje kulturze indywidualizmu charakter wręcz represyjny. Twierdzi on, iż *techniki siebie* skłaniając jednostkę do określonego doświadczenia siebie drenują ją z przeżywanych emocji, na rzecz przeżyć wyobrażanych, (w:) Calhoun C., [1995], *Critical Social Theory, Culture, History and the Challenge of Difference*, Oxford: Blackwell, s. 294; zob. też: Siewiorek R., Nie patrz na jasną stronę życia, bo umrzesz z pragnienia, (w:) „Gazeta Wyborcza”, z d. 11-12 sierpnia 2012 r., ss. 28-29, o tym, że pozytywne myślenie osłabia motywację i powoduje, że osiągamy mniej, niż moglibyśmy.

⁶⁰⁸ Foucault M., [1995], *Historia seksualności*, (tłum.), B. Banasiak, T. Komendant, K. Matuszewski, Warszawa, Wyd. Czytelnik, ss. 22-126, por. Jacyno M., *op. cit.*, s. 209.

⁶⁰⁹ Foucault M., [1998], *Nadzorować i karać: narodziny więzienia*, (tłum.), T. Komendant, Wyd. Aletheia, ss. 186-188, zob. też: Jacyno M., *op. cit.*, ss. 63, 159, 171.

autentyczności. Całe jej doświadczenie wytwarzane jest poprzez „techniki troski o siebie”⁶¹⁰. Dzięki nim maleje znaczenie jurysdykcji, ponieważ kształtując umysł od zewnątrz sprawiają, że jednostka – aby osiągnąć pełnię życia – dobrowolnie dostosowuje się do obowiązujących trendów. Na przykład: czytając poradniki znajduje instrukcje postępowania w życiu seksualnym i zaczyna obserwować swoje odczucia, poszukiwać swoich skłonności, dyspozycji i fantazji po to, by móc nad nimi zapanować. Poddaje swoje zachowanie szczegółowej analizie i interpretacji angażując swą jaźń do wytwarzania w niej obsesji związanych z seksem. Treści rzeczywistości, konstruowanej i manipulowanej w tym dyskursie stają się wiedzą potoczną i poprzez media wpływają na różnorodność stylów życia „kolonizując psyche”⁶¹¹. Zachowania uważane wcześniej za niewłaściwe lub przestępcze zaczynają być klasyfikowane jako świadomie wybrane opcje życiowe. Zdaniem Elliotta wielu autorów zapożyczyło od Foucaulta przekonanie o skuteczności oddziaływania terapeutycznego dyskursu⁶¹² nie bacząc, że konstruował on swoje stanowisko z perspektywy męskiego podmiotu z pominięciem perspektywy kobiety jako Innego.

Zagrożenie, jakie dla rozwoju moralnego jednostki niesie indywidualizacja, podkreślają szczególnie komunitarianie. W opinii Charlesa Taylora, indywidualizm, uparcie dążący do uznania różnicy wprowadza na scenę polityczną postulaty szacunku dla wszystkich i poszanowania dla autonomii czasami po to tylko, aby: „każdy mógł swobodnie rozwijać swoją osobowość w sobie właściwy sposób, jakkolwiek byłby on odrażający dla nas czy dla naszego zmysłu moralności”⁶¹³. Jego zdaniem, paradygmat

---

⁶¹⁰ „Techniki siebie” to – metody stosowane przez jednostkę do rozwijania rozmaitych form relacji z samą sobą. „Za pomocą tych działań jednostka czyni z siebie przedmiot reprezentacji, normalizacji, kontroli”, (za:) Elliott A., *op. cit.*, s. 124.

⁶¹¹ Cohen S., [1987], *Visions of Social Control, Crime, Punishment and Classification*, Cambridge: Polity Press, s. 232.

⁶¹² Elliott A., *op. cit.*, ss. 125-126.

⁶¹³ Taylor Ch., [2001], *Źródła podmiotowości. Narodziny tożsamości nowoczesnej*, (tłum. zb.), T. Gadacz, (red.), Warszawa, WN PWN, s. 265.

oświeceniowo-naturalistyczny, wspierający kulturę indywidualizmu, może prowadzić do aberracji w życiu społecznym, ponieważ sposób zarządzania sobą określa sposoby zarządzania innymi, którzy również lekceważą wymogi moralne i nie uznają trwałych zobowiązań. Taylor sugeruje, że we współczesności ludzie i społeczności częściej powinni zadawać sobie pytanie – *quo vadis?*⁶¹⁴ Zdaniem kolejnego krytyka, Normana Denzina, nie należy podważać faktu, iż pod względem ontologicznym i aksjologicznym wspólnota ma pierwszeństwo przed jednostką. Przypomina on, iż: „spełnienia nie osiąga się nigdy w izolacji, lecz jedynie poprzez więzi społeczne, w epicentrum formacji społecznej”⁶¹⁵. Jako antidotum na indywidualistyczny utylitaryzm Denzin wskazuje, model komunitarianizmu feministycznego⁶¹⁶.

W Polsce, Janusz Mariański zwraca uwagę, że moralne skutki transformacji są niezwykle rzadko przedmiotem badań socjologicznych, mimo iż: „procesy społecznej modernizacji zmieniając instytucje wpływają na przekształcanie orientacji biograficznych jednostek”⁶¹⁷. Sytuacja życiowa jednostki w społeczeństwie, będącym w fazie przejścia od tradycji do ponowoczesności; od społeczeństwa losu do społeczeństwa wyboru, jest – zdaniem tego autora – o wiele trudniejsza niż w społeczeństwie tradycyjnym. Jedni wprowadzili nauczycieli się już „żyć w zróżnicowanych, niekiedy sprzecznych systemach aksjologicznych, w warunkach erupcji zróżnicowanych poglądów, opinii i zachowań, [...] ale wiele osób nie wie, co jest właściwe, a co niewłaściwe”⁶¹⁸ i nie potrafi się odnaleźć w sytuacji

---

⁶¹⁴ *Op. cit.*, ss. 931-932; por. Jacyno M., *op. cit.*, s.184; por. Bokszański Z., *op. cit.*, s. 57.

⁶¹⁵ Denzin N.K., [1997], *Interpretive ethnography: Ethnographic practices for the 21st century*, Thousand Oaks, CA: Sage, (w:), Christians C.G., [2009], *Etyka i polityka w badaniach jakościowych*, (tłum.) P. Pluciński, (w:) N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, (red.), *op. cit.*, s. 228.

⁶¹⁶ *Feministyczny komunitarianizm* – określenie nadane teorii etycznej zakładającej, iż ludzka tożsamość jest konstytuowana przez sferę społeczną. „Rodzimy się w społeczno-kulturowym uniwersum, gdzie wartości, zobowiązania moralne i sensy egzystencjalne są negocjowane dialogicznie”, (w:) *op. cit.* s. 227.

⁶¹⁷ Mariański J., [2004], *Rozpad czy rekonstrukcja wartości moralnych w społeczeństwie polskim*, (w:) A. Rumiński, (red.), *Jakość życia studentów*, Materiały Konferencji w Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Kraków, Wyd. Impuls, s. 36; zob. też: Mariański J., [2012], *Świadomość moralna Polaków w procesie przemian – główne tendencje*, (w:) A. Jawłowska, M. Pawlik, B. Fatyga, (red.), *Style życia wartości obyczajowe. Stare tematy, nowe spojrzenie*, Warszawa, WUW, ss. 100-122.

⁶¹⁸ *Op. cit.*, s. 37.

ciągłego wybierania i decydowania o sobie bez zewnętrznych kryteriów. Również Małgorzata Jacyno, analizując różne odmiany indywidualizmu, zaniepokoiła się zanikaniem moralnego wymiaru poszukiwania sensu życia. Jej zdaniem: „status, *moral free zone* dla zarządzania sobą, sprzyja patologicznym formom egzystencji”⁶¹⁹ co, jak pokazały przytoczone wyżej stanowiska, odnotowują również inni badacze

Oprócz autorów nastawionych do indywidualizacji pozytywnie lub negatywnie są jeszcze tacy, którzy dostrzegają jej ambiwalentny charakter i nieuniknioność takiego kierunku przemian społecznych. Zdaniem Georga Simmla, do indywidualizacji jednostki prowadzą dwie życiowe konieczności: konieczność dostosowania się do potrzeb kształtowanych przez oferty życia w mieście oraz konieczność zachowania własnych cech, aby w ogóle zostać zauważoną i „w rozgwarze wielkiego miasta móc słyszeć samą siebie”⁶²⁰. Wobec nacisków kultury wielkiego miasta, która oferuje wolność polegającą w gruncie rzeczy na zmianie zobowiązań⁶²¹, warunkiem zachowania osobowości jest posiadanie własnych cech, nawet za cenę ich przejawiania. Simmel uznawał proces indywidualizacji za nieodwracalny, chociaż nie każda jednostka zdoła odnaleźć się w nowej rzeczywistości. Z kolei, wg Norberta Eliasa, w każdym społeczeństwie: „indywidualna działalność jednych jest społecznym ograniczeniem innych”⁶²². Zgodnie z tą koncepcją, obszary możliwości i niemożności jednostki ustanawia sieć współzależności, w jaką jest ona uwikłana. Samorealizacja jest efektem uczestniczenia w interakcjach czyli wynika z dorastania w określonym

---

⁶¹⁹ Jacyno M., *op. cit.*, s. 221.

⁶²⁰ Simmel G., [1975], *Socjologia*, (tłum.), M. Łukasiewicz, Warszawa, Wyd. PWN, s. 529.

⁶²¹ Simmel G., [1989], *Philosophie des Geldes*, Frankfurt Am Main, s. 375, (za:), Krzychała S., *op. cit.*, s. 92.

⁶²² Elias N., [2008], *op.cit.*, s. 69.

W prostszych społeczeństwach mniej jest alternatyw, mniej możliwości wyboru, mniejsza wiedza o związkach między zdarzeniami, więc także mniej poczucia utraconych możliwości i szans. W złożonych społeczeństwach etatystycznych samowystarczalność jest obligatoryjna i z tego powodu wybór między wieloma możliwościami jest koniecznością, szybko wchodzi w nawyk kształtując potrzeby i styl życia, mimo ryzyka straty lub przegranej. Życie wymusza ocenę własnych szans i stawianie wymagań na miarę własnych możliwości. Na drodze do samorealizacji trzeba poddawać swoje wybory ciągłej refleksji i być przygotowanym na rezygnację z chwilowego szczęścia, dla osiągnięcia celów długofalowych, (w:) Elias N., *op. cit.*, ss. 152-159.

społeczeństwie ustrukturuowanym w sposób właściwy dla danego etapu rozwoju historycznego⁶²³. Zygmunt Bauman uważa, iż: „czasy ponowoczesne mają być, mogą być lub będą z natury rzeczy <bardziej moralne> [...] gdy słabnie uchwyt odgórnych przymusów i tracą autorytet konwencje, czyny jawią się ludziom, jako kwestie odpowiedzialnego wyboru i, w ostatecznym rachunku, jako sprawy sumienia i moralnej odpowiedzialności”⁶²⁴. Autor ten dostrzega, podobnie jak Obuchowski, iż niemożność zrzucenia odpowiedzialności za własne wybory życiowe na duchowe instancje i społeczne instytucje, stwarza szanse dla moralnego rozwoju jednostki. Utrata legitymizacji kultury do decydowania o tym, jak żyć stawia jednostkę wobec konieczności zrozumienia, kim jest i w jakim kierunku – chce/może/powinna/musi – zmierzać, aby osiągnąć samorealizację. W opinii Mirosławy Marody, indywidualizacja stanowi dla współczesnej socjologii: „swoiste zwięźczenie procesu rozwoju ludzkości”⁶²⁵.

Wszystkie wymienione wyżej dyskursy – pozytywny, negatywny i ambiwalentny – łączy świadomość, iż proces indywidualizacji jest historycznie i społecznie nieunikniony. Różni je natomiast postrzeganie jego konsekwencji dla jednostki, dla społeczeństwa i dla cywilizacji. Ekspresyjny indywidualizm późnej nowoczesności (nazywany często indywidualizmem samorealizacji) charakteryzuje się różnorodnością normatywnych orientacji członków społeczeństwa, relatywizmem w kształtowaniu systemów wartości i orientacji życiowych oraz autonomią rozumianą jako oczywistość kulturowa⁶²⁶. W sytuacji gdy samospełnienie dowodzi autentyczności, rozwijanie własnej indywidualności przestaje być przywilejem i staje się przymusem kulturowym wywołującym nowe podziały na „zbawionych” i „potępionych”⁶²⁷, gdy nie

---

⁶²³ Marody M., [2004], Wstęp (w:) Elias N., *op. cit.*, s. XXXI.

⁶²⁴ Bauman Z., [1994], *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*, Instytut Kultury, Warszawa, ss. 83-84.

⁶²⁵ Marody M., *op. cit.*, s. XXXVII.

⁶²⁶ Boksański Z., *op. cit.*, s. 57.

⁶²⁷ Bauman Z., [1998], *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia*, (tłum.), N. Leśniewski, Warszawa, WN PWN.

wszystkich stać na poddanie się tej presji, ze względu na uwarunkowania życiowe lub struktury poznawcze⁶²⁸.

Jednostki, które nie znajdują miejsca dla samorealizacji w obowiązujących modelach zachowań kulturowych poszukują innych dróg pokazania i realizowania swych potrzeb. Zjawisko przejawiania inności jako sposobu reagowania na społeczną presję konformizmu opisuje teoria *queer*. Na jej powstanie miały wpływ teorie poststrukturalistyczne, akcentujące przygodność i historyczny charakter tożsamości seksualnych, grupy działające na rzecz podniesienia świadomości dotyczącej AIDS oraz grupy społecznie wykluczonych, z różnych powodów. Jak podaje Joanna Mizielińska,⁶²⁹ sama kategoria *queer* opisywana bywa, jako *umbrella term* (określenie semantyczne otwarte na wszelką inność) – parasol, pod którym mogą się schronić wszyscy, którzy tego chcą i którzy nie zgadzają się na dominujący w kulturze zachodniej system etykietowania, kontroli i oceny zachowań seksualnych. *Queer* z definicji oznacza coś, co nie jest w zgodzie z normalnością, legitymizacją i dominacją. *Queer* stanowi próbę przesunięcia akcentu z centrum na margines, dopuszczenia do głosu dotąd niesłyszanych, stłumionych, wielokrotnie wykluczonych⁶³⁰. Termin *queer* jest słabo definiowalny. Jednak trudności związane z próbą precyzyjnego opisanie zachowań „nie hetero normatywnych”⁶³¹, zdaniem zwolenników tej teorii, są jej największym atutem. Programowo otwarty charakter *queer* zakłada, iż wyjście poza moralność tradycyjną komunikuje jedynie przyjęcie innego systemu zachowań i nie oznacza rezygnacji z wartości etycznych⁶³².

---

⁶²⁸ Struktury poznawcze kształtują się w toku refleksji nad sobą i światem. W tych strukturach zakodowane są informacje o rzeczywistości takiej jaka jest oraz o tym, jaka może być, jakie są jej możliwe warianty, (w:) Jarymowicz M., [2008], *op. cit.*, s. 93.

⁶²⁹ Mizielińska J., [2006], *Płeć/ciało/seksualność. Od feminizmu do teorii queer*, Kraków, Wyd. Universitas.

⁶³⁰ Halperin D., [1995], *Saint Foucault, Towards a Gay Hagiography*, Oxford University Press, s. 62, (za:) Mizielińska J., *op. cit.*, s. 210.

⁶³¹ Używam określenia „nieheteronormatywne” jako zamiennego z „homoseksualne”, ponieważ występuje ono w literaturze feministycznej oraz w praktyce życia codziennego. Kobiety o orientacji homoseksualnej posługują się tym określeniem w odniesieniu do siebie samych.

⁶³² *Op. cit.*, ss. 211, 214-215.

Zdaniem Judith Butler: „jeśli określenie *queer* ma stanowić siedlisko zbiorowego sprzeciwu, punkt wyjścia dla historycznych refleksji i wizji przyszłości, musi ono pozostać takie, jakie jest teraz: „nie do końca własne, strategicznie używane na nowo, [...] w naglących i coraz rozleglejszych celach politycznych”⁶³³. Jacek Kochanowski zwraca uwagę na paradoksy społeczne i podważa wiele obiegowych prawd funkcjonujących nie tylko w społecznej rzeczywistości, ale także w nauce, która ją opisuje. Jego zdaniem, społeczna teoria *queer* zajmująca się „zbieraniem świadectwa wykluczonych”⁶³⁴ przyczynia się do uznania analizy zjawiska nienormatywności za istotny dla socjologii problem badawczy.

W kulturze indywidualizmu „bycie sobą” stało się niemal profesją jednostki, która odrzuca postawy oparte na tradycyjnych wzorcach i zawiera swe życie ekspertom pozwalając, aby dyskurs terapeutyczny organizował jej wolność wyboru. Do osiągnięcia samorealizacji-szczęścia-spełnienia wystarczy, aby jednostka przestrzegała kilku zasad, w odniesieniu do wszystkich sfer życia. Przytaczam te zasady za Małgorzatą Jacyno⁶³⁵.

Po pierwsze – „poznaj swoje potrzeby”. Ponieważ życie to biznes, żeby dobrze żyć trzeba je dobrze organizować określając na wstępie pragnienia i potrzeby. Po drugie – „znajdź swoje miejsce”. Ponieważ system sam w sobie jest neutralny, trzeba się po prostu do niego przystosować, znaleźć w nim najlepsze miejsce dla siebie czyli „dobrze się ustawić”. Po trzecie – „relatywizm i luz”. Podstawą dobrego życia jest zrozumienie, że porażka i cierpienie (w tym także dyskryminacja i niepełnosprawność) to pojęcia względne. Ich źródło leży w sposobie myślenia o sobie samym/samej. Wystarczy zdekonstruować myślenie i zaprogramować się na „zwycięzcę”. Po czwarte – „wolność od zobowiązań”. Dyskurs terapeutyczny dopuszcza, iż

---

⁶³³ Butler J., [2000], *Krytycznie queer*, (tłum.), A. Rzepa, (w:) „*Furia Pierwsza*”, nr 7, s. 41.

⁶³⁴ Kochanowski J., [2009], *Spektakl i wiedza. Perspektywa społecznej teorii queer*, Łódź, Wyd. Wschód-Zachód, s. 15.

⁶³⁵ Jacyno M., *op. cit.*, ss. 179-182.

nawet sukces może być toksyczny, a trwałość relacji może wpływać blokująco na samospełnienie. Należy zatem wyćwiczyć w sobie zdolność łatwego wchodzenia w relacje i łatwego ich zrywania oraz odrzucić stałe zobowiązania. Cechą współczesnego życia jest konieczność stania się tym, kim się jest⁶³⁶.

Indywidualizacja dokonuje się w drodze „przemiany tożsamości z <danej> w <zadaną>”⁶³⁷ co oznacza, że za proces stawania się sobą odpowiada sama jednostka. To przymus pełen paradoksu – jednostka pod dyktando instytucji strukturalnych kształtuje i utrzymuje sieci kontaktów, poprzez które określa własną biografię. Pozornie *homo optionis* sam decyduje o każdym aspekcie swego życia, dokonując wyboru jego przebiegu. W istocie jednak, ważne decyzje biograficzne nie są wolnymi wyborami – wymusza je indywidualna sytuacja życiowa albo uwarunkowania społeczne i struktury⁶³⁸. Proces ten sprzyja powstawaniu szczególnego typu jednostek i przypomina „zinstytucjonalizowany indywidualizm” Talcotta Parsonsa⁶³⁹ czyli indywidualizm praktykowany w ramach ściśle określonego porządku.

Wolność wyboru

W kulturze indywidualizmu zrozumienie zjawisk społecznych i psychologicznych – zdaniem Andrzeja Sicińskiego – jest możliwe jedynie dzięki obserwacji i interpretacji wyborów dokonywanych przez jednostki⁶⁴⁰. Zatem podstawowym pojęciem przynależnym indywidualizmowi jest wolność wyboru, którą człowiek uznaje za najwyższą wartość. Ale granice i charakter tej wolności są różnie określane. W kategoriach filozoficznych, szczególnie interesujące ze względu na przedmiot rozprawy, wydało mi się

---

⁶³⁶ Tamże.

⁶³⁷ Bauman Z., [2006], *op. cit.*, s. 50.

⁶³⁸ Beck U., [2002], *Spółeczeństwo ryzyka. W drodze do innej rzeczywistości*, (tłum.), S. Cieśla, Warszawa, WN Scholar ss.193-194, zob. też: Bauman Z., *op. cit.*, s. 50; Bokszański Z., *op. cit.*, s. 64; Olcoń-Kubicka M., *op. cit.*, s. 27; Krzychała S., *op. cit.*, s. 85.

⁶³⁹ Parsons T., [1969], *Struktura społeczna a osobowość*, (tłum.) M. Tobin, Warszawa, Wyd. PWE, s. 206.

⁶⁴⁰ Siciński A., [2002], *op. cit.*, ss. 81-82.

ujęcie tej kwestii przez Maxa Schelera i Ericha Fromma. Zdaniem Schelera pojęcie wolności zawiera w sobie relację w obrębie pewnego związku wskazującego, że coś jest: „wolne *od* lub wolne *ku*”⁶⁴¹. Wolność oznacza umotywowane chcenie, niezależne od możliwości czy konieczności wybierania. Sama sytuacja wyboru ogranicza wolność⁶⁴² stwarzając przymus wybierania, (z powodu konieczności życiowej, własnej potrzeby lub pod wpływem uczestników interakcji – WCz). Wolność przejawia się w działaniach podejmowanych samodzielnie⁶⁴³, które mają miejsce wtedy, gdy jednostka⁶⁴⁴:

- uświadamia sobie moc⁶⁴⁵ swej woli – czuje, że może podjąć decyzję,
- dostrzega swą zdolność do podjęcia decyzji – od niej zależy, co i jak zrobi,
- uznaje swoje kompetencje – wie, jaką decyzję chce podjąć i umie to zrobić,
- przyznaje sobie prawo wyboru – ma wolę i moc potrzebną do decydowania.

Koncepcja Fromma także odnosi się do woli i mocy podejmowania decyzji. Wyróżnia on dwie drogi jakimi współczesny człowiek dąży do niezależności. Jedną drogę nazywa „ucieczką od” wolności twierdząc, iż prowadzi ona do nowych form uzależnienia, a drugą określa jako prawdziwe „dążenie do wolności”. Jego zdaniem, postępująca komercjalizacja życia wywołuje w jednostce silne pragnienie niezależności, które wymaga odrzucenia więzi pierwotnych i nawyków wykształconych w procesie socjalizacji. Gdy zdobyta w ten sposób wolność nie spełnia oczekiwań, jednostka zaczyna wątpić we własną tożsamość i, aby uniknąć samotności, „rezygnuje z niezależności swego indywidualnego *ja*”⁶⁴⁶. Rozpoczyna swoją „ucieczkę od wolności”, bezrefleksyjnie dostosowując się do nowego otoczenia i jego wzorców zachowań. Przejmuje cudze tożsamości, zastępuje więzami wtórnymi utraconą więź pierwotną i wchodzi tym samym na drogę

---

⁶⁴¹ Scheler M., [2004], *Wolność, miłość, świętość*, (tłum.), G. Sowiński, Kraków, Wyd. Znak, s. 88.

⁶⁴² *Op. cit.*, s. 94.

⁶⁴³ *Op. cit.*, s. 100.

⁶⁴⁴ *Op. cit.*, s. 77.

⁶⁴⁵ Moc rozumiana jest tutaj jako zdolność i możliwość robienia czegoś. Podobnie jak u Fromma, moc wyraża potencję i suwerenność w sensie możliwości działania.

⁶⁴⁶ Fromm E., [2005], *Ucieczka od wolności*, (tłum.), O. i A. Ziemińscy, Warszawa, Wyd. Czytelnik, s. 237.

prowadzącą do ponownego uwięzienia⁶⁴⁷. Dążenie do wolności charakteryzuje Fromm jako wolność pozytywną, umożliwiającą jednostce realizowanie siebie i pełną akceptację własnego „ja”. Pozytywna wolność zakłada, iż „ja jest na tyle silne, na ile jest aktywne”⁶⁴⁸ i uznaje ważność samego procesu aktywności, a nie tylko rezultatu działania. Wolność *do* – objawia się w aktywności spontanicznej⁶⁴⁹, w działaniach twórczych w sferze: intelektualnej, wolicjonalnej, emocjonalnej i zmysłowej. Koncepcja Fromma (filozofa i psychologa) otworzyła przejście do zagadnienia wolności w ujęciach psychologicznych.

Społeczno-poznawcza teoria Alberta Bandury zakłada, iż rozwój osobowości dokonuje się w procesie modelowania zachowań jednostki, która obserwując wzorce uczy się je naśladować i wybiera te, które uznaje za skuteczne w osiąganiu własnych celów. Przekonanie o własnej skuteczności (*efficacy beliefs*) jest, zdaniem Bandury, kluczowym elementem motywującym działania jednostki⁶⁵⁰. Teoria rozwoju psychofizycznego Erika Eriksona zakłada, iż życie jednostki stanowi wynik ciągłych wyborów dokonywanych w odpowiedzi na stawiane wymagania. Na każdym etapie rozwoju jednostka boryka się z koniecznością ustanowienia równowagi pomiędzy sobą a światem społecznym (ucieka *od*- i dąży *do*- WCz). Kiedy nie radzi sobie z zadaniami stawianymi przez życie pojawiają się kryzysy rozwojowe (momenty przejścia, sytuacje graniczne, punkty zwrotne). Zdarza się, że jednostka nie dostrzega możliwości, jakie otwierają przed nią te okresy przemiany i uchyla się od podjęcia decyzji. Unikanie wyboru Erikson nazywa *moratorium*⁶⁵¹ i łączy z okresem adolescencji. Carl Rogers, twórca terapii

---

⁶⁴⁷ *Op. cit.*, ss. 142, 240.

⁶⁴⁸ *Op. cit.*, s. 244.

⁶⁴⁹ *Op. cit.*, s. 241.

⁶⁵⁰ Bandura A., Bussey K., [2004], *Social Cognitive Theory of Gender Development and Functioning*, (w:) A.H. Eagly, A.E. Beall, R.J. Sternberg, (red.), *The Psychology of Gender*, London, The Guilford Press, ss. 92-119; zob. też: Bandura A., [1991], *Self-regulation of motivation through anticipatory and self-reactive mechanisms*, (w:) R. Dienstbier, (red.), *Nebraska Symposium on Motivation, Perspectives on Motivation*, vol. 38, (ss. 69-164), Lincoln and London, University of Nebraska Press; por. P. Oleś, *op. cit.*, ss. 210-231.

⁶⁵¹ Zagadnienie moratorium opisałam we fragmencie o tożsamości.

nastawionej na klienta (*person-centered approach*), podkreśla, iż współcześnie doświadczenie i zachowanie jednostki – wszelkie jej popędy, pragnienia, cele, wartości i motywy⁶⁵² – poddawane są stałemu procesowi, który zdominowała tendencja do samourzeczywistnienia. Wolność jako samorealizacja oznacza zdolność kierowania sobą poprzez wybory świadomie ukierunkowane na cel (dążenie *do* –) oraz możliwość odrzucania tego, co utrudnia osiągnięcie celu (ucieczka *od* –). Osiągnięciu wolności sprzyjają: bezwarunkowa akceptacja siebie, postawa otwartości na doświadczenie i świadomość celu, do którego się dąży oraz rezygnacja z nastawienia obronnego i harmonijne relacje z ludźmi⁶⁵³.

Na tezy – Eriksona o tym, iż na każdym etapie rozwoju jednostka szuka równowagi między swoim światem wewnętrznym i rzeczywistością dnia codziennego oraz Rogersa o tym, iż jednostka współczesna rozumie wolność jako możliwość samorealizacji i osiągnięcie samospełnienia – powołałam się w interpretacji refleksyjności uczestniczek badania.

W społeczeństwach współczesnych od możliwości wyboru zależy pozycja jednostki w hierarchii społecznej⁶⁵⁴. Tymczasem – jak zauważa Obuchowski – „coraz więcej ludzi, którzy znaleźli się po stronie wygranych, nie chce zgodzić się na skutki życia w świecie dającym przywilej istnienia podmiotowego”⁶⁵⁵. Z różnych względów, nie każdy/każda posiada kompetencje umożliwiające korzystanie z „wolności *do*”. W tej sytuacji, wolność i wybór zamiast być osobistym dobrem, stają się: „właściwością przysługującą różnicy między ludźmi”⁶⁵⁶ – stwierdza Bauman.

---

⁶⁵² Rogers C.R., [2002], *op. cit.*, s. 132.

⁶⁵³ Oleś P., *op. cit.*, s. 307.

⁶⁵⁴ Bauman Z., [2000a], *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Warszawa, Wyd. Sic!, s. 151; piszą o tym również, cytowani w różnych miejscach rozprawy: H. Arendt, Z. Bauman, U. Beck, P. Bourdieu, R. Dahrendorf, A. Giddens, T. Luckmann, J. Ortega y Gasset, M. Poster i inni.

⁶⁵⁵ Obuchowski K., [2009], *op. cit.*

⁶⁵⁶ Bauman Z., [1995], *Wolność*, Kraków, Wyd. Znak, s. 13.

Zagadnienie odnajdowania się jednostki w zmieniającym się społeczeństwie polskim opisał, m.in., Tomasz Leszniewski⁶⁵⁷. Z jego obserwacji wyłoniła się dwojaka rzeczywistość społeczna w Polsce pierwszej dekady XXI wieku, w której egzystowały równoległe dwa typy jednostek. Jednostki zdolne do zaufania ekspertom, bo posiadające kompetencje⁶⁵⁸ umożliwiające im poruszanie się w przestrzeni ryzyka, oraz – jednostki którym brak takich kompetencji utrudniał (w skrajnych przypadkach uniemożliwiał) włączenie się w budowanie nowego ładu społecznego, stając się podstawą wykluczenia lub „dobrowolnej” marginalizacji społecznej. Podobne obserwacje poczyniła w Niemczech Barbara Berger. Z jej badań wynika, iż ludzie w warunkach zbyt wielkiego wyboru czują się nieszczęśliwi, a wyzwolenie od tradycyjnych instytucji społecznych powoduje poczucie braku zakorzenienia i alienację. Konsekwencją takiej kondycji jednostki jest ucieczka *od* wolności i potrzeba ponownego zakorzenienia, odnalezienia nowych form integracji i solidarności⁶⁵⁹. Takie nastawienie sprzyja aktywności instytucji kolonizujących jednostkę.

Przytoczone badania potwierdzają, iż dokonywanie wyborów odbywa się w granicach wolności zamkniętej w standardach życiowych, określanych przez uprawnienia, ograniczenia i dostępne jednostce możliwości.

Zdaniem Ralpha Dahrendorfa⁶⁶⁰, posiadane uprawnienia, narzucone ograniczenia i dostępne opcje decydują o szansach życiowych jednostki. Uprawnienia (nabyte i zdobyte) otwierają jej dostęp do opcji i określają skalę wyborów. Opcje określają możliwości, spośród których jednostka może wybierać. O ile uprawnienia i dostępne opcje są łatwe do identyfikacji, o tyle ograniczenia wymagają uważniejszej analizy, bo to one, w dużym stopniu,

---

⁶⁵⁷ Leszniewski T., *op. cit.*, s. 146.

⁶⁵⁸ Do zagadnienia kompetencji odniosłam wcześniej w opisie pojęcia tożsamości.

⁶⁵⁹ Berger B., Berger P., Kellner H., [1973], *The Homeless Mind. Modernization and Consciousness*, NY: Random House, (za:) Kubicka, *op. cit.*, ss. 32-33.

⁶⁶⁰ Dahrendorf R., [1993], *Nowoczesny konflikt społeczny. Esej o polityce i wolności*, (tłum. zb.), Warszawa, Wyd. Czytelnik, ss. 36-43; zob. też: Dahrendorf R., [2005], *O pojęciu szans życiowych*, (w:) P. Sztompka, M. Kucia, (red.), *op. cit.*, ss. 427-437.

wyznaczają granice wolności jednostki i określają możliwości samodzielnego działania. Ograniczenia wynikają z więzi kulturowych i własnych psychosomatycznych uwarunkowań, nadają więc wyborom konkretne znaczenia. Znaczenia ograniczeń odnaleźć można w strukturze umiejscowienia i działania jednostki, w sferze moralnej i materialnej, wskazującej na jej warunki fizyczne oraz przynależność do określonej społeczności, a także w sankcjach, na jakie napotyka ona w interakcjach z innymi⁶⁶¹. Czasami, wybór może ją przerastać, czasami ograniczenia zawężają pole wyboru do jednej tylko opcji i jednostka, aby uniknąć sankcji, „może być zmuszona” do wyboru podporządkowania⁶⁶².

We współczesności wybory życiowe⁶⁶³ znacznie utrudnia konflikt zestawu ról społecznych⁶⁶⁴ oraz „zachłanność na życie”, polegająca na konieczności spróbowania wszystkiego i pragnieniu nieustannego znajdowania się w głównym nurcie wydarzeń. W takich warunkach, momenty przejścia urastają do rangi autentycznego problemu – co zrobić w sytuacji, gdy: już nie jestem dzieckiem, ale jeszcze nie jestem samodzielną; już nie jestem studentką, ale jeszcze nie pracuję; już nie jestem z kimś, ale jeszcze nie jestem wolna lub jeszcze nie jestem z kimś innym; już nie jestem tym, kim byłam, ale jeszcze nie jestem tym, kim będę? Wątpliwości te dodatkowo podsyca kultyryzacja różnic społecznych wymuszająca przekraczanie granic swych możliwości jako jedyne autentyczne sposoby doświadczania siebie. W rezultacie naprawdę żyje ten, kto ciągle na nowo określa swoją tożsamość i społeczną przynależność.

Pojęcie wyboru powiązane jest swoistym sprzężeniem zwrotnym ze stylem życia. Wybory jednostki świadczą o stylu życia, ale również go determinują, o czym traktuje następny fragment pracy.

---

⁶⁶¹ Giddens A., [2003], *op. cit.*, ss. 220-222.

⁶⁶² *Op. cit.*, s. 360.

⁶⁶³ Wyborem życiowym nazywam taką decyzję jednostki dotyczącą przebiegu własnego życia, której ona sama nadaje znaczenie istotności biograficznej i/lub tożsamościowej.

⁶⁶⁴ Zagadnienie ról społecznych opisałam we fragmencie dotyczącym stylu życia.

Styl życia jednostki w kulturze indywidualizmu

Styl życia jako jedno z kluczowych pojęć socjologii i antropologii ma bogatą literaturę. Odniosłam się do niej wybiórczo tytułem wprowadzenia do opisu zrekonstruowanych stylów życia uczestniczek badania. Konsekwentnie, jak w przypadku innych pojęć, odwołam się do filozofii i psychologii.

Według Petera Wincha, swoim życiem jednostka udowadnia jakim jest człowiekiem i pokazuje: „czemu jest w stanie przypisać znaczenie, a czemu nie”⁶⁶⁵, co potrafi zrozumieć z możliwości oferowanych przez kulturę. Według Alfreda Adlera, styl życia określają pierwsze doświadczenia dzieciństwa, związane z realizacją własnych oczekiwań. Staje się on unikalnym sposobem przystosowania, który jednostka nieustannie modyfikuje⁶⁶⁶ w miarę rozwijania swych kompetencji. Fromm uważa natomiast, że styl życia wyznaczają wzory zachowań obowiązujące w danej społeczności. Jednostka przyjmuje go za własny pod wpływem „nieprzepartego instynktu samozachowawczego”⁶⁶⁷ czując się w miarę pewnie, gdy żyje zgodnie z oczekiwaniami innych.

W socjologii uważa się, że całościowy styl życia społeczeństwa powstaje w oparciu o porządek kulturowy, na który składają się: ważne dla danego społeczeństwa wartości, realizowane w nim wzory kulturowe oraz wykształcone na ich podstawie wzorce i standardy zachowań⁶⁶⁸. Antropologowie dostrzegają ponadto, iż wzór kulturowy znajduje odzwierciedlenie, tylko w pewnej „ograniczonej skali zachowań”⁶⁶⁹ wobec niemożności wykorzystania potencjalnych celów i motywacji każdego człowieka⁶⁷⁰. Barbara Fatyga definiuje to następująco: „styl życia to kulturowo uwarunkowany sposób realizacji potrzeb, nawyków i norm. Jest on regulowany przez układy wartości – czyli dynamiczne lub statyczne zasady

---

⁶⁶⁵ Winch P., [1990], *Etyka i działanie*, (tłum.), T. Szawiel, Warszawa, Wyd. PIW, s. 309.

⁶⁶⁶ Adler A., [1986], *Sens życia*, (tłum.), M. Kreczowska, Warszawa, Wyd. PWN, ss. 35-75.

⁶⁶⁷ Fromm E., [2005], *op. cit.*, ss. 238-240.

⁶⁶⁸ Siciński A., (red.), [1976], *Styl życia. Koncepcje i propozycje*, Warszawa, PWN, ss. 22-23, zob. też: Jawłowska A., *Styl życia a wartości*, (w:) Siciński, *op. cit.*, s. 210.

⁶⁶⁹ Linton R., *op. cit.*, s. 63.

⁶⁷⁰ Benedict R., *op. cit.*, s. 333.

odróżniające poszczególne style. Zasady stylów życia umożliwiają ludziom [...] odczuwanie siebie i swojego życia jako względnie spójnych i sensownych⁶⁷¹. W tym ujęciu autoidentyfikacja jednostki pozostaje kwestią wyboru i deklaracji, a styl życia pomaga w nadaniu znaczeń własnemu wizerunkowi. W koncepcji Sicińskiego styl życia oznacza sposób bycia, dzięki któremu jednostka odróżnia się od innych. Na styl życia składają się: zróżnicowane zachowania, czynności i działania ukierunkowane na określone cele, motywacje tych działań, a także znaczenia i wartości, jakie dana jednostka przypisuje celom i rezultatom swoich działań⁶⁷². Styl życia przejawia się w wyborach dokonywanych spośród repertuaru możliwości zdeterminowanych habitusem⁶⁷³. Jak twierdzi Pierre Bourdieu, style życia jednostek, są „systematycznymi wytworami habitusów”, które rządzą praktykami życia codziennego⁶⁷⁴.

Małgorzata Jacyno powołując się na literaturę przedmiotu, przedstawia dwa znaczenia stylu życia we współczesności⁶⁷⁵. W pierwszym znaczeniu jest to wyrażanie siebie poprzez autoekspresję. Jednostka wypróbowuje różne wersje siebie eksperymentując na własnym „ja”. Styl życia polega na wybieraniu tego, co wybrali dla niej eksperci. W drugim znaczeniu, styl jest formą emancypowania się jednostki, sposobem na odrzucenie ograniczeń i opresji doświadczanych uprzednio. Zmiana stylu oznacza swobodę czynienia tego, co się chce – wyzwolenie od oczekiwań innych, odrzucenie sposobu życia narzuconego przez rodzinę, partnera, szefa, pracę. Nowy styl oznacza punkt wyjścia dla intensywnej pracy nad przemianą własnego życia tak, aby uczynić je przedmiotem konsumpcji. Jednostka-konsument/ka może wybrać wszystko. Może, Np. zmienić swój wygląd, charakter zobowiązań i relacji, zawód, miejsce zamieszkania, a nawet płeć. Może pozostać sobą lub pozwolić

---

⁶⁷¹ Fatyga B., [2010], *Pan Jourdain i styl życia*, (w:) A. Jawłowska, M. Pawlik, B. Fatyga, (red.), *op. cit.*, s. 20.

⁶⁷² Siciński, [2002], *op. cit.*, s. 23.

⁶⁷³ Siciński A., (red.), [1988], *op. cit.*, s. 18.

⁶⁷⁴ Bourdieu P., [2000], *Dystynkcja*, (tłum.), P. Biłos, Warszawa, Wyd. WN Scholar, ss. 218, 220.

⁶⁷⁵ Jacyno M., *op. cit.*, ss. 58-60.

profesjonalistom, aby ją „stworzyli” na nowo. Chociaż – jak twierdzi Jean Baudrillard – naprawdę może jedynie, mniej lub bardziej nieświadomie, zaakceptować styl życia swojej społeczności⁶⁷⁶. Analizy socjologiczne⁶⁷⁷ i dyskurs prasowy, a także wypowiedzi uczestniczek moich badań, potwierdzają zainteresowanie młodych ludzi stylem życia, ukierunkowanym na sukces materialny i karierę zawodową, która pozwoliłaby osiągnąć niezależność finansową. Wynikać to może, z potrzeby znalezienia się w grupie „posiadaczy kart kredytowych” gwarantujących status – konsumenta/konsumentki. Takie podejście do wartości materialnych nie jest nowe i dowodzi naturalnej tendencji człowieka do zapewnienia sobie pożądanej jakości życia. (Pojęcie to omawiam w następnym fragmencie pracy). Jednakże badania panelowe prowadzone w Polsce w latach 1995-97 wykazały inną, niż się powszechnie uważa, zależność stanu finansów jednostki od jej psychicznej kondycji. Zainspirowało to Janusza Czapińskiego do poszukiwania źródeł psychicznego dobrostanu. Autor ten przywołał badania psychoneurologa Kenta Berridga, które dowodzą istnienia wewnętrznego mechanizmu odpowiedzialnego za „subiektywny psychiczny dobrostan”⁶⁷⁸ (*subjective/psychological well being*). Mechanizm ten umiejscowiony jest w sferze emocji, odczuć, nastrojów i wrażeń jednostki. Badania Czapińskiego potwierdziły tezę Berridga o tym, że nie wszystko, czego ludzie pragną lub, co osiągają, czyni ich rzeczywiście szczęśliwymi. Badania polskiego badacza wykazały, że wzrost zarobków kobiet nie wzmacnia ich dobrostanu psychicznego⁶⁷⁹. Potwierdzenie tej obserwacji

---

⁶⁷⁶ Baudrillard J., [2006], *Spółczesność konsumpcyjna. Jego mity i struktury*, (tłum.), S. Królak, Warszawa, Wyd. Sic!, s. 77, por. też wcześniejsze rozważania nt. indywidualizmu i indywidualizacji.

⁶⁷⁷ Szafranek K., *op. cit.*; Czapiński J., Panek T., [2009], *Diagnoza Społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków*, Raport, Warszawa, Rada Monitoringu Społecznego, WSFiZ; Świda-Ziemia H., [2005], *Młodzi w nowym świecie*, Kraków, Wydawnictwo Literackie, ss. 35-36.

⁶⁷⁸ Czapiński J., [2004], *Quo vadis homo?*, (w:) M. Marody, (red.), *op. cit.*, s. 368; zob. też: Czapiński J., [2001], *Szczęście – złudzenie czy konieczność?* Cebulowa teoria szczęścia w świetle nowych danych empirycznych, (w:) Kofta M., Szutrowa T., (red.), *Złudzenia które pozwalają żyć*, Warszawa, WN PWN, ss. 266-306.

⁶⁷⁹ *Op. cit.*, s. 374.

odnalazłam w wypowiedziach uczestniczek badań, które podkreślały wprawdzie znaczenie stabilizacji finansowej, ale stwierdzały jednocześnie, że sukcesem życiowym będzie dla nich własny rozwój i życie zgodne z wyznawanymi zasadami. W podobny sposób, o jakości życia wypowiadano się na konferencjach w Krakowie i Częstochowie, które poświęcone były temu zagadnieniu⁶⁸⁰.

Jakość życia

Termin *quality of life* odnoszący się do procesu wartościowania życia wprowadziła w 1946 roku Światowa Organizacja Zdrowia ONZ, nadając mu następującą treść: „Jakość życia jednostki rozumieć należy w kontekście postrzegania przez tę jednostkę swojej sytuacji życiowej odnoszonej do kontekstu kulturowego i systemu wartości akceptowanego przez społeczeństwo, w którym jednostka żyje oraz w relacji z jej celami życiowymi, oczekiwaniami i zainteresowaniami, [...] jakość życia odnosi się, do subiektywnych ocen własnego życia, zakorzenionych w kontekście kulturowo-społecznym [...] i nie może być utożsamiana tylko ze <stanem zdrowia>, <zadowoleniem z życia> lub <dobrostanem>. Należy raczej przyjąć, że jest to pojęcie wielowymiarowe”⁶⁸¹. Samo pojęcie jakości życia jest subiektywne i zależne od doświadczenia jednostki oraz od umiejętności kształtowania własnego poziomu aspiracji w taki sposób, aby był wysoki i realistyczny jednocześnie – uważa Joseph Sirgy⁶⁸². Jego badania (na które

---

⁶⁸⁰ Rumiński A., [2004], Aksjologiczny wymiar jakości życia, (w:) A. Rumiński, (red.), *Jakość życia studentów*, Materiały z konferencji w Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Wyd. Impuls, ss. 96-97; zob. też: B. Wikar, *Sens życia studentów*, (w:) *op. cit.*, s. 130; R. Derbis (red.), [2008], *Jakość życia od wykluczonych do elity*, Materiały z Konferencji 14-15 maja, Częstochowa, Wyd. Akademii Jana Długosza, s. 82.

⁶⁸¹ Rapley M., [2003], *Quality of Life Research – a critical introduction*, London, Sage Publications Inc., s. 50, (za:), Jabkowski P., [2007], Teoretyczne i metodologiczne aspekty programu badawczego wskaźników jakości życia mieszkańców Poznania, (w:) R. Derbis, (red.), *op. cit.*, s. 82.

⁶⁸² Joseph Sirgy wyodrębnił pięć strategii życiowych: odwoływanie się do przebiegu życia, posiadanie wysokiej samooceny, zmienianie obiektu porównań społecznych, modyfikowanie celów życiowych, dokonywanie reinterpretacji konkretnych zdarzeń życiowych, (w:) Sirgy M.J., [2002], *The Psychology of Quality of Life*, Dordrecht, Kluwer Academic Publisher, (za:), Kowalik S., [2008], Estetyzacja życia codziennego a jakość życia człowieka, (w:) R. Derbis, (red.), *op. cit.*, s. 38; por. stanowisko teorii społeczno-poznawczej Alberta Bandury, (w:) Bandura A., [2004], *op. cit.*

powołuje się Piotr Jabkowski) wykazały, że pozytywne doświadczenia wpływają bezpośrednio na poprawę jakości życia natomiast doświadczenia negatywne mogą pełnić funkcje motywacyjne. Według Józefa Kozieleckiego, na poziom aspiracji wpływa powodzenie w rozwiązywaniu zadań oraz chęć dorównania tym, którzy odnieśli sukces⁶⁸³. Niepowodzenie zaś miewa różne konsekwencje – może podwyższyć lub obniżyć poziom aspiracji, a może nie mieć wpływu na zmianę jego poziomu. Siciński powiązania pomiędzy jakością życia i jego stylem, widzi w dostępności do zasobów. Kto je posiada może wydawać na co chce albo oszczędzać, może naśladować innych lub tworzyć własny styl – twierdzi ten badacz. Poniżej pewnego „minimum statusowego” nie ma wyboru, co do sposobu zaspokajania odczuwanych potrzeb⁶⁸⁴ i wtedy trudno mówić o stylu życia⁶⁸⁵.

Konsumpcja jako styl życia

Według Thorsteina Veblena pragnienie dostosowania się do poziomu życia uważanego za przyzwoity sprawia, że standard życia nabiera charakteru nawyku⁶⁸⁶. Wzrastająca potrzeba pokazania symboli własnej pozycji materialnej przyczynia się do uzależnienia jednostki od konsumpcji. „Próżnowanie na pokaz” zarezerwowane kiedyś dla wybranych klas społecznych, zdaniem Deana Mac Cannella, staje się powszechne, co widoczne jest szczególnie w sposobie spędzania czasu wolnego. Pojęcie odpoczynku utożsamione zostało z pogonią za czymś podniecającym, co „wyczerpuje chęci i popędy”⁶⁸⁷. Według Ernesta van den Haaga: „pragnienie osobistych doznań ewoluuje w kierunku żądzy wrażeń i zwyrodnienia”⁶⁸⁸

---

⁶⁸³ Kozielecki J., [1977], *Psychologiczna teoria decyzji*, Warszawa, Wyd. PWN, s. 311; por. społeczno-poznawczą teorię Alberta Bandury, (w:) Bandura A., [2004], *op. cit.*

⁶⁸⁴ Siciński A., [1976], *Styl życia. Koncepcje i propozycje*, Warszawa, Wyd. PWN, ss. 17-18.

⁶⁸⁵ Trudno stylem życia nazwać codzienne zmagania matki próbującej podzielić jedzenie tak, aby starczyło dla całej rodziny.

⁶⁸⁶ Veblen T., [2008], *Teoria klasy próżniaczej*, (tłum.), J. Frentzel-Zagórska, Warszawa, Wyd. Muza, s. 88.

⁶⁸⁷ MacCannell D., [2002], *Turysta. Nowa teoria klasy próżniaczej*, (tłum.), E. Klekot, A. Wieczorkiewicz, Warszawa, Wyd. Muza, s. 9.

⁶⁸⁸ Van den Haag E., *op. cit.*, s. 67.

czyniąc zaspokojenie niemożliwym. „Poruszamy się i nie możemy przestać”⁶⁸⁹, jak zauważył Zygmunt Bauman. W kulturze konsumpcji, styl życia i tożsamość określane są za pomocą posiadanych rzeczy. Przy czym ich wartość zależy od marki, a nie przydatności. Hannah Arendt dostrzega, iż przymus zastępowania rzeczy coraz nowszymi nie pozwala dbać o ich trwałość i sprawia, że konsumujemy je jakby były dobrami natury, które „zmarnieją, jeśli nie zostaną wciągnięte w cykl wymiany”⁶⁹⁰. Celia Lury to odwoływanie się do stylu życia, wymagającego ciągle nowych rzeczy, nazwała „kulturą protezy”⁶⁹¹.

Spiralę potrzeb konsumpcyjnych jednostki nakręca metakultura nowości, jak ją określił Greg Urban⁶⁹² oraz paradygmat gadżetu (*paradigm of device*)⁶⁹³. Wymóg posiadania nowości dotyczy nie rzeczy potrzebnych czy pięknych, lecz raczej ważnych ze względu na wartość nadaną im przez innych. Trzeba wiedzieć, co inni uznali za ważne lub mądre oraz mieć to, co inni ocenili jako godne posiadania. W tym celu należy znać zmieniające się trendy w kalejdoskopie popkultury, najlepiej jeszcze przed ich ogłoszeniem. Zdaniem Rocha Sulimy, współczesny człowiek stał się pożeraczem inności i nowości rozumianych jako atrakcje chwili⁶⁹⁴, które pojawiają się w pakietach. Dobre samopoczucie gwarantuje jedynie posiadanie całego pakietu, np. książki, filmu i płyty ze ścieżką dźwiękową. Konsument/ka czują się indywidualnością manifestując posiadanie rzeczy wskazanych wcześniej przez kreatorów mody i stylu. Rzeczy te zyskują dodatkową wartość, jeśli właściciele weszli w ich posiadanie przed oficjalną promocją na rynku.

---

⁶⁸⁹ Bauman Z., [2006], *op. cit.*, s. 45.

⁶⁹⁰ Arendt H., [2000], *op. cit.*, s. 138.

⁶⁹¹ Lash S., Lury C., [2011], *Globalny przemysł kulturowy*, (tłum.), J. Majmurek, R. Mitoraj, Kraków, Wyd. UJ.

⁶⁹² Urban G., [2001], *Metaculture. How Culture Moves through the World*, University of Minnesota Press, (za:), Burszta W.J., [2008], *op. cit.*, s. 118.

⁶⁹³ *Paradigm of device* opisał Albert Borgmann jako „swoisty stan kultury”, w ramach którego poziom życia wyznaczają i wzbogacają nowinki technologiczne, (w:) Borgmann A., [1984], *Technology and the Character of Contemporary Life. A Philosophical Inquire*, The University of Chicago Press, ss. 33-50; zob. też: M. Krajewski, [2012], *Style życia przedmiotów. Zarys koncepcji*, (w:) A. Jawłowska, M. Pawlik, B. Fatyga, (red.), *op. cit.*, ss. 49-70; Burszta postuluje, że z tego paradygmatu wywodzi się kultura mediów wytwarzająca *metakultury* jako świat wyobrażony, (w:) Burszta W.J., *op. cit.*, s. 113.

⁶⁹⁴ Sulima R., [2000], *Antropologia codzienności*, Kraków, Wyd. UJ s. 52.

Wellness jako styl życia dla wybranych

Zmiana społeczna, która dokonuje się w McLuhanowskiej globalnej wiosce⁶⁹⁵, wpłynęła na rozluźnienie bezpośrednich więzi między ludźmi i stworzyła nowe formy komunikowania, co sprzyja m.in. rozwojowi samoświadomości. Każda typowa dla tej kultury jednostka poszukuje sposobu, żeby wykorzystać swój czas i swoje możliwości do końca i najlepiej jak potrafi. Chce żyć pełnią życia, skoro wszystko dookoła przekonuje, że „jest tego warta”. Wsłuchuje się w swój organizm, poddaje się presji poradników, ulega mirażom reklamy przyjmując oferowane usługi i dobra z odłożonym terminem płatności. Dokonuje wyborów, które mają zapewnić odpowiednią dla niej jakość życia i określić jej styl. Jak twierdzą Marianne i Gerard Corey – powołujący się na lekarzy o orientacji psychologicznej – w dzisiejszej rzeczywistości określenie jakości życia jednostki dokonuje się przez dostępne jej praktyki *wellness*⁶⁹⁶, które oznaczają: „aktywny proces złożony ze świadomych wyborów kształtujących zdrowy styl życia”⁶⁹⁷. Proces ten oznacza: przejście odpowiedzialności za swoje postępowanie i jakość własnego zdrowia, troskę o innych i tolerancję wobec ich niedoskonałości, gotowość poświęcenia czasu i energii na budowanie mocnych podstaw własnego zdrowia. Programy *wellness*, współgrając z dyskursem terapeutycznym, skutecznie kolonizują jednostki, zwłaszcza te, dysponujące kartami kredytowymi. Do ich grona należą ci, którzy mogą się wykazać stałymi dochodami. Większość członków naszego społeczeństwa, gwarancję możliwości zaspokajania potrzeb posiada dzięki własnej pracy.

---

⁶⁹⁵ McLuhan M., [2004], *Zrozumieć media. Przedłużenie człowieka*, (tłum.), N. Szczucka, Warszawa, Wyd. WNT.

⁶⁹⁶ Pojęcie *wellness* oznacza decyzję o zmianie, zaplanowany sposób życia, proces rozwijania świadomości. *Wellness* to integracja ciała, umysłu i ducha; życzliwa akceptacja samej siebie. *Wellness* to efektywne kanalizowanie energii pobieranej ze środowiska, przetwarzanej przez jednostkę i wysyłanej w świat, jako jej oddziaływanie na innych, (w:) Travis J.W., Ryan R.S., [1994], *Wellness Workbook*, Berkeley, CA: Ten Speer Press, (za:), Corey G., Schneider Corey M., [2002], *Mamy wybór*, (tłum.), J. Gilewicz, Poznań, Wyd. Zysk i S-ka, ss. 127-130.

⁶⁹⁷ Tamże.

Styl życia a praca

Praca w ponowoczesności przestała być jedynie źródłem utrzymania. Istnieje tendencja do zacierania granic między życiem osobistym i pracą. Posiadanie pracy pomaga w określeniu stylu życia i jest oznaką statusu, a brak pracy degraduje. Czas spędzany w pracy staje się najważniejszy w dobowym cyklu jednostek i grup⁶⁹⁸. Polacy w pracy szukają przede wszystkim możliwości samorealizacji. W badaniach jakościowych Małgorzaty Sikorskiej motyw samorealizacji ujawnił się na wszystkich szczeblach hierarchii zawodowej⁶⁹⁹. Badaczka zauważyła, że: „[...] praca jest obecnie postrzegana jako coś, co nie tylko zaspokaja wszelkie potrzeby jednostki (materialne, samorealizacyjne, przynależności do grupy, bezpieczeństwa), lecz stanowi także punkt skupienia wszystkich elementów, z których budowana jest tożsamość⁷⁰⁰”.

Zmiana stosunku do pracy wywołała nowe problemy społeczne⁷⁰¹. Kopiowanie zwyczajów życia rodzinnego w miejscu zbudowanym na zależności służbowej, w sposób zamierzony czy nie, sprzyja patologizacji relacji zarówno pracowniczych, jak i rodzinnych. Pracowniczych, ponieważ sobotni kolega z imprezy integracyjnej jest poniedziałkowym szefem, który może pozbawić zatrudnienia. Rodzinnych, ponieważ mówiąc kolokwialnie, pracownik zamiast premii dostaje bonus w postaci obligatoryjnego wyjazdu integracyjnego. Premię mógłby wydać z rodziną na coś potrzebnego lub miłego. Wyjazd integracyjny go od rodziny oddala, często nader skutecznie. Ten element współczesnego stylu życia to „znak firmowy” kultury indywidualizmu, w której chodzi wyłącznie o jednostkę, o jej dobro, o jej styl, o jej życie. Relacje jednostki i jej zobowiązania rodzinne, to wyłącznie jej

---

⁶⁹⁸ Giddens A., [2006a], *op. cit.*, ss. 84, 407.

⁶⁹⁹ Sikorska M., [2000], *Przetransformować się na kogoś innego – definiowanie sytuacji pracy*, (w:) M. Marody, (red.), *Między rynkiem a etatem. Społeczne negocjowanie polskiej rzeczywistości*, Warszawa, WN Scholar, s. 101.

⁷⁰⁰ Sikorska M., [2002], *Zmiany postaw Polaków wobec pracy*, (w:) A. Jasińska-Kania, M. Marody, (red.), *Polacy wśród Europejczyków. Wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich*, Warszawa, WN Scholar, s. 39; zob. też:

⁷⁰¹ Merton R.K., [2002], *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, (tłum.), E. Morawska, J. Wertenstein-Żuławski, Warszawa, WN PWN, ss. 143-144.

sprawa, a – jeśli sobie z nimi nie radzi – to także jej sprawa. Wolny człowiek może zmienić swoje relacje i zobowiązania na takie, które nie będą mu przeszkadzały realizować się w wielkiej rodzinie korporacyjnej.⁷⁰² Dotyczy to wszystkich bez wyjątku. Część pracodawców (zbyt wielu, jak się zdaje w świetle rozmów z uczestniczkami badań) nie respektuje zasady, o której pisał Robert Merton, a która brzmi: „pracodawcy uznają fakt, iż pracownicy posiadają również rodziny i w określonych społecznie sytuacjach dostosowują swe oczekiwania odnośnie zachowań pracownika do wymogów tego właśnie faktu”⁷⁰³. System pracowniczy wymaga pełnej dyspozycyjności od singla i od matki z dwojgiem dzieci. Ta pozorna równość zawiera ukrytą dyskryminację ze względu na płeć, co sygnalizują dokumenty unijne dotyczące *gender mainstreaming*⁷⁰⁴. Badania potwierdzają, że bycie kobietą zawiera domyślne ograniczenie dyspozycyjności⁷⁰⁵.

Alternatywa – życie rodzinne, albo rodzina korporacyjna – to uboczny skutek emancypacji, lekceważony w życiu społecznym, chociaż zbierający żniwo w postaci rozpadających się związków. Wzorce relacji promowane przez seriale takie jak „Ally McBeal”⁷⁰⁶ czy „Sex w wielkim mieście”⁷⁰⁷ znajdują naśladowców i sprawiają, że w życiu kobiety coraz częściej pojawia się dylemat – zachować pracę czy zachować rodzinę⁷⁰⁸. A jakość życia, jak trafnie zauważa Marcin Czerwiński, zależy właśnie od „minimum harmonii” między życiem codziennym i pracą, a także od posiadania domu w sensie emocjonalnym⁷⁰⁹. Szczęśliwe życie oznacza zgodę ze światem⁷¹⁰.

---

⁷⁰² Krysińska J., [2012], *Homo corporaticus*, Gliwice, Wyd. Helion.

⁷⁰³ Merton R.K., [2005], Zestawy ról, zestawy statusów społecznych i sekwencje statusów społecznych w czasie, (w:) P. Sztompka, M. Kucia, (red.), *op. cit.*, s. 152.

⁷⁰⁴ Wawrowski L., [2007], *op. cit.*

⁷⁰⁵ Kotowska I.E., (red.), [2009], *op. cit.*; zob. też: Siemieńska R., [2003], Polacy i Polki w życiu publicznym, (w:) R. Siemieńska, (red.), *Aktorzy życia publicznego. Płeć jako czynnik różnicujący*, WN Scholar, ss. 216-235.

⁷⁰⁶ „Ally McBeal” – serial telewizyjny amerykańskiego producenta Davida E. Kelleya, emitowany w Polsce w latach 1998-2003.

⁷⁰⁷ „Sex w wielkim mieście” – serial telewizyjny wyprodukowany w latach 1998-2004, przez HBO, na podstawie powieści Candace Bushnell, pod tym samym tytułem. W Polsce emitowany był od 2006 roku.

⁷⁰⁸ O dyskryminacyjnym charakterze tego dylematu świadczy fakt, iż stoją przed nim jedynie kobiety.

⁷⁰⁹ Czerwiński M., [1976], Pojęcie stylu życia i jego implikacje, (w:) A. Siciński, (red.), *op. cit.*, s. 68.

⁷¹⁰ Wittgenstein L., [1984], *Tagebücher*, (w:) tegoż, *Werkausgabe*, t.1, Frankfurt/M s. 169.

Zestawy ról⁷¹¹

Styl życia wyznacza status społeczny jednostki budowany na zestawie ról, które odgrywa ona w „teatrze życia codziennego”. Realizowanie się w wybranych rolach daje satysfakcję, podnosi samoocenę i nadaje życiu sens. Według Ralpa Turnera role społeczne są konstruowane w procesie tworzenia roli (*role-making*) jako elementy koncepcji siebie. Jednostka, tworząc swój społeczny wizerunek, po jedne role sięga, a od innych się dystansuje. Wybiera takie, które do niej pasują, będą przydatne w przystosowaniu się do znaczących innych i nie wywołują napięć emocjonalnych z powodu sprzeczności oczekiwań, a dystansuje się od ról niezgodnych z wyobrażoną koncepcją samej siebie⁷¹². Wybrany zestaw ról wskazuje pozycje zajmowane przez jednostkę w strukturze społecznej. Każda pozycja wymaga zaangażowania w relacje z różnymi partnerami społecznymi mającymi konkretne oczekiwania. Czasami oczekiwania te wykluczają się wzajemnie. Układ zależności w zestawie ról może ulec zmianie lub rozpaść się w trudnej sytuacji życiowej lub w momencie przełomu. Sytuacje graniczne – ukończenie studiów, zawarcie małżeństwa, urodzenie dziecka, rozwód, utrata zdolności do pracy – wymagają zazwyczaj wycofania się z zajmowanego dotąd statusu, co nierzadko wpływa na zmianę orientacji aksjologicznej.

Model *superwoman*

Badania amerykańskie prowadzone przez Marjorie Hansen-Shaevitz⁷¹³ dowiodły, iż wizerunek kobiety ciągle podporządkowany jest celom kolektywnym. Współczesna kobieta nie chce rezygnować ani z prowadzenia

---

⁷¹¹ Określenie „zestaw ról” pochodzi od Roberta Mertona, który rozwinął koncepcję statusów Ralpa Lintona. Status społeczny jednostki wynika z zajmowania przez nią wielu pozycji. Do każdej z tych pozycji, nazywanych przez autora też statusami, przypisane są zestawy ról czyli rodzaje zależności w jakie „uwikłana” jest jednostka ze względu na swoje miejsce w systemie, (w:) Merton R.K., [2005], *op. cit.*, ss. 142-153.

⁷¹² Turner R.H., [1978], *The Role and the Person*, (w:) „*American Journal of Sociology*”, ss. 1-23, (za:) Turner J.H., [2008], *Struktura teorii socjologicznej*, (tłum. zb.), Warszawa, WN PWN, ss. 448-453.

⁷¹³ Hansen-Shaevitz M., [1984], *The superwoman syndrome*, NY, Warner Books, s. 39, (za:), Budrowska B., [2000], *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*, Wrocław, Wyd. Funna, ss. 156-162; zob. też: Herman E., *Świat wg Ewy życie na nowych zasadach*, [2008], (tłum.), W. Chyżyńska, Gliwice, Wyd. Helion.

domu i wychowywania dzieci, ani z pracy zawodowej. Upowszechnianie się modelu *superwoman* w Polsce potwierdziły badania Beaty Łaciak⁷¹⁴. Także dwadzieścia lat później, stosownie do nakazów płynących z mediów, Polki (podobnie jak wiele kobiet w innych krajach) nadal próbują perfekcyjnie odgrywać wszystkie role⁷¹⁵. Ich całościowy wizerunek osób radzących sobie ze wszystkim (*total role network*), ulega zniekształceniu gdy obowiązki wchodzą ze sobą w konflikt. Świadomość niedoskonałości wywołuje stresy i frustracje⁷¹⁶. Zjawisko to William Goode opisał jako „napięcie w roli”⁷¹⁷.

Syndrom napięcie w roli

Według Goode’go, istnieje kilka strategii redukowania napięcia w roli poprzez manipulowanie strukturą ról. Jedną z nich jest ignorowanie problemu niespójności w zestawie ról albo zawieszenie niektórych zobowiązań na pewien czas. Inną – delegowanie części swoich obowiązków, (np. na gospość i/lub nianię). Kolejna strategia polega na zerwaniu relacji z jedną z ról, (np. poprzez rezygnację z pracy). Jeszcze inną jest ucieczka w nowe interakcje, które mają stanowić alibi dla niewypełnienia obowiązków wynikających z wcześniejszych, (np. – zajęcie się dzieckiem, aby „nie mieć czasu” na dokończenie pracy magisterskiej, albo – zapisanie się na kursy doskonalące,

---

⁷¹⁴ Beata Łaciak, analizując w 1992 roku czasopisma kobiece wykazała, iż promują one jako obligatoryjny, model kobiety niezastąpionej, która jest: dobrą, troskliwą i kochającą matką oraz dba o siebie i swój wygląd. Przedstawiane w nich kobiety były najczęściej żonami i matkami, które – nie rezygnując z własnych pasji zawodowych – starały się godzić role rodzinne i zawodowe. Wyniki badań wskazywały, że znajdowanie czasu na inwestowanie w siebie stanowi rodzaj presji kulturowej, którą podtrzymują czasopisma i poradniki, zob. Łaciak B., [1995], *Wzór osobowy współczesnej Polki*, (w:) A. Titkow, H. Domański, (red.), *Co to znaczy być kobietą w Polsce?*, Warszawa, Wyd. IFiS PAN, s. 242.

⁷¹⁵ Pawłowska-Solińska K., [2011], Polka, kobieta pracująca, (w:) „*Gazeta Wyborcza*” z dn. 8 marca, o wynikach Raportu Instytutu Badań Strukturalnych: „Zatrudnienie w Polsce”, wskazujących, że współczesna Polka ma życie zawodowe mniej intensywne niż jej matka, pensję niższą niż mężczyzna i pozostaje „rozdartą” między pracą i rodziną; Sokolińska J., [2009], Sfrustrowane panie domu, „*Wysokie Obcasy*”, z dn. 1 sierpnia, ss. 11-14, o depresji i frustracjach młodych wykształconych kobiet, które z powodu macierzyństwa zmuszone są zajmować się wyłącznie domem.

⁷¹⁶ Kaschack E., *op. cit.*, ss. 149-179; zob. też: Koziół A., [2011], Swoją drogą, (w:) „*Polityka*” nr 39 (2826), z dn. 21 września, o bohaterce filmu „Ki” w reżyserii Leszka Dawida, który przedstawia „najciekawszy i najbardziej realistyczny portret kobiety w polskim filmie” – próbę łączenia macierzyństwa z samorealizacją.

⁷¹⁷ Konstrukt teoretyczny Williama Goode – „napięcie w roli”, obejmuje zmienne dotyczące cech pozycji społecznej jednostki wynikających z: wieku, płci, zawodu, miejsca zamieszkania, przynależności do klasy społecznej i wyznawanej religii, akceptowania bądź nie wartości ogólnie uznanych, zaangażowania i/lub konformizmu oraz konfliktowości zobowiązań wynikających z pełnionych ról, (w:) Goode W.J., *Teoria napięcia w roli*, (tłum.), A. Bukowski, (w:) P. Sztompka, M. Kucia, (red.), *op. cit.*, ss. 154-162.

aby „nie mieć czasu” na zajmowanie się rodziną). Napięcie w roli można także likwidować zabezpieczając się przed wejściem w interakcje, (np.: wyłączając telefon, zmieniając miejsce pobytu, przyjmując sekretarkę,)⁷¹⁸. Autor tej teorii zaznacza jednak, iż zawsze znajdują się osoby, które mimo prób nie potrafią sprostać sytuacji, w jakiej się znalazły, ze względu na osobowość lub z powodu braku wystarczających zasobów. Będą one próbowały zredukować napięcie przyjmując nowe zobowiązania. Ta strategia nie rozwiąże jednak ich problemów, a może wywołać kolejne napięcia. Realizowanie się w rolach społecznych uczestniczek moich badań, opisałam w rozdziale ósmym.

Styl życia a związki intymne

Wymiarem doświadczenia istotnie oddziałującym na styl życia jednostki jest sposób organizowania życia intymnego⁷¹⁹. W krajach europejskich, główną formą organizowania życia dwojga dorosłych pozostaje małżeństwo⁷²⁰, będące heteroseksualnym związkiem sakramentalnym lub cywilno-prawnym⁷²¹. Drugim typem jest związek kohabitacyjny. Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego⁷²², wypromowane na Zachodzie podczas tzw. drugiego przejścia demograficznego⁷²³ upowszechniły się w okresie polskiej transformacji. Są to nowe typy związków występujących w formie hetero- lub homoseksualnej,

⁷¹⁸ Goode W.J., *op. cit.*, ss. 157-158.

⁷¹⁹ W ponowoczesności inicjacja seksualna dziewcząt rozpoczyna się często już we wczesnej adolescencji, a jednym ze zjawisk ubocznych tego przyspieszenia stały się ciążę nastolatek, zob.: Gignal M., [2009], Brzuch i tornister, (w:) „*Wysokie Obcasy*”, z dn. 28 lutego, ss. 34-39; Cichocka T., [2008], Ten pierwszy raz, wywiad z psychoterapeutką Katarzyną Miller, (w:) „*Zwierciadło*”, nr ze stycznia, ss. 92-95; Staszewski W. [2007], Pierwszy raz, (w:) „*Wysokie Obcasy*”, z dn. 26 maja, ss. 30-39.

⁷²⁰ Renzetti C.M., Curran D.J., [2005], *Kobiety, mężczyźni i społeczeństwo*, (tłum.), A. Gromkowska-Melosik, Warszawa, WN PWN, ss. 276-283.

⁷²¹ *Kontrowersje wokół różnych zjawisk dotyczących życia małżeńskiego i rodzinnego*, Komunikat z badań CBOS, BS/54/2008, (w:) www.cbos.pl, ost. wiz., 20 stycznia 2011 r.; zob. też: Podgórska J., Sterczyńska A., [2010], Dwa+luz, (w:) „*Polityka*”, nr 36, z dn. 4 września; Leszczyński A., [2012], Alternatywy 4, (w:) „*Wysokie Obcasy*”, z dn. 13 października, rozmowa z Agnieszką Szkudlarek i dr. hab. Michałem Mackiewiczem o tym, że ok. 25% polskich rodzin to pary bez dzieci, a 15% to rodziny niepełne; (w dniach 18-19 października 2012 r., odbył się XIII Kongres Badaczy Rynku i Opinii poświęcony problemom wpływu zmiany modelu rodziny na styl życia).

⁷²² Slany K., [2002], *Alternatywne formy życia małżeństwo-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Kraków, Wyd. Nomos, s. 67, zob. też: Kotowska I. E., *op. cit.*, s. 26, por. Grochal R., [2011], Rodzina bez kontraktu, (w:) „*Gazeta Wyborcza*”, z dn. 2 czerwca, rozmowa z prof. Ireną Kotowską.

⁷²³ Drugie przejście demograficzne – zjawisko nierównowagi między liczbą zgonów i urodzeń, którego początek w krajach zachodnich określa się na lata 60. XX wieku, (w:) Okólski M., [2004], Przemiany ludnościowe we współczesnej Polsce, (w:) M. Marody, (red.), [2004], *op. cit.*, ss. 28-29.

których czas trwania określają sami uczestnicy interakcji. Dla związku trwającego dopóty, dopóki obie strony czerpią z niego dość zadowolenia, Anthony Giddens wprowadził określenie czystej relacji⁷²⁴. Nie ma w niej mowy o uzależnieniu czy współuzależnieniu, bo jest budowana na bezwarunkowym wzajemnym zaufaniu i oddaniu. Partnerzy czują się wolni i pozostają niezależni przez cały czas trwania związku. Celem każdej osoby jest wyniesienie ze związku tyle osobistej satysfakcji, ile potrzebuje⁷²⁵. Niklas Luhmann ponowoczesne rozumienie miłości opisał jako rodzaj komunikacji. Jego zdaniem dotychczasowa tradycyjna miłość na całe życie charakteryzująca się trwałością związku, intensywnym zaangażowaniem i poczuciem bycia potrzebną/potrzebnym, nie zaspokaja emocjonalnych potrzeb jednostek nieustannie goniących za zmianą i traktowana jest jako uzależnienie. Nowy rodzaj miłości nie jest stanem uczuciowym lecz sposobem na dzielenie się doświadczeniem. Istotą tak pojmowanej miłości stanowi „chwiejne zdrowie związku”⁷²⁶. Partnerzy zachowują pełną autonomię. Swoje przeżycia i doświadczenia opisują i wzajemnie akceptują. Własną samowystarczalność oraz asertywność uczestnicy interakcji testują prowokując bolesne rozstania. Zerwanie związku lub wspólna terapia służą „odzyskaniu siebie”. Im większą autonomią dysponują partnerzy, tym bardziej chcą doświadczać ekstremalnych doznań naprzemiennie – euforii bycia razem i zagrożenia utraty tej bliskości. Im bardziej doświadczej, tym mocniej potrzebuj miłości. Co potwierdza opinię o „ponowoczesności jako źródle cierpień”⁷²⁷. Ten wymiar stylu życia jest doświadczeniem wywołującym silne zaburzenia emocjonalne, zwłaszcza u kobiet. Próby

---

⁷²⁴ Giddens A., [2006b], *op. cit.*, s. 10.

⁷²⁵ Uczestniczka badania, G-p-KN-204, zapytana dlaczego woli stały związek niż małżeństwo odpowiedziała: *chcę zachować niezależność, każde z nas ma swoje życie, a kiedy go potrzebuję, to go sobie mam*; por. Giddens A., [2007], *Przemiany intymności. Seksualność, miłość i erotyzm we współczesnych społeczeństwach*, (tłum.), A. Szulżycka, Warszawa, WN PWN, s. 75; zob. też: Bauman Z., [1994], *op. cit.*, s. 16.

⁷²⁶ Luhmann N., [2003], *Semantyka miłości. O kodowaniu intymności*, (tłum.), J. Łoziński, Warszawa, WN Scholar, s. 205.

⁷²⁷ Bauman Z., [2000], *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Warszawa, Wyd. Sic!

niwelowania „skutków ubocznych” czystej relacji podejmują specjalne programy terapeutyczne⁷²⁸, zajmują się tym publikacje psychologiczne⁷²⁹, poradniki i kolorowe magazyny. Upowszechnianiu się związków unikających trwałych zobowiązań sprzyja ponowoczesny styl życia ukierunkowany na samorealizację. Wydłużać to może okres adolescencji i utrwalać postawy indywidualistyczne.

Singiel/singielka – życie w pojedynkę

Postawa indywidualistyczna utożsamiana jest często z nową kategorią społeczną – osób żyjących w pojedynkę. Życie poza związkiem, niesłusznie postrzegane w kontekście niedojrzałości społecznej⁷³⁰, jest zjawiskiem socjologicznym, które w ponowoczesności nabrało nowych znaczeń. Odium kobiety niezamężnej powoli ustępuje, a tradycyjne postrzeganie – rozwódek, wdów i panien „w pewnym wieku” jako samotnych – wypierane jest przez typ singla⁷³¹. Jak twierdzi Krystyna Slany, unikanie związków może mieć charakter stały lub odnosić się do okresu poszukiwania właściwych partnerów życiowych (co czasami trwa całe życie). Częściej na życie bez pary decydują się osoby, które już wcześniej były w nieudanych związkach. Przyczyny pozostawania poza związkiem są różne, przeważnie jednak wybór życia w pojedynkę jest świadomie podjętą decyzją⁷³². Potwierdzają to badania, np. Aldony Żurek i Emilii Paprzyckiej oraz dyskurs prasowy⁷³³. Pierwsza z autorek badała osoby prowadzące jednoosobowe gospodarstwo domowe, niezależne finansowo i mieszkające w miastach. Ponad połowa badanych nie

⁷²⁸ Rainwater J., [1989], *Self-Therapy. A Guide to Becoming Your Own Therapist*, London, (za:), Giddens A., [2006b], *op. cit.*, s. 99.

⁷²⁹ Hite S., [1988], *Women in Love*, London, Viking, (za:), Giddens A., *op. cit.*, ss. 122-129.

⁷³⁰ Kolińska-Dąbrowska M., [2011], Nie masz dzieci, tyraj za wszystkich, (w:) „*Wysokie Obcasy*” z dn. 20 sierpnia, ss. 26-29, rozmowa z dr Dorotą Deresz-Kot na temat wykorzystywania singielek w pracy – przez koleżanki i pracodawców; Anna, [2011], List do redakcji, (w:) „*Wysokie Obcasy*”, z dn. 22 stycznia, autorka listu jest singielką, która każdego roku organizuje święta dla całej rodziny pochodzenia.

⁷³¹ Slany K., *op. cit.*, s. 117.

⁷³² *Kontrowersje wokół różnych zjawisk dotyczących życia małżeńskiego i rodzinnego*, Komunikat z badań CBOS, N=1137, BS/54/08, PDF, ss. 10-13, (w:) www.cbos.pl, ost. wiz., 21.01.2011 r.

⁷³³ Wiśniewski K., [2011], Single chcą mieć dzieci, (w:) „*Gazeta Wyborcza*”, z dn. 27 września, o wynikach sondażu TNS Pentor, przeprowadzonym na próbie reprezentatywnej 3 tys. osób pow. 15 lat (w okresie czerwiec-sierpień 2011), z którego wynika, że 69% singli uznaje się za osoby szczęśliwe, a 22% za nieszczęśliwe.

ukończyła 30 roku życia. Odsetek osób z wykształceniem powyżej średniego przekraczał polską średnią⁷³⁴. Część badanych (14,7%) miała własne dzieci, które nie mieszkaly z nimi na stałe. Autorka stwierdziła, że płeć nie różnicuje singli w zakresie skłonności do życia w pojedynkę⁷³⁵. Natomiast wykształcenie bywa zarówno przyczyną, jak i skutkiem samotnego życia. Odnosi się to przede wszystkim kobiet, dla których zdobywanie wykształcenia i pozycji zawodowej wiązało się z koniecznością odłożenia planów rodzinnych, a wraz z upływem lat na „rynku małżeńskim”⁷³⁶ zaczęło brakować odpowiednich dla nich kandydatów na męża. Zdaniem Żurek, przyczyny życia w pojedynkę są różne, ale single charakteryzują podobne cechy: wysokie aspiracje, koncentracja na własnych potrzebach, asertywność, potrzeba niezależności i duża mobilność życiowa⁷³⁷. Paprzycka badała grupę kobiet w wieku 30-35 lat, mieszkanek Warszawy, Torunia i Wrocławia⁷³⁸, które żyły w pojedynkę od 2 do 6 lat. Ponad połowa z nich deklarowała chęć zmiany sytuacji – chciałyby mieć stałego partnera, co piąta badana chciałaby pozostać singielką jeszcze przez jakiś czas, a co dziesiąta zdecydowana była na życie w pojedynkę. Tylko jedna kobieta stwierdziła, że w ogóle nie wyobraża sobie życia z mężczyzną, ale nie wyklucza takiej sytuacji. Konkluzja autorki tych badań brzmiała: „Bycie singlem jest współcześnie jakby naturalnie wkomponowanym i pożądanym życiowym etapem młodych ludzi”. Jej zdaniem, badane kobiety były „dostarczycielkami nowego wzoru udanego życia”⁷³⁹ nie czuły się samotne, interesował je związek z mężczyzną, ale wyłącznie na partnerskich zasadach. Określiła je mianem dzisiejszych panien na wydaniu⁷⁴⁰. Współcześnie w Polsce występują dwa typy kobiet

---

⁷³⁴ Żurek A., [2008], *Single. Żyjąc w pojedynkę*, Poznań, WN UAM, s. 203.

⁷³⁵ *Op. cit.*, ss. 211, 216.

⁷³⁶ *Op. cit.*, s. 197.

⁷³⁷ *Op. cit.*, ss. 82, 206-207.

⁷³⁸ Paprzycka E., *op. cit.*, s. 326.

⁷³⁹ *Op. cit.*, s. 331.

⁷⁴⁰ Uczestniczka badania, G-p-KM-197, napisała: *mama ciągle zmusza mnie, abym już wyszła za mąż i urodziła dziecko, to nie pozwala mi być sobą*; por. Wojna jednej płci, [2011], (w:) „Gazeta Wyborcza”, z dn. 19 września, rozmowa z dr Joanną Roszak o presji zamążpójścia wywieranej na młode kobiety; zob. też:

określanych jako singielki z wyboru – kobiety zorientowane na karierę zawodową i niezależność od mężczyzny oraz kobiety poszukujące mężczyzny idealnego, które nie chcą się wiązać z kimś nieodpowiednim⁷⁴¹. Oba typy uosabiają kobiety z wyższym wykształceniem żyjące w miastach. Ich wymagania, zdaniem Tomasza Szlendaka, są wynikiem rewolucji seksualnej i powodują, że trudno im znaleźć partnerów⁷⁴². Specyficzną grupę singli stanowią dorosłe dzieci mieszkające z rodzicami⁷⁴³. Niektóre z nich korzystają z usług domu rodzinnego mimo posiadania własnego mieszkania. Czasy dryfowania⁷⁴⁴, jak je określa Richard Sennett, sprawiają, że żadne miejsce poza domem nie daje świadomości zakotwiczenia, nie czyni życia ważnym. W tym wypadku dom rodzinny daje poczucie stabilizacji i pomaga utrzymać pozytywny obraz siebie⁷⁴⁵.

Alternatywne style życia

W odpowiedzi na niekontrolowane presje rynku oraz eksploatacyjny emocjonalnie charakter pracy, pojawiły się alternatywne style życia, które charakteryzuje dobrowolne obniżanie aspiracji, zmniejszanie oczekiwań wobec systemu i niezauważalne „znikanie z rynku”. Alternatywne style nie oznaczają bierności czy poddania się losowi, nie odnoszą się do negatywnie uprzywilejowanych i nie są nową odsłoną „dzieci kwiatów”⁷⁴⁶. Jednostki wybierające proste życie utrzymują się z własnej pracy i zachowują swoje

---

Domagalska K., [2010], Czemu winne są trzydziestki, (w:) „Wysokie Obcasy”, z dn. 4 grudnia, ss. 38-41, o społecznym naznaczaniu kobiet niezamężnych oraz o mitach i stereotypach na ich temat.

⁷⁴¹ Matera M., [2011], Dobrze być ze sobą, (w:) „Zwierciadło”, nr ze stycznia, s. 89, o tym, że lepiej być samą niż w toksycznym związku; Malinowska A., [2009], Odwagi trzydziestolatko!, (w:) „Sens”, nr 5, ss. 22-25, o kryzysie wieku balzakowskiego z odwołaniem do badań Daniela J. Levinsona z Yale University; Lubelska K., [2006], Pojedynczo. Raport Polityki, (w:) „Polityka” nr 42 (2576) z dn. 21 października, ss. 4-12.

⁷⁴² Szlendak T., [2002], *Architektura romansu. O społecznej naturze miłości erotycznej*, Warszawa, Oficyna Naukowa, s. 127; zob. też: Woźniak O., [2008], Biologiczne zagrożenie: singiel, (w:) „Przekrój”, z dn. 24 stycznia, o poszerzaniu się grupy społecznej osób żyjących w pojedynkę.

⁷⁴³ Podgórska J., Kowalczyk M., [2006], Na wieki wieków mama. „Raport Polityki”, (w:) „Polityka” nr 29 (2563), z dn. 22 lipca, ss. 4-10, o ucieczce młodych dorosłych przed samodzielnością.

⁷⁴⁴ Sennett R., [2006], *Korozyjny charakter. Osobiste konsekwencje pracy w nowym kapitalizmie*, (tłum.), Dzierżgowski J., Mikołajewski L., Warszawa, Wyd. Muza, s. 161.

⁷⁴⁵ Tapscott D., *op. cit.*, ss. 375, 484.

⁷⁴⁶ Bellah R.N., [1976], *New Religious Consciousness and Crisis in Modernity*, Berkeley: University of California Press, (za:), Jacyno M., *op. cit.*, ss. 71-74.

społeczne zobowiązania wobec innych. Prostota stylu polega na prowadzeniu zdrowego trybu życia, kupowaniu tylko potrzebnych rzeczy, wybieraniu produktów „no logo”⁷⁴⁷ i przeznaczaniu zarobionych środków na korzystanie z uroków życia⁷⁴⁸. Alternatywnym stylem życia może być rezygnacja z intratnej pracy dla „świętego spokoju” i zarabianie w mniej stresujących warunkach lub zarabianie jedynie na aktualne potrzeby, wydawanie i znowu zarabianie na aktualne potrzeby⁷⁴⁹. Ulrich Beck uważa, że w zglobalizowanym świecie wybór stylu życia jednostki wynika ze światowych trendów i mody, co sprawia, iż (niezależnie od geograficznego usytuowania) zarówno akceptacja dla obowiązujących trendów, jak i bunt przeciwko nim, przebiegają w sposób standardowy. Współczesne style życia są jedynie odzwierciedleniem rozwiązań biograficznych przyjmowanych przez jednostkę wobec ograniczeń systemowych⁷⁵⁰. Ten sam styl życia, (podobnie jak tożsamość i biografia) typowy może być dla wielu jednostek, żyjących w najbliższym środowisku i mieszkających gdzieś w świecie. Takie wnioski zawierają również porównania wyników badań empirycznych⁷⁵¹.

W rozprawie, jako operacyjną, przyjąłam definicję stylu życia Andrzeja Sicińskiego, która zakłada iż na styl jednostki wpływają: tempo życia i sposób zarządzania czasem, stosunek do pracy i jej charakter, preferowane wzorce konsumpcyjne, potrzeby intelektualne i estetyczne, stosunek do własnego ciała i zdrowia, uczestnictwo w życiu publicznym oraz identyfikacja z innymi ludźmi w środowisku życia i działania⁷⁵². W koncepcji „homo eligens”, Siciński określa styl życia jako swoistą strategię życiową, na którą składają

⁷⁴⁷ Klein N., [2004], *No logo*, (tłum.), H. Pustuła, Warszawa, Wyd. Świat Literacki.

⁷⁴⁸ Uczestniczka badania, S-m-KS-27 napisała: *zarobione pieniądze posłużą mi do podróżowania*.

⁷⁴⁹ Przypomina to Baumanowskiego turystę/włóczęgę, (w:) Bauman Z., [2000], *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, (tłum.), E. Klekot, Warszawa, Wyd. PIW, ss. 111- 117.

⁷⁵⁰ Beck U., [2002], *op. cit.*, ss. 202-211, zob. też: U. Beck, E. Beck-Gernsheim, [2002], *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*, London, Sage, (za:), Olcoń-Kubicka M., *op. cit.*, ss. 27-29; por. Jacyno M., *op. cit.*, s. 28.

⁷⁵¹ Jasińska-Kania A., Marody M., (red.), [2002], *Polacy wśród Europejczyków. Wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich*, Warszawa, WN Scholar,

⁷⁵² Siciński A., (red.), [1988], *op. cit.*, s. 11.

się, ukierunkowane na cele ciągłe zachowań jednostki i związane z tym motywacje. Strategia ta dostrzegalna jest w przyjęciu określonych zasad wg których jednostka dokonuje wyboru swego postępowania spośród repertuaru zachowań możliwych w jej środowisku życia. Od całkowitego braku możliwości jakiegokolwiek wyboru w życiu codziennym do w pełni nieograniczonych możliwości wyboru. Styl życia jednostki uzależniony jest zatem od jej kompetencji i repertuaru praktycznie dostępnych możliwości⁷⁵³, zbliżając ją do jednych wyborów i dystansując od innych.

Jako kryteria typologizacji stylów życia, Siciński wymienia⁷⁵⁴: cykle życiowe, wyznawane wartości oraz dokonywane przez jednostkę wybory, które wpływają pośrednio lub bezpośrednio na jej status społeczny i/lub stan posiadania. Za psychospołeczne wymiary zróżnicowań stylów życia można przyjąć – układ odniesienia, orientację życiową lub perspektywę czasową⁷⁵⁵.

Tabela 32. Psychospołeczne czynniki zróżnicowań stylów życia jednostek.

PODSTAWA ZRÓŻNICOWANIA	CHARAKTER STYLU ŻYCIA
UKŁAD ODNIESIENIA np. dziewięć amerykańskich stylów życia wg Alana Mitchella ⁷⁵⁶	- rodzinny - publiczny - życie w pojedynkę
ORIENTACJA ŻYCIOWA np. cztery drogi życiowe młodzieży fińskiej, wg J.P. Roosa ⁷⁵⁷	- podmiotowy, ukierunkowany na aktywność w pracy/nauce i w czasie wolnym - zależny, nastawiony na dostosowanie
PERSPEKTYWA CZASOWA np. pięć stylów życia wg Bogdana Suchodolskiego ⁷⁵⁸	- tradycyjny, nastawiony na przeszłość - innowacyjny, nastawiony na przyszłość - bieżący, nastawiony na teraźniejszość

Źródło: oprac. własne, na podst. opisu Andrzeja Sicińskiego.

⁷⁵³ *Op. cit.* s. 63; por. uprawnienia, ograniczenia i opcje w ujęciu Dahrendorfa, (w:) Dahrendorf R., *op. cit.* ss. 36-43, zob. też: w tej rozprawie fragment o wolności wyboru.

⁷⁵⁴ Siciński A., *op. cit.*, s. 49.

⁷⁵⁵ *Op. cit.*, s. 42.

⁷⁵⁶ Dziewięć stylów życia w odniesieniu do motywów zachowań jednostek: zdominowani potrzebami, wegetujący, wiążący koniec z końcem, poszukujący akceptacji innych, porównujący się z innymi, odnoszący sukces, pozostający sobą, poszukujący doświadczeń, zaangażowani społecznie, dojrzali społecznie, (w:) Mitchell A., [1983], *The Nine American Lifestyles. Who are and where we are going*, New York; por. Palska H., [1999], Styl życia. Stan badań i nowe potrzeby badawcze, (w:) D. Gawin, (red.), *Homo Eligens. Społeczeństwo świadomego wyboru*, Warszawa, Wyd. IFiS PAN, s. 59.

⁷⁵⁷ Cztery style życia wynikające z orientacji życiowych: tradycyjny, zorientowany na samorealizację, zorientowany na sukces, bez oczekiwań (wegetujący), (w:) Roos J.P., [1987], *Historie życia a zmiana społeczna: cztery pokolenia Finów*, (w:) „*Kultura i Społeczeństwo*”, vol. 31, nr 4, ss. 107-118.

⁷⁵⁸ Pięć stylów życia: egzystencjalny, życie chwilą, życie ku przyszłości, życie poza czasem, życie uczestniczące, (w:) Suchodolski B., [1983], *Wychowanie i strategia życia*, Warszawa, Wyd. WSiP, ss. 100-106.

W interpretacji materiału empirycznego za podstawę różnicowania stylów przyjąłam orientacje życiowe i zastosowałam typologię Sicińskiego (tab. 33).

Tabela 33. Typologia stylów życia.

TYP STYLU	CHARAKTERYSTYKA STYLU ŻYCIA
I OGRANICZONY	- ograniczone możliwości wyboru, spowodowane warunkami życia
II PASYWNY	- unikanie podejmowania decyzji, postawa konformizmu lub rezygnacji
III POSZUKUJĄCY	- poszukiwanie drogi życiowej, wyrażające się pytaniem – <i>jak żyć?</i>
IV AKTYWNY	- aktywne dokonywanie wyborów i działanie w określonym celu
V TRADYCYJNY	- dążenie do stabilizacji rodzinnej i ekonomicznej - orientacja na jakość życia - orientacja na przeżycie (w sytuacji minimum socjalnego)
VI ELASTYCZNY	- działania prowadzące do zmiany i osiągnięcia sukcesu - świadome kształtowanie przyszłości - konsumpcyjny stosunek do życia

Źródło: opracowanie własne na podst. A. Siciński [2002], *op. cit.*, s. 83.

W trzeciej – teoretycznej części rozprawy odwołałam się do teorii różnych autorów, których prace były dla mnie inspiracją zarówno w tworzeniu koncepcji badań, jak i w sposobie ich interpretowania. Zgodnie z przyjętym podejściem antropologicznym odwołałam się do różnych dyscyplin. Wybrane ujęcia filozoficzne, psychologiczne i socjologiczne pozwoliły na ukazanie podmiotu moich badań w wielowymiarowej perspektywie.

Czwartą – empiryczną część pracy przeznaczyłam dla uczestniczek badania. Interpretację ich wypowiedzi przedstawiłam w formie immanentnej jako analizę syntaktyczną i semantyczną oraz w formie refleksywnej jako dokumentarną rekonstrukcję ich doświadczenia komunikatywnego, z którego w drodze wielostopniowej interpretacji wyłoniło się również doświadczenie koniunktywne ilustrowane typami orientacji socjo-biograficznych.

Część czwarta

Interpretacja materiału empirycznego

ROZDZIAŁ 7.

Interpretacja immanentna/formułująca

Pierwszym etapem odkrywania znaczeń zawartych w narracjach było poddanie ich interpretacji formułującej⁷⁵⁹, którą rozpoczęłam od analizy syntaktycznej form gramatycznych stosowanych w wypowiedziach.

Analiza syntaktyczna

W wypowiedziach uczestniczek badania pojawiało się naprzemiennie kilka rodzajów sformułowań, dotyczących decyzji w ważnych sprawach życiowych – już podjętych albo dopiero planowanych. Analiza syntaktyczna pozwoliła na wyodrębnienie pięciu powtarzających się form opisu: nominatywnego, życzeniowego, imperatywnego, przypuszczającego i konstatującego.

Opis nominatywny zawierał się trzy rodzaje sformułowań. Wyrażenia złożone z listy rzeczowników (czasami poprzedzonych bezokolicznikiem być lub mieć), wskazujących wartości ważne dla narratorki; wyrażenia, w których słowem kluczowym był czasownik wskazujący operacje myślowe i podejmowane czynności; wyrażenia w formie rzeczownika odsłownego (odczasownikowego) wskazujące stan, do którego dąży narratorka. Opis wskazywał na jej potrzeby egzystencjalne – chęć doświadczenia życia, osiągnięcie określonego statusu, stanu emocjonalnego lub stanu posiadania. Forma nominatywna cechowała wypowiedzi kończące trzy zdania:

1. „Moje plany to...” – *dom, – dzieci, – partner, – praca, – stabilizacja, – niezależność, – zdobycie wykształcenia, – posiadanie firmy, – bycie kimś.*
2. „Podejmując decyzje ...”
– *analizuję, – biorę pod uwagę, – boję się, – rezygnuję, – unikam.*
3. „Za sukces życiowy uznaję ...”
– *napisanie, – ukończenie, – założenie, – zdobycie, – zarobienie, – urodzenie, – odnalezienie, – pogodzenie się, – spełnienie.*

---

⁷⁵⁹ Krzychała S., [2004], *op. cit.*, s. 234.

Opis życzeniowy zawierał wypowiedzi zaczynające się od słowa: „chciałabym”. Następnie pojawiał się bezokolicznik, a po nim lista pragnień i marzeń do spełnienia albo potrzeb do zaspokojenia. „Chciałabym...” – *być, mieć, kupić, poznać, przeżyć, spotkać, urodzić, wiedzieć, zacząć, zobaczyć*.

Opis w **formie imperatywnej** zawierał wypowiedzi wskazujące tryb działania w sytuacji wyboru oraz powinności wynikające z uwarunkowań życia kobiety, właściwego dla niej sposobu bycia i rodzaju aktywności.

1. „Wybierając sposób życia ...” – *trzeba, – należy, – powinno się*.
2. „Uważam, że cele ...” – *są w życiu potrzebne, – są w życiu konieczne*.
3. „Uważam, że kobieta...” – *musi rozumieć, – powinna być świadoma, – nie powinna spełniać*.
4. „Jako kobieta muszę...” – *liczyć się, – czasem zrezygnować, – brać pod uwagę*.

Opis w **formie przypuszczającej** zawierał przede wszystkim zdania warunkowe albo wypowiedzi zbudowane na czasowniku w trybie przypuszczającym, z których wynikało, że realizacja planów życiowych może być uzależniona od sytuacji życiowej i stanu emocjonalnego. Narratorki, odnosząc się do hipotetycznej sytuacji opisywały czynności jakie podjęłyby, gdyby to ich dotyczyło.

1. „Mogłabym ...” – *kupić, – podjąć, – założyć, – znaleźć, – zobaczyć ..., gdybym: – miała więcej czasu, – była w innej sytuacji życiowej, – potrafiła się zmobilizować, – wierzyła, że mi się uda*.
2. „Gdybym stała przed wyborem...” – *rozważylabym za i przeciw, – nie miałabym problemu, – porozmawiałabym z, – zdecydowałabym się na*.

Opis konstatający komunikował stosunek narratorki do sytuacji wyboru. Sens wypowiedzi zawarty był w okoliczniku albo równoważniku zdania.

1. „W życiu ...” – *przydaje się, – potrzebne są, – liczy się, – nie wiem*.
2. „Wybierając ...” – *ważne jest aby, – nie należy ponieważ, – często trzeba, – czasami można, – zwykle to przypadek*.

Zastosowanie analizy syntaktycznej okazało się przydatne w odczytywaniu potrzeb i oczekiwań uczestniczek badania dotyczących przebiegu własnego życia oraz motywów jakimi kierują się one dokonując wyborów życiowych.

Analiza semantyczna

Analiza semantyczna treści wypowiedzi pozwoliła na wyodrębnienie pięciu powtarzających się typów wypowiedzi różniących się konstrukcją znaczeniową.

Pierwszą z nich była **narracja celowa** wskazująca zamierzenia i określająca, co uważane jest za sukces. Była ona typowa dla 41,3% wypowiedzi. W grupach wiekowych przedstawiało się to następująco: 20-24 lata – 15,7%, 25-29 lat – 15%, 30-34 lata – 10,6%. Jako narrację celową sklasyfikowałam wypowiedzi opisujące chęć, potrzebę, gotowość i determinację w dążeniu do osiągnięcia celów dotyczących określonego poziomu rozwoju osobowego, statusu społecznego i stanu posiadania. Wypowiedzi wskazywały różny wymiar i zasięg planów odnoszących się do sytuacji rodzinnej, pracy zawodowej i marzeń. Ich treść komunikowała stan emocjonalny narratorki i typy pożądaných przez nią interakcji oraz jej rozumienie pojęcia sukces życiowy.

„Moje plany to...”; „Za swój sukces życiowy uznam ...”

1. Rozwój własny rozumiany jako:

- *zdobycie wykształcenia, – ukończenie studiów, – zrobienie doktoratu*
- *znajomość języków, – zrobienie prawa jazdy, – występ w reklamie*
- *odnalezienie życiowej pasji, – zrealizowanie marzeń, – poczucie szczęścia*
- *poczucie nie zmarnowania czasu, – pokonanie własnych słabości,*
- *napisanie książki, – obejrzenie całego świata*
- *sukcesem będzie, jeśli uda mi się dojść do tego, co mi przeznaczone*
- *sukcesem będzie to, że jestem potrzebna, – to, że jestem dobrym człowiekiem*
- *niezależność, – wszystko, co osiągnę własną pracą.*

2. Status rodzinny osiągnięty w wyniku realizacji założonych celów:

- założenie rodziny, – posiadanie szczęśliwej rodziny, zdrowej i pełnej
- urodzenie dziecka, – drugie dziecko, – urodzenie córki
- wychowanie dzieci na porządnym ludzi
- ślub, – dobry mąż, – pozbycie się męża – stały związek.

3. Status społeczny – zawodowy i materialny rozumiany jako:

- stabilizacja życiowa, – godny status, – życie powyżej średniej
- umowa o pracę, – zmiana pracy, – umocnienie pozycji zawodowej
- posiadanie mieszkania, – budowa domu, – kupno samochodu
- wyjazd za granicę, – zarobienie dużej kasy, – operacja plastyczna
- sukces oznacza, że nie będę płakać z powodu braku środków do życia.

Drugim typem była **narracja uwarunkowana**, która wskazywała zależność realizacji planów od definicji sytuacji. Temu typowi podporządkowanych było 17,9% wypowiedzi (7,1% w grupie 20-24 lata, 7,2% – 25-29 lat i 3,6% – 30-34 lata). Treść wypowiedzi wskazywała, że dokonywane wybory zależą od sytuacji życiowej i stanu emocjonalnego oraz od poziomu kompetencji poznawczych uczestniczki badania. Uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne, w istotny sposób ograniczały jej wybory i wpływały na decyzje.

„**Mogłabym ..., ale ...**”

- stworzyć udany związek, ale musiałabym poznać odpowiedniego faceta
- studiować, ale muszę pracować, żeby utrzymać dziecko i siebie
- pójść do pracy, ale mąż mi nie pozwala
- pójść na kompromis, ale bez rezygnacji z własnych wartości
- poświęcić się, ale tylko wtedy, gdy byłabym kochana
- w czymś ustąpić, ale nie dam się zmarginalizować
- założyć przedszkole, ale muszę odłożyć pieniądze na studia, które dadzą mi uprawnienia.

Trzeci typ stanowiła **narracja życzeniowa** wskazująca pragnienia, marzenia i dążenia. Ten typ narracji objął 15,9% wypowiedzi (7,4% w grupie 20-24 lata, 5,6% – 25-29 lat i 2,9% – 30-34 lata). Typ narracji życzeniowej zdominowało słowo „chciałabym”. W wypowiedziach znalazły się życzenia dotyczące potrzeb, pragnień, marzeń – codziennych i dalekosiężnych. Z ich treści wyłaniały się oczekiwania związane z własnym rozwojem, z pozyskaniem określonych dóbr, z osiągnięciem pożądanego statusu, ale także konkretne marzenia do zrealizowania. Niektóre były tylko listą życzeń-planów, inne uwzględniały kolejność, w jakiej zostaną zrealizowane.

„Chciałabym ...”

- *podjąć studia, – zrobić specjalizację, – zrobić kurs fiskalny, prawo jazdy*
- *założyć firmę, – zarabiać więcej, – osiągnąć więcej niż rodzice i znajomi*
- *wyjechać zarobić na ślub i wesele, a potem wyjść za mąż*
- *osiągnąć status materialny a później założyć rodzinę*
- *do 25 roku życia skończyć studia, zrobić specjalizację i założyć rodzinę*
- *mieć czas dla siebie, – w końcu się wyspać, – wydawać tylko na siebie*
- *podróżować, – polecieć balonem, – nauczyć się grać na wiolonczeli*
- *odważniej iść przez życie, – nie bać się trudności, – umieć kochać.*

Kolejnym typem była **narracja odroczone** ujawniająca brak planów. Temu typowi narracji odpowiadało 14,6% wypowiedzi (5,7% w grupie 20-24 lata, 5,4% – 25-29 lat i 3,5% – 30-34 lata). Wypowiedzi te, wyrażające się w stwierdzeniu „**jeszcze nie wiem, czego chcę**”, wskazywały wątpliwości dotyczące przebiegu własnego życia, nie kwestionując jego sensu. Nie było w nich odniesień ani do przeszłości, ani do przyszłości. Narratorki nie oceniały dokonanych już wyborów życiowych i nie precyzowały swych planów na przyszłość. Brak stanowiska nie oznaczał sposobu na życie, tylko odroczenie decyzji w sprawach egzystencjalnych.

1. „Wybierając ...” – *może mi się tylko wydawać, że mam wybór, – nie należy się spieszyć, – potrzebuję jeszcze paru lat, aby zrozumieć cel życia.*

2. „Chciałabym ...” – *wiedzieć, czego naprawdę chcę, – coś osiągnąć, ale co?*
3. „Moje plany...” – *to na razie plany, – jeszcze nie do końca określone, – brak planów, – coś zmienić, – co będzie, to będzie, – co mi przyniesie los.*

Ostatnim typem, najrzadziej występującym była **narracja powinnościowa**, która wskazywała powinności kobiety i jej zobowiązania. Temu typowi narracji podporządkowanych było 10,2% wypowiedzi (4,0% w grupie 20-24 lata, 3,5% – 25-29 lat, 2,7% – 30-34 lata). Wypowiedzi sklasyfikowane w tym typie narracji miały charakter bezosobowy. Uczestniczki badania pisały, jak ich zdaniem należy się zachować w sytuacji wyboru i co trzeba brać pod uwagę podejmując decyzję w ważnych sprawach życiowych. W wypowiedziach podkreślały powiązanie wyborów dokonywanych przez kobiety z ich powinnościami/obowiązkami, czy to wobec siebie samej czy wobec innych. O tym czy uczestniczka badania odnosiła daną wypowiedź bezpośrednio do siebie wnioskować można było dopiero z jej całościowej narracji.

1. „Wybierając sposób życia...”

- *trzeba brać pod uwagę szczęście swoje i bliskich*
- *powinniśmy kierować się własnymi potrzebami i wartościami*
- *musimy kierować się intuicją i sumieniem*
- *należy odrzucić kompromis.*

2. „Wybierając sposób życia **kobieta ma prawo ...**”

- *zdecydować sama czego chce, – wybrać sposób w jaki chce żyć.*

3. „Wybierając sposób życia **kobieta musi...**”

- *być niezależna, – być dzielna, – brać pod uwagę nie tylko własne potrzeby*
- *borykać się z mnóstwem oczekiwań, – liczyć się z konsekwencjami.*

4. „Wybierając sposób życia **kobieta powinna...**”

- *zastanowić się, czego naprawdę chce, – wybierać świadomie*
- *kierować się rozsądkiem, – intuicją, – wyznawanymi wartościami*
- *kierować się własnym dobrem i potrzebami, – myśleć o własnym szczęściu*

- *uwzględniać potrzeby bliskich, – liczyć się z opinią partnera*
- *wiedzieć, co wypada kobiecie, a co nie*
- *wybrać taki sposób, który pozwoli jej godzić wszystkie role.*

5. „Wybierając sposób życia **kobieta nie powinna ...**”

- *robić niczego wbrew sobie, – zważać na ograniczenia płci*
- *myśleć o spełnianiu czyichś oczekiwań, – bać się trudności.*

Analiza semantyczna treści wypowiedzi ukazała logikę narracyjną jaką posługiwały się uczestniczki badania konstruując swoje opowieści o dokonanych wyborach i planowanych zamierzeniach. Uzyskany materiał empiryczny dowodzi, iż udało się wywołać wśród kobiet uczestniczących w badaniu refleksję dotyczącą przebiegu ich własnego życia. Z konkretnych jednostkowych wypowiedzi wyłoniły się, nałożone na siebie, wymiary doświadczenia społeczno-biograficznego (doświadczenie edukacyjne i zawodowe; doświadczenie własnej kobiecości i świadomość płci/rodzaju albo – częściej – brak takiej świadomości; relacje z rodziną pochodzenia i doświadczenie bycia w związku małżeńskim/partnerskim; habitus miejsca zamieszkania i problemy codzienności; plany na przyszłość albo ich brak; doświadczenie relacji międzypokoleniowych. Natomiast nie pojawiły się w opowieściach młodych kobiet wymiary doświadczenia społecznego odnoszące się bezpośrednio do polskiej transformacji ustrojowej. Uczestniczki badania, jeśli posiadają własne odczucia czy oczekiwania związane z przemianami społeczno-gospodarczymi w kraju, to są one bądź nieuświadomione, bądź nie zostały ujawnione w tym badaniu.

Uczestniczki badania udzieliły 9160 swobodnych wypowiedzi, zarówno wielozdaniowych, jak i lakonicznych. Ich uporządkowanie wymagało wielokrotnego grupowania wg powtarzających się treści. Na pierwszym etapie odrzuciłam 1% wypowiedzi niejednoznacznych

zakwalifikowanych jako inne⁷⁶⁰. Były to wypowiedzi takie, jak: *oj, czego to ja bym nie chciała* (M-p-KN-161); *w tych czasach niewiele można* (S-z-KM-65); *chciałabym zrobić jeszcze tyle rzeczy* (W-m-KS-74). Na drugim etapie wyodrębniłam wypowiedzi zawierające treści *expresis verbis* wskazujące wybory dokonane w sytuacjach granicznych i decyzje dotyczące planów na przyszłość. Większość z nich odnalazłam w odpowiedziach na 21 pytań otwartych (tab. 34), które przyjąłam za podstawę interpretacji.

Wypowiedzi w tych pytaniach zaczynały się od zwrotów: *mój sposób życia...*, *w życiu najbardziej...*, *w życiu kobiety ważne jest ...*, *uważam, że kobieta...*, *wybierając sposób życia...*, *stojąc przed wyborem ślub czy wolny związek...*, *dla utrzymania związku mogłabym...*, *zastanawiając się nad wyborem kierunku studiów...*, *dysponując sumą...*, *planując urlop...*, *poczucie bezpieczeństwa daje mi...*, *za sukces uznaję...*, *moje plany to...*, *chciałabym...*

W wyniku grupowania tematycznego wyodrębniłam 3.231 wypowiedzi (35,6%), które stanowiły podstawę do konstruowania typologii wymiarów doświadczenia społecznego uczestniczek badania. Pozostałe 5.837 wypowiedzi (64,4%) dopiero w interpretacji drugiego stopnia pozwoliły na odczytanie koniunktywnego doświadczenia badanych kobiet.

---

⁷⁶⁰ Przypadki „inne” nie zostały *de facto* pominięte w interpretacji, ponieważ w kontekście całościowej narracji każdej uczestniczki miały swoje znaczenie rzucając dodatkowe światło na jej sposób życia.

Tabela 34. Wypowiedzi dopełniające w zdaniach niedokończonych, wg typu narracji i grup wiekowych (w liczbach i %) N= 3231.

TYP NARRACJI	CELOWA 41,3			UWARUNKOWANA 17,9			ŻYCZENIOWA 15,9			ODROCZONA 14,6			POWINNOŚCIOWA 10,2		
GRUPA WIEKOWA	20-24	25-29	30-34	20-24	25-29	30-34	20-24	25-29	30-34	20-24	25-29	30-34	20-24	25-29	30-34
NR PYTAŃ	15,7	15,0	10,6	7,1	7,2	3,6	7,4	5,6	2,9	5,7	5,4	3,5	4,0	3,5	2,7
C16	83	74	24	-	-	-	40	41	20	8	24	10	-	-	-
A6	66	42	51	10	10	11	22	12	15	9	2	8	-	-	-
C2	61	65	37	51	54	25	20	24	6	20	31	21	8	5	6
A7	57	50	22	3	2	1	43	30	9	1	3	-	2	10	6
B4	57	48	40	11	15	7	42	23	17	10	11	6	-	-	-
A4	42	51	39	16	13	9	-	-	-	1	1	4	86	64	54
A5	37	32	31	12	19	13	-	-	-	62	47	31	-	-	-
C14	33	34	26	43	54	7	21	10	6	12	-	4	-	-	-
B7	10	4	5	1	5	1	3	2	2	6	3	2	-	1	1
B8	9	10	7	2	3	2	2	1	2	5	2	4	-	-	2
D 5	9	9	6	6	-	-	12	10	6	3	3	3	-	-	-
B9	8	7	5	1	4	3	5	5	-	2	3	2	7	3	1
B2	7	6	4	1	4	2	4	2	1	5	7	3	4	9	6
C10	6	7	5	55	26	21	13	13	10	23	19	5	-	-	-
C9	6	5	3	2	3	3	2	2	-	-	1	-	1	2	2
C11	5	2	7	3	3	-	2	-	-	1	1	1	-	-	-
B3	5	2	4	3	5	3	3	1	-	6	4	3	3	3	2
B10	4	7	6	3	3	6	1	1	-	6	3	-	4	3	1
B6	3	5	4	3	4	2	1	1	-	4	-	3	3	1	4
B11	-	2	5	1	2	-	2	3	1	1	3	3	1	2	2
C1	-	16	8	-	-	-	-	-	-	-	5	-	10	10	-
C12	-	7	5	2	3	1	-	-	-	-	1	1	-	-	-

Źródło: badania własne.

Kodowanie rzeczowe

Następnym etapem analizy było kodowanie rzeczowe. Materiał empiryczny uporządkowałam wg podstawowych grup wyłonionych na podstawie danych z metryczki. Były to trzy grupy wiekowe: 20-24 lata, 25-29 lat i 30-34 lata oraz cztery grupy ze względu na miejsce zamieszkania: stolica, miasto województwo, miasto powiat i miasto gmina.

Dalsze różnicowanie odbywało się wewnątrz tych 12 grup podstawowych. (Zmienne: stan cywilny, wykształcenie i aktywność życiowa włączyłam do analizy na etapie rekonstrukcji projektów życia i typów refleksyjności). Przed przystąpieniem do kodowania rzeczowego wybrałam w każdej z 12 grup podstawowych po 10% kwestionariuszy⁷⁶¹ reprezentujących zgromadzony materiał empiryczny (tab. 35). Operacja ta służyła ograniczeniu liczby wypowiedzi, które wymagały wielokrotnej analizy w poszukiwaniu wymiarów doświadczenia społecznego uczestniczek badania – typowych (powtarzających się) i nietypowych (jednostkowych). Dodatkowo wylosowałam 10 kwestionariuszy, które uznałam za egzemplarze weryfikujące.

Tabela 35. Liczba narracji przyjętych jako podstawa interpretacji kategorii doświadczenia społecznego wg grup podstawowych, w liczbach i %, N=56.

MIEJSCE ZAMIESZKANIA WIEK	STOLICA	MIASTO WOJEWÓDZTWO	MIASTO POWIAT	MIASTO GMINA	%
20-24 lata	7	6	2	5	35,7
25-29 lat	10	5	3	3	37,5
30-34 lata	6	3	3	3	26,8
RAZEM	23	14	8	11	

Źródło: badania własne.

Po sprawdzeniu, że wybrane kwestionariusze zawierają treści wskazujące na różnicowane wzory doświadczenia społeczno-biograficznego, umożliwiające wyodrębnienie cech typowych w każdej grupie podstawowej, rozpoczęłam

⁷⁶¹ Kiedy liczba kwestionariuszy w zbiorze nie dawała się podzielić przez 10, zaokrąślałam ją w górę albo w dół. Kwestionariusze wylosowane, a nie zawierające swobodnych wypowiedzi zastąpiłam kolejnymi z tego samego zbioru.

kodowanie, zmierzające do skategoryzowania przestrzeni doświadczenia. Całościowe narracje 66 wybranych kobiet analizowałam wielokrotnie, za każdym razem na nowo porządkując wyłaniający się opis ich rzeczywistości społecznej. Proces kodowania utrudniała różnorodność wypowiedzi, ale wspomagała zbieżność znaczeniowa ich treści z propozycjami znajdującymi się w kafeterii. Uczestniczki badania posługiwały się czasami własnym językiem, innym od stosowanego przeze mnie, ale mówiły i pisały o tych samych problemach. Po wynotowaniu kategorii i ich kilkakrotnym przegrupowaniu udało się ich liczbę ograniczyć do 17 przestrzeni doświadczenia społecznego, które przyjąłam jako typowe dla uczestniczek badania i nadałam im określenia, zgodne z ich treścią, zachowując dla wielu z nich kody *in vivo*, (tab. 36).

Tabela 36. Kategorie doświadczenia społecznego zidentyfikowane w wypowiedziach (ogółem w liczbach i %, w grupach wiekowych w %) ⁷⁶².

LICZBA WYPOWIEDZI	NAZWA KATEGORII	OGÓŁEM N=3.231	19-24 LATA N=1.170	25-29 LAT N=1.280	30-34 LATA N=781
522	stabilizacja	16,2	14,3	16,3	18,7
444	poszukiwanie/niepewność	13,7	14,3	12,2	15,5
434	samorealizacja	13,4	12,7	12,5	16,0
300	rodzina	9,3	11,6	9,1	6,0
288	interakcje	8,9	11,6	6,5	9,0
262	niezależność	8,1	6,2	10,0	7,9
171	praca	5,3	4,2	8,0	2,4
130	wierność zasadom	4,0	3,5	4,8	3,6
128	wykształcenie	4,0	5,9	3,0	2,7
105	kariera, sukces	3,3	3,1	2,0	5,5
82	partner	2,5	2,5	3,2	1,5
69	podróże	2,1	1,8	2,3	2,3
68	miłość	2,1	2,2	2,3	1,7
64	dziecko	2,0	1,0	2,3	2,8
59	mieszkanie	1,8	1,9	2,2	1,2
57	pieniądze	1,8	0,8	2,2	2,4
48	małżeństwo	1,5	2,4	1,1	0,8

Źródło: badania własne.

⁷⁶² Zestawienie obejmuje wszystkie wypowiedzi zawierające daną kategorię. (Czasami ta sama kategoria, w narracji jednej uczestniczki pojawiała się wielokrotnie w różnych kontekstach).

Wymienione kategorie doświadczenia społecznego okazały się typowe dla większości kobiet, chociaż pojawiały się w opowieściach częściej lub rzadziej w zależności od wieku narratorki albo miejsca jej zamieszkania. Kobiety w wieku 20-24 lata, częściej niż pozostałe odwoływały się do rodziny, interakcji, wykształcenia i małżeństwa, a rzadziej do stabilizacji, niezależności, podróży, dziecka i pieniędzy (aż trzykrotnie rzadziej). Kobiety w wieku 20-29 lat częściej posługiwały się kategoriami: niezależność, wierność zasadom, partner, praca i mieszkanie. Rzadziej w ich opowieściach pojawiały się: niepewność, interakcje, kariera (prawie trzykrotnie rzadziej niż u najstarszych). Kobiety w wieku 30-34 lata trzykrotnie częściej niż młodsze odnosiły się do samorealizacji i kariery. Rzadziej pisały o miłości, mieszkaniu, rodzinie, małżeństwie i partnerze oraz o pracy i wykształceniu. Kobiety w wieku 30-34 lata, mieszkające w miastach powiatowych i gminnych rzadziej niż mieszkanki miast wojewódzkich używały pojęć: niepewność, poszukiwanie własnej drogi, samorealizacja, wierność zasadom, praca i mieszkanie. Kobiety w wieku 25-29 lat mieszkające w miastach gminach, znacząco rzadziej niż w pozostałych miastach mówiły/pisały o: stabilizacji, rodzinie, małżeństwie, miłości, karierze i niepewności jutra.

Przyjęta typologia wymiarów doświadczenia społecznego zakończyła etap analizy materiału empirycznego jakim była interpretacja formułująca. Złożyły się nań: analiza syntaktyczna i analiza semantyczna oraz kodowanie rzeczowe przyporządkowujące wypowiedzi 17 kategoriom znaczeniowym.

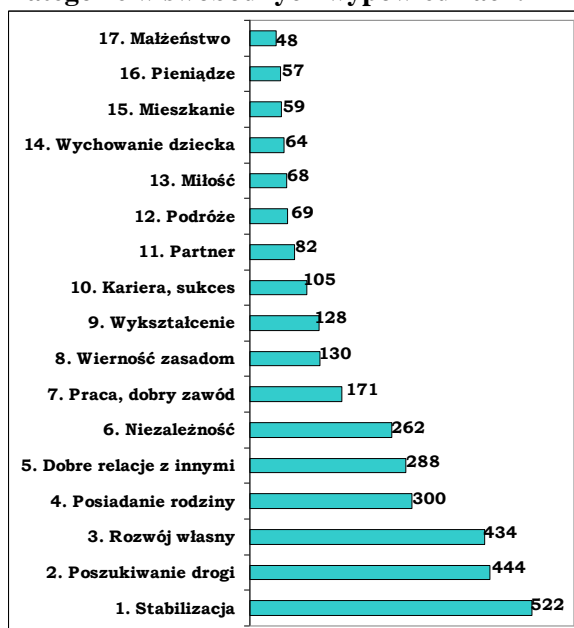
Komparacja danych empirycznych

Materiał empiryczny uzyskany metodą jakościową i ilościową dowodzi, że te same wymiary doświadczenia społecznego występują z różnym nasileniem, w zależności od techniki uzyskania danych. Przeprowadziłam analizę porównawczą w odniesieniu do 17 kategorii doświadczenia wyodrębnionych w kodowaniu rzeczowym. Jej wyniki potwierdziły zgodność znaczeniową

treści w obu rodzajach narracji (czynnej, która zawierała swobodne wypowiedzi i biernej, która zawierała odpowiedzi wybrane w kafeterii) oraz wskazały różnice w częstotliwości pojawiania się poszczególnych wymiarów doświadczenia w zależności od typu narracji. Wykresy A i B zawierają porównanie liczbowe kategorii doświadczenia o zbliżonym zakresie znaczeniowym. (Niektóre kategorie z wykresu A, jak np.: stabilizacja, poszukiwanie drogi, rozwój własny obejmowały swym znaczeniem więcej niż jedną kategorię z wykresu B). Wykres A przedstawia kategorie, które pojawiły się w swobodnych wypowiedziach (we wszystkich pytaniach łącznie) a wykres B kategorie, które zostały wskazane w pytaniu zamkniętym: „co w życiu kobiety jest naprawdę ważne”, w którym należało wybrać i uszeregować 10 z 22 wartości umieszczonych tam alfabetycznie.

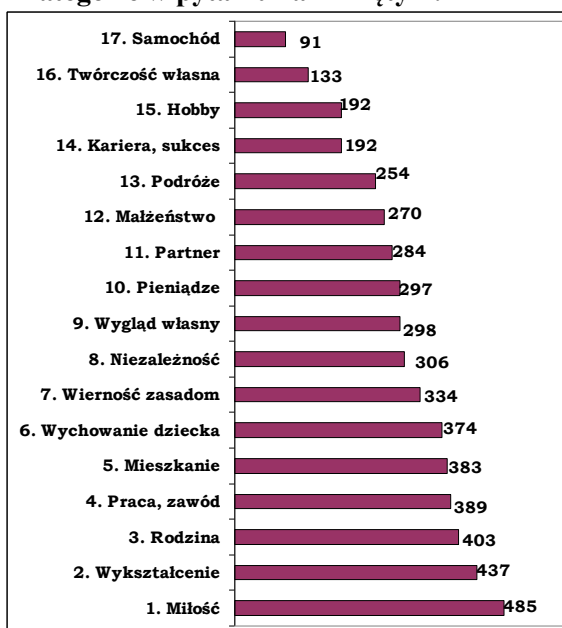
Wykres A. Narracja czynna (w liczbach).

Kategorie w swobodnych wypowiedziach.

Wykres B. Narracja bierna (w liczbach).

Kategorie w pytaniu zamkniętym.

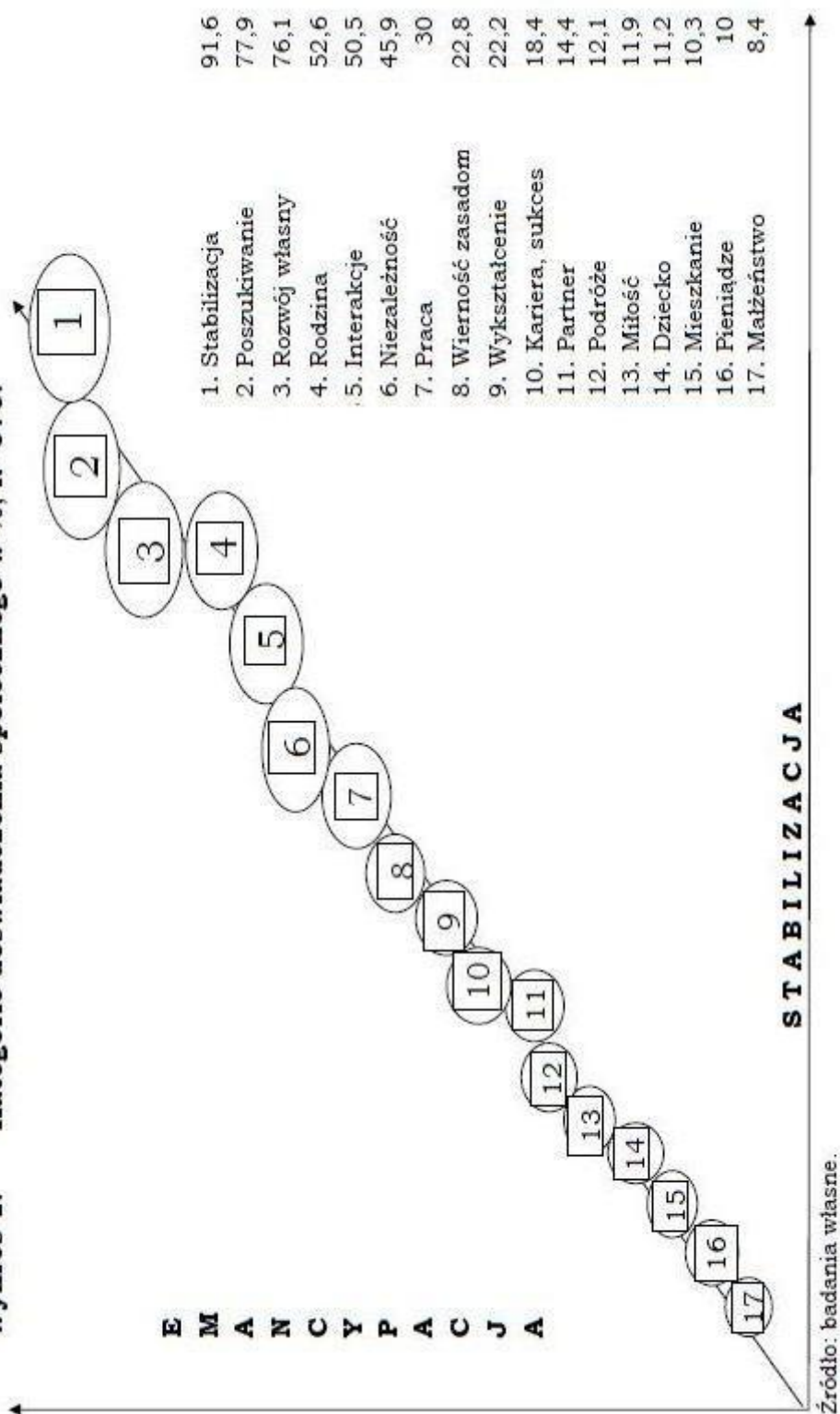
Źródło: badania własne.

Takie same pozycje na obu wykresach zajęły kategorie: „partner” i „podróż”, zbliżone były pozycje kategorii: „wierność zasadom” i „niezależność”. Jediną wysoką i wspólną pozycję (4 – na wykresie A oraz 3 – na wykresie B) zajęła kategoria „rodzina”. Największa rozbieżność wystąpiła

w przypadku kategorii „miłość”. Znaczne różnice w pozycji rankingowej dotyczyły również kategorii: „mieszkanie”, „wykształcenie”, „małżeństwo”, „dziecko”, i „pieniądze”. Porównanie to nasuwa wniosek wielokrotnie potwierdzony w badaniach, że sposób stawiania pytań wpływa na odpowiedzi badanych.

Analiza syntaktyczna i semantyczna wskazały formy i typy narracji adekwatne znaczeniowo do kategorii przestrzeni doświadczenia. Kodowanie rzeczowe umożliwiło standaryzację danych empirycznych. Komparacja danych jakościowych i ilościowych oraz analiza zależności wymiarów doświadczenia społecznego od wieku i miejsca zamieszkania wykazały, iż w semantycznym brzmieniu wypowiedzi przekazana została komunikatywna wiedza badanych kobiet, związana z ich wyborami życiowymi i planami na przyszłość. We wzorze organizacji całych narracji ujawniła się struktura doświadczenia społecznego uczestniczek badania co dało podstawę do dokumentarnej rekonstrukcji ich projektów przebiegu życia. W tym celu, narracje uporządkowane wg 17 wymiarów doświadczenia społecznego poddałam dalszej analizie. Komunikowane przestrzenie doświadczenia przeplatały się i uzupełniały wzajemnie, ukazując dwa główne, przecinające się wektory. W opisach pragnień, marzeń i planów na bliższą lub dalszą przyszłość dostrzegłam silną potrzebę samorealizacji i – niemniej silne – dążenie do stabilizacji związane z posiadaniem: rodziny, pracy, mieszkania. Wypowiedzi na temat: wartości, motywów podejmowania decyzji, kryteriów wyboru własnej drogi życiowej i sposobów rozwiązywania problemów – wskazywały także na poczucie niepewności, co do własnej przyszłości oraz na potrzebę interakcji i pragnienie niezależności (dla badanych kobiet kategorie interakcje i niezależność nie były doświadczeniem wykluczającym się). Wykres 1 przedstawia porządkowanie kategorii doświadczenia społecznego na dwóch przecinających się osiach – życie zorientowane na stabilizację i – życie zorientowane na emancypację.

Wykres 1. Kategorie doświadczenia społecznego w %, N=570.

ROZDZIAŁ 8.

Interpretacja refleksywna

Interpretacji poddałam wybory dokonane lub deklarowane jako zamierzenia na przyszłość. Staralam się dostrzec, kim chce być, stawać się lub pozostać każda konkretna narratorka. Próbowałam także odkryć i zrozumieć zależności między jej dotychczasowym życiem wynikającym z habitusu i dokonanych już wyborów, a projektem życia komunikowanym wypowiedziami, które zaczynały się od słów: *chciałabym ...*, *za sukces uznaję ...*, *moje plany to ...*.

Prezentację materiału empirycznego rozpoczynam od orientacji socjo-biograficznych, które wyłoniły się w wyniku wielostopniowej interpretacji refleksywnej. Ich odczytanie stało się możliwe dlatego, że udało się zinterpretować koniunktywne wymiary doświadczenia zawarte w całościowych narracjach badanych kobiet. Kolejno przedstawiam opis typów refleksyjności i stylów życia. Kończę tę część rozprawy rekonstrukcją projektów przebiegu życia i opisem wybranych przypadków typowych dla danego projektu.

Orientacje socjo-biograficzne uczestniczek badania

Orientacje uczestniczek badania wyznaczały dwa wektory. Orientację zależną wskazywał wektor na stabilizację, a orientację podmiotową – wektor na emancypację. Każdej orientacji przypisałam dwa wymiary: indywidualny i prospołeczny.

Orientacja na emancypację w wymiarze indywidualnym oznaczała ukierunkowanie życia na siebie samą, na – *bycie sobą*. Cel życia stanowiło dążenie do samorealizacji rozumiane jako poszukiwanie i doświadczanie poprzez doskonalenie umysłu i ciała oraz korzystanie z życia. Kobiety zorientowane na emancypację w wymiarze indywidualnym inwestowały w siebie, realizowały własne cele bieżące i perspektywiczne oraz własne marzenia.

Orientacja na emancypację w wymiarze prospołecznym oznaczała ukierunkowanie własnego życia na – *bycie z kimś*. Cel życia stanowiło zdobycie i utrzymanie określonej pozycji w rodzinie pochodzenia i/lub własnej; w związku małżeńskim lub partnerskim oraz/lub w innych grupach odniesienia. Potrzeba poczucia bezpieczeństwa sprawiała, że kobiety zorientowane emancypacyjnie w wymiarze prospołecznym poszukiwały akceptacji znaczących innych nawet za cenę samoograniczenia.

Orientacja na stabilizację w wymiarze indywidualnym oznaczała ukierunkowanie życia na – *bycie kimś* dzięki należnemu prawu do tytułu/statusu oraz poprzez zaspokajanie własnej potrzeby odgrywania roli/ról w życiu znaczących innych, w rodzinie i poza nią. Role te uczestniczki badania przejmowały, zdobywały, tworzyły lub wypracowywały. Niektóre kobiety zorientowane na stabilizację w wymiarze indywidualnym realizowały swoją potrzebę przynależności podkreślając prawo wyłączności do znaczących bliskich, inne – demonstrując dowody określające ich status. Przy czym, Frommowska „orientacja na mieć” odnosiła się tutaj do stylu życia na różnych poziomach: życie na określonym poziomie, życie powyżej średniej, używanie życia i (w kilku wypadkach) życie na granicy przeżycia.

Orientacja na stabilizację w wymiarze prospołecznym oznaczała ukierunkowanie własnego życia na potrzeby innych ludzi, przyrody, kultury, religii, świata. Poszukiwanie harmonii i świadome nastawienie altruistyczne sprawiało, że cel życia utożsamiany był z byciem potrzebną. Kobiety tak zorientowane realizowały się nie tylko w rolach odgrywanych wobec znaczących innych. Niektóre z nich osiągały spełnienie poza rodziną, np. działając na rzecz różnych wspólnot w wymiarze: lokalnym lub ogólnonarodowym albo oddając się wierze lub sztuce.

Komunikatywne i koniunktywne przekazy płynące z narracji wskazały potrzebę skonstruowania dodatkowego typu – orientacji ukierunkowanej zarówno na emancypację, jak i na stabilizację, którą nazwałam orientacją

współzależną. Jej pierwowzór odnalazłam w słowach Emmanuela Lévinasa: „obecność innego jest tym, co daje mi możliwość bycia sobą i po raz pierwszy poznania siebie [...]”⁷⁶³ oraz w stwierdzeniu Obuchowskiego na temat natury ludzkiej sprawiającej, iż: „jednostka istniejąca tylko dla siebie, traci szanse stawania się człowiekiem tak samo, jak wówczas, gdy istnieje tylko dla innych”⁷⁶⁴.

Orientacja współzależna cechowała te uczestniczki badania, które (używając języka kosmologii) wibrowały⁷⁶⁵ zarówno indywidualnie, jak i prospołecznie. Z ich narracji wynikało, że świadomie realizują projekt przebiegu własnego życia, uwzględniając przy tym potrzeby znaczących innych i społeczności, w których żyją. Ich orientacja społeczno-biograficzna była procesualna, zmieniała się, dojrzewała, stawiała się i znów się zmieniała. Dbaly o własny rozwój mając świadomość swej przydatności dla innych, dbając o znaczących innych wiązały to z samorealizacją. Rozwój własny oznaczał dla nich proces stawania się *kimś* w harmonijnym współistnieniu z innymi – orientacja na emancypację i na stabilizację stanowiła w ich życiu sprzężenie zwrotne.

Z narracji wyłoniły się orientacje życiowe 96,8% kobiet uczestniczących w badaniu. Przy czym w stosunku do 22,7%, (wobec braku swobodnych wypowiedzi) orientacje zinterpretowałam jedynie na podstawie odpowiedzi wybranych w pytaniach zamkniętych. Wypowiedzi 3,2% badanych nie dały podstawy do określenia ich orientacji socjo-biograficznej i pozostała ona nieokreślona. Rozkład orientacji życiowych uczestniczek badania przedstawia wykres 2.

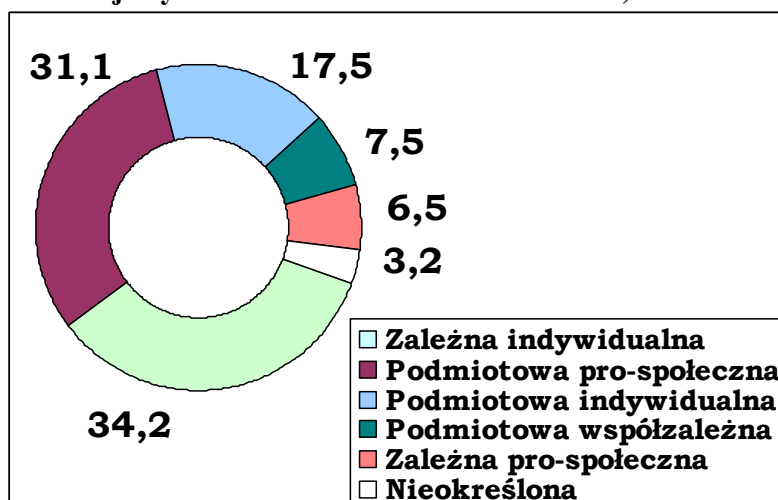
---

⁷⁶³ Lévinas E., [2002], *Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrzności*, (tłum.), A. Kowalska, Warszawa, s. 75; zob. też: J. Litewka, Twarzą w twarz-według Emmanuela Levinasa, (w:) „Racjonalista”, www.wikipedia.pl, ost. wiz., 20 stycznia 2011 r.

⁷⁶⁴ Obuchowski K., [1989], *W poszukiwaniu właściwości człowieka*, Warszawa, Wyd. Książka i Wiedza, s. 252.

⁷⁶⁵ Czarmińska N., [2000], *Liczby losu a wolność wewnętrzna*, Wyd. III, Łódź, Wyd. Ravi, s. 34.

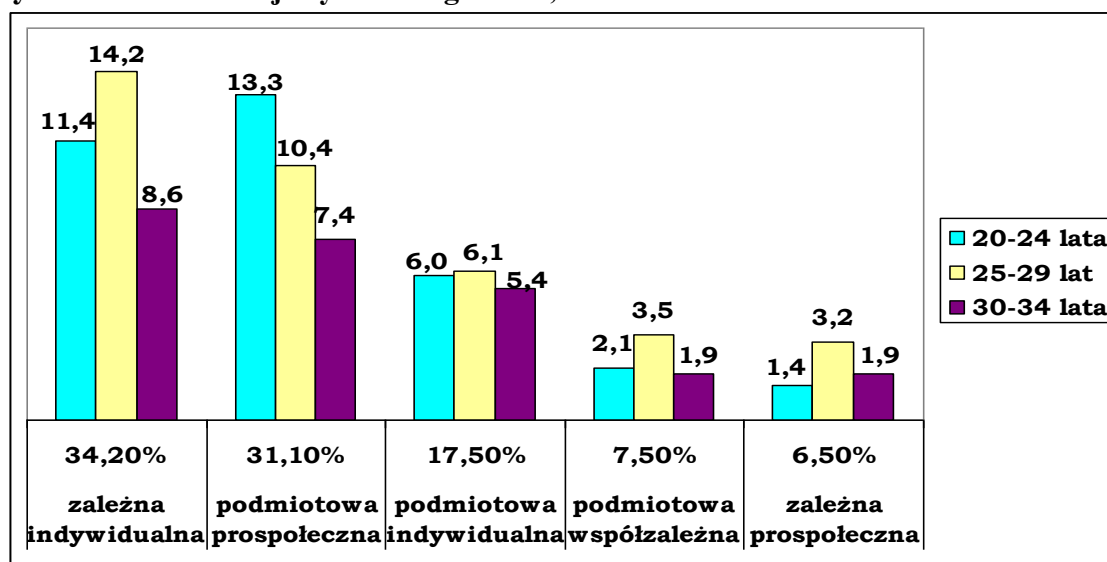
Wykres 2. Orientacje życiowe uczestniczek badania w %, N=570.

Źródło: badania własne.

W każdej grupie wiekowej, niezależnie od stanu cywilnego i miejsca zamieszkania, ujawniły się: orientacja – na emancypację w wymiarze prospołecznym (podmiotowa prospołeczna) i – na stabilizację w wymiarze indywidualnym (zależna indywidualna), co pokazują kolejne wykresy.

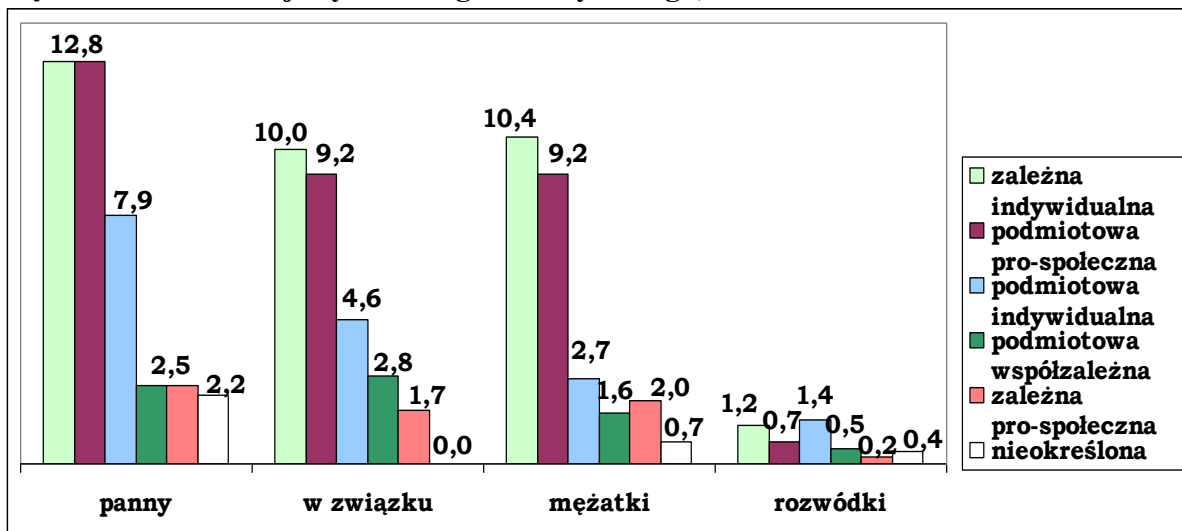
Wykres 3. Orientacje życiowe wg wieku, w %.

Źródło: badania własne. Brak danych 3,2%.

Najwięcej kobiet najmłodszych ujawniło orientację podmiotową prospołeczną, a w wieku 25-29 lat orientację zależną indywidualną. U kobiet najstarszych obie wymienione orientacje wystąpiły w podobnej proporcji.

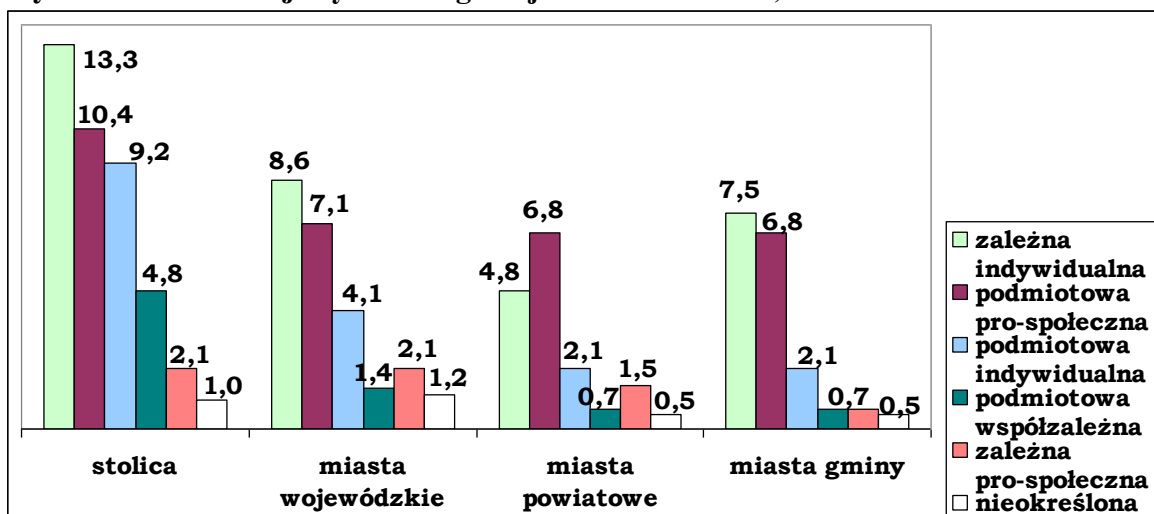
Wykres 4. Orientacje życiowe wg stanu cywilnego, w %.

Źródło: badania własne.

Stan cywilny nieznacznie różnicował orientacje życiowe badanych. Kobiety niezamężne częściej ujawniały orientację podmiotową indywidualną i podmiotową współzależną niż mężatki i rozwódki.

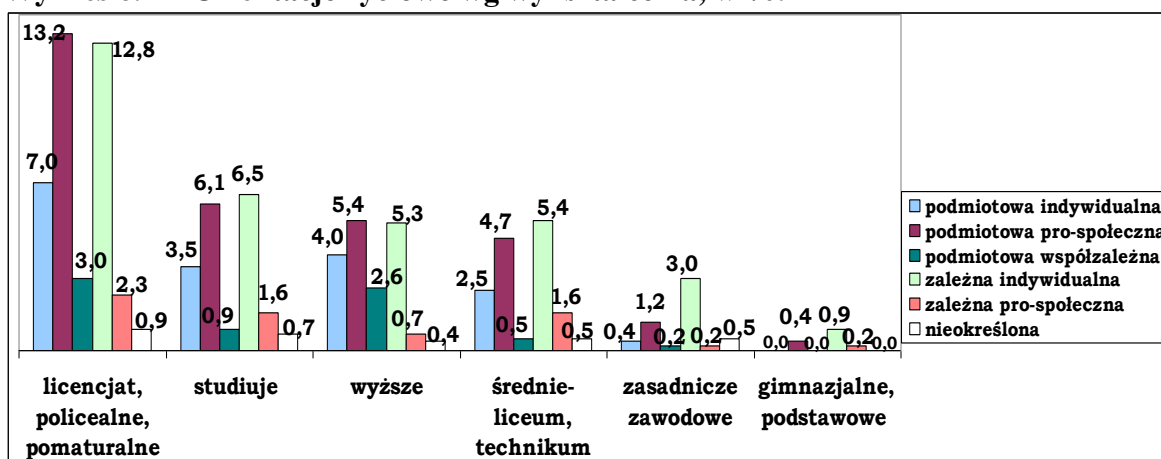
Wykres 5. Orientacje życiowe wg miejsca zamieszkania, w %.

Źródło: badania własne.

W trzech typach miast: stolicy, miastach wojewódzkich i miastach gminach najliczniej wystąpiła orientacja zależna indywidualna i podmiotowa prospołeczna. W miastach powiatowych proporcje były odwrotne.

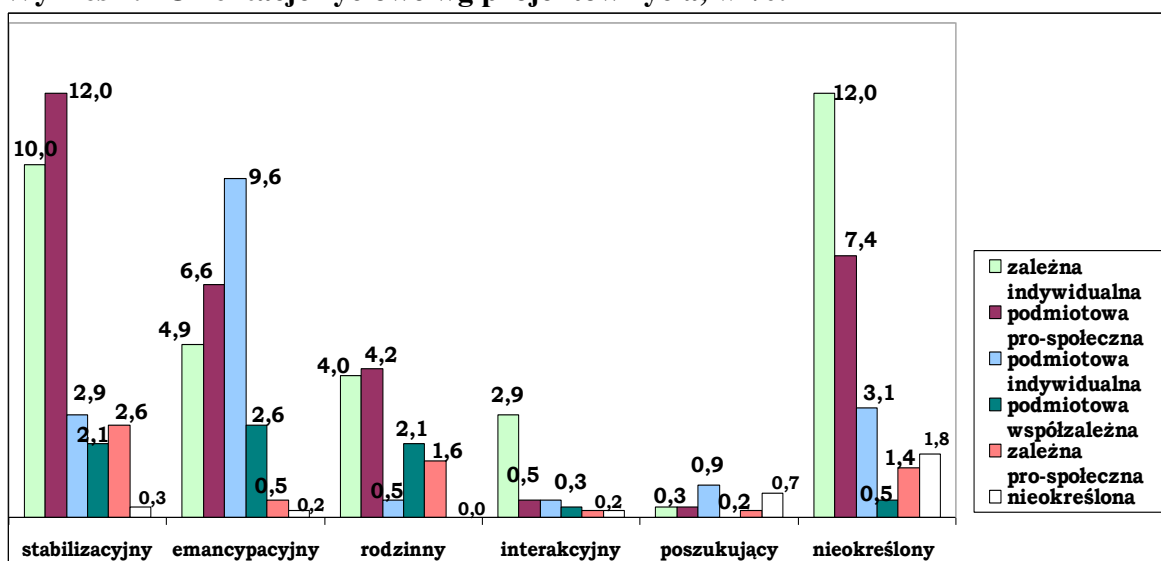
Wykres 6. Orientacje życiowe wg wykształcenia, w %.

Źródło: badania własne. Brak danych 0,9%.

Znaczące różnice między kobietami o różnym poziomie wykształcenia pojawiły się tylko w przypadku orientacji podmiotowej współzależnej.

Wykres 7. Orientacje życiowe wg projektów życia, w %.

Źródło: badania własne.

W projektach przebiegu życia, proporcje rozkładu orientacji socjobiograficznych wyglądały nieco inaczej niż na wykresie 7. Zróżnicowanie miało miejsce ze względu na: wiek, stan cywilny, miejsce zamieszkania i wykształcenie badanych kobiet. Interpretacja orientacji typowych dla kobiet w danym projekcie przebiegu życia znajduje się w opisach projektów.

Refleksyjność uczestniczek badania

Proces refleksyjności⁷⁶⁶ rozumiem jako zastanawianie się nad własnym życiem i świadome dokonywanie wyborów dotyczących jego przebiegu. Taka postawa otwiera możliwości wyjścia, w sytuacjach życia codziennego, poza poziom prostej reakcji i umożliwia przekroczenie celowo-racjonalnego poziomu refleksji nad projektowaniem życia i interakcjami społecznymi.

Proces refleksyjności nabralł szczególnego znaczenia w społeczeństwie ponowoczesnym. Życie we współczesności wymaga od jednostki konstruowania własnego *ja* w ramach „refleksyjnego procesu”⁷⁶⁷, co oznacza obligatoryjność przyjęcia własnego doświadczenia za horyzont odniesienia. Każda jednostka, niemal codziennie, staje wobec licznych sytuacji wyboru, na które reagować może euforią, lękiem, odwołaniem do stereotypów albo internalizacją. Czasem instynktownie próbuje obejść ryzyko związane z podjęciem decyzji i wykorzystuje w tym celu dostępne jej mechanizmy obronne, z których najprostszymi wydają się być: ucieczka, zaniechanie, wyparcie, przeniesienie i racjonalizacja. Dopiero wyjście poza poziom prostej reakcji uruchamia jej refleksyjność i pozwala na odwołanie się do własnych przestrzeni doświadczenia społeczno-biograficznego. Procesualność refleksyjności i jej znaczenie w pracy nad tożsamością podkreśla w swych pracach Karl Mannheim. Refleksyjność socjo-biograficzna w jego rozumieniu zbliżona jest znaczeniowo do pojęcia „statusu tożsamości kobiecej” w modelu Jamesa Marcii⁷⁶⁸, który zastosowałam w interpretacji refleksyjności badanych kobiet. Statusy kobiecej tożsamości komunikują typ refleksyjności.

---

⁷⁶⁶ „Refleksyjność społeczno-biograficzna oznacza *habitus* i *modus operandi*, w jaki jednostka odnosi się do własnej biografii (toku i przebiegu życia) oraz do realizacji uwarunkowań społeczno-kulturowych, społecznych odniesień i doświadczeń”, (w:) Krzychała S., [2007b], *op. cit.*, s. 118.

⁷⁶⁷ Giddens A., [2006b], *op. cit.*, s. 47.

⁷⁶⁸ Marcia J., [1980], *op. cit.*, zob. też: Cuprjak M., (w:) Chomeczyńska-Rubacha M., [2007], *op. cit.*, ss. 114-121; Oleś P., *op. cit.*, s. 97; Miluska J., *op. cit.*, ss. 142-145; por. fragment o tożsamości w części III rozprawy.

Typy refleksyjności – statusy kobiecej tożsamości

Tożsamość odzwierciedlona (przejęta, naśladowająca) oznacza wierne odtwarzanie oczekiwań kulturowo-społecznych. Kobiety o tym typie refleksyjności mają dobrze rozwiniętą zdolność adaptacji i realizują się w stereotypowej roli społecznej⁷⁶⁹. Cechuje je: myślenie konwencjonalne i konformistyczne, gotowość dostosowywania się, unikanie samodzielnych decyzji, koncentracja na znaczących bliskich oraz „zawieszanie się” na autorytetach.

Tożsamość dojrzała (osiągnięta) oznacza dokonywanie samodzielnych wyborów życiowych opartych na analizie preferencji i aspiracji. Kobiety o tym typie refleksyjności mają świadomość własnej kobiecości i gotowość do związku opartego na wzajemności i partnerstwie. Osiągają pokonwencjonalny poziom rozwoju i dysponują wewnętrznym systemem kontroli⁷⁷⁰. Cechuje je: wysoka samoocena, poczucie własnej wartości i odrębności, oraz koncentracja na tym, kim mogą być⁷⁷¹.

Tożsamość odroczone (moratoryjna) oznacza fazę kryzysu – status przejściowy do tożsamości odzwierciedlonej lub dojrzałej. (Pozytywny przełom prowadzi do osiągnięcia pokonwencjonalnego poziomu rozwoju⁷⁷²). Kobiety o tym typie refleksyjności doświadczają i testują różne formy zaangażowania w związek, pracę lub inną działalność. Cechuje je: duża wrażliwość, zewnętrzne poczucie kontroli uzależniające od opinii otoczenia oraz lęk przed sukcesem, który umiejscowiony jest w konflikcie pomiędzy tradycyjną rolą kobiecą, a orientacją na osiągnięcia.

---

⁷⁶⁹ Poziom konwencjonalny cechuje jednostki, które przestrzegają prawa dlatego, że inni też tak postępują, (w:) Tillmann K.-J., *op. cit.*, s. 213.

⁷⁷⁰ Poziom pokonwencjonalny oznacza trzeci (ostatni) etap rozwoju moralnego. Jednostka na tym poziomie rozwoju rozumie i akceptuje prawa uniwersalne, które uznaje za zgodne z własnymi zasadami. Pojęcie poziomów rozwoju moralnego wprowadził Jean Piaget, rozwinął Lawrence Kohlberg, a w ponowoczesności upowszechnił je, poza pedagogiką, Jürgen Habermas, który wprowadził pojęcie poziomu kompetencji poznawczych, (za:), Tillmann K.-J., [2005], *op. cit.*, ss. 213-220; por. fragment o teoretycznym modelu tożsamości, w tej rozprawie.

⁷⁷¹ Cuprjak M., *op. cit.*, s. 120.

⁷⁷² O negatywnych konsekwencjach wydłużającego się moratorium pisałam we fragmencie o tożsamości jednostki.

Tożsamość dyfuzyjna (rozproszona) oznacza postawę życiową tu i teraz, która wyraża się nie formułowaniem celów, brakiem odwołań do przeszłości i brakiem planów na przyszłość. Niektóre kobiety o tym typie refleksyjności cechuje przedkonwencjonalny⁷⁷³ poziom rozwoju – w działaniu kierują się lękiem przed niepowodzeniem, mają problemy z zapamiętywaniem, unikają zaangażowania w role⁷⁷⁴ (zawodowe, a czasami także rodzinne).

Statusy tożsamości porównałam z typologiami, które skonstruowali i opisali inni badacze zajmujący się zagadnieniami osobowości, tożsamości i refleksyjności. W tym celu, każdy z czterech statusów tożsamości kobiecej, w ujęciu Marcii usytuowałam w adekwatnej fazie rozwoju psychicznego kobiety, w ujęciu Neumanna, przypisałam mu właściwy kod umysłu w ujęciu Obuchowskiego i poziom kompetencji poznawczych w ujęciu Habermasa. Ponadto, typom refleksyjności (tożsamości kobiecej) przyporządkowałam odpowiadający im: typ osobowości w strukturze „Wielkiej Piątki”, strukturalny typ kobiecości w ujęciu Wolff, archetyp kobiecości w ujęciu Bolen oraz typ wewnętrznej bohaterki w ujęciu Pearson.

Typy refleksyjności uczestniczek badania skonstruowałam w oparciu o narracje z uwzględnieniem indywidualnej specyfiki, wynikającej z ich doświadczenia społecznego. Dokumentarna rekonstrukcja projektów życia umożliwiła interpretację refleksyjności 74,1% badanych. W przypadku 7,6% kobiet refleksyjność łączyła cechy dwóch typów (w ramce poniżej, N=32).

ODROCZONA NA ODZWIERCIEDLONĄ 40,6	ODZWIERCIEDLONA NA DOJRZAŁĄ 31,3	DYFUZYJNA NA ODZWIERCIEDLONĄ 18,6	ODROCZONA NA DYFUZYJNĄ 9,3
---	--	---	----------------------------------

Najwięcej – 5,0% przypadków refleksyjności „łączonej” (odroczonej i odzwierciedlonej, odzwierciedlonej i dojrzałej lub odroczonej i dyfuzyjnej) było wśród kobiet w wieku 20-24 lata. W grupie najstarszej wystąpiła

⁷⁷³ Poziom przedkonwencjonalny prezentują jednostki nie rozumiejące społecznych zasad i orientujące się w świecie życia wg niepowodzeń, kar i nagród, (w:) Tillmann K.-J., *op. cit.*, s. 213.

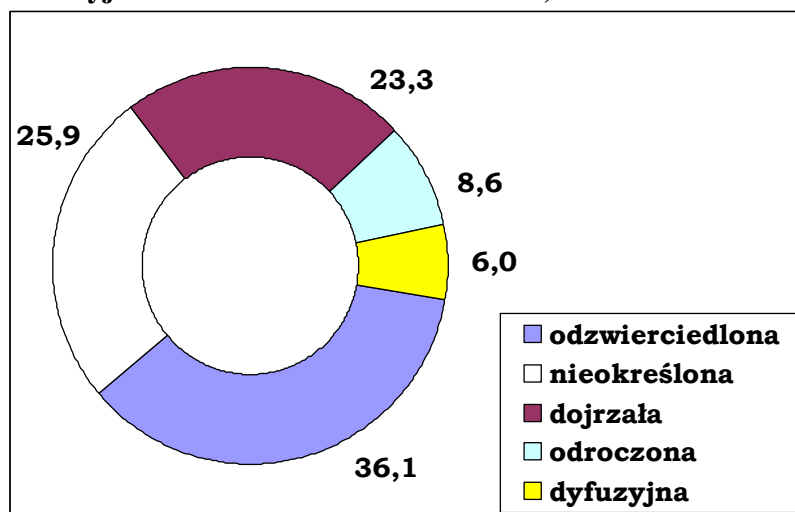
⁷⁷⁴ Cuprjak M., *op. cit.*, s. 118.

ponadto refleksyjność dyfuzyjna łączona z odzwierciedloną. Statusy łączone przypisałam do typu refleksyjności, którego cechy przeważały w narracji.

Narracje 25,9% kobiet nie dały podstawy do określenia ich statusu tożsamości. Refleksyjność tych uczestniczek badania pozostała nieokreślona.

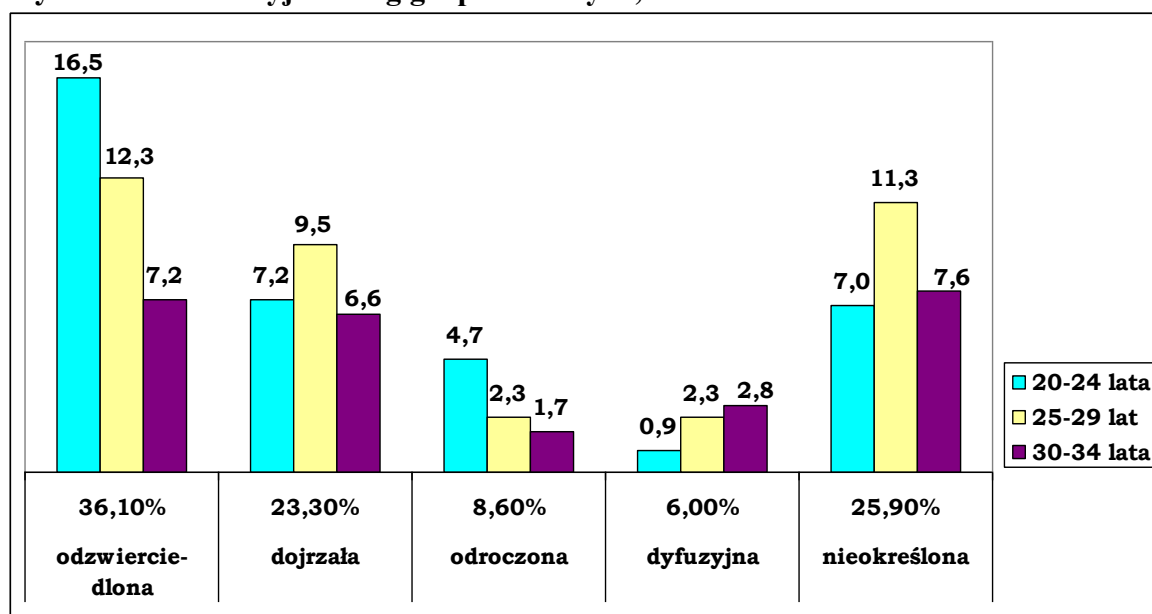
Wykres 8. Refleksyjność uczestniczek badania w %, N=570.

Źródło: badania własne.

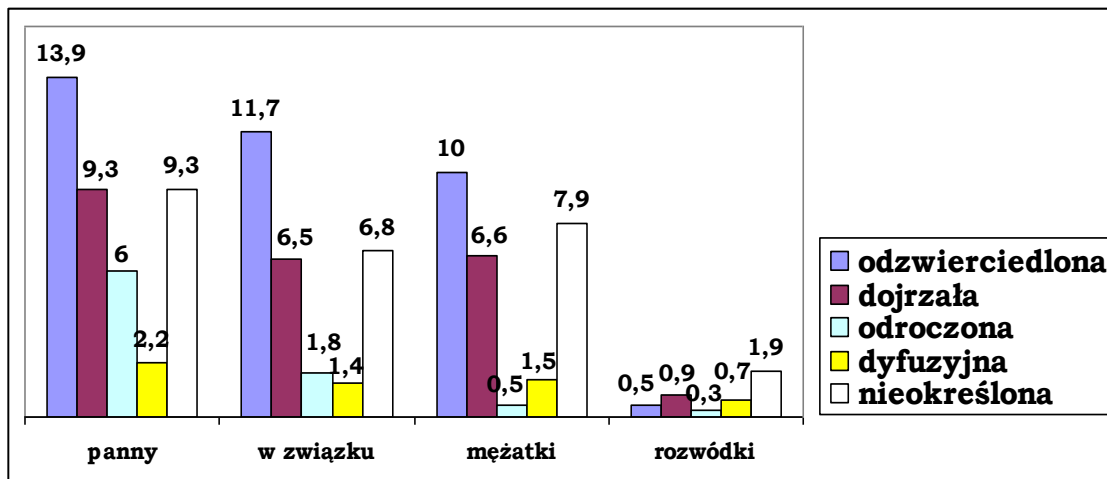
Na czterech kolejnych wykresach przedstawiona została refleksyjność uczestniczek badania w różnych konfiguracjach: wieku, stanu cywilnego, miejsca zamieszkania i wykształcenia.

Wykres 9. Refleksyjność wg grup wiekowych, w %.

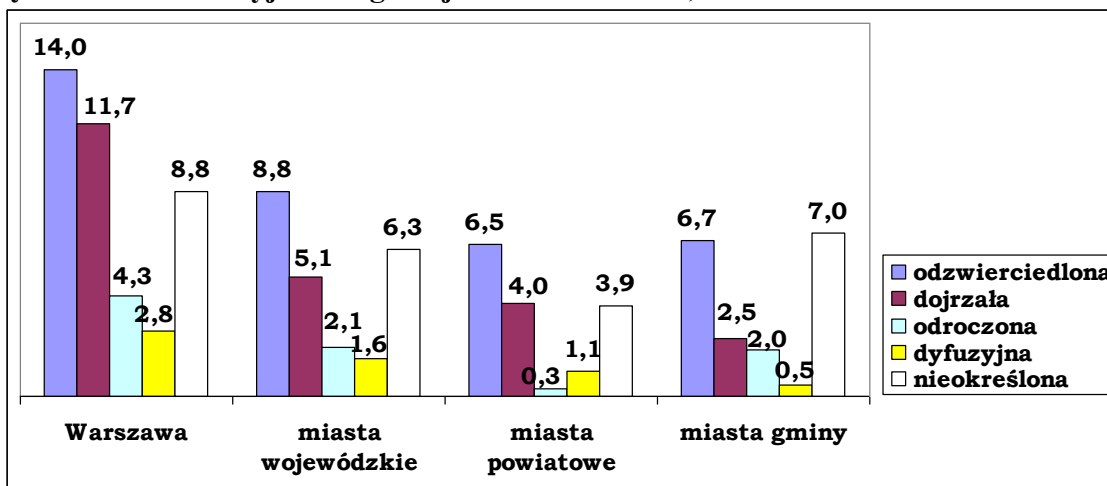
Źródło: badania własne.

Wykres 10. Refleksyjność wg stanu cywilnego, w %.

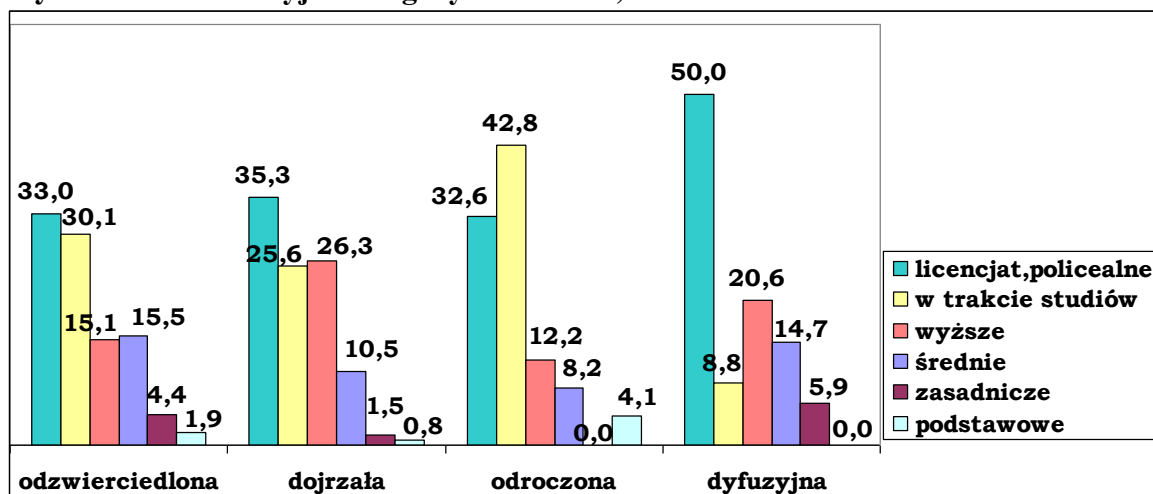
Źródło: badania własne.

Wykres 11. Refleksyjność wg miejsca zamieszkania, w %.

Źródło: badania własne.

Wykres 12. Refleksyjność wg wykształcenia, w %.

Źródło: badania własne.

Status tożsamości odzwierciedlonej – refleksyjność odzwierciedlona

Kobietom o tożsamości odzwierciedlonej przypisywany jest kod poznawczy „konkretny”, co w ujęciu Obuchowskiego oznacza, że ich „układ organizacji informacji znajduje się na zewnątrz i nastawiony jest na orientowanie się w realiach”⁷⁷⁵, a działanie ma charakter statyczny i opiera się na stałych skojarzeniach. W strukturze „Wielkiej Piątki”, przyporządkowuje się im wymiary osobowości sumiennej i ugodowej⁷⁷⁶. W rozwoju psychicznym osiągają piątą fazę, która wg koncepcji Neumanna⁷⁷⁷ przebiega następująco: kobieta spotyka mężczyznę swego życia i dokonuje projekcji własnego *animusa* na partnera lub na kolejnych partnerów w przekonaniu, że jej przeznaczeniem jest przynależność do mężczyzny. W strukturalnych typach kobiecości wg Wolff, tożsamość odzwierciedlona wiązana jest z typem matki⁷⁷⁸, w archetypalnych wzorcach kobiecości wg Bolen⁷⁷⁹, ten rodzaj tożsamości mają Demeter i Hera symbolizujące „boginie bezbronne” wobec znaczących bliskich i kobietą potrzebę przynależności do mężczyzny, posiadania rodziny i poświęcania się dla innych. Ich tożsamość zależna jest od tego czy pozostają w istotnej relacji. W koncepcji wewnętrznych bohaterów Pearson⁷⁸⁰, kobietom o tym typie refleksyjności odpowiada charakterystyka męczenniczki, której „lekcja życia” nakazuje być zaangażowaną i poświęcać się dla innych. Zdaniem, innej Jungowskiej analityczki – Irene Claremont de Castillejo – tożsamość odzwierciedloną można przypisać zarówno kobietom, jak i mężczyznom dobrze realizującym się w związkach. Z jej badań wynika, że kobiety o tym typie refleksyjności cechuje postawa akceptacji, poczucie jedności ze wszystkimi formami życia i gotowość do tworzenia więzi⁷⁸¹.

---

⁷⁷⁵ Obuchowski K., [2004], *op. cit.*, s. 153

⁷⁷⁶ Oleś P., *op. cit.*, s. 157.

⁷⁷⁷ Skogemann P., *op. cit.*, s. 47.

⁷⁷⁸ *Op. cit.*, s. 85.

⁷⁷⁹ Bolen J.S., *op. cit.*, s. 29.

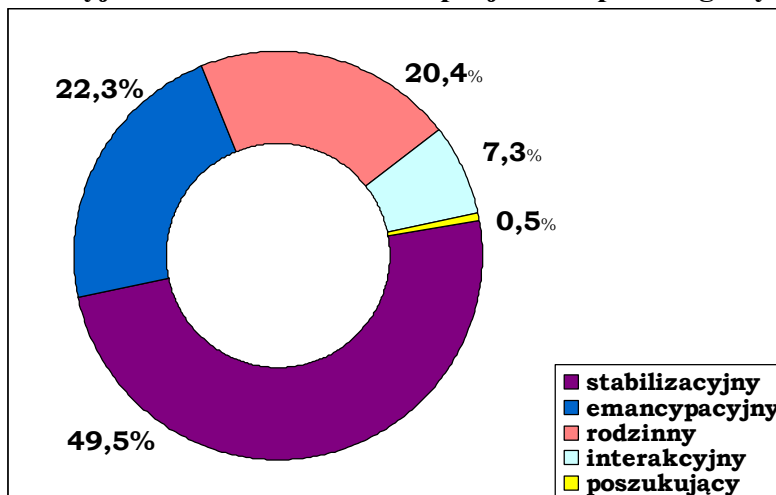
⁷⁸⁰ Pearson C., *op. cit.*, s. 34.

⁷⁸¹ Claremont de Castillejo I., [1973], *Knowing Woman*, N.Y., Putnam's, s. 15, (za:), Bolen, *op. cit.*, s. 135.

Refleksyjność odzwierciedlona uczestniczek badania (N=206).

Refleksyjność odzwierciedlona, nazywana także przejętą lub lustrzaną, wystąpiła u 36,1% uczestniczek badania, które odtwarzały oczekiwania kulturowo-społeczne dotyczące roli kobiety i posiadały dobrze rozwiniętą zdolność adaptacji.

Wykres 13. Refleksyjność odzwierciedlona w projektach przebiegu życia, w %.

Źródło: badania własne.

Narracje uczestniczek o tym typie refleksyjności komunikują przejęcie pakietów wzorców działania od znaczących bliskich i odgrywanie społecznej roli kobiety poprzez, mniej lub bardziej świadome, naśladowanie własnej matki. Nie pojawiła się u nich potrzeba poszukiwania własnej drogi życiowej. Można powiedzieć, iż najpierw prowadzili je przez życie rodzice lub inni znaczący bliscy, a teraz prowadzone są przez partnera. Każde zaburzenie stereotypu dynamicznego wytworzonego w toku osobistych doświadczeń odbierają jako dysonans poznawczy⁷⁸². W sytuacji nowego doświadczenia nie poszukują rozwiązań, ale przepracowują je tak, by było zgodne z oczekiwaniami społecznymi.

Te kobiety cechowała wysoka samoocena i niski poziom lęku. Ich projekty przebiegu życia ukierunkowane były na wypełnianie misji opiekunki

⁷⁸² Obuchowski K., [2004], *op. cit.*, s. 136.

domowego ogniska, spełnianie oczekiwań znaczących bliskich i na realizację rodzinnych planów.

Charakterystyka uczestniczek o refleksyjności odzwierciedlonej, w %.

WIEK

20-24 LATA 45,6	25-29 LAT 34,0	30-34 LATA 20,4
--------------------	-------------------	--------------------

STAN CYWILNY

PANNY 38,4	W STAŁYM ZWIĄZKU 32,5	MĘŻATKI 27,7	ROZWÓDKI, WDOWY 1,4
---------------	--------------------------	-----------------	------------------------

MIEJSCE URODZENIA

MIASTO POWIAT 26,7	STOLICA 23,3	MIASTO GMINA 22,3	MIASTO WOJEWÓDZTWO 21,3	WIEŚ 6,3
-----------------------	-----------------	----------------------	----------------------------	-------------

MIEJSCE ZAMIESZKANIA

STOLICA 38,8	MIASTO WOJEWÓDZTWO 24,3	MIASTO GMINA 18,9	MIASTO POWIAT 17,9
-----------------	----------------------------	----------------------	-----------------------

WYKSZTAŁCENIE

LICENCIAT, POLICEALNE, POMATURALNE 33,6	W TRAKCIE STUDIÓW 31,2	ŚREDNIE, LICEUM, TECHNIKUM 15,5	WYŻSZE 13,2	ZASADNICZE ZAWODOWE 4,5	GIMNAZJALNE, PODSTAWOWE 2,0
--	------------------------------	--	----------------	-------------------------------	-----------------------------------

Najwięcej kobiet o refleksyjności odzwierciedlonej, niezależnie od miejsca urodzenia, było wśród najmłodszych uczestniczek badania, najmniej wśród najstarszych. Większość stanowiły panny (singielki i w stałym związku), które posiadały wykształcenie niepełne wyższe lub były w trakcie studiów. Większość z nich mieszkała w stolicy lub innych miastach wojewódzkich. W miastach powiatowych i w miastach gminach, refleksyjność odzwierciedlona cechowała mniej niż 20,0% badanych kobiet.

Projekty przebiegu życia połowy kobiet o refleksyjności odzwierciedlonej zrekonstruowane zostały jako projekt stabilizacyjny.

Status tożsamości dojrzałej – refleksyjność dojrzała

Osobą dojrzałą nazywa się jednostkę, która w sposób świadomy i zamierzony oraz w zgodzie z wyznawanymi wartościami organizuje przebieg własnego życia. Według Abrahama Masłowa⁷⁸³, jednostka dojrzała jest naturalna, aktywna i spontaniczna, ma realistyczny ogląd rzeczywistości i dystans do niej, akceptuje siebie i odczuwa potrzebę prywatności, ma poczucie wspólnoty z innymi ludźmi i przyrodą, jest autonomiczna, względnie niezależna od otoczenia fizycznego i społecznego, potrafi wchodzić w interakcje i pozostawać w nich, jest zdolna do uczuć wyższych, potrafi rozróżnić środki i cele, dobro i zło, ma filozoficzne (niezłośliwe) poczucie humoru, jest oryginalna i pomysłowa, ma zdolność tworzenia oraz potrafi przekraczać wpływy i ograniczenia kulturowe. Podobnie, jak Masłow jednostkę dojrzałą postrzega Carl Rogers, nazywając ją w pełni funkcjonującą i samourzeczywistniającą się. Natomiast Erik Erikson wyraża to tak: „Człowiek, by zająć swe miejsce w społeczeństwie musi przyswoić sobie <wolne od konfliktów> źródła dochodów i koleżeństwa, zdolność do pracy i <zrozumiałą teorię procesów życiowych nazywanych religią>”. Owoce siedmiu stadiów rozwoju⁷⁸⁴ zbiera, jego zdaniem ten, kto: podjął się opieki nad rzeczami i ludźmi, nauczył się przeżywać życiowe triumfy i porażki, zapoczątkował nowe życie, wytwarza rzeczy i idee. W ludowych porzekadłach dojrzałą jednostką jest mężczyzna, który zasadził drzewo, zbudował dom i spłodził syna. Dojrzałość kobiety postrzegana jest powszechnie przez pryzmat macierzyństwa i troski o rodzinę bez kategoriycznych stwierdzeń (jak ma to miejsce w przypadku mężczyzny) komunikujących, co po niej zostanie.

Kobietom o tożsamości dojrzałej przypisuje się kod poznawczy „hierarchiczny”, spełniający trzy podstawowe funkcje języka: operację,

---

⁷⁸³ Masłow A., [1990], *Motywacja i osobowość*, (tłum.), P. Sawicka, Warszawa, PAX, ss. 217-244.

⁷⁸⁴ Erikson E.H., [2004], *op. cit.*, s. 106.

komunikację i stabilizację, dzięki którym jednostka może korzystać z wiedzy przekazanej, sama tworzyć wiedzę, a także ją przekazywać⁷⁸⁵. W strukturze „Wielkiej Piątki”, kobietom tym przyporządkowuje się wymiary osobowości otwartej na doświadczenie i sumiennej⁷⁸⁶. Kobiety dojrzałe osiągają szóstą albo siódmą fazę rozwoju psychicznego. Faza szósta, w koncepcji Neumanna nazywana jest „oddaniem lub poświęceniem”. Na tym etapie rozwoju kobieta integruje swego „animusa” urzeczywistniając bezpośrednio swoje możliwości⁷⁸⁷ duchowe i twórcze, niezależnie od wartości męskich. Cofnięcie większości projekcji z partnera na siebie pozwala jej dostrzec własną osobowość. Zmianie ulegają jej relacje z mężczyzną, miejsce zakochania zajmuje miłość prawdziwa albo miejsce mężczyzny zajmuje inny wymiar doświadczenia – dziecko, Bóg, nauka, sztuka lub po prostu, inny mężczyzna. Do siódmej fazy rozwoju przechodzą kobiety dojrzałe, które odnajdują swoją życiową misję, swoją drogę spełnienia. Misja ta może się objawiać w udanych interakcjach (związek, rodzina, macierzyństwo) albo w życiu dla idei (wiara, nauka, sztuka). Kobietom dojrzałym przypisuje się, strukturalny typ⁷⁸⁸ matki lub amazonki. W archetypalnych wzorcach kobiecości⁷⁸⁹, symbolizują je: Atena, Artemida i Hestia – boginie niezależne, aktywne i (często) usytuowane poza relacjami. W koncepcji wewnętrznych bohaterów⁷⁹⁰ kobietom tym odpowiada charakterystyka „wojowniczkii”, która zmienia świat wg własnego wyobrażenia oraz „kobiety magicznej” – „czarodziejki”, która dąży do harmonii, stara się żyć w zgodzie z sobą, słucha swojego organizmu i kontroluje własne emocje, unikając nieautentyczności.

---

⁷⁸⁵ Obuchowski K., [2004], *op. cit.*, s. 204.

⁷⁸⁶ Oleś P., *op. cit.*, ss. 155-156.

⁷⁸⁷ Skogemann P., *op. cit.*, s. 48.

⁷⁸⁸ *Op. cit.*, ss. 87-88.

⁷⁸⁹ Bolen J.S., *op. cit.*, s. 28.

⁷⁹⁰ Pearson C., *op. cit.*, s. 35.

Z badań Doroty Strzelczyk-Muszyńskiej⁷⁹¹ wśród studentów Uniwersytetu Łódzkiego wynika, że kobiety o statusie tożsamości dojrzałej, w okresie adolescencji charakteryzowały się wysokim poziomem neurotyzmu. Autorka wyjaśnia to lękiem przed sukcesem i pragnieniem jednoczesnego pełnienia różnych ról społecznych, niekoniecznie typowo kobiecych. W domu rodzinnym były one nadmiernie kontrolowane lub poddawane zbyt silnej presji związanej z wygórowanymi oczekiwaniami ojca, przy braku wsparcia ze strony matki. Czasem czuły się wręcz odrzucane. Badaczka podkreśla, że mimo negatywnych doświadczeń, kobiety te w dorosłym, samodzielnym życiu odbudowują swoje relacje z matką na zasadach partnerskich.

W badaniach Jamesa Marcii, tożsamość osiągnięta rozumiana była, przede wszystkim, jako gotowość do dojrzałego związku opartego na wzajemności i partnerstwie. Jednostronne (żeby nie powiedzieć androcentryczne) spojrzenie Marcii na miarę osiągnięcia dojrzałości zdaje się tłumaczyć czas, w którym prowadzone były tamte badania (lata 60. XX wieku). Pojawienie się kategorii społecznej „singiel”, zmiana charakteru związków i wynikające z tego zmiany stylu życia wymuszają przyjęcie założenia, iż refleksyjnością dojrzałą, w rozumieniu Masłowa, Rogersa, a nawet w rozumieniu Eriksona, mogą charakteryzować się również jednostki świadomie decydujące się na życie w pojedynkę. Na co wskazują badania. I tak, z badań jakościowych Paprzyckiej wynika, iż założenie rodziny nie jest celem życiowym każdej kobiety⁷⁹². Niektóre uczestniczki tych badań (kobiety w wieku 30-35 lat, posiadające wyższe wykształcenie i mieszkające w dużych miastach) świadomie rezygnowały z życia w związku. Potwierdzają to również badania Aldony Żurek⁷⁹³ i Julity Czerneckiej⁷⁹⁴, o czym pisałam przy

---

⁷⁹¹ Strzelczyk-Muszyńska D., [1997], Osobowościowe uwarunkowania kształtowania się różnych typów tożsamości u młodzieży akademickiej, (w:) J. Rostowski, T. Rostowska, I. Janicka, (red.), *Psychospołeczne aspekty rozwoju człowieka*, Łódź, Wyd. UŁ, ss. 187-194.

⁷⁹² Paprzycka E., *op. cit.*

⁷⁹³ Żurek A., *op. cit.*

⁷⁹⁴ Urasińska A., [2011], Polski singiel, stan przechodni a nie docelowy, (w:) „*Gazeta Wyborcza*”, z dn. 31 marca, s. 7, rozmowa z dr Julitą Czernecką o wynikach jej badań.

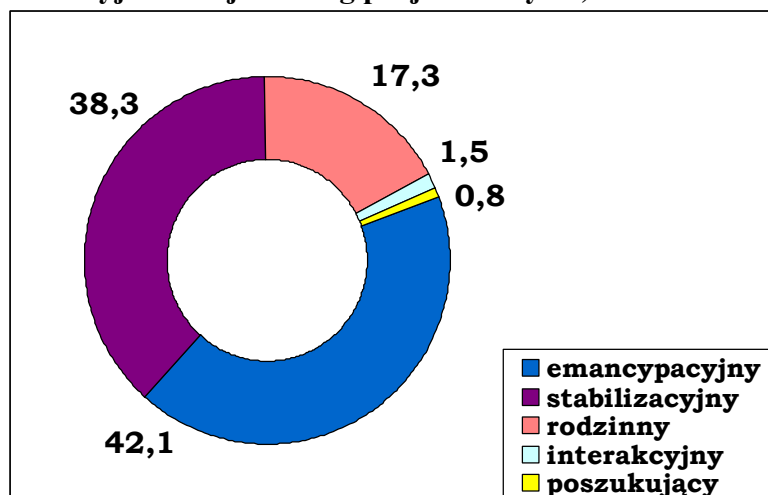

okazji stylu życia. W badaniach Moniki Frąckowiak-Sochańskiej, połowa (51,2%) kobiet w różnym wieku uznała, że założenie własnej rodziny powinno zależeć od potrzeb i stopnia dojrzałości emocjonalnej kobiety⁷⁹⁵. W moich badaniach, opinię: „kobieta sama powinna decydować w jaki sposób chce żyć”, zaakceptowało 91,0% uczestniczek we wszystkich grupach wiekowych.

Refleksyjność dojrzała uczestniczek badania, N=133.

Refleksyjność dojrzała, nazywana również osiągniętą, była typowa dla 23,3% uczestniczek badania, które świadomie określały swoje cele i samodzielnie podejmowały decyzje w ważnych sprawach życiowych.

Wykres 14. Refleksyjność dojrzała wg projektów życia, w %.

Źródło: badania własne.

Narracje uczestniczek badania o dojrzałej refleksyjności zawierały konkretne cele życiowe: rozwój własny, założenie rodziny, zdobycie wyznaczonego statusu, karierę zawodową, niezależność. Cele te porządkowane były wg wyznawanych wartości i zasad, często ze wskazaniem kolejności ich osiągania. Cele stanowiły konstrukcję, na której budowana była strategia życiowa – koncepcja życia: rodzinnego; niezależnego; twórczego; misyjnego.

⁷⁹⁵ Frąckowiak-Sochańska M., *op. cit.*, s. 270.

Dojrzałość badanych kobiet przejawiała się w starannym projektowaniu przebiegu własnego życia i urzeczywistnianiu obmyślonych planów dotyczących różnych wymiarów doświadczenia.

Charakterystyka uczestniczek o refleksyjności dojrzałej, w %.

WIEK

25-29 LAT 40,6	20-24 LATA 30,8	30-34 LATA 28,6
-------------------	--------------------	--------------------

STAN CYWILNY

PANNY 39,9	MĘŻATKI 28,6	W STAŁYM ZWIĄZKU 27,8	ROZWÓDKI, WDOWY 3,7
---------------	-----------------	--------------------------	------------------------

MIEJSCE URODZENIA

STOLICA 24,8	MIASTO POWIAT 24,8	MIASTO WOJEWÓDZTWO 21,8	MIASTO GMINA 20,3	WIEŚ 8,2
-----------------	-----------------------	----------------------------	----------------------	-------------

MIEJSCE ZAMIESZKANIA

STOLICA 50,4	MIASTO WOJEWÓDZTWO 21,8	MIASTO POWIAT 17,3	MIASTO GMINA 10,5
-----------------	----------------------------	-----------------------	----------------------

WYKSZTAŁCENIE

LICENCJAT, POLICEALNE, POMATURALNE 33,1	W TRAKCIE STUDIÓW 26,2	WYŻSZE 24,8	ŚREDNIE, LICEUM, TECHNIKUM 12,0	ZASADNICZE ZAWODOWE 3,1	GIMNAZJALNE, PODSTAWOWE 0,8
--	------------------------------	----------------	--	-------------------------------	-----------------------------------

Najwięcej kobiet o refleksyjności dojrzałej było w wieku 25-29 lat. Taki sam procent stanowiły mężatki i w związku nieformalnym. Rozkład proporcji zmiennych wykształcenie i miejsce zamieszkania był podobny, jak w typie refleksyjności przejętej. Najmniej było kobiet urodzonych na wsi, natomiast wielkość miasta urodzenia nie była istotna.

Projekty przebiegu życia uczestniczek badania o refleksyjności dojrzałej zrekonstruowane zostały jako projekt stabilizacyjny lub emancypacyjny, w tych samych proporcjach.

Status tożsamości odroczonej – refleksyjność odroczonej

Refleksyjność odroczonej nazywana także moratoryjną charakteryzuje jednostki przeżywające kryzys tożsamości polegający na niemożności jednoznacznego samookreślenia się. Kod poznawczy kobiet znajdujących się w stanie moratorium zależny jest od ich habitusu. Mogą posługiwać się konkretnym kodem umysłu ograniczającym dopływ informacji zewnętrznych albo rozwijać zakres swej wiedzy uaktywniając kod hierarchiczny⁷⁹⁶. Znajdują się one w typowej dla wieku dorastania czwartej fazie rozwoju psychicznego, którą Neumann nazywa „uwięzieniem w patriarchacie” i w której dokonuje się potwierdzenie tożsamości płciowej, co w zachodnich społeczeństwach odbywa się w wyniku podporządkowania męskim normom kobiecości⁷⁹⁷. Refleksyjność odroczonej cechuje ekstrawersja i/lub neurotyzm⁷⁹⁸. Pierwsza z tych cech przejawia się w aktywności i gotowości wchodzenia w interakcje. Zdolność cieszenia się życiem powiązana jest tutaj z silną potrzebą stymulacji. Druga cecha wyraża się w trudnościach z rozpoznaniem własnych reakcji na nowe bodźce, co wywołuje emocjonalną niestabilność i/lub bezkrytyczne przystosowanie do sytuacji albo podporządkowanie znaczącym innym. Refleksyjność odroczonej komunikuje znalezienie się na przejściu między fazami rozwoju lub na zakręcie drogi życiowej, z którego można wyjść *na prostą* albo *wypaść z drogi*. Można też pozostać „na zakręcie” przez czas nieokreślony biernie poddając się wydarzeniom albo bezmyślnie angażując się w życie grup odniesienia, które nie wymagają samodzielnych wyborów i dają złudne poczucie bezpieczeństwa. Status tożsamości odroczonej charakteryzuje nieustanna zmiana pozycji społecznej i mniej lub bardziej aktywne poszukiwanie własnego miejsca w życiu. Kobieta doświadcza i testuje różne formy interakcji, nie mogąc sformułować konkretnych oczekiwań ani wobec życia, ani wobec znaczących innych, i/lub

---

⁷⁹⁶ Obuchowski K., [2004], *op. cit.*, s. 137.

⁷⁹⁷ Skogemann P., *op. cit.*, ss. 42-43.

⁷⁹⁸ Oleś P., *op. cit.*, s. 156.

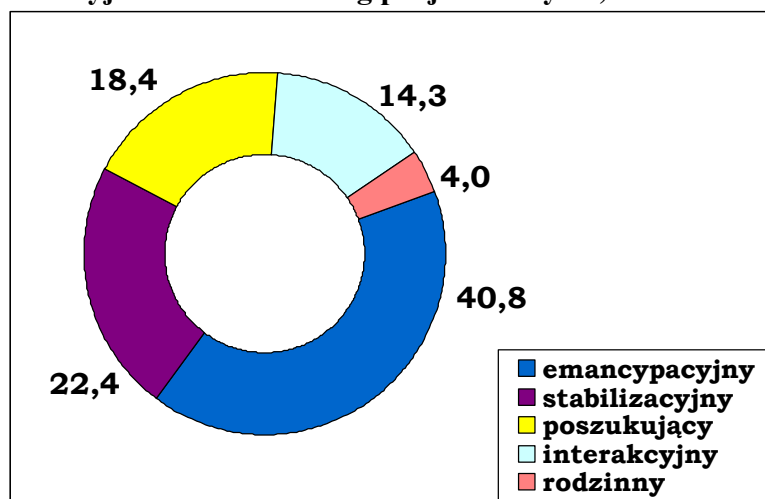
osób, od których zależy jej pozycja zawodowa i społeczna. Nawet jeśli dostrzega możliwości i potrafi je ocenić to – zwykle – nie potrafi dokonać wyboru takiej, która sprzyjałaby jej własnemu rozwojowi. Wysokie poczucie lęku przed sukcesem sprawia, że znajduje się w stanie permanentnego konfliktu pomiędzy wypełnianiem tradycyjnej roli kobiecej, a orientacją na sukces. (W dyskursie społecznym głośny jest problem młodych wykształconych kobiet, które przed urodzeniem dziecka były świadome swych potrzeb i możliwości, a kiedy zostały matkami, niespodziewanie dla siebie samych stały się, jak gdyby, życiowo niezaradne. Ich problemem nie jest to, iż nie radzą sobie z dzieckiem, ale to, iż zbyt wiele wymagają od siebie w roli matki w przekonaniu, że takie jest oczekiwanie społeczne i „tak trzeba”). Kobieta o odroczonej refleksyjności trudno zidentyfikować w strukturalnych typach kobiecości – żaden z nich nie wydaje się adekwatny. Natomiast można ją odnaleźć w archetypie Persefony introwertycznej, uzależnionej od znaczących bliskich i skłonnej do ucieczki w marzenia przed złem świata. W typologii wewnętrznych bohaterów status tożsamości odroczonej przypisuje się sierotce poszukującej bezpieczeństwa w poczuciu nieustannego lęku przed wykorzystaniem i opuszczeniem.

Kobieta o tożsamości odroczonej jest wrażliwa na problemy innych i ma wysokie zewnętrzne poczucie kontroli uzależniające ją od opinii otoczenia dlatego podlega silnemu „napięciu w roli”, które nieudolnie redukuje poszerzając zespół swoich ról społecznych. Refleksyjność odroczonej może stanowić etap przejścia do dojrzałości, jeżeli kobieta osiągnie pokonwencjonalny poziom rozwoju moralnego.

Refleksyjność odroczone uczestniczek badania, N=49.

Refleksyjność odroczone wystąpiła u 8,6% uczestniczek badania znajdujących się w stanie życiowego moratorium z różnych przyczyn.

Wykres 15. Refleksyjność odroczone wg projektów życia, w %.

Źródło: badania własne.

Narracje kobiet o odroczonej kobiecej tożsamości zawierały dwie różne przesłanki wskazujące stan moratorium. Najmłodsze uczestniczki badania, będące tuż po maturze, przed podjęciem studiów lub – po prostu – bez pomysłu co dalej, znajdowały się w okresie naturalnego moratorium ze wszystkimi charakterystycznymi dla niego objawami. Starsze, w wieku 25-29 lat i 30-34 lata, miały problemy w samookreśleniu się pomiędzy rolą stereotypowo kobietą, a rolą nowoczesnej kobiety sukcesu lub też miały problemy z identyfikacją w roli zawodowej albo w środowisku uczelnianym. Narracje jednych i drugich wskazywały trudności z określeniem własnej kobiecości. Wyrażało się to na różne sposoby: obawą przed zaangażowaniem emocjonalnym, silną potrzebą stałego przebywania „ze swoim mężczyzną”, podkreślaniem swej „niezależności” w grupach odniesienia. Wypowiedzi kobiet z odroczonej tożsamością miały pewną wspólną cechę – niemożność samookreślenia była, ich zdaniem, spowodowana niezrozumieniem ze strony znaczących innych – rodziców, partnerów, szefów, przyjaciół.

Charakterystyka uczestniczek o refleksyjności odroczonej, w %.

WIEK

20-24 LATA 55,1	25-29 LAT 24,5	30-34 LATA 20,4
--------------------	-------------------	--------------------

STAN CYWILNY

PANNY 69,4	W STAŁYM ZWIĄZKU 20,4	MĘŻATKI 6,1	ROZWÓDKI, WDOWY 4,1
---------------	--------------------------	----------------	------------------------

MIEJSCE URODZENIA

STOLICA 34,7	MIASTO GMINA 20,4	MIASTO POWIAT 18,4	MIASTO WOJEWÓDZTWO 16,3	WIEŚ 10,2
-----------------	----------------------	-----------------------	----------------------------	--------------

MIEJSCE ZAMIESZKANIA

STOLICA 49,0	MIASTO WOJEWÓDZTWO 24,5	MIASTO GMINA 24,5	MIASTO POWIAT 2,0
-----------------	----------------------------	----------------------	----------------------

WYKSZTAŁCENIE

W TRAKCIE STUDIÓW 40,8	LICENCJAT, POLICEALNE, POMATURALNE 30,6	WYŻSZE 12,3	ŚREDNIE, LICEUM, TECHNIKUM 10,2	GIMNAZJALNE, PODSTAWOWE 4,1	ZASADNICZE ZAWODOWE 2,0
------------------------------	--	----------------	--	-----------------------------------	-------------------------------

Źródło: badania własne.

Ponad połowa uczestniczek badania o typie refleksyjności odroczonej była w wieku 20-24 lata. Ponad dwie trzecie było pannami. Więcej kobiet o tym typie tożsamości urodziło się w stolicy, niż w innych miastach. Stosunkowo wysoki (w porównaniu z innymi statusami tożsamości) był tutaj odsetek urodzonych na wsi. Istotnie też zróżnicowane było miejsce zamieszkania – prawie połowa w stolicy i zaledwie 2,0% w miastach powiatowych. Jeśli chodzi o wykształcenie, to wśród kobiet z odroczoną refleksyjnością najwięcej było studentek i były to prawie wszystkie osoby z badanej próby, które zakończyły wykształcenie na poziomie podstawowym bądź gimnazjalnym.

Projekt przebiegu życia większości kobiet o refleksyjności odroczonej zrekonstruowany został jako emancypacyjny.

Status tożsamości dyfuzyjnej – refleksyjność dyfuzyjna

Jednostki dyfuzyjne zdają się nie mieć przeszłości i nie dbają o przyszłość, nie formułują celów i unikają zaangażowania w rolę⁷⁹⁹. Unikają też podejmowania wiążących decyzji. W myśleniu moralnym osiągają poziom konwencjonalny lub pozostają na poziomie przedkonwencjonalnym. W procesie poznawczym posługują się monokonkretnym kodem umysłu, który umożliwia im tworzenie obrazu własnego świata⁸⁰⁰, ale nie pozwala na konstruowanie jego wielowymiarowego modelu czy nawet płaskiej mapy z wieloma punktami. Jednostka przyjmuje tylko takie informacje, które potrafi wykorzystać w działaniu. „Nie może odebrać informacji, której sama nie umiałaby zakomunikować”⁸⁰¹.

Osobowość kobiet dyfuzyjnych cechuje zmienność – duża wrażliwość i niepohamowane pragnienia wskazują na neurotyzm; natomiast chęć współpracy i dostosowania się – sygnalizują ugodowość, która jednak może okazać się nietrwała i łatwo przeradza się w rywalizację. Kobiety dyfuzyjne, podobnie jak te w typie odroczonym, znajdują się w czwartej fazie rozwoju psychicznego, ale nieco inaczej podchodzą do własnej kobiecości. Dostrzegają one dychotomię i nierówność płci, mają świadomość własnej kobiecości, identyfikują się z nią i w sposób świadomy tę identyfikację wzmacniają⁸⁰². W strukturalnych typach kobiecości określone są jako Hetery lub Pośredniczki. Natomiast trudno przypisać im jeden tylko archetyp kobiecości. W ich psychice łączą się i wzajemnie „przepychają”, walcząc o pierwszeństwo, archetypy kobiet zależnych: Afrodyty, Hery, Persefony. Czasami, raczej rzadko, zdarza się, że w kobiecie dyfuzyjnej uaktywnia się archetyp niezależnej Hestii, narażając ją na niezrozumienie otoczenia. Refleksyjność dyfuzyjna jest typowa dla „kobiet kobiecych”, w rozumieniu

---

⁷⁹⁹ Marcia J., [1980], *op. cit.*, (za:), Cuprjak M., *op. cit.*, s. 118.

⁸⁰⁰ Obuchowski K., [2004], *op. cit.*, ss. 115-123.

⁸⁰¹ *Op. cit.*, s. 203.

⁸⁰² Skogemann P., *op. cit.*, s. 39.

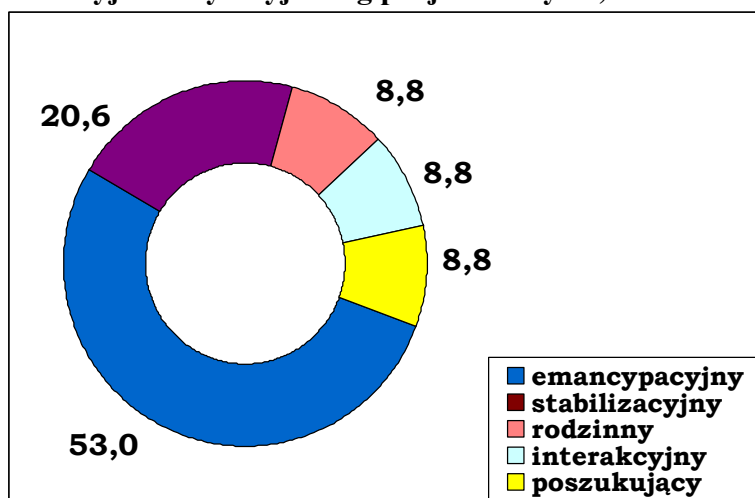
nadany temu pojęciu przez Sandrę Bem⁸⁰³, kształtujących obraz własnej osoby zgodnie z definicją kobiecości obowiązującą w ich kulturze, (kolokwialnie nazywane bywają *blondynkami*).

Kobiety o tożsamości dyfuzyjnej pozostają zewnątrzsterowne nawet wtedy, gdy dysponują mechanizmami oddziaływania na znaczących innych. Tak duży jest ich lęk przed tym, że mogłyby pozostać niezauważone i nie wybrane, iż godzą się na wszystko pozwalając innym (mniej lub bardziej znaczącym) wpływać na przebieg własnego życia.

Refleksyjność dyfuzyjna uczestniczek badania, N=34.

Refleksyjność dyfuzyjna, określana również jako rozproszona, typowa była dla 6,0% kobiet prezentujących wobec życia postawę – tu i teraz.

Wykres 16. Refleksyjność dyfuzyjna wg projektów życia, w %.

Źródło: badania własne.

Dyfuzyjność tożsamości uczestniczek badania wyrażała się przede wszystkim w ich niskiej samoocenie. Pociągało to za sobą problemy w miejscu pracy, nieskuteczność w dążeniu do uniezależnienia się od rodziny pochodzenia, brak perspektyw wydostania się z trudnej sytuacji materialnej i niskiego statusu społecznego, a także niezdolność do podjęcia decyzji o utrzymaniu

⁸⁰³ Bem S.L., [1981], Gender schema theory: A cognitive account of sex typing, (w:) „Psychological Review”, nr 88, ss. 354-364; zob. też: Titkow A., [2007], *op. cit.*, s. 125; Paprzycka E., *op. cit.*, ss. 163.

lub zerwaniu związku. Uzależnienie od opinii znaczących innych wpływało deprymująco na każdą próbę podjęcia samodzielnej decyzji wywołując zmianę nastawienia do życia: od euforii do załamania i odwrotnie. Czasami ta sama uczestniczka badania podczas dwóch kolejnych spotkań wyrażała odmienny stosunek do życia i inną ocenę rzeczywistości. (Dla interpretacji miarodajna była jej wypowiedź pisemna).

Charakterystyka uczestniczek o refleksyjności dyfuzyjnej, w %.

WIEK

30-34 LATA 47,1	25-29 LAT 38,2	20-24 LATA 14,7
--------------------	-------------------	--------------------

STAN CYWILNY

PANNY 38,2	MĘŻATKI 26,5	W STAŁYM ZWIĄZKU 23,5	ROZWÓDKI, WDOWY 11,8
---------------	-----------------	--------------------------	-------------------------

MIEJSCE URODZENIA

STOLICA 29,4	MIASTO POWIAT 23,5	MIASTO WOJEWÓDZTWO 20,6	MIASTO GMINA 20,6	WIEŚ 5,9
-----------------	-----------------------	----------------------------	----------------------	-------------

MIEJSCE ZAMIESZKANIA

STOLICA 50,0	MIASTO WOJEWÓDZTWO 23,5	MIASTO POWIAT 14,6	MIASTO GMINA 11,7
-----------------	----------------------------	-----------------------	----------------------

WYKSZTAŁCENIE

LICENCJAT, POLICEALNE, POMATURALNE 52,9	WYŻSZE 23,5	ŚREDNIE, LICEUM, TECHNIKUM 11,8	W TRAKCIE STUDIÓW 8,8	ZASADNICZE ZAWODOWE 3,0	GIMNAZJALNE, PODSTAWOWE 0,0
--	----------------	--	--------------------------------	-------------------------------	-----------------------------------

Źródło: badania własne.

Refleksyjność dyfuzyjną nieco częściej prezentowały osoby urodzone w stolicy, niż w pozostałych miastach. Najrzadziej wystąpiła ona u kobiet urodzonych na wsi. Prawie połowa uczestniczek badania o tej tożsamości była w wieku 30-34 lata. Trzy czwarte kobiet mieszkało w stolicy lub innych miastach wojewódzkich i miało wykształcenie wyższe lub niepełne wyższe. Żadna kobieta o tym typie refleksyjności nie zakończyła edukacji na poziomie podstawowym. W wieku 20-24 lata, refleksyjnością dyfuzyjną

charakteryzowały się: studentka, asystentka na poczcie, barmanka, sprzedawczyni, i pracowniczka solarium.

W dwóch pozostałych grupach wiekowych (25-29 lat i 30-34 lata) refleksyjność dyfuzyjna najliczniej – 38,2% – wystąpiła wśród pracowniczek korporacji. Ten typ tożsamości prezentowały także: psychoterapeutka, prawniczka, urzędniczka ministerstwa, nauczycielka akademicka i nauczycielka przedszkola, kioskarka, sprzedawczyni na bazarze, pomoc kuchenna i kobieta sponsorowana. Jedna czwarta kobiet znajdujących się na etapie tożsamości dyfuzyjnej miała jedno lub dwoje dzieci, w tym 17,6% było samotnymi matkami. Status tożsamości dyfuzyjnej, podobnie jak wszystkie pozostałe statusy, typowy był dla kobiet o różnej aktywności życiowej, ale ze względu na małą liczebność uczestniczek badania zidentyfikowanych w tym typie możliwe było wyeksplikowanie tej aktywności.

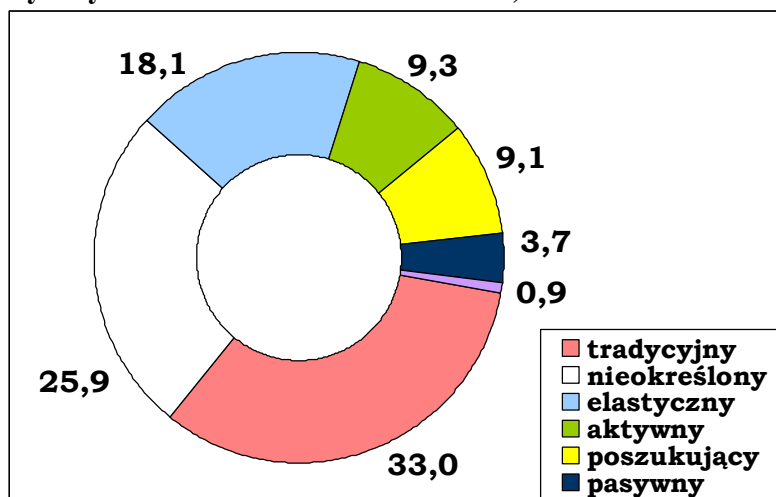
Projekt przebiegu życia większości uczestniczek badania o refleksyjności dyfuzyjnej zrekonstruowany został jako emancypacyjny.

Częstotliwość występowania konkretnego typu refleksyjności zależna była od wieku uczestniczek badania i miejsca zamieszkania. W nieznacznym stopniu różnicowało je miejsce urodzenia. Nieistotne różnice dotyczyły wykształcenia, być może dlatego, że w całej próbie badanej wykształcenie rozkładało się dość równomiernie na trzy grupy wiekowe i cztery typy miast. Dymensjonowanie ze względu na podstawową aktywność życiową wykazało nieistotność tego wymiaru doświadczenia dla refleksyjności badanych kobiet, co szczegółowo ilustruje przykład tożsamości dyfuzyjnej. W rekonstrukcji projektów przebiegu życia typy refleksyjności rozkładały się różnie, a pokazują to opisy poszczególnych projektów życia i wybranych przypadków.

Style życia uczestniczek badania

Style życia zinterpretowałam na podstawie zrekonstruowanych projektów przebiegu życia i orientacji socjo-biograficznych, które się z nich wyłoniły ukazując koniunktywny wymiar doświadczenia społecznego uczestniczek badania. W interpretacji zastosowałam typologię opisaną przez Andrzeja Sicińskiego. Narracje kobiet komunikowały ich styl życia jako rzeczywisty, oczekiwany, deklarowany oraz (szczególnie w grupie najmłodszej), jako postulowany do osiągnięcia. Prezentowane style życia, podobnie jak refleksyjność, odnoszą się do 74,1% uczestniczek badania, które udzieliły wypowiedzi pisemnych własnymi słowami. Styl życia 25,9% kobiet pozostał nieokreślony.

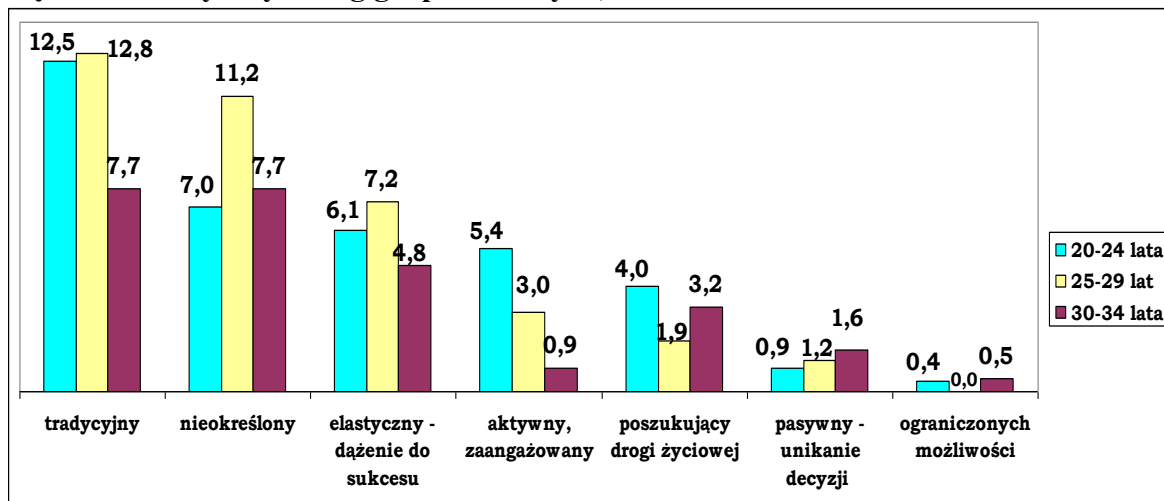
Wykres 17. Style życia uczestniczek badania w %, N=570.

Źródło: badania własne.

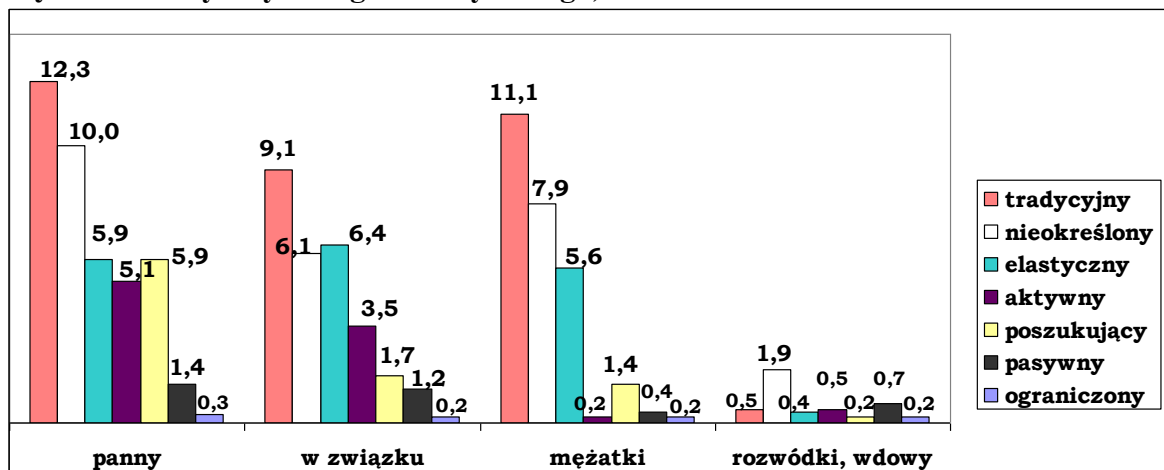
W całej badanej próbie dominujące były dwa style życia – tradycyjny i elastyczny. Występowały one w każdej grupie wiekowej i we wszystkich typach miast. Opis stylów życia poprzedza sześć wykresów pokazujących ich rozkład wg kryterium: wieku, stanu cywilnego, miejsca urodzenia i zamieszkania, wykształcenia i rodzaju aktywności życiowej.

Wykres 18. Style życia wg grup wiekowych, w %.

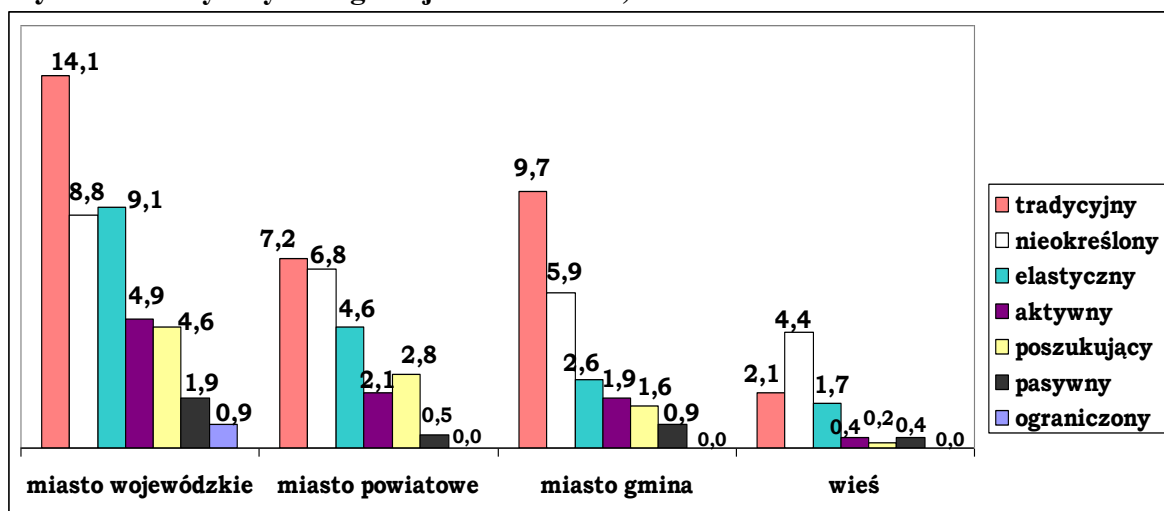
Źródło: badania własne.

Wykres 19. Style życia wg stanu cywilnego, w %.

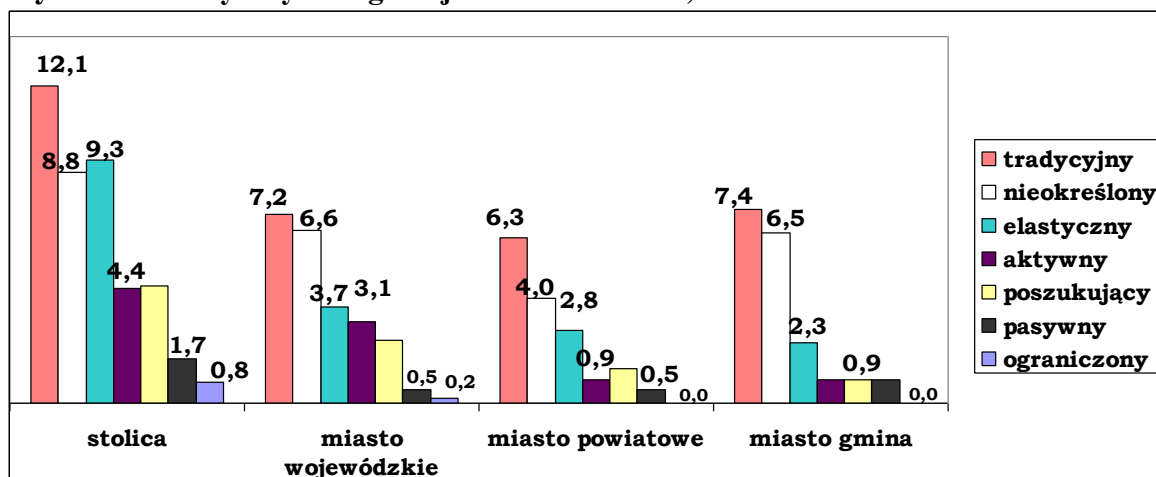
Źródło: badania własne.

Wykres 20. Style życia wg miejsca urodzenia, w %.

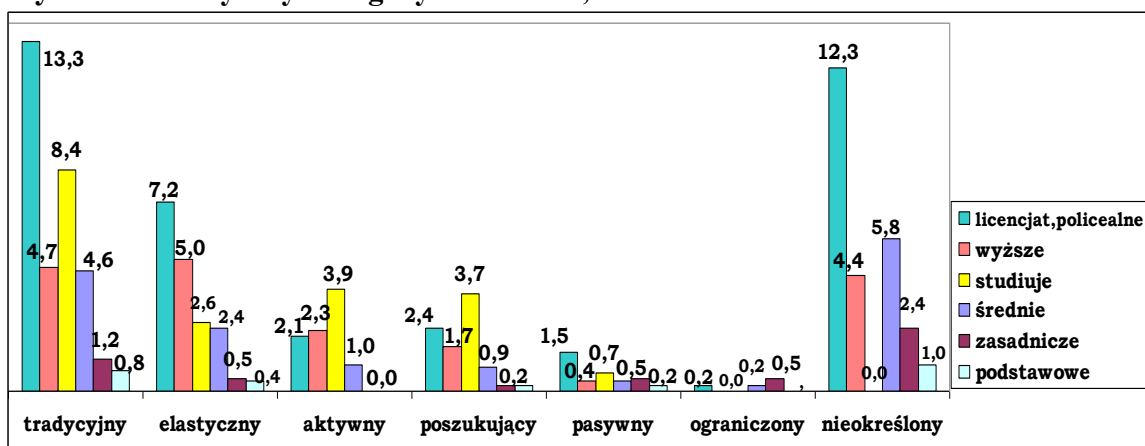
Źródło: badania własne.

Wykres 21. Style życia wg miejsca zamieszkania, w %.

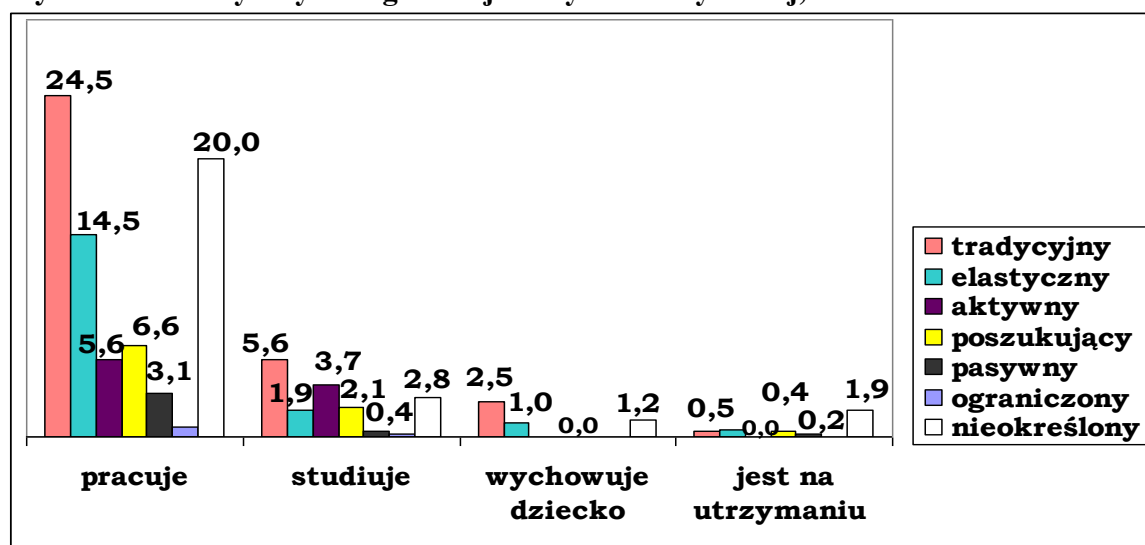
Źródło: badania własne.

Wykres 22. Style życia wg wykształcenia, w %.

Źródło: badania własne.

Wykres 23. Style życia wg rodzaju aktywności życiowej, w %.

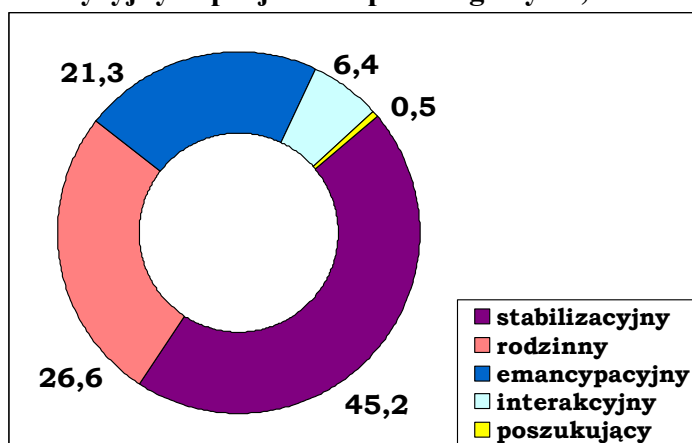
Źródło: badania własne.

Styl tradycyjny – życie spokojne i uczciwe, N=188.

Najwięcej kobiet uczestniczących w badaniu prezentowało tradycyjny styl życia wyrażany dążeniem do stabilizacji rodzinnej i ekonomicznej. Był on typowy dla 33,0% uczestniczek, w tym (ramka w %):

25-29 lat 12,8	20-24 lata 12,5	30-34 lata 7,7
-------------------	--------------------	-------------------

Wykres 24. Styl tradycyjny w projektach przebiegu życia, w %.

Źródło: badania własne.

Tradycyjny styl życia wskazywały narracje opisujące dążenie do podniesienia jakości życia, zdobycia pozycji społecznej i stabilizacji życiowej oraz skupione na życiu rodzinnym. Ten styl, jako postulowany do osiągnięcia, komunikowały również osoby mające problemy z utrzymaniem statusu i znajdujące się w trudnej sytuacji, na granicy minimum socjalnego.

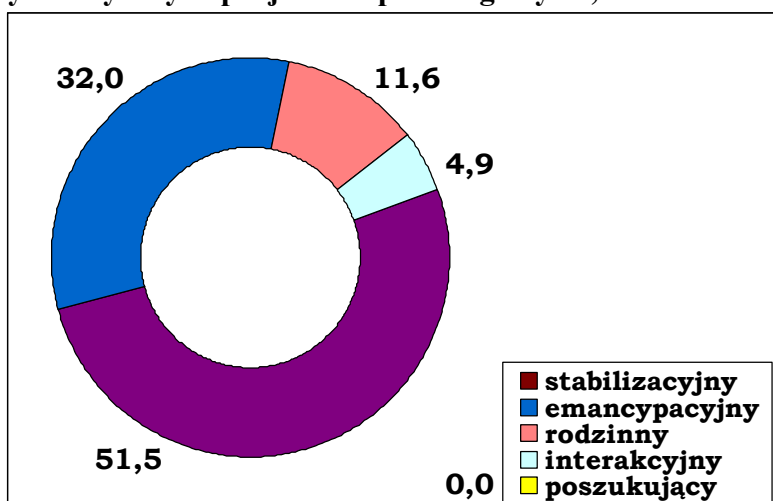
Kobiety „tradycyjne” prowadziły życie spokojne albo deklarowały, że takie życie chciałyby prowadzić. W większości były to panny lub mężatki, z wykształceniem niepełnym wyższym lub wyższym. Ich aktywność życiowa była najmniej zróżnicowana spośród wszystkich projektów. 17,0% było studentkami, 12,7 urzędniczkami różnych szczebli, 12,3% pracowało w korporacjach, 9,0% w placówkach handlowych, 7,4 zajmowało się wychowaniem dziecka, 5,8 było pielęgniarzkami, 2,9% było na rencie. Pozostałe 32,9% wykonywało inne zawody. Najwięcej z nich urodziło się w wielkich miastach lub w miastach gminach. Połowa mieszkała w Warszawie.

Styl elastyczny – życie ukierunkowane na cele i na zmianę, N=103.

Drugim pod względem częstotliwości występowania okazał się elastyczny styl życia świadomie ukierunkowanego na realizowanie celów. Był on charakterystyczny, niezależnie od stanu cywilnego, dla 18,1% badanych kobiet, w tym dla 6,1% w wieku 20-24 lata, dla 7,3% w wieku 25-29 lat i dla 4,7% w wieku 30-34 lata.

25-29 lat 7,3	20-24 lata 6,1	30-34 lata 4,7
------------------	-------------------	-------------------

Wykres 25. Styl elastyczny w projektach przebiegu życia, w %.

Źródło: badania własne.

Narracje uczestniczek badania podchodzących elastycznie do projektowania przebiegu własnego życia sygnalizowały pragnienie osiągnięcia coraz to nowych celów służących samorealizacji albo konsumpcji. Większość tych kobiet miała wykształcenie wyższe lub niepełnie wyższe. Ich aktywność życiowa była bardzo zróżnicowana. 11,6% pracowało w biurze lub w kasie banku, 10,6% w recepcji firm i hoteli, 10,6% było studentkami, 5,8% zajmowało się wychowaniem dziecka, a pozostałe 61,4% wykonywało różne inne zawody. Połowa kobiet elastycznie nastawionych do swoich planów urodziła się i mieszkała w Warszawie lub mieście wojewódzkim.

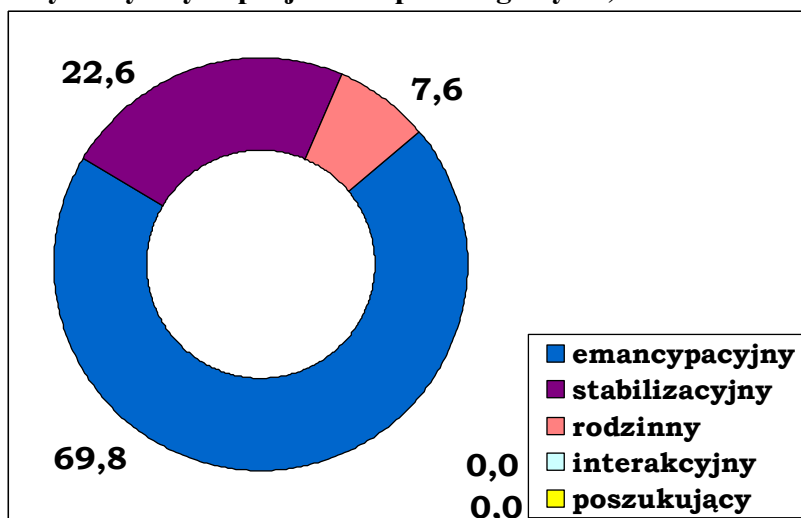
Styl elastyczny nie pojawił się w ogóle w poszukującym projekcie życia.

Styl aktywny – życie ukierunkowane na działanie tu i teraz, N=53.

Aktywny styl życia ukierunkowany na realizację pasji i spełnianie marzeń, wykorzystywanie pojawiających się możliwości i swobodne dokonywanie wyborów był widoczny w narracji co dziesiątej kobiety (9,3%), w tym w grupach wiekowych (ramka w %):

20-24 lata	25-29 lat	30-34 lata
5,4	3,0	0,9

Wykres 26. Styl aktywny w projektach przebiegu życia, w %.

Źródło: badania własne.

Uczestniczki badania prezentujące aktywny styl życia to, przede wszystkim, panny i osoby w wolnym związku, urodzone i mieszkające w miastach wojewódzkich (w tym w stolicy). Żadna z nich nie zajmowała się wyłącznie wychowaniem dziecka, wiele natomiast równolegle pracowało i studiowało (często na dwóch kierunkach). W grupach wiekowych 25-29 lat i 30-34 lata: – 9,4% było na studiach doktoranckich, – 7,5% było menedżerkami, – 5,6% prowadziło własną firmę. Sposób życia kobiet „aktywnych” regulowany był świadomie przyjętymi zobowiązaniami.

W projekcie rodzinnym, aktywny styl życia prezentowały tylko najmłodsze uczestniczki (20-24 lata), w projektach interakcyjnym i poszukującym nie pojawił się w ogóle. Wśród uczestniczek żyjących aktywnie nie było kobiet w wieku 30-34 lata z miast powiatowych.

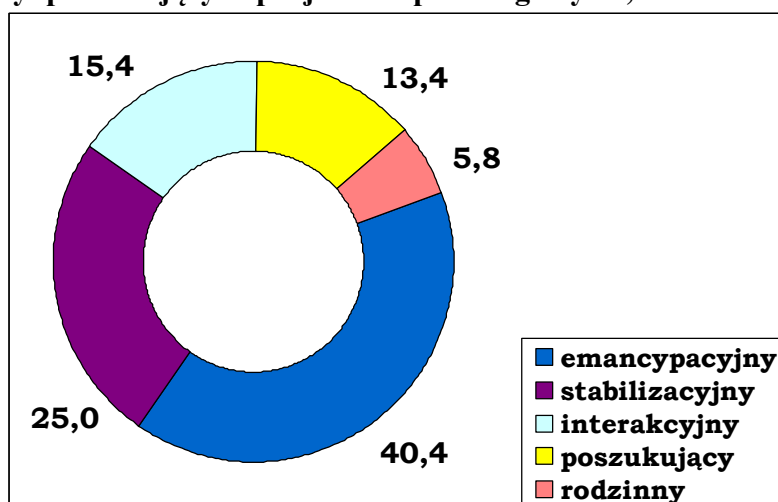

Styl poszukujący własnej drogi życiowej, N=52.

Styl poszukiwania własnej drogi życiowej pojawił się w narracjach 9,1% kobiet znajdujących się w okresie moratoryjnym swego życia; w grupach wiekowych było to (ramka w %):

20-24 lata	25-29 lat	30-34 lata
5,4	3,0	0,9

Wykres 27. Styl poszukujący w projektach przebiegu życia, w %.

Źródło: badania własne.

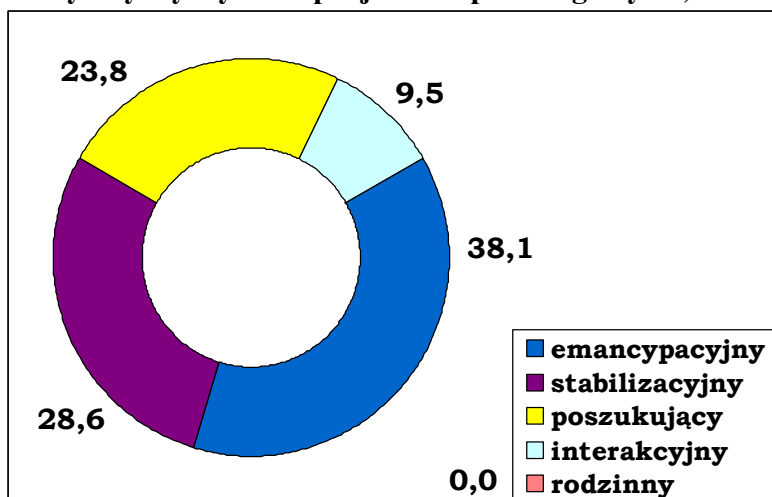
Większość kobiet poszukujących swojej drogi życiowej było pannami, urodzonymi i mieszkającymi w Warszawie lub innym mieście wojewódzkim. Ich aktywność życiowa była bardzo zróżnicowana. 23,1% studiowało, 3,8% było na utrzymaniu partnera, a pozostałe 73,1% wykonywało różne zajęcia w różnych miejscach. Były wśród nich: menedżerki, nauczycielki, sekretarki, asystentki pocztowe, kelnerki, księgowe, telemarketerki, prowadzące własną firmę i bezrobotne. Wśród uczestniczek badania poszukujących swojej drogi znalazły się również: przewodniczka muzeum, edytorka, sprzątaczką, farmaceutka, psychoterapeutka i maturzystka.

Poszukujący styl życia nie wystąpił w ogóle wśród kobiet w wieku 25-29 lat mieszkających w miastach powiatowych.

Styl pasywny – unikanie podejmowania decyzji, N=21.

Wypowiedzi 3,7% kobiet uczestniczących w badaniu wskazywały tendencję do unikania podejmowania decyzji związanych z przebiegiem własnego życia. Połowa z nich była w wieku 30-34 lata.

Wykres 28. Pasywny styl życia w projektach przebiegu życia, w %.

Źródło: badania własne.

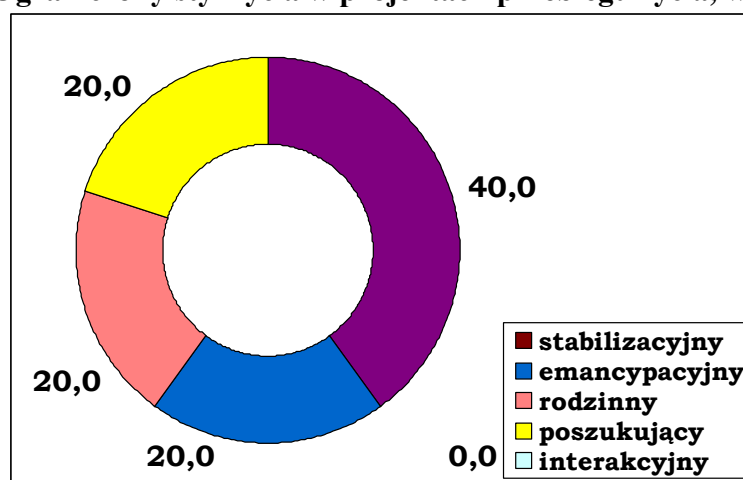
Uczestniczki badania unikające wyborów życiowych to: panny, osoby w wolnym związku i rozwiedzione. Urodziły się w mieście wojewódzkim, (42,8% w Warszawie), mają wykształcenie średnie, policealne lub pomaturalne. Pracują w różnych zawodach – jako buchmacherka, obsługa solarium, kasjerka w markecie, kosmetyczka, pomoc kuchenna, kelnerka, sprzedawczyni na bazarze, sekretarka, księgowa, przedszkolanka. 14,3% kobiet unikających podejmowania decyzji było samotnymi matkami, (jedna z nich wychowuje troje dzieci i utrzymuje się z zasiłku rodzinnego).

Styl pasywny najrzadziej wystąpił w grupie najmłodszej 20-24 lata, w ogóle nie pojawił się wśród studentek ani wśród kobiet identyfikujących się w projekcie rodzinnym.

Styl życia ograniczony brakiem możliwości wyboru, N=5.

Narracje pięciu kobiet uczestniczących w badaniach (mniej niż 1% próby) sygnalizowały, że sytuacja życiowa w jakiej się znajdują ogranicza ich możliwości dokonywania wyboru.

Wykres 29. Ograniczony styl życia w projektach przebiegu życia, w %.

Źródło: badania własne.

Były to, w wieku 20-24 lata: absolwentka szkoły zawodowej urodzona na wsi, mieszkająca u krewnych w Warszawie i pracująca w ich sklepie oraz urodzona i mieszkająca w Bydgoszczy, nie w pełni sprawna ruchowo, pracowniczka szkolnej stołówki marząca o pracy wychowawczej z dziećmi. W wieku 30-34 lata w sytuacji ograniczonych możliwości wyboru były trzy kobiety urodzone i mieszkające w stolicy. Pierwsza, to: sprzedawczyni prasy po technikum ekonomicznym, mama dwójki dzieci w wieku szkolnym. Druga, to: bibliotekarka pracująca w miejskiej czytelnii, po studium bibliotekarskim, mieszkająca z matką. Trzecia, to: ekspedientka po szkole zasadniczej, rozwiedziona i wychowująca dwójkę dzieci w wieku szkolnym. W projekcie interakcyjnym oraz w grupie wiekowej 25-29 lat nie było kobiet w sytuacji życiowej ograniczającej możliwości wyboru.

Prezentację stylów życia podsumowuje zestawienie typów stylu w projektach przebiegu życia wg grup wiekowych, tab. 38.

Tabla 38. Zestawienie typów stylu życia w projektach przebiegu życia w grupach wiekowych, w %.

TYP STYLU ŻYCIA	N=570	TRADYCYJNY	ELASTYCZNY	AKTYWNY	POSZUKUJĄCY	PASYWNY	OGRANICZONY	NEOKREŚLONY
PROJEKTY ŻYCIA		33,0	18,1	9,3	9,1	3,7	0,9	25,9
20-24 lata	29,4	12,5	6,2	5,4	4,0	0,8	0,4	7,0
STABILIZACYJNY	11,3	4,6	3,6	1,2	1,4	0,3	0,2	
EMANCYPACYJNY	9,6	3,0	1,1	3,7	1,4	0,2	0,2	
RODZINNY	5,4	3,8	1,1	0,5	0,0	0,0	0,0	
INTERAKCYJNY	2,2	1,1	0,4	0,0	0,7	0,0	0,0	
POSZUKUJĄCY	0,9	0,0	0,0	0,0	0,5	0,3	0,0	
25-29 lat	26,1	12,8	7,2	3,0	2,0	1,1	0,0	11,2
STABILIZACYJNY	10,5	6,1	3,6	0,5	0,3	0,0	0,0	
EMANCYPACYJNY	11,0	3,6	3,2	2,5	1,2	0,5	0,0	
RODZINNY	2,8	2,4	0,2	0,0	0,2	0,0	0,0	
INTERAKCYJNY	1,2	0,7	0,2	0,0	0,0	0,3	0,0	
POSZUKUJĄCY	0,6	0,0	0,0	0,0	0,3	0,3	0,0	
30-34 lata	18,6	7,7	4,7	0,9	3,1	1,6	0,6	7,7
STABILIZACYJNY	8,2	4,2	2,3	0,3	0,5	0,7	0,2	
EMANCYPACYJNY	4,3	0,5	1,5	0,3	1,3	0,7	0,0	
RODZINNY	3,8	2,4	0,7	0,3	0,2	0,0	0,2	
INTERAKCYJNY	1,3	0,4	0,2	0,0	0,7	0,0	0,0	
POSZUKUJĄCY	1,0	0,2	0,0	0,0	0,4	0,2	0,2	

Zródło: badania własne. Kolumny mogą się nie sumować ze względu na błąd zaokrąglenia.

Niezależnie od wieku, najczęściej kobiet prezentowało tradycyjny styl życia ukierunkowany na stabilizację i (dwukrotnie rzadziej) styl elastyczny zorientowany na wybrane cele. Aktywny styl życia realizowały głównie osoby w wieku 20-29 lat. (Więcej o stylach życia w opisie projektów i wybranych przypadków).

Projekty przebiegu życia

W strukturze danych empirycznych odtworzone zostały oba wymiary doświadczenia społecznego w rozumieniu Mannheim – komunikatywny i koniunktywny. Ich rozróżnienie jest wynikiem zastosowania w analizie zebranego materiału interpretacji formułującej i refleksywnej, a więc jest epistemologicznie wtórne wobec danych empirycznych. Koniunktywny wymiar społecznego doświadczenia uczestniczek badania wyrażają ich orientacje socjo-biograficzne ujęte przy pomocy kategorii styl życia oraz ich refleksyjność. Komunikatywny wymiar doświadczenia zawierają projekty przebiegu życia zrekonstruowane na podstawie prezentowanej przez uczestniczki badania wiedzy pojęciowo-teoretycznej, którą utożsamiałam z deklarowanymi przez nie zamiarami, przewidywanymi działaniami i planami życiowymi albo z brakiem planów lub, czasami, z odmową planowania własnego życia. W narracjach wskazujących przestrzenie doświadczenia skategoryzowane w 17 typach, wyłoniło się pięć (w Weberowskim rozumieniu – *idealnych*) projektów przebiegu życia, które nazwałam: stabilizacyjnym, emancypacyjnym, rodzinnym, interakcyjnym i poszukującym. Każdy z nich zawierał kilka przestrzeni doświadczenia społecznego. O tym, w który projekt została wpisana konkretna wypowiedź decydował kontekst całej jednostkowej narracji nie tylko semantyka wypowiedzi.

Projekt **stabilizacyjny** wskazywał życie zewnątrzsterowne zorientowane na pracę i zarobki pozwalające na to, by *żyć na pewnym poziomie*, we własnym mieszkaniu lub domu oraz z *odpowiednim mężczyzną*, w małżeństwie lub w stałym związku, albo w pojedynkę z wyboru. Stabilizacja znaczyła tutaj pogodzenie życia zawodowego z rodzinnym oraz godny status materialny. Osiągnięcie sukcesu życiowego wiązało się z osiągnięciem stabilizacji.

Projekt **emancypacyjny** oznaczał życie wewnątrzsterowne zorientowane na zaspokajanie własnych potrzeb, na *rozwój zainteresowań* oraz *podróżę*, na podnoszenie poziomu *wykształcenia*, *rozwój zawodowy* i/lub *naukowy*. Emancypacja rozumiana była także jako *wierność zasadom*. Zaangażowanie w rodzinę lub inny związek akceptowane było jedynie na partnerskich zasadach. Osiągnięcie sukcesu życiowego wymagało pełnej samorealizacji.

Projekt **rodzinny** komunikował życie wewnątrzsterowne i zewnątrzsterowne zorientowane na tradycyjną rodzinę. *Założenie, stworzenie, posiadanie* szczęśliwej rodziny oraz *urodzenie dziecka* i *wychowanie dzieci* stanowiły najwyższą wartość i cel sam w sobie. Za podstawę budowania rodziny uważany był związek, niekoniecznie małżeński. Osiągnięcie sukcesu życiowego w tym projekcie wymagało posiadania rodziny.

Projekt **interakcyjny** oznaczał życie zewnątrzsterowne zorientowane na relacje z innymi ludźmi. *Miłość, partner, małżeństwo* lub kolejny *związek* oraz *posiadanie wiernych przyjaciół* stanowiły cel do osiągnięcia. Interakcje służyły zapewnieniu sobie dobrostanu, miały charakter warunkowy i wiązały się z wymogiem zwrotności. Zaangażowanie emocjonalne i własne miejsce w grupach odniesienia nie oznaczały rezygnacji z niezależności. Osiągnięcie sukcesu życiowego oznaczało: być z kimś i zachować własną niezależność.

Projekt **poszukujący** oznaczał życie w odroczeniu, pełne wątpliwości i niepewności tłumaczonych tym, że *nie wszystko w życiu musi mieć cel*. Poszukiwanie własnego miejsca odbywało się bez przekonania. Wybory postrzegane były jako przypadkowe, a konieczność podejmowania decyzji wywoływała uczucie lęku. Chęć przeżycia czy dokonania czegoś pozostawała w sferze niekonkretnych i/lub zmieniających się planów. Nowe szanse pojawiały się i znikwały. Oczekiwania wobec rzeczywistości dnia codziennego wykluczały się. Stan tymczasowości usprawiedliwiał poddanie się biegowi życia. Osiągnięcie sukcesu życiowego wydawało się niemożliwe wobec braku kryteriów, co oznacza sukces.

Dokumentarna rekonstrukcja narracji wykazała, że 30,0% uczestniczek badania (N=570) wiązało projekt przebiegu własnego życia ze stabilizacją. Wypowiedzi 24,6% kobiet komunikowały potrzebę i determinację w dążeniu do emancypacji. Dla 12,3% najważniejsze było założenie i utrzymanie rodziny, 4,7% usytuowało projekt własnego życia w interakcjach z innymi ludźmi. Z narracji 2,5% kobiet odczytać można było, że ciągle poszukują drogi życiowej w bliżej nieoznaczonym kierunku. Narracje 17,0% kobiet zawierały treści, które można było przyporządkować więcej niż jednemu modelowemu projektowi. Do takich łączonych projektów zaliczyć można: 4,4% projektów emancypacyjnych ukierunkowanych na rodzinę, 3,5% emancypacyjnych ukierunkowanych na interakcje, 2,8% stabilizacyjnych ukierunkowanych na emancypację, 1,8% stabilizacyjnych ukierunkowanych na interakcje, 1,9% rodzinnych ukierunkowanych na stabilizację oraz 2,6% innych połączeń. W opisie projektów przebiegu życia typy łączone wliczone zostały do jednego z pięciu projektów odpowiednio do proporcji występowania w nich adekwatnych treści⁸⁰⁴. Np. projekt stabilizacyjny ukierunkowany na emancypację wliczony został do projektów stabilizacyjnych, a projekt rodzinny ukierunkowany na interakcje do projektów rodzinnych. Projekt życia 25,9% kobiet, nie został zidentyfikowany⁸⁰⁵; w tej grupie znalazło się: 11,2% uczestniczek w wieku 25-29 lat, 7,7% w wieku 30-34 lata i 7,0% w wieku 20-24 lata.

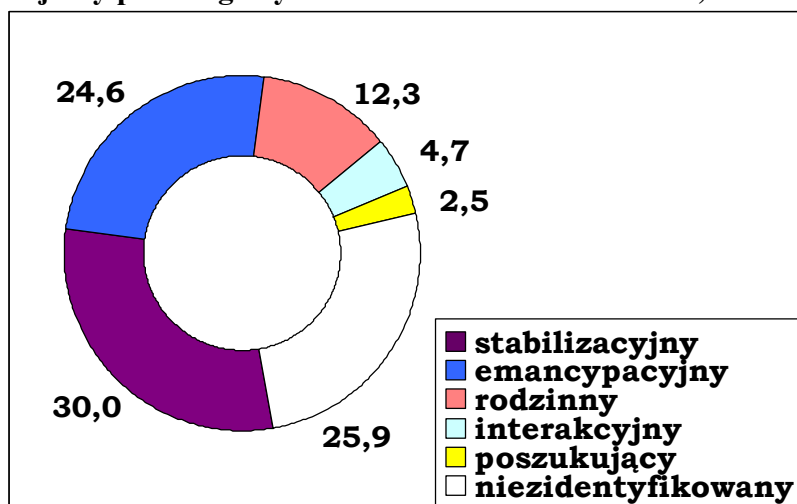
Na kilku wykresach poniżej, projekty przebiegu życia uczestniczek badania pokazane zostały wg: grup wiekowych, stanu cywilnego i wykształcenia oraz typów miast na terenie których prowadziłam badania.

---

⁸⁰⁴ Podobnie, jak miało to miejsce w wypadku łączonych typów refleksyjności.

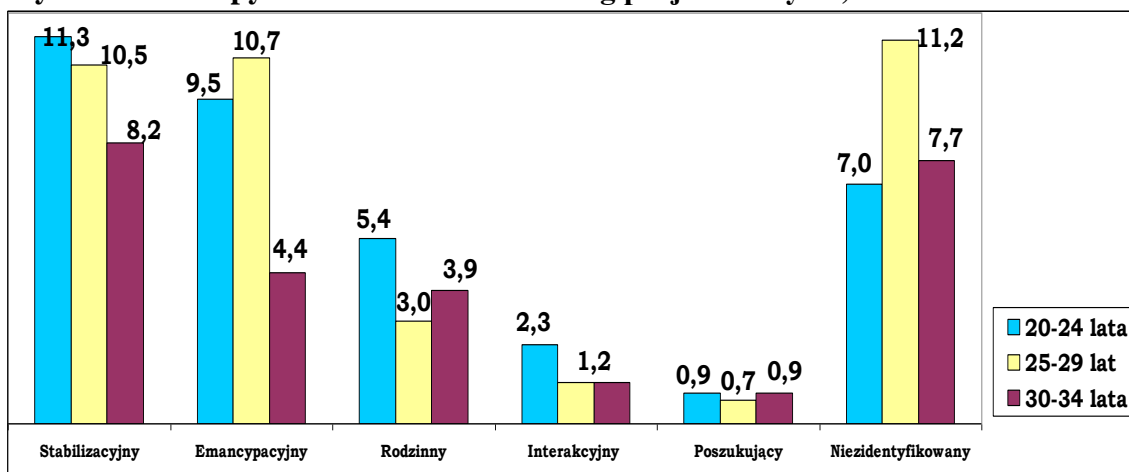
⁸⁰⁵ Narrację bierną tych uczestniczek badania uznałam za niewystarczającą do zrekonstruowania projektu ich przebiegu życia.

Wykres 30. Projekty przebiegu życia uczestniczek badania w %, N=570.

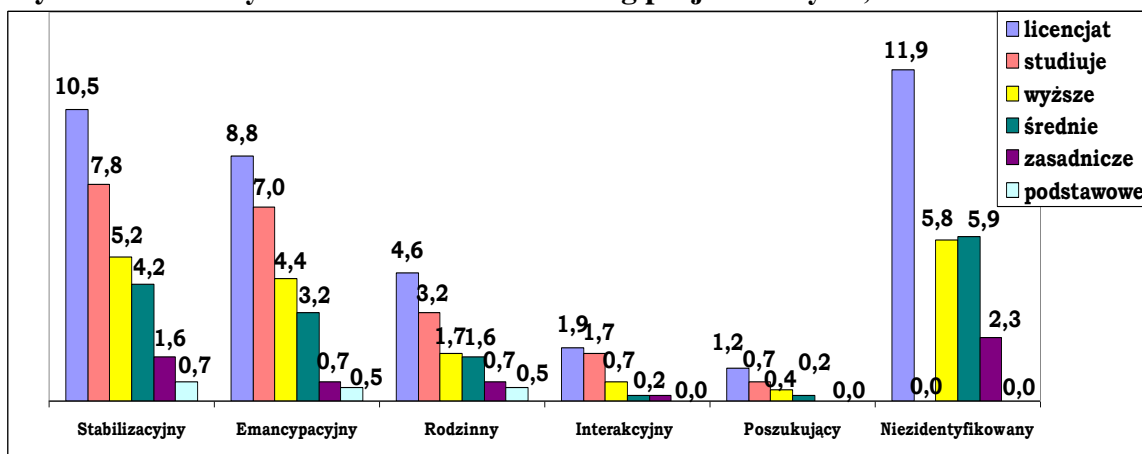
Źródło: badania własne.

Wykres 31. Grupy wiekowe uczestniczek wg projektów życia, w%.

Źródło: badania własne.

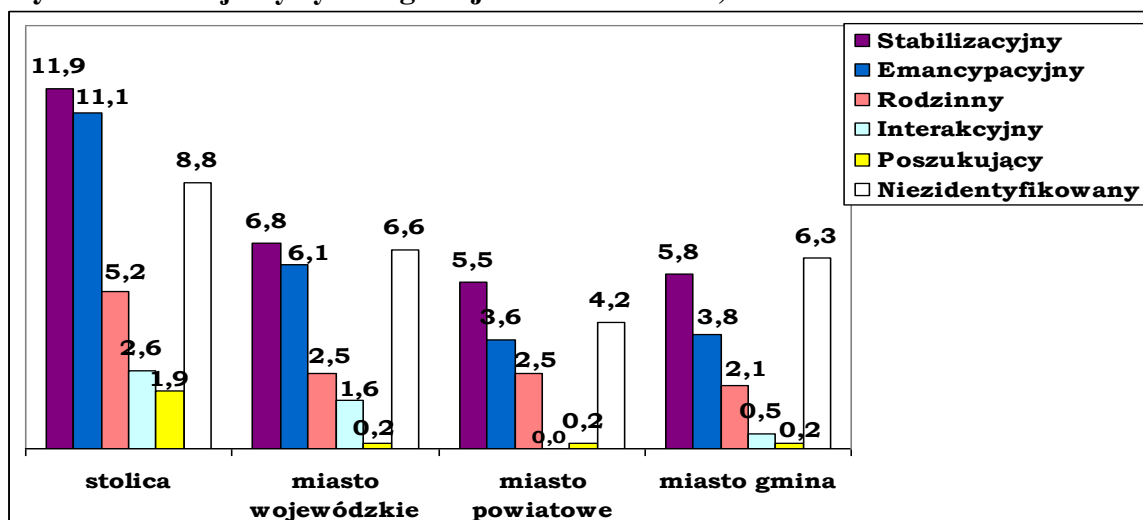
Wykres nr 32. Wykształcenie uczestniczek wg projektów życia, w %.

Źródło: badania własne.

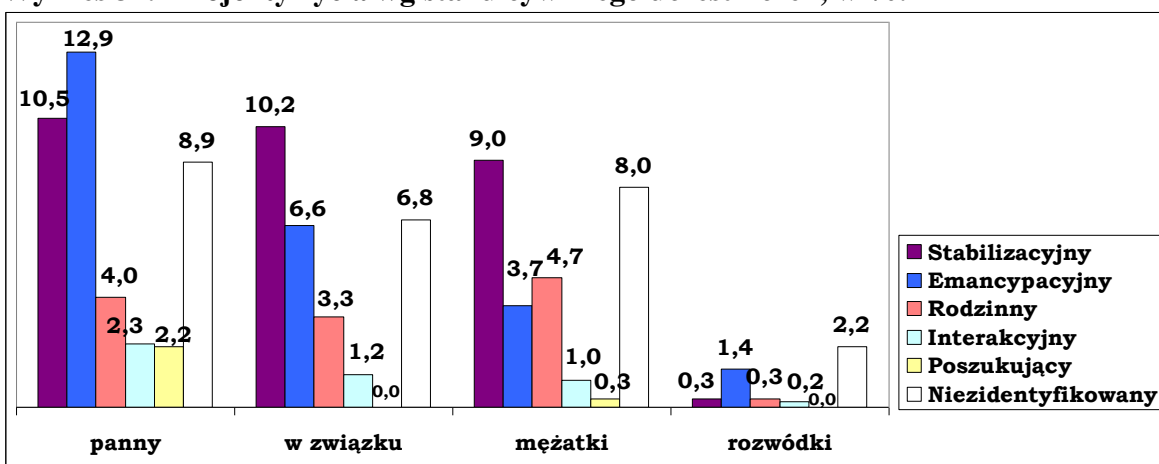

Wykres 33. Projekty życia wg miejsca zamieszkania, w %.

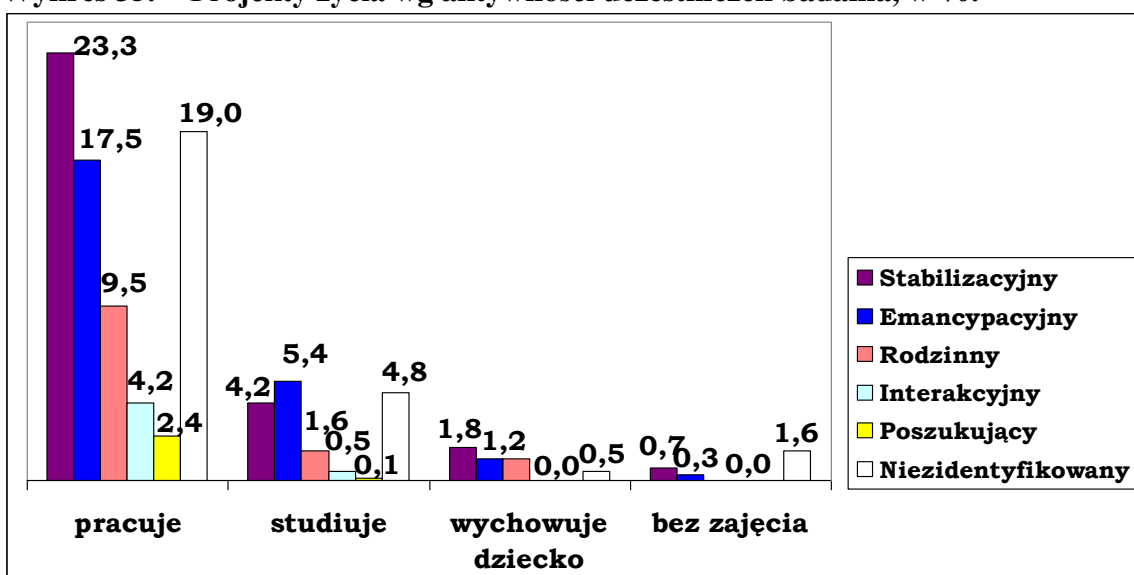
Źródło: badania własne.

Wykres 34. Projekty życia wg stanu cywilnego uczestniczek, w %.

Źródło: badania własne.

Wykres 35. Projekty życia wg aktywności uczestniczek badania, w %.

Źródło: badania własne.

Rozdział 9. Rekonstrukcja dokumentarna projektów życia

Narracje uczestniczek badania odnalazły się w każdym projekcie, niezależnie od grupy wiekowej, stanu cywilnego, typu wykształcenia, rodzaju aktywności życiowej i wielkości miasta. Taka wielowymiarowość indywidualnego doświadczenia wymagała rozbudowanej prezentacji. Złożyły się na nią: wykresy wskazujące procent wyborów (w całej próbie) kategorii typowych dla tego projektu, wykresy opisujące kobiety w danym projekcie oraz rekonstrukcje projektów przebiegu życia zawierające oryginalne wypowiedzi. W każdym projekcie, wypowiedzi uporządkowane zostały wg następujących zagadnień: cele życiowe i aktualny sposób życia, motywy dokonywania wyboru w ważnych sytuacjach życiowych, plany na najbliższą przyszłość, poczucie bezpieczeństwa i sukces życiowy. Formą porządkowania opisu są tabelki przykładowych wypowiedzi oraz, porównawczo, dane procentowe umieszczone w ramkach. W każdym projekcie, prezentację wypowiedzi wzbogacają dodatkowo wykresy: typów refleksyjności uczestniczek badania, charakterystycznych dla nich stylów życia oraz, wyłonionych z ich narracji, typów orientacji społeczno-biograficznych. Prezentację projektu kończy opis wybranych przypadków⁸⁰⁶. Wybór *case studies* był utrudniony z powodu różnorodności doświadczenia społecznego badanych kobiet. Z konieczności ograniczyłam je do jednego przypadku w każdej grupie wiekowej, subiektywnie uznanego za typowy w tym projekcie. Ostatnim elementem prezentacji projektu jest zestawienie skróconego opisu wybranych przypadków zawierające typy: refleksyjności, orientacji socjo-biograficznej i stylu życia oraz strukturalne typy kobiecości, archetypy kobiecości i typy osobowości uczestniczek identyfikujących się w tym projekcie. Model przyporządkowania tych typów do projektów przebiegu życia przedstawia tab. 39.

---

⁸⁰⁶ Uczestniczki badania proszone były o nadanie sobie kodu osobistego. Nie wszystkie to uczyniły, mimo to umieszczam kod w opisie przypadków w przekonaniu, że wzbogaca to wiedzę o badanych.

Tabela 39. Model przyporządkowania typologii badanych kobiet do projektu przebiegu życia.

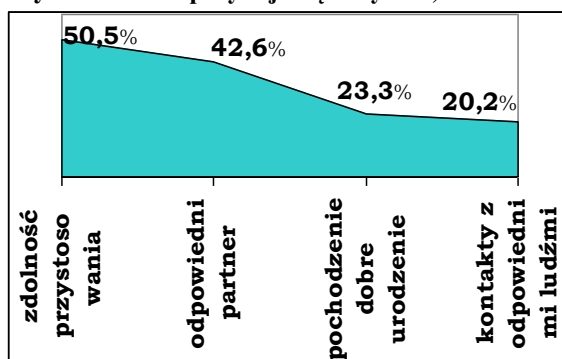
PROJEKT ŻYCIA	STABILIZACYJNY	EMANCYPACYJNY	RODZINNY	INTERAKCYJNY	POSZUKUJĄCY
REFLEKSYJNOŚĆ (zob. ss. 245-265)	odzwierciedlona lub dojrzała	dojrzała lub odzwierciedlona	odzwierciedlona lub dojrzała	odzwierciedlona lub odroczone	odroczone lub dyfuzyjna
OSOBOWOŚĆ (zob. s. 128)	skrupulatna sumienna ugodowa	otwarta na doświadczenie sumienna ekstrawersyjna	ugodowa skrupulatna sumienna	ekstrawersyjna ugodowa	otwarta na doświadczenie ekstrawersyjna neurotyczna
ARCHEI TYP KOBIE COŚCI (zob. ss. 158-161)	Hera Demeter	Atena Artemida Hestia Afrodyta	Demeter Hera Afrodyta	Hera Persefona	Persefona Afrodyta
Strukturalny TYP KOBIE COŚCI (zob. s. 156)	Hetera Matka	Amazonka Hetera	Matka Hetera	Hetera Pośredniczka	Amazonka Pośredniczka
TYP WEWNĘTRZNE J BOHATERKI (zob. s. 157)	Wojowniczką ↓ Czarodziejką ↓ Mężenniczką ↑	Wędrowniczka Wojowniczką ↓ Czarodziejką ↓ Mężenniczką ↑	Sierotka ↓ Wojowniczką ↓ Mężenniczką ↓ Czarodziejką ↑	Sierotka Wędrowniczka Mężenniczką Mężenniczką	Sierotka ↓ Wędrowniczka ↓ ???
STYL ŻYCIA (zob. ss. 266-275)	tradycyjny elastyczny	tradycyjny aktywny elastyczny poszukujący	tradycyjny elastyczny	tradycyjny poszukujący	poszukujący pasywny
ORIENTACJA SOCJO- BIOGRAFICZNA (zob. ss. 239-244)	podmiotowa prospołeczna zależna indywidualna podmiotowa indywidualna	podmiotowa indywidualna podmiotowa prospołeczna zależna indywidualna podmiotowa współzależna	podmiotowa prospołeczna zależna indywidualna podmiotowa współzależna	zależna indywidualna podmiotowa prospołeczna podmiotowa indywidualna	podmiotowa indywidualna podmiotowa prospołeczna nieokreślona

Źródło: opracowanie własne (strzałki wskazują prawdopodobny kierunek rozwoju wewnętrznej bohaterki w tym projekcie).

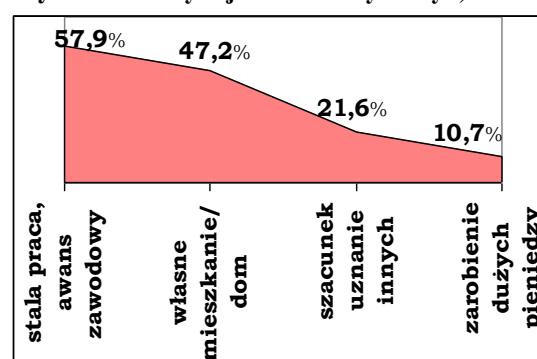
Stabilizacyjny projekt przebiegu życia – rekonstrukcja dokumentarna

Osiągnięcie stabilizacji było najczęściej komunikowanym oczekiwaniem pojawiającym się w projektach przebiegu własnego życia. W narracjach, z których wyłaniał się projekt stabilizacyjny, współwystępowały kategorie doświadczenia społecznego związane z pracą, mieszkaniem, małżeństwem, dzieckiem i pieniędzmi. Skrótowo przedstawia je wypowiedź: *moje plany to ukończyć uczelnię, wyjechać do Szwecji do pracy, wrócić do Polski, kupić wymarzone mieszkanie a najlepiej dom i założyć rodzinę*, (W-p-KM-132). Kategorię „stabilizacja” z dużą częstotliwością uczestniczki badania wskazywały również w pytaniach zamkniętych, co pokazują dwa wykresy.

Wykres 36. Co przydaje się w życiu?, w %.

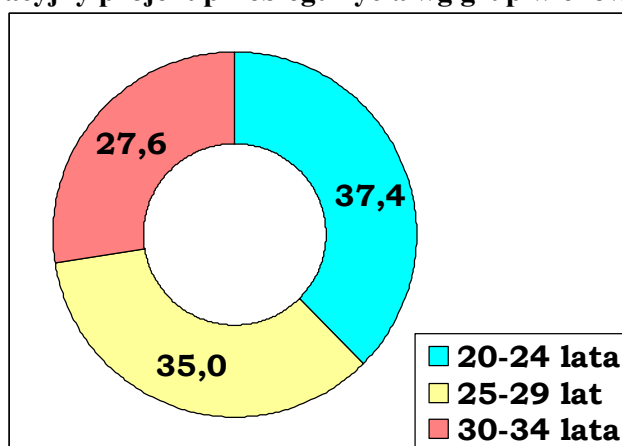
Wykres 37. Czym jest sukces życiowy?, w %.

Źródło: badania własne, N=570.

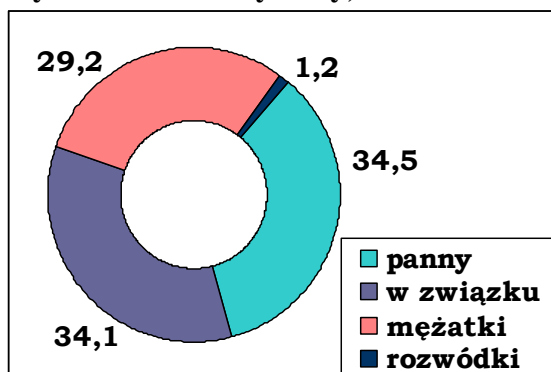
W stabilizacyjnym projekcie przebiegu życia zidentyfikowało się 30,0% kobiet uczestniczących w badaniu.

Wykres 38. Stabilizacyjny projekt przebiegu życia wg grup wiekowych w %, N=171.

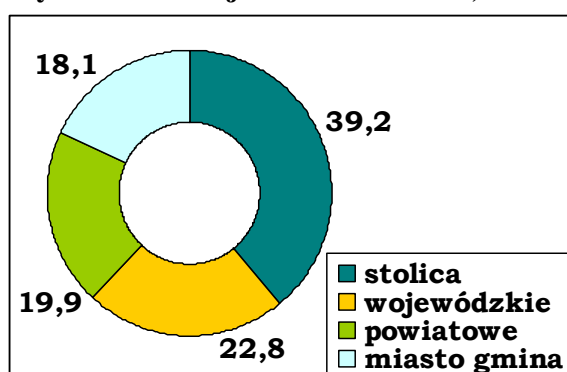
Źródło: badania własne.

Wykres 39. Stan cywilny, w %.

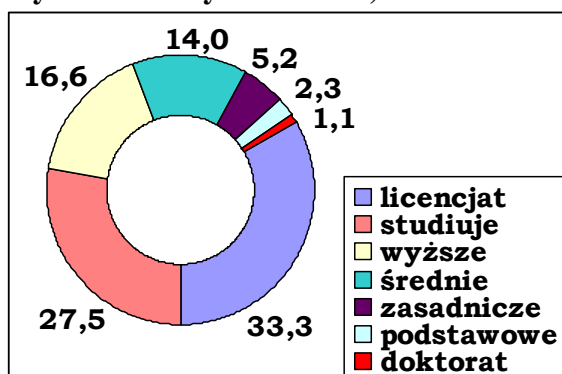

Źródło: badania własne.

Wykres 40. Miejsce zamieszkania, w %.

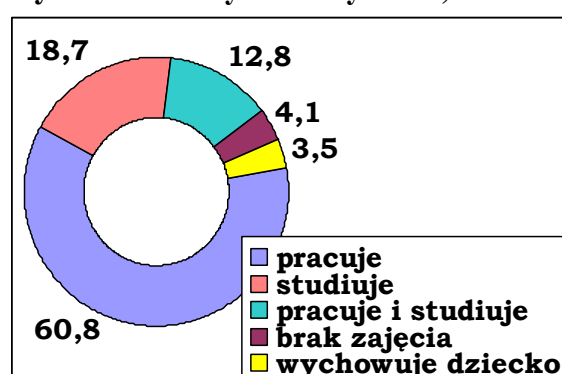

Wykres 41. Wykształcenie, w %.

Źródło: badania własne.

Wykres 42. Aktywność życiowa, w%.

Ze skróconej charakterystyki demograficznej na czterech wykresach powyżej wynika, iż stabilizacyjnie nastawione były głównie panny – singielki i w związku nieformalnym. Zdecydowaną większość zorientowanych na stabilizację stanowiły mieszkanki Warszawy lub innych miast wojewódzkich. Najwięcej było kobiet z wykształceniem niepełnym wyższym – licencjackim, policealnym i pomaturalnym oraz aktualnie studiujących. Ponad połowa pracowała zawodowo. Matkami było 26,9% kobiet w tym projekcie.

Cele życiowe

Kobiety dążące do stabilizacji uważały, że o jakości życia decydują stawiane sobie cele, które pozwalają skoncentrować się na tym co ważne. Zdaniem 86,1% – *cele nadają życiu sens*. Tak uważało (w ramce w %)⁸⁰⁷:

30-34 lata 34,1	25-29 lat 31,2	20-24 lata 20,8
--------------------	-------------------	--------------------

Tabela 40. Przykłady wypowiedzi kończących zdania dotyczące celów życiowych.

UWAŻAM, ŻE CELE ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>to azymut, na który się kierujemy spotykając po drodze różne rzeczy</i>	sprzedawczyni, studiuje kosmetologię	W-z-KN-115 Toruń
<i>pozwalają skoncentrować się na tym, co ważne</i>	studentka prawa UJ, pracuje jako sprzedawczyni	G-p-KN -205 k/Krakowa
<i>czynią życie wartościowsze, nie żyjemy z dnia na dzień, ale dla czegoś, kogoś</i>	na urlopie wychowawczym, po Akademii Ekonomicznej	S-m-KS-1 Warszawa
<i>cele trzeba sobie postawić, a nie ich szukać</i>	studentka Science Telecommunications & Computer	G-p-KN-198 k/Łodzi
<i>nie należy wyznaczać zbyt wysokich celów, trzeba stopniowo pokonywać je, żeby „upadek” nie był zbyt bolesny</i>	księgowa w agencji zarządzania nieruchomościami, ma dwoje dzieci	S-m-KS-10 Warszawa
ŻEBY ZROZUMIEĆ CEL ŻYCIA ...		
<i>należy go najpierw mieć</i>	kasjerka w samochodowym salonie, ma 9 letnią córkę	P-m-KS-106 Grójec
<i>trzeba szukać, wybierać i odrzucać</i>	kasjerka w banku	S-z-KM-17
<i>należy wyciągać wnioski z doświadczeń życiowych</i>	menedżerka badań klinicznych, ma 5 letnią córkę	S-m-KS-12 Warszawa
<i>trzeba zrozumieć, co jest dla mnie ważne, ustalić hierarchię rzeczy</i>	prawniczka w ministerstwie, ma córkę poniżej 7 lat	S-m-KM-29 Warszawa

Źródło: badania własne.

W życiu trzeba wiedzieć, co się chce osiągnąć i dążyć do tego – takiej wypowiedzi udzieliło 24,5% kobiet w tym projekcie, (ramka poniżej w %):

20-24 lata 14,6	30-34 lata 5,8	25-29 lata 4,1
--------------------	-------------------	-------------------

Niezależnie od wieku, stanu cywilnego, typu aktywności życiowej i miejsca zamieszkania kobiety pragnące stabilizacji wyznaczały celom funkcję porządkującą w projektowaniu przebiegu własnego życia.

⁸⁰⁷ Wskazania w grupach wiekowych podaje wtedy, kiedy liczba wypowiedzi znacząco je różni.

Determinację w dążeniu do stabilizacji podkreślają odpowiedzi w pytaniu zamkniętym: „co najbardziej przydaje się w życiu”?⁸⁰⁸(ramka poniżej w %).

zdobyta wiedza i umiejętności 86,0	partner wierność zasadom 62,0	elastyczność zdolność przystosowania 55,0	wiara religia 43,7	przebojowość pewność siebie 42,7	kontakty z ludźmi, którzy mają dostęp do władzy i pieniędzy 31,6
---	--	--	--------------------------	---	---

Tabela 41. Przykłady wypowiedzi określających uznawane wartości.

MOIM ZDANIEM W ŻYCIU NAJBARDZIEJ ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD UCZESTNICZKI
<i>przydaje się rodzina</i>	recepjonistka w klinice dentystycznej	W-p-KM-169
<i>przydaje się wiedza</i>	kasjerka w firmie handlowej, ma syna	W-m-KS-85
<i>liczy się zdrowie</i>	- kelnerka w cukierni w galerii handlowej - sprzedawczyni prasy, ma dwójkę dzieci	S-z-KN-19 S-m-KS-7
<i>liczy się szczęście</i>	studentka filmoznawstwa na UŁ	W-p-KN-88 Sieradz
<i>liczą się pieniądze</i>	strażniczka miejska, ma dwóch synów	S-m-KS-5

Zródło: badania własne.

Wypowiedzi w tym miejscu udzieliły, przede wszystkim, mieszkanki stolicy i innych miast wojewódzkich. Wiek badanych kobiet i stan cywilny nie różnicowały treści ich wypowiedzi.

Aktualny sposób życia

O sposobie w jaki żyją, napisało 46,8% kobiet w projekcie stabilizacyjnym. Ocena sposobu prowadzonego życia różniła się w zależności od wieku. Najmłodsze kobiety w wieku 20-24 lata nazywały swój sposób życia *dobrym, odpowiednim, wygodnym* (22,6%). Nieco starsze w wieku 25-29 lat podkreślały, że ich sposób życia jest wynikiem *świadomego i przemyślanego wyboru* (13,8%), a najstarsze w wieku 30-34 lata oświadczały: *nie chciałabym w swoim życiu niczego zmieniać* (10,4%).

Na pytanie z czego wynika ich aktualny sposób życia, odpowiadały następująco (ramka poniżej w %):

z okoliczności warunków i możliwości 77,7	ten okres w swoim życiu uważam za przejściowy 33,3	sama sobie wybrałam takie życie 22,2	z oczekiwań bliskich osób 17,5
---	--	--	--------------------------------------

⁸⁰⁸ Należało wybrać pięć z trzynastu proponowanych odpowiedzi.

O sposobie życia informuje także sposób korzystania z czasu wolnego. W tym projekcie urlopy były planowane, miały określony cel wyjazdu i związane z nim oczekiwania. Niezależnie od wieku i typu aktywności najważniejsze były koszty wyjazdu i własne marzenia, 63,1% kobiet miało urlop co roku, 24,1% nie w każdym roku, a 12,8% nie korzystało z przerwy w pracy.

Tabela 42. Przykłady wypowiedzi w pytaniu dotyczącym sposobu życia.

SPOSÓB W JAKI ŻYJĘ JEST ...	INFORMACJE O UCZESTNICZCE	KOD
<i>tradycyjny – rodzina, dom, praca, podróże</i>	ekonomistka niepracująca zarobkowo, ma 2 letnią córkę	S-m-KS-1 Warszawa
<i>dążeniem do założenia spokojnej i kochającej się rodziny</i>	doradca klienta banku, po marketingu w Akademii Świętokrzyskiej	S-m-KS-9 Warszawa
<i>odzwierciedleniem tego, co mnie wcześniej ukształtowało</i>	inżynier środowiska, pracuje w administracji publicznej stolicy	S-p-KM-65 Warszawa
<i>wynika z wykształcenia</i>	sekretarka po religioznawstwie i etyce	P-m-KN-139 Słupsk
<i>wynika z warunków, które mam</i>	fryzjerka, ma dwójkę dzieci	P-z-KS-118 Słupsk
<i>uwarunkowany przez środowisko w jakim żyję i ludzi z którymi mieszkam</i>	studentka psychopedagogiki kreatywności na APS	S-p-KN-36 Warszawa
<i>średnią pomiędzy oczekiwaniami moimi i innych oraz okazjami, które przyniosło mi życie</i>	konsultantka w agencji doradztwa personalnego	S-m-KM-79 Warszawa
<i>wynikiem powziętych wcześniej decyzji i realizacją planów</i>	prawniczka w ministerstwie	S-p-KM-29 Warszawa
<i>zaplanowany, sama zdecydowałam o małżeństwie, czasie na dzieci i ich liczbie oraz wybrałam pracę</i>	urzędniczka ZUS, wykształcenie średnie ma dwóch synów	P-m-KS-108 Bydgoszcz
<i>na razie niestabilny, ciągle podejmuję decyzje i zmieniam plany</i>	studentka policealnego studium biomasażu	G-z-KN-187 k/Słupska
<i>ciągle w biegu, ale mam nadzieję, że odniosę sukces w przyszłości</i>	studentka pedagogiki Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego	W-p-KN-155 Bydgoszcz
<i>nowym doświadczeniem</i>	mama na urlopie wychowawczym	W-m-KM-125
<i>wybrany przez męża</i>	kosmetyczka, ma własny salon piękności	G-m-KS-126 Nałęczów
<i>do dużej totalnej korekty</i>	psycholog kliniczna w korporacji	P-p-KS-113
<i>nieakceptowany przez innych</i>	audytorka, samotna matka	W-p-KN-107

Zródło: badania własne.

Zdaniem 41,5% kobiet zorientowanych na stabilizację, wybierając sposób życia kobieta musi kierować się rozsądkiem, być świadoma konsekwencji i powinna brać pod uwagę wartości, które są dla niej ważne. Forma

wypowiedzi dotyczących podejmowania decyzji w ważnych sprawach życiowych była trudna do uogólnienia. Jedne wypowiedzi odnosiły się wprost do osobistego doświadczenia, inne zawierały treści dotyczące sposobu podejmowania decyzji, a jeszcze inne sugerowały, czym powinna kierować się kobieta dokonując wyboru.

Tabela 43. Przykłady wypowiedzi dotyczących ważnych wyborów życiowych.

WYBIERAJĄC SPOSÓB NA WŁASNE ŻYCIE ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>realizuję swoje plany, marzenia, nie rezygnuję z siebie</i>	celniczka, po UKSW	G-p-KM-197 Międzyrzec
<i>wiem, że podejmuję dobre decyzje nawet, jeśli diametralnie je zmienię</i>	sprzedawczyni w sklepie sprzętu medycznego	W-z-KN-115 Toruń
<i>nie rezygnuję z czerpania radości ze wszystkiego, co mnie spotyka</i>	sekretarka	G-z-KN-181 Łomianki
<i>czasem muszę z czegoś zrezygnować</i>	właścicielka salonu piękności	G-m-KS-126
<i>dokonujemy wyboru, a konsekwencje będziemy ponosić przez długie lata</i>	menedżerka badań klinicznych, ma 5 letnią córkę	S-m-KS-12 Warszawa
<i>nie zawsze jest to świadomie, często przypadkowe bądź idziemy na łatwiznę</i>	pracująca w korporacji ma kilkuletnią córkę	G-z-KS-139 k/Warszawy
<i>trzeba znaleźć kompromis pomiędzy wyznaczonym ideałem, a realnym światem i ograniczeniami</i>	sekretarka w zakładzie produkcyjnym	W-p-KM-121 Bydgoszcz
<i>trzeba pamiętać, że się jest kobietą i wiedzieć, co wypada, a co nie</i>	uczenica szkoły policealnej	P-z-KN-152 Grudziądz
<i>kobieta nie może myśleć tylko o sobie, dojrzałe kobiety to wiedzą, taka rola</i>	pracownica fizyczna, studiuje pedagogikę	P-z-KM-174 Grudziądz
<i>trzeba liczyć się z tym, że pojawi się rodzina i znaleźć dla niej miejsce</i>	kadrowa w firmie budowlanej	S-p-KM-93 Warszawa
<i>kobieta podejmuje własną drogę, przemyślaną i mądrą</i>	uczenica technikum ekonomicznego	W-z-KN-106 Trójmiasto
<i>kobieta używa „sprawdzonych” dróg</i>	nauczycielka nauczania początkowego	W-z-KN-132 Łódź
<i>kobieta daje przykład innym, swoim dzieciom i następnemu pokoleniu</i>	koordynatorka ds. marketingu i reklamy	W-p-KN-109 Bydgoszcz
<i>staram się przestrzegać Dekalogu</i>	mgr farmacji, ma 3 letnią córkę	S-m-KM-53
<i>można popełnić duże głupstwo</i>	bukinista, ma kilkuletniego syna	G-m-KS-120 Krynica

Źródło: badania własne.

Poziom zadowolenia z życia w tym projekcie pokazują dane w ramce w %:

raczej tak 39,1	trochę tak trochę nie 30,1	zdecydowanie tak 25,1	nie zastanawiam się 3,5	raczej nie 2,2
--------------------	-------------------------------	--------------------------	----------------------------	-------------------

Wybory życiowe – motywy podejmowania decyzji

Jedna trzecia (33,3%) kobiet dążących do stabilizacji napisała o motywach i uwarunkowaniach decyzji związanych z wyborem kierunku studiów i rodzaju lub miejsca pracy. W wypowiedziach podkreślały, że przed podjęciem decyzji rozważały *wszystkie za i przeciw*, myślały o *dobrej pracy i zarobkach w przyszłości*, próbowały *przewidzieć konsekwencje* swego wyboru oraz chciały *osiągnąć więcej niż rodzice i znajomi*.

Stanowisko wobec alternatyw „studiować czy pracować” i „ślub czy wolny związek” zajęło 41,1% kobiet dążących do stabilizacji, w tym 24,3% w wieku 20-24 lata, 7,6% w wieku 25-29 lat i 9,2% w wieku 30-34 lata.

Tabela 44. Przykłady wypowiedzi: „studia czy praca?” i „ślub czy wolny związek?”

GDYBYM STAŁA PRZED TAKIM WYBOREM ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>wybrałabym studia i ślub</i>	- studentka pedagogiki - sprzedawczyni po technikum	G-z-KN-176 G-p-KM-179
<i>wybrałabym pracę i ślub</i>	- pracownica administracji	G-p-KS-124
<i>wybrałabym: pracę –studia –ślub</i>	- specjalistka ds. reklamy medialnej	W-z-KM-104
<i>starałabym się pogodzić jedno z drugim</i>	- studentka, ma córkę - pracownica fizyczna	W-m-KM-127 P-z-KM-174
<i>pogodziłabym studia z pracą i wolnym związkiem</i>	- doradca klienta banku - fryzjerka, ma dwoje dzieci	S-z-KM-19 P-z-KS-118
<i>zdecydowanie wybrałabym ślub</i>	- pielęgniarka studiująca bioetykę - kasjerka, ma 8 letnią córkę - urzędniczka państwowa, ma syna	W-z-KM-130 W-m-KS-106 G-m-KS-137
<i>musiałabym się jednak poważnie zastanowić i liczyć się z konsekwencjami</i>	- pracownica socjalna - szefowa działu w spółce, ma 2 dzieci - masażystka - uczennica szkoły wieczorowej	W-p-KM-118 P-m-KS-91 G-z-KN-187 G-p-KN-192
<i>dawniej postąpiłabym zgodnie z oczekiwaniami bliskich, teraz myślę o konsekwencjach</i>	psychoterapeutka, ma dwoje dzieci	S-m-KM-73 Warszawa
<i>byłabym nieszczęśliwa</i>	masażystka w SPA, ma kilkuletniego syna	G-p-KS-143 Ostróda
<i>nie miałabym problemu z podjęciem decyzji</i>	- kasjerka w banku, po matematyce - nauczycielka akademicka	S-z-KM-17 P-m-KM-152
<i>nigdy nie stałam przed takim wyborem</i>	kasjerka w prywatnej firmie, ma 7 letniego syna	W-m-KS-85 Łódź
<i>nie wyobrażam sobie takiego wyboru, żeby pozwolić sobie na studia musiałam pracować</i>	wicedyrektorka prywatnej firmy	S-z-KM-23 Warszawa
<i>wybór jest już za mną</i>	mama na urlopie wychowawczym	S-m-KS-1

Źródło: badania własne.

Mimo swej różnorodności wypowiedzi ukazywały „kalkowany” charakter doświadczenia społecznego badanych związanego z decyzją o zamążpójściu – niezależnie od wieku, stanu cywilnego, aktywności życiowej i zamieszkania.

W projekcie stabilizacyjnym, mężatki i kobiety deklarujące gotowość wyjścia za mąż jako motyw swej decyzji wskazały miłość – 84,7% , a w drugiej kolejności chęć posiadania rodziny i dzieci – 71,8%. W obu przypadkach najmniej wskazań było w grupie najstarszej. Przykłady wypowiedzi pokazują dążenie do stabilizacji wiązane z tradycyjnym podejściem do rodziny.

Tabela 45. Przykłady wypowiedzi uzasadniających decyzje o zamążpójściu.

DLACZEGO WYSZŁAM ZA MĄŻ LUB ZAMIERZAM TO UCZYNIĆ?	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>Ponieważ rodzina to sens życia</i>	urzędniczka w ministerstwie	G-m-KS-137
<i>Chcę dzielić życie z tą osobą</i>	studentka dwóch uczelni, kolegium języków obcych i uniwersytetu	W-z-KN-81 Bydgoszcz
<i>Dla pewności i stabilizacji w życiu</i>	prawniczka po UW na stażu w kancelarii adwokackiej	S-z-KN-5 Warszawa
<i>Aby się szybko usamodzielnąć</i>	trenerka w firmie szkoleniowej, ma dwóch synów	W-m-KS-74 Ruda Śląska
<i>Aby dać partnerowi szczęście dzielenia się sobą</i>	zaręczona koordynatorka marketingu w agencji reklamowej	W-p-KN-109 Bydgoszcz
<i>Bo mężczyzna mnie wspiera, a mama często dohuje i poniża</i>	pracująca fizycznie studentka Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej.	G-z-KM-174 Grudziądz
<i>Ponieważ boję się samotności na stare lata</i>	pracownica baru azjatyckiego w centrum handlowym, studiująca turystykę	S-p-KN-18 Warszawa
<i>Ot, tak po prostu, choć przed ślubem też byliśmy rodziną</i>	księgowa w firmie zarządzania nieruchomościami, ma dwoje dzieci	S-m-KS-10 Warszawa
<i>Bo byłam młoda i głupia</i>	sprzedawczyni w sklepie second-hand, ma syna	S-m-KS-8 Warszawa
<i>Byłam już w stałym związku i dosyć, nigdy więcej małżeństwa</i>	audytorka w korporacji, samotnie wychowuje syna	W-p-KN-107 Trójmiasto

Źródło: badania własne.

Były też oponentki małżeństwa. 8,9% kobiet pominęło to pytanie, a 6,4% nie zamierza wychodzić za mąż uzasadniając to następująco⁸⁰⁹ (w ramce w %):

wyberam wolne związki	chcę być niezależna	zamierzam zrobić karierę	boję się zawieść komuś życie	fajniej jest być <i>singielką</i>
3,6	2,4	1,8	1,2	0,6

⁸⁰⁹ Niektóre osoby wybrały więcej niż jedną odpowiedź.

Kilka kobiet (2,3%) rozszerzyło swą wypowiedź podając dodatkowe powody.

Tabela 46. Wypowiedzi uzasadniające rezygnację z małżeństwa.

NIE ZAMIERZAM WYCHODZIĆ ZA MĄŻ, BO ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>chcę się rozwijać zawodowo, a myślę, że rodzina i dzieci by mi w tym przeszkadzały, ale nie wykluczam, że kiedyś powiem tak</i>	fakturzystka w firmie aparatów słuchowych, studiująca pedagogikę w Wyższej Szkole Humanistyczno-Ekonomicznej, w Łodzi	W-p-KM-132 Wrocław
<i>nie spotkałam osoby, z którą mogłabym dzielić życie</i>	ekonomistka w administracji	P-p-KS-124 Pruszków
<i>wystarcza mi stały związek, nie potrzebuję tego formalizować</i>	HR w korporacji, kończąca studia na kierunkach: prawo i socjologia	S-z-KN-41 Warszawa
<i>widząc problemy mojej mamy, nie chcę być oszukiwana i poniżana</i>	maturzystka po liceum o profilu germanistycznym	P-p-KN-157 Nałęczów

Źródło: badania własne.

Plany na przyszłość

Przyszłość w projekcie stabilizacyjnym wiązała się przede wszystkim z podnoszeniem standardu życia. Plany formułowane były jako zadania albo polecenia wydawane samej sobie. W ramce poniżej (w %) podane są wypowiedzi kończące zdanie „moje plany to ...”:

<i>ustabilizować się, żyć na dobrym poziomie</i> 44,4	<i>znaleźć dobrze płatną pracę</i> 40,4	<i>kontynuować naukę, zakończyć edukację</i> 21,5	<i>kupić mieszkanie, zbudować dom</i> 17,3
--	--	--	---

Odpowiedzi wybrane w pytaniu o zamierzenia odnośnie najbliższej przyszłości komunikowały, niezależnie od wieku i miejsca zamieszkania, operatywność większości uczestniczek badania identyfikujących się w projekcie stabilizacyjnym. Żadna z kobiet nie wybrała opcji „niczego nie zmieniać, zachować *status quo*” i mniej niż 10% nie snuło żadnych planów (ramka poniżej w %):

<i>sfinalizować plany dotychczasowe</i> 56,7	<i>rozejrzeć się za nowymi możliwościami</i> 36,8	<i>dostosowywać się do nowych sytuacji</i> 25,2	<i>nie wiem, nie zastanawiam się</i> 9,3
---	--	--	---

Opisywano także marzenia i oczekiwania wobec życia prowadzące do osiągnięcia założonego standardu. Niespodziewaną wygraną w wysokości dziesięciu tysięcy zł, kobiety z tego projektu zagospodarowałyby rozsądnie:

20,9% zrobiliby z tych pieniędzy *dobry użytek – lokując je na sprawdzonym funduszu, remontując i wyposażając mieszkanie albo spłacając długi lub kredyty*. Dysponując taką sumą 13,5% *nie martwiłoby się o swój los i miałyby większe poczucie bezpieczeństwa przez jakiś czas*. Zdaniem 5,8% z taką kwotą *nie dałoby się zbyt wiele zdziałać*. Były też plany innego przeznaczenia wygranej: *chciałabym dać radość innym (W-p-KN-104), wysłałabym mamę na wakacje za granicę (G-p-KN-188), zainwestowałabym w swój salon kosmetyczny (G-m-KS-126)*.

Tabela 47. Przykłady wypowiedzi kończących zdanie dotyczące planów życiowych.

MOJE PLANY TO ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>rozwijać się dalej, nie poprzestawać na tym, co zdobyłam, pieniądze posłużą do podróżowania</i>	samodzielna księgowa, po ekonomii na SGGW	S-m-KS-27 Warszawa
<i>założyć firmę i wyjechać za granicę</i>	studentka SWPS	S-p-KN-39
<i>założyć własny gabinet masażu lub podjąć pracę w policji</i>	sekretarka w poradni zawodowej, po licencjacie z religioznawstwa	P-z-KN-139 Słupsk
<i>wyjechać zarabiać pieniądze, aby nie martwić się o chleb na następne jutro</i>	maturzystka	P-p-KN-157 k/Lublina
<i>dalej się uczyć, niestety warunki zmuszają mnie, żeby pracować</i>	repcjonistka w solarium	P-z-KN-147 Skierniewice
<i>znaleźć pracę po ukończeniu studiów i znaleźć stałego partnera</i>	studentka V roku turystyki Politechniki Śląskiej	W-p-KN-102 Katowice
<i>zmniejszenie zawodowego tempa i założenie rodziny</i>	menedżerka, wykształcenie wyższe ekonomiczne	W-z-KS-67 Płock
<i>połączenie macierzyństwa z pracą, podniesienie swoich kwalifikacji, a może rozpoczęcie czegoś nowego</i>	mama na urlopie wychowawczym	W-m-KM-125 Bydgoszcz
<i>uzyskać umowę na stałe, po czym postarać się z mężem o dziecko</i>	doradca klienta banku	P-m-KM-157 Oleśnica
<i>odchowić dziecko i wrócić do pracy</i>	technolog żywienia, wychowuje 3 letnią córkę	S-m-KM-1 Warszawa
<i>rozpocząć studia</i>	- właścicielka stoiska w galerii - uczennica szkoły wieczorowej	S-m-KS-21 W-z-kn-106
<i>skończyć studium i mieć stałą pracę</i>	studentka szkoły policealnej, na rencie, ma dwoje dzieci	P-m-KM-176 Grudziądz
<i>zrobić prawo jazdy i rozstać się z mężem</i>	opiekunka DPS, ma dwoje dzieci	W-m-KS-131 Słupsk
<i>budowa domu</i>	studentka Szkoły Pożarnictwa, pracująca w monitoringu	P-z-KM-165
<i>zarobić pieniądze na wyprawienie wesela</i>	masażystka w SPA	G-z-KN-187 Nałęczów

Źródło: badania własne.

Własne marzenia i pragnienia, ponad połowa (54,9%) uczestniczek badania zorientowanych na stabilizację, opisała zaczynając wypowiedź od słowa „chciałabym” (w ramce w %):

<i>ukończyć studia</i>	<i>wykorzystać swój czas</i>	<i>założyć rodzinę</i>	<i>zbudować dom mieć mieszkanie</i>	<i>znaleźć pracę założyć firmę</i>	<i>być niezależną</i>	<i>być szczęśliwą</i>
14,6	11,1	7,6	7,0	5,8	4,7	4,1

Tabela 48. Przykłady wypowiedzi dotyczących pragnień i marzeń.

CHCIAŁABYM ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>być wykształconą, mieć dobrego męża i troszkę pieniędzy</i>	studentka zarządzania UW	S-p-KN-33 Warszawa
<i>założyć rodzinę, mieć dobrą pracę, własne 'M' i zwiedzać kraje, które mnie fascynują</i>	monterka podzespołów, studiuje pedagogikę	W-p-KM-122 Bydgoszcz
<i>mieć stałą pracę, dorobić się mieszkania i później mieć dwoje dzieci z moim mężem (aktualnie narzeczonym)</i>	studentka pedagogiki, pracuje w agencji reklamowej	W-z-KN-109 Bydgoszcz
<i>wreszcie zakochać się i ułożyć sobie życie tak, jak moi znajomi, stworzyć coś fajnego w oparciu o miłość i szczęście</i>	absolwentka Akademii Rolniczej pracująca na stacji benzynowej	S-p-KM-13 Warszawa
<i>zalegalizować związek z długoletnim partnerem</i>	kasjerka w Macro&Cash, po Wojskowej Akademii Technicznej	S-z-KM-14 Warszawa
<i>znaleźć stałego partnera</i>	studentka turystyki w Politechnice Śląskiej	W-p-KN-102 Katowice
<i>aby moja praca miała inny charakter, bezpośredni kontakt z ludźmi</i>	urzędniczka w ministerstwie	S-z-KM-64 Warszawa
<i>pracować z dziećmi i być szczęśliwsza</i>	niepełnosprawna krawcowa, pracuje w szkolnej stołówce	W-z-KN-123 Bydgoszcz
<i>mieć możliwość większego wpływu na swoje życie</i>	ekonomistka w administracji	G-p-KS-124 Pruszków
<i>nie bać się nowych wyzwań</i>	urzędniczka w kancelarii Sejmu	S-m-KM-27
<i>mieć czas dla siebie, wyspać się, w końcu odpocząć</i>	księgowa na podyplomowych studiach, ma syna	S-m-KS-6 Warszawa
<i>mieć środki, by móc podróżować</i>	intendentka, pracuje w gimnazjum	G-p-KS-142 Ostróda
<i>zacząć jakąś stabilną pracę, bo nie mam już 20 lat; późno zaczęłam studia zaoczne i nie mogę znaleźć odpowiedniej pracy</i>	pracująca fizycznie studentka pedagogiki	P-p-KN-174

Źródło: badania własne.

Przedstawione wyżej marzenia ukazują plany życiowe związane z potrzebami emocjonalnymi dotyczącymi stabilności interakcji zarówno w życiu rodzinnym, jak i zawodowym. Niektóre wypowiedzi wyrażają dążenie do zmiany statusu.

W pytaniu zamkniętym o to, co zapewnia poczucie bezpieczeństwa kobiety ukierunkowane na stabilizację wskazały następująco (w ramce w %):

mężczyzna na którym można polegać 80,7	świadomość wsparcia ze strony bliskich i rodziny 78,3	silne poczucie własnej wartości 62,0	własny dom, mieszkanie 54,4	wykształcenie, własne zdolności, zdobyte umiejętności 52,0	dobry zawód 36,8
---	--	---	--------------------------------	---	---------------------

Tabela 49. Przykłady wypowiedzi na temat poczucia bezpieczeństwa.

POCZUCIE BEZPIECZEŃSTWA DAJE MI ...	O UCZESTNICZCE	KOD
<i>kochający mężczyzna niedługo mąż</i>	kasjerka w banku, studiuje matematykę w UW	S-z-KM-17 Warszawa
<i>Bóg, narzeczony, przyjaciele, praca, stabilizacja finansowa</i>	pielęgniarka, studiuje bioetykę i socjologię medycyny	W-z-KM-130 Kraków
<i>rodzina</i>	menedżerka w korporacji, ma kilkuletnia córkę	G-z-KS-139 k/Warszawy
<i>obecność bliskich i to, że jestem zdrowa</i>	asystentka zarządu spółki giełdowej	W-m-KS-92 Katowice
<i>świadomość, iż jutro mam gdzie pójść i wrócić bez względu na to, co się dzieje</i>	inżynier środowiska po AGH pracująca w ministerstwie	S-p-KM-65 Warszawa
<i>stała praca</i>	farmaceutka w aptece	S-z-KS-4
<i>dobry zawód</i>	pielęgniarka	G-z-KS-123
<i>praca, pieniądze i bliskie osoby</i>	recepjonistka w solarium	P-z-KN-147
<i>własny kąt</i>	urzędniczka w ministerstwie	S-z-KM-64
<i>mieszkanie, w którym dobrze się czuję</i>	opiekunka DPS, ma dwoje dzieci	G-m-KS-131
<i>sytuacja materialna pozwalająca przeżyć pół roku bez pracy</i>	menedżerka	W-z-KS-67 Płock
<i>wyobrażenia, która podpowiada mi jak wybrnąć z trudnych sytuacji</i>	studentka filologii polskiej Uniwersytetu Wrocławskiego	G-p-KN-206

Źródło: badania własne.

Poczucie bezpieczeństwa kobietom zorientowanym na stabilizację zapewniały przede wszystkim: rodzina, partner życiowy, posiadana praca i własne mieszkanie.

Sukces życiowy

Sukces życiowy postrzegany był podobnie jak poczucie bezpieczeństwa. W wieku 40 lat za swój sukces życiowy kobiety w projekcie stabilizacyjnym uznają (w ramce poniżej w %):

posiadanie rodziny 87,7	posiadanie pracy zatrudnienie 64,3	posiadanie domu mieszkanie 58,5	wykształcenie posiadanie zawodu 55,5	posiadanie przyjaciół 50,2
----------------------------	---------------------------------------	------------------------------------	---	-------------------------------

W wypowiedziach kończących zdanie 29,4% kobiet sukcesem życiowym nazwało *godny status, godne życie oraz osiągnięcie stabilizacji*, a 14,8% *pogodzenie życia zawodowego z rodzinnym*. Rozumienie pojęcia sukces życiowy opisywano następująco:

Tabela 50. Przykłady wypowiedzi dotyczących rozumienia sukcesu życiowego.

ZA SWÓJ SUKCES ŻYCIOWY UZNAM ...	INFORMACJE O UCZESTNICZCE	KOD
<i>normalne bezstresowe życie bez martwienia się czy starczy pieniędzy</i>	projektantka mebli, studiuje architekturę	W-z-KN-110 Łódź
<i>życie na poziomie powyżej średniej</i>	aplikantka w kancelarii prawnej	S-z-KN-64
<i>odnalezienie własnej drogi</i>	studentka finansów i zarządzania, pracuje w sklepie meblowym	W-p-KN-117 Łódź
<i>własną satysfakcję</i>	asystentka na poczcie, po liceum ogólnokształcącym	G-p-KN-157 k/Warszawy
<i>pozostanie człowiekiem w „wyścigu szczurów”</i>	audytorka w korporacji, ma kilkuletniego syna	W-p-KN-107 Trójmiasto
<i>zarobienie dużych pieniędzy</i>	bezrobotna z Grudziądza	P-p-KM-177
<i>bycie wciąż z tym samym mężczyzną</i>	nauczycielka, ma 2 letniego syna	P-m-KM-155
<i>stabilność swojego małżeństwa</i>	kasjerka w samochodowym salonie, ma 10 letnią córkę	P-m-KS-106 Grójec
<i>osiągnięcie stanu psychicznego pod wieloznacznym pojęciem „szczęście”</i>	menedżerka w amerykańskiej korporacji, ma córkę	G-z-KS-139 k/Warszawy

Źródło: badania własne.

Wymiary doświadczenia stabilizujące życie mogą także utrudniać indywidualny rozwój. Ograniczający charakter stałych obowiązków dla możliwości pełnego korzystania z życia sygnalizowało, niezależnie od wieku, miejsca zamieszkania i typu aktywności życiowej 39,9% kobiet, w tym w grupach wiekowych (ramka w %):

30-34 lata 16,6	20-24 lata 12,3	25-29 lat 11,0
--------------------	--------------------	-------------------

Utrudnieniem nie pozwalającym być w pełni sobą dla 13,4% badanych był brak stałych dochodów. W grupie 25-29 lat 4,6% stwierdziło, że życie utrudniają im *ogólnie przyjęte normy i konwenanse*, a w grupie najstarszej 2,0% przyznało, że ich poczucie wolności ogranicza *nieodpowiedni partner*. Ponadto, we wszystkich grupach wiekowych 3,5% kobiet jako ograniczenie postrzegało *własne kompleksy i lęk przed oceną*.

Tabela 51. Przykłady wypowiedzi.

CO UTRUDNIA LUB NIE POZWALA PANI BYĆ W PEŁNI SOBĄ?	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>To, że doba ma tylko 24 godziny i muszę spać</i>	doktorantka w IBB PAN	S-z-KS-81 Warszawa
<i>Szkoła i praca</i>	studentka turystyki i rekreacji	W-p-KN-79
<i>Godziny pracy</i>	- asystentka zarządu spółki giełdowej - asystentka na poczcie	W-m-KS-92 G-p-KN-201
<i>Brak czasu</i>	położna na bezpłatnym urlopie, ma nastoletnią córkę	P-z-KS-114 Oleśnica
<i>Brak czasu dla siebie i bliskich. Muszę pracować, aby zarobić na studia. Praca 7 dni w tygodniu. Co drugi weekend uczelnia.</i>	studentka Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego pracująca w butiku	W-p-KN-155 Bydgoszcz
<i>Mam dwie prace i mało wolnego czasu dla siebie i swojego partnera</i>	wicedyrektorka firmy	S-z-KM-23 Warszawa
<i>Często inni ludzie utrudniają mi życie i wywierają na mnie presję</i>	fryzjerka	S-z-KN-59 Warszawa
<i>Wymagania ze strony środowiska pracy podczas spotkań służbowych</i>	inżynierka środowiska pracująca w administracji publicznej	S-p-KM-65 Warszawa
<i>Poglądy innych</i>	urzędniczka	S-z-KM-78
<i>Normy i przymus kontrolowania się</i>	studentka pedagogiki	W-z-KM-119
<i>Konwenanse</i>	mgr politologii studiująca prawo	S-z-KM-37
<i>Czasami lęk przed oceną</i>	stażystka w NGO	S-m-KM-71
<i>Poczucie winy</i>	psychoterapeutka, ma dwoje dzieci	S-m-KM-73
<i>Mój charakter, brak asertywności</i>	pracująca w TVP	S-p-KS-44
<i>Jestem osobą niepełnosprawną</i>	pomoc kuchenna w szkolnej stołówce	W-p-KN-123

Zródło: badania własne.

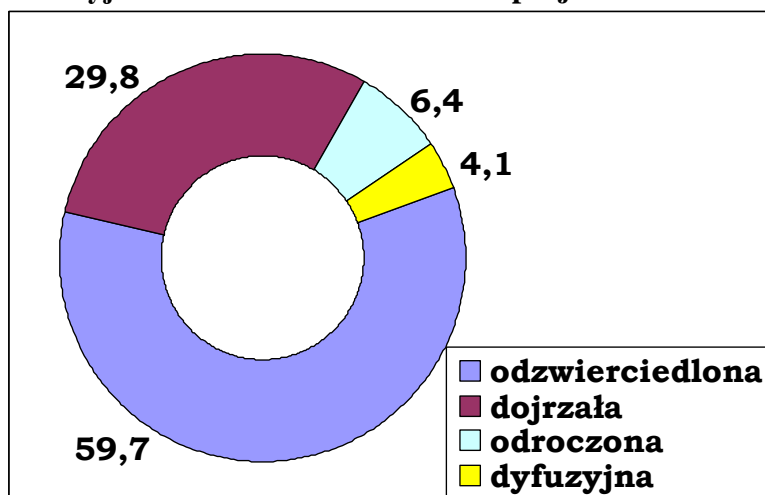
Cytowane wyżej wypowiedzi wskazują, iż zaangażowanie w życie zawodowe miewa destrukcyjny wpływ na samopoczucie niektórych kobiet i wywołuje w nich potrzebę odreagowania, która nie zawsze może być spełniona ze względu na ich warunki życiowe.

Stabilizacyjny projekt przebiegu życia opisany wypowiedziami uczestniczek badania uzupełniają wykresy (poniżej) pokazujące refleksyjność kobiet dążących do stabilizacji, ich styl życia i orientację socjo-biograficzną, która wyłoniła się z ich całościowych narracji.

Refleksyjność w projekcie stabilizacyjnym

Refleksyjność uczestniczek badania identyfikujących się w stabilizacyjnym projekcie przebiegu życia ujawniła się we wszystkich czterech statusach kobiecej tożsamości⁸¹⁰. W każdej grupie wiekowej najwięcej było kobiet o refleksyjności odzwierciedlonej i dojrzałej, na co wskazywał prezentowany w narracjach tradycyjny stosunek do rodziny i celowe planowanie przebiegu własnego życia. Refleksyjność odroczone typowa była dla jedenastu kobiet, najmłodszych i najstarszych. Wśród uczestniczek w wieku 25-29 lat ten typ refleksyjności w ogóle nie wystąpił. Refleksyjność dyfuzyjna charakteryzowała kobiety w wieku 30-34 lata. Wypowiedzi świadczyły o występowaniu u nich napięcia w roli.

Wykres 43. Refleksyjność uczestniczek badania w projekcie stabilizacyjnym, N=171.

Źródło: badanie własne.

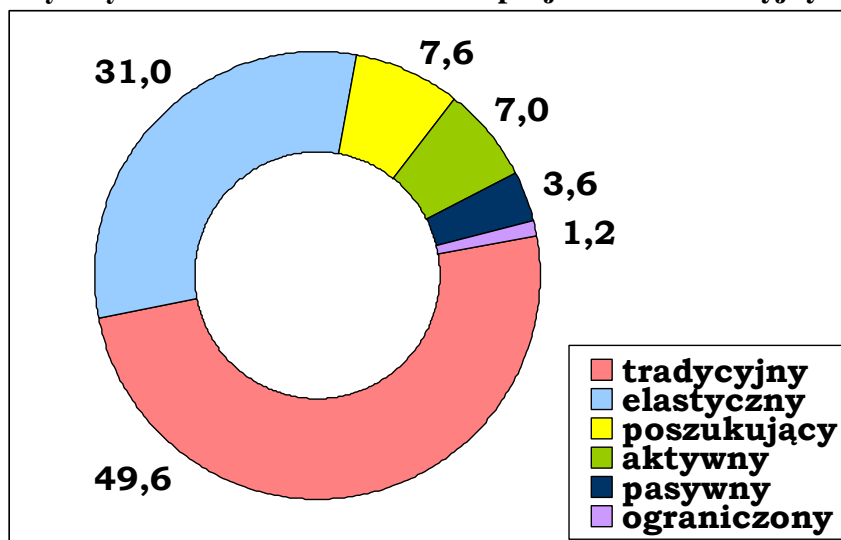
Rozkład statusów tożsamości kobiecej w tym projekcie wskazuje na identyfikowanie się w nim dwóch typów kobiet. Jeden typ stanowią kobiety o refleksyjności odzwierciedlonej, które cechuje wysoka samoocena i niski poziom lęku oraz dobrze rozwinięta zdolność adaptacji. Drugi typ stanowią kobiety o refleksyjności dojrzałej dokonujące wyborów życiowych opartych na analizie preferencji i aspiracji. Są one świadome swej kobiecości i gotowe do dojrzałego związku opartego na wzajemności i partnerstwie.

⁸¹⁰ Zob. opis statusów tożsamości kobiecej, ss. 248-249.

Style życia w projekcie stabilizacyjnym

Kobiety we wszystkich grupach wiekowych prezentowały dwa style życia – tradycyjny i elastyczny, które uznać można jako podstawowe dla projektu stabilizacyjnego. W grupie 20-24 lata, oprócz tych dwóch stylów, wystąpiły także: styl poszukiwania własnej drogi – 4,7% oraz styl życia aktywnego, nastawionego na realizowanie własnych pasji – 4,1%. W grupie 25-29 lat styl poszukujący i aktywny prezentowało łącznie 2,3%, a styl pasywny polegający na unikaniu podejmowania decyzji oraz styl ograniczonych możliwości w tej grupie wiekowej nie wystąpiły w ogóle.

Wykres 44. Style życia uczestniczek badania w projekcie stabilizacyjnym, N=171.

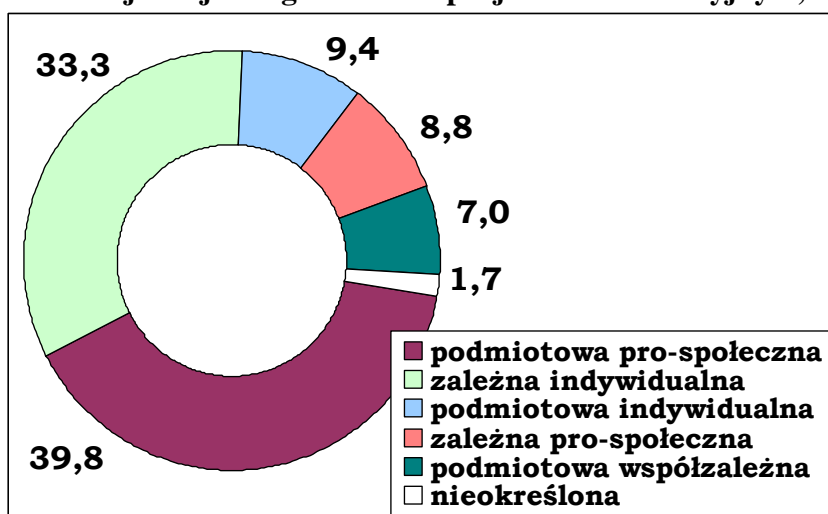
Źródło: badania własne.

Tradycyjny styl życia w narracjach uczestniczek badania identyfikujących się w projekcie stabilizacyjnym sygnalizował ich dążenie do stabilizacji ekonomicznej i rodzinnej oraz ukierunkowanie aktywności na stałe podnoszenie jakości życia. Natomiast styl elastyczny wskazywał konsumpcyjny stosunek do pracy zawodowej i życia w ogóle. Wypowiedzi kobiet prezentujących ten styl życia komunikowały silną potrzebę osiągnięcia sukcesu i gotowość dokonania w życiu takich zmian, które go przybliżą.

Orientacje socjo-biograficzne w projekcie stabilizacyjnym

W narracjach kobiet w tym projekcie ujawniły się wszystkie typy orientacji socjo-biograficznej⁸¹¹. Zróżnicowanie ze względu na wiek nie wystąpiło. Tylko w wypadku orientacji podmiotowej prospołecznej, wyraźnie przeważały (44,4%) najmłodsze uczestniczki badania. Orientacja życiowa jednej uczestniczki w tym projekcie (W-p-KN-117), pozostała nieokreślona.

Wykres 45. Orientacje socjo-biograficzne w projekcie stabilizacyjnym, N=171.

Źródło: badania własne.

Dwa typy orientacji najczęściej występujące w tym projekcie wskazywały, iż kobiety identyfikujące się w nim, rozumiały stabilizację jako sposób życia, który pozwoli utrzymać się na scenie życia i zapewnić sobie stałą widownię. Silna potrzeba akceptacji, była przyczyną wybierania i przyjmowania ról stereotypowych wraz z przypisanymi im ograniczeniami kobiety. Ich wybór oznaczał zawsze świadomie podjętą decyzję i niezłomną wolę jej zrealizowania. Kobiety w projekcie stabilizacyjnym charakteryzujące się orientacją podmiotową prospołeczną i zależną indywidualną realizowały swoją potrzebę akceptacji, z takim samym powodzeniem w rodzinie, jak i poza rodziną.

⁸¹¹ Zob. opis orientacji socjo-biograficznych, ss. 240-242.

Tabela 52. Typologia wybranych przypadków w stabilizacyjnym projekcie przebiegu życia.

KOD UCZESTNICZKI	PROJEKT ŻYCIA	REFLEKSYJNOŚĆ	OSOBOWOŚĆ	ORIENTACJA SOCJO-BIOGRAFICZNA	TYP STYLU ŻYCIA	TYP STRUKTURALNY	ARCHETYP	WEWNĘTRZNA BOHATERKA
S-z-KN-64	Stabilizacyjny ↓ emancypacja	Dojrzała	Sumienna	Podmiotowa współzależna	elastyczny	Hetera	Hera	Wojownicza
W-p-KN-127 <i>Niebieski</i>	Stabilizacyjny	Dojrzała	Sumienna	Podmiotowa współzależna	elastyczny	Matka	Hestia	Czarodziejka
M-p-KN-155 <i>Magnolia</i>	Stabilizacyjny ↓ emancypacja	Odzwierciedlona	Ugodowa	Podmiotowa pro-społeczna	aktywny	Pośredniczka	Hera	Wędrowniczka
G-z-KN-187 <i>Tulipan</i>	Stabilizacyjny ↓ emancypacja	Odzwierciedlona	Sumienna	Podmiotowa pro-społeczna	elastyczny	Matka	Hera	Męczenniczka
S-z-KM-17 <i>Stokrotka</i>	Stabilizacyjny	Odzwierciedlona	Ugodowa	Zależna indywidualna	tradycyjny	Matka	Demeter	Męczenniczka
W-p-KM-122 <i>Mak</i>	Stabilizacyjny	Dojrzała	Otwarta Ugodowa	Zależna indywidualna	elastyczny	Hetera	Afrodyta	Czarodziejka
M-m-KM-157 <i>Glория</i>	Stabilizacyjny	Odzwierciedlona	Ugodowa	Zależna pro-społeczna	tradycyjny	Matka	Hera	Wojownicza
G-p-KM-198	Stabilizacyjny ↓ emancypacja	Odzwierciedlona	Ugodowa	Podmiotowa pro-społeczna	tradycyjny	Matka	Persefona	Męczenniczka
S-m-KS-12 <i>Stonecznik</i>	Stabilizacyjny ↓ rodzina	Dojrzała	Ugodowa	Zależna indywidualna	tradycyjny	Matka	Demeter	Czarodziejka
S-m-KS-20	Stabilizacyjny ↓ interakcje	Odzwierciedlona	Ugodowa	Zależna indywidualna	tradycyjny	Hetera	Hera	Męczenniczka
M-m-KS-92	Stabilizacyjny ↓ emancypacja	Dyfuzyjna	Otwarta na doświadczenie	Zależna indywidualna	poszukujący	Hetera	Persefona	Sierotka ↓ Wojownicza
G-p-KS-142	Stabilizacyjny	Odroczona ↓ odzwierciedlona	Ugodowa	Podmiotowa pro-społeczna	pasywny	Pośredniczka	Demeter	Męczenniczka

Źródło: oprac. własne. Zestawienie zawiera skrócony opis wybranych uczestników badania zawierający: refleksyjność, osobowość, archetyp, strukturalny typ kobiecości i wewnętrzną bohaterki oraz typ stylu życia i orientację socjo-biograficzną.

Wybrane przypadki w projekcie stabilizacyjnym

PRZYPADEK: W-z-KN-123 „JAŚMINA”

Projekt przebiegu życia „JAŚMINY” zorientowany był na rodzinę. Ta uczestniczka badania prezentowała typ osobowości ugodowej nastawionej na współpracę i charakteryzowała się dojrzałą refleksyjnością. Jej orientacja socjo-biograficzna wykazywała cechy podmiotowej pro-społecznej ukierunkowanej na stabilizację i na dostosowanie. Prezentowany styl życia był wymuszony okolicznościami życiowymi, ale miał także wyraźne cechy poszukiwania własnej drogi. Strukturalny typ kobiecości na tym etapie rozwoju badanej kobiety trudny był do określenia. Może okazać się w przyszłości typem łączonym: MATKA/HETERA. Archetyp kobiecości wskazywał na DEMETER, typ wewnętrznej bohaterki na MĘCZENNICZKĘ.

„JAŚMINA” ma 23 lata, urodziła się w Bydgoszczy i mieszka tam z matką i starszym bratem. Jest osobą niepełnosprawną ruchowo i pobiera rentę. Ukończyła zasadniczą szkołę przygotowującą do zawodu krawcowej, ale pracuje, jako kucharka. Jest w stałym związku. Ojciec nie żyje, matka ma wykształcenie zawodowe i jest na emeryturze. Brat ma wykształcenie zawodowe i pracuje. Sytuację materialną rodzinnego domu oceniła, jako dobrą. Każdego miesiąca dostawała kieszonkowe 25-50 zł. Utrzymuje kontakty z koleżankami i kolegami ze szkolnych lat. Jest osobą wierzącą, nie interesując się polityką, chciałaby wyjechać z kraju na stałe.

Jej zdaniem o życiu człowieka decydują świadome wybory dokonywane przez całe życie i *cele, które rozwijają pasję. Żeby zrozumieć cel swego życia trzeba poznać swoją osobowość*, a to można osiągnąć realizując zainteresowania, analizując trudne momenty w życiu, pracując twórczo i spotykając się z różnymi ludźmi. Uważa, iż w życiu najbardziej przydaje się wiara, wykształcenie, posiadanie przyjaciół, odpowiedni partner i umiejętność zabawy. Poczucie bezpieczeństwa zapewnia jej świadomość wsparcia ze strony bliskich i *partner, na którym może polegać. Za swój sukces życiowy uzna szczęśliwą kochającą się rodzinę i dwójkę dzieci*, oraz pracę, mieszkanie i świadomość bycia potrzebną.

Jej codzienne rutynowe zajęcia to: praca, długie rozmowy telefoniczne i na *gadugadu*, oglądanie telewizji, randki i modlitwa. Kilka razy w miesiącu spotyka się z przyjaciółmi. Czasem wychodzi gdzieś wspólnie z rodziną, czyta pisma: „Naj”, „Z życia wzięte”, „Pani domu”. W wolnym czasie ogląda w telewizji program „Milionerzy”, filmy obyczajowe i seriale. Czasem odwiedza centra handlowe, chodzi do kina, czatuje w Internecie i działa społecznie pomagając innym. Nigdy nie tańczy i nie jeździ na rowerze.

Utrzymuje różnorodne formy kontaktu z innymi ludźmi, ale nie ma własnego *bloga*. Życzenia świąteczne składa osobiście, przez telefon i wysyła pocztą. Mimo, że ma urlop każdego roku, nigdzie nie wyjeżdża. Wygraną w Lotto, wydałaby „na coś wartościowego, kupiłaby obligacje i zabawiłaby się, jak lubi”. Sądzi, iż: *dysponując taką sumą można spełnić marzenia*.

Na jej decyzje mają wpływ: „wychowanie i sposób traktowania w domu rodzinnym, doświadczenia okresu dorastania, środowisko w miejscu pracy i sytuacja finansowa, w jakiej się znajduje”. *Czasami postępuję wbrew swej woli, kiedy ktoś mi każe coś na siłę zrobić*. Jej zdaniem wybierając sposób życia: „akceptujemy swój los, realizujemy marzenia, chcemy odnieść sukces, idziemy na kompromis, zobowiązujemy się do czegoś raz na zawsze”. *Kiedy zastanawiam się nad jakimś wyborem myślę głęboko w przyszłość*. Stojąc wobec alternatyw: „studia czy praca” oraz „ślub czy wolny związek” wybrałaby *pracę i ślub*. Aktualny sposób życia wynikający z okoliczności życiowych, warunków i możliwości uważa za przejściowy. *Chciałabym, aby w moim życiu było mniej kłótni, kłopotów i zmartwień. Chciałabym pracować z dziećmi i być szczęśliwsza*. Moje plany to *mieć mieszkanie, rodzinę, dzieci*. Chciałaby mieć własny dom w dużym mieście. „JASMINA” uważa, że każda kobieta powinna starać się być niepowtarzalna, wypracować swój własny styl i powinna sama decydować, w jaki sposób chce żyć. O sobie mówi, że ma poczucie własnej wartości, zna swoje możliwości i ograniczenia, stara się dostosowywać do sytuacji i chętnie przebywa w domu. *Poczucie wolności ogranicza mi moja niepełnosprawność*. W chwili obecnej jest trochę zadowolona ze swego życia i trochę nie. W najbliższej przyszłości zamierza wszystko zmienić totalnie.

Nie spotkała się z określeniem *gender*. Uważa, że kobieta i mężczyzna *stanowią parę* i powinni się zachowywać odpowiednio dla swojej płci, a w kontaktach między nimi *wszystko zależy od zaufania i szczerości*. *Aby związek był udany nie wystarczy się kochać*. Ważne są: „te same poglądy na wychowanie dzieci, dzielenie się kosztami utrzymania domu, umiejętność zrezygnowania ze swoich racji i dochowywanie wierności”. Preferuje tradycyjny model związku, w którym na utrzymanie rodziny zarabia mężczyzna, a kobieta zajmuje się domem. Zamierza wyjść za mąż z miłości, aby mieć rodzinę, bo to normalna kolej życia. Dla utrzymania związku: *zrobiłabym wszystko*. Chciałaby, aby jej partner był ambitny, dobry, pracowity, uczciwy i zaradny.

„JASMINA” jest zadowolona z tego, że jest kobietą. Określa siebie jako: „wierzącą, niezależną i walczącą”. Najbardziej sobą czuje się w roli córki, przyjaciółki i kochanki. Za naprawę ważne w życiu kobiety uznaje: „wykształcenie, miłość, małżeństwo, mieszkanie,

dziecko, pracę, niezależność, karierę, trzymanie się zasad i pieniądze”. Jest zdania, że córki powinny naśladować swoje matki w wypełnianiu kobiecych ról w życiu. Chciałaby, żeby jej córka była: „ambitna, komunikatywna, odpowiedzialna, odważna i ostrożna”. Dla niej chciałaby być powierniczką, matką i przyjaciółką. Zgadza się z opinią, że kobiety powinny się wspierać. Wśród współczesnych kobiet podziwia i szanuje mamę, siebie samą i przyjaciółki. Do ukształtowania jej poglądów na życie przyczyniły się kobiety z rodziny.

PRZYPADEK : G-p-KM-197

Projekt przebiegu życia tej uczestniczki badania ukierunkowany był na stabilizację. Prezentowała typ osobowości otwartej na doświadczenie i dojrzałą refleksyjność. Jej orientacja socjo-biograficzna była podmiotowa współzależna, ukierunkowana zarówno na emancypację, jak i na stabilizację. Styl życia elastyczny zorientowany na osiągnięcie dobrostanu. Strukturalny typ kobiecości wskazywał HETERE, a archetyp kobiecości – AFRODYTE. Typ jej wewnętrznej bohaterki uosabiała WOJOWNICZKA.

Ta kobieta ma 27 lat, urodziła się w Międzyrzeczu Podlaskim i mieszka tam z rodzicami. Ukończyła Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego i pracuje w urzędzie celnym. Słabo zna języki obce. Rodzice mają wykształcenie wyższe, matka pracuje a ojciec jest bezrobotny. Starsza siostra ma wykształcenie wyższe, mieszka i pracuje w innej miejscowości. Sytuację materialną rodziny ocenia jako dobrą, ale kieszonkowego nie dostawała. Ze szkolnych lat utrzymuje kontakty z jedną przyjaciółką. W dzieciństwie była harcerką. Jest wierząca, rzadko interesuje się polityką. Chciałaby wyjechać z kraju na stałe.

Jej zdaniem o życiu człowieka decydują świadome wybory dokonywane przez całe życie. Ważne są też cele, które można określić: „poznając siebie i swoje potrzeby, rozwijając własną kobiecość, analizując przełomowe momenty w życiu, spotykając się z różnymi ludźmi oraz reagując na potrzeby innych ludzi i przyrody”. *Uważam, że cele są dobre, ale z drugiej strony w życiu dzieją się rzeczy i sprawy nieprzewidywalne i wtedy cele mogą ograniczać wolność i spontaniczność. Żeby zrozumieć cel swego życia należy żyć w zgodzie z samym sobą. Moim zdaniem najbardziej liczy się umiejętność patrzenia na życie z dystansem i przymrużeniem oka,* przydają się też: „system wartości, wykształcenie, odpowiedni partner, zdolność przystosowywania i umiejętność zabawy”. Uważa, że poczucie bezpieczeństwa może zapewnić: „świadomość wsparcia ze strony bliskich, dobry zawód, praca na etacie, posiadanie własnego mieszkania i konto w banku”. *Za swój sukces*

życiowy uznaję stałą pracę, dobrego partnera, poczucie sensu życia i spełnienia oraz własne mieszkanie, duże pieniądze, stałe grono przyjaciół i niezależność od innych ludzi.

Jej codzienne zajęcia rutynowe to: praca, długie rozmowy przez telefon, i na *gadu-gadu*, oglądanie w telewizji programów: „Tomasz Lis na żywo”, „Familiada” i filmów obyczajowych. Lubi czytać literaturę współczesną i romanse oraz czasopismo „Olivia”. W wolnym czasie *najchętniej odpoczywam i nic nie robię*. Często: ogląda z rodziną filmy na *dvd*, czatuje w Internecie, chodzi na randki albo ogląda seriale, ale nie ma ulubionej bohaterki. Kontakty z innymi utrzymuje przede wszystkim przez Internet – *gadu-gadu*, maile, portal „Nasza klasa”. Życzenia świąteczne rodzinie składa osobiście, *sms-em* lub pocztą, znajomym wysyła maile i gotowe kartki internetowe. Nie każdego roku wyjeżdża na urlop. Jeśli tak, to planując wyjazd uwzględnia: koszty, własne marzenia i popularność miejsca. Wygraną w Lotto ulokowałaby na dobrym funduszu.

Sposób, w jaki żyje *jest umiarkowanie zadowolający*, wynika z okoliczności życiowych, warunków i możliwości. Jest zdania, że kobieta sama powinna decydować, w jaki sposób chce żyć *biorąc pod uwagę własne oczekiwania dotyczące życia, partnera i pracy*. Wybierając sposób życia: *podejmuję świadomą decyzję, kieruję się chęcią odniesienia sukcesu, realizuję swoje plany i marzenia, nie rezygnuję z siebie*. Zgadza się z opinią, że kobieta powinna starać się być niepowtarzalna. Siebie uważa za indywidualistkę, która zna swoje możliwości i ograniczenia, potrafi być aktywna, kreatywna i elastyczna oraz stara się dostosowywać do sytuacji. Nie lubi chodzić na zakupy, ale zwraca uwagę na reklamy produktów, ostatnio kupiła depilator firmy *Brown*. Ubrania zawsze kupuje w *second handzie* dobierając je wg swego gustu i stylu, często jada poza domem i woli czytać książki niż oglądać filmy. Jej ulubieni bohaterowie to Kay i Gerda. Na temat używek napisała: *od psychiki osoby zależy czy potrafi zerwać z nałogiem*.

Na podejmowane przez nią decyzje mają wpływ: zdobyte wykształcenie, zajmowana pozycja społeczna, sytuacja finansowa, w jakiej się znajduje, świadomość bycia kobietą – możliwości i ograniczenia płci oraz oczekiwania partnera. *Czasami postępuję wbrew swej woli z grzeczności albo, kiedy nie chcę kogoś zranić*. Na to, aby być w pełni sobą: *nie pozwala mi rodzina – matka, która próbuje na mnie wymusić, że powinnam już wyjść za mąż, urodzić dziecko, itp.* W chwili obecnej jest trochę zadowolona ze swego życia, a trochę nie. *Moje plany to umowa o pracę, stabilizacja zawodowa oraz dostosowywanie się do pojawiających się nowych sytuacji. Chciałabym być szczęśliwa i spełniona*. Na stałe najchętniej zamieszkałaby za granicą w osiedlu strzeżonym.

Nie spotkała się z określeniem *gender*. Jej zdaniem *to dobrze, że kobieta i mężczyzna są różni* i powinni zachowywać się odpowiednio dla swojej płci. *Uważam, że we wzajemnych kontaktach mężczyzny i kobiety wszystko zależy od akceptacji swoich charakterów i tolerancji*, aby związek był udany nie wystarczy *tylko atrakcyjność fizyczna*. Kobieta i mężczyzna w związku powinni mieć podobny poziom wykształcenia, kochać się i akceptować swoje niedoskonałości, dochowywać sobie wierności i dzielić się obowiązkami domowymi. Mimo, że uważa małżeństwo i stały związek za równoznaczne to, wyjście za mąż z miłości i piękny ślub uznaje za normalną kolej życia. *Chciałabym, aby w moim związku było tak, że mężczyzna dzieli z kobietą obowiązki, ale kobieta ma prawo do większego odpoczynku. Moim zdaniem faceci często nie przejmują się obowiązkami domowymi i w ogóle nie są do tego zmuszani. Będąc z drugą osobą nie można być egoistą i kazać by druga osoba z czegoś rezygnowała*. Chciałaby mieć partnera: z poczuciem humoru, odpowiedzialnego, cierpliwego, dobrego i zaradnego. Te same cechy chciałaby widzieć u syna dodając jeszcze – ambicję, mądrość, pracowitość i odwagę.

Jest zadowolona z tego, że jest kobietą. Najbardziej sobą czuje się w roli poszukującej i niezależnej kobiety pracującej, żony i szefowej. Za naprawdę ważne w życiu kobiety uznaje: „miłość, pieniądze, karierę i sukcesy, wykształcenie i dyplom, rodzinę, pracę, własny wygląd i zwierzątko domowego”. Uważa, że kobiety powinny się wspierać, ale córki nie powinny naśladować swoich matek w wypełnianiu kobiecych ról. Chciałaby, żeby jej córka była mądra, pracowita, odpowiedzialna, pewna siebie i wrażliwa. Dla niej chciałaby być matką, partnerką, wzorem osobowym. Wśród współczesnych kobiet podziwia swoją matkę, kobiety niezależne i kobiety robiące karierę. Do ukształtowania jej poglądów na życie znacznie przyczyniły się babcia, mama, siostra, ciocia i inne kobiety.

PRZYPADEK: S-m-KS-5 „PIES”

Projekt przebiegu życia tej uczestniczki badania komunikował potrzebę stabilizacji. Prezentowała ona typ osobowości otwartej na doświadczenie i poszukiwanie równowagi oraz dojrzałą refleksyjność. Jej orientacja socjo-biograficzna była podmiotowa prospołeczna na stabilizację i dostosowanie. Styl życia polegał na świadomym kształtowaniu przyszłości i wskazywał nastawienie na *mieć*. Strukturalny typ kobiecości ujawniał w niej AMAZONKĘ, a archetyp kobiecości – HERE. Jej wewnętrzną bohaterką była CZARODZIEJKA. Kobieta, która nadała sobie kod „PIES” ma 34 lata, urodziła się w Warszawie i mieszka tam z mężem i dwoma synami w wieku 8-13 lat. Ukończyła liceum ogólnokształcące z maturą.

Słabo zna języki obce. Pracuje, jako strażniczka miejska. Rodzice mają wykształcenie średnie oboje są na emeryturze i mieszkają niedaleko. Babcie i dziadkowie nie żyją. Rodzeństwa nie ma. Sytuację materialną rodzinnego domu oceniła, jako dobrą. Każdego miesiąca dostawała kieszonkowe 25-50 zł. Utrzymuje kontakty z koleżankami i kolegami z klasy. Jest niewierząca, rzadko interesuje się polityką, kiedyś może będzie chciała wyjechać z kraju na stałe.

Zdaniem „PIES” o życiu człowieka decydują świadomie dokonywane wybory i wyznaczone sobie cele, które dają poczucie bezpieczeństwa, motywują do refleksji i podsumowywania dokonań. Dzięki nim można więcej osiągnąć. *Cele są ważne, bo życie ma wtedy jakiś sens. Żeby zrozumieć cel swego życia trzeba wiedzieć, czego się chce,* należy też: „poznawać swoje potrzeby, realizować pasje, działać społecznie, reagować na potrzeby innych ludzi i przyrody”. W życiu najbardziej *liczą się pieniądze*. Przydatne także jest: „trzymanie się zasad, dobre urodzenie, wiedza i umiejętności, kontakty z ludźmi, którzy mają dostęp do władzy i pieniędzy oraz odpowiedni partner. Poczucie bezpieczeństwa zapewnia jej rodzina. Za swój życiowy sukces uzna: „stałe zatrudnienie i stałe grono przyjaciół, awans zawodowy i zarobienie dużych pieniędzy oraz niezależność od innych ludzi” i *spełnienie wszystkich swoich marzeń*.

Jej codzienne zajęcia rutynowe to: praca i prowadzenie domu – zakupy, sprzątanie, przygotowywanie posiłków. Codziennie też czyta „Gazetę Wyborczą”. Kilka razy w miesiącu wychodzi gdzieś wspólnie z rodziną lub spotyka się z przyjaciółmi. Czasem, długo rozmawia przez telefon i na *gadu-gadu*. Czasem, troszczy się o swój wygląd albo odwiedza centra handlowe. Chętnie czyta książki popularnonaukowe i podróżnicze, surfuje w Internecie albo ogląda telewizję: programy „Jeden z 10” i „Jaka to melodia” filmy – horrory i dramaty, seriale „Klan” i „Moda na sukces”. Wchodzi w różne interakcje oprócz *czatu, blogu* i spotkań w kawiarni. Życzenia świąteczne składa w różnych formach.

Sposób, w jaki żyję jest dobry, wynika z okoliczności życiowych, warunków i możliwości. *Kiedy zastanawiam się nad wyborem (jakimkolwiek) zawsze wiem, czego chcę. Planując coroczny urlop wiem, że muszą to być najlepsze wakacje w moim życiu. Tylko czasami postępuję wbrew swej woli, kiedy tak wypada.* Wybierając pracę uwzględniała swoje zdolności i kierowała się poczuciem misji, pragnieniem dokonania czegoś. *Była to tylko moja decyzja* pozwalająca zrealizować marzenia i osiągnąć w życiu sukces. Dysponując niespodziewaną wygraną: *mogłabym kupić to, co jest mi potrzebne*.

Uczestniczka o kodzie „Pies” nie ma zdania na temat tego, czy każda kobieta powinna mieć własny styl. Siebie opisuje jako osobę, która zna swoje możliwości i ograniczenia,

cení sobie niezależność i ma poczucie własnej wartości. Uważa się za indywidualistkę, ale stara się dostosowywać do sytuacji, świadomie kontroluje swoje wydatki i chętnie przebywa w domu. Kupując ubranie zwraca uwagę na *jakość i cenę*. Czasami kupuje w *second handzie*. Ulubionymi bohaterami są: Mały Książę i Ania z Zielonego Wzgórza.

Na jej decyzje wpływ mają wyznawane wartości, doświadczenia okresu dorastania, własne ambicje i chęć zmiany pozycji społecznej oraz sytuacja finansowa, w jakiej się znajduje. W chwili obecnej jest trochę zadowolona ze swego życia, a trochę nie. *Chciałabym móc dużo podróżować, kiedy zarobię większe pieniądze*. W najbliższej przyszłości zamierza sfinalizować dotychczasowe plany, a jej plany to *podróże*.

Nie spotkała się z określeniem *gender*. Uważa, że kobieta i mężczyzna *są różni* i powinni się zachowywać odpowiednio dla swojej płci. Jej zdaniem małżeństwo i stały związek różnią tylko akt ślubu i wspólnota majątkowa. Preferowany przez nią model związku to – oboje pracują, domem zajmuje się inna osoba, dorywczo lub na stałe. Aby związek był udany *nie wystarczy tylko miłość*, trzeba: „akceptować swoje niedoskonałości, mieć wspólne zainteresowania, wspólnie spędzać wolny czas i urlopy oraz dzielić się kosztami utrzymania domu”. *Chciałabym, aby w moim życiu było łatwiej*. Wyszła za mąż z miłości, aby mieć rodzinę i dlatego, że we dwoje łatwiej się żyje. Dla utrzymania związku *mogłabym pójść na kompromis*. Chciałaby, aby jej partner miał poczucie humoru i był cierpliwy, mądry, odważny, odpowiedzialny, a synowie, żeby mieli poczucie humoru i ciekawość świata, żeby byli ambitni, odważni i odporni na stres.

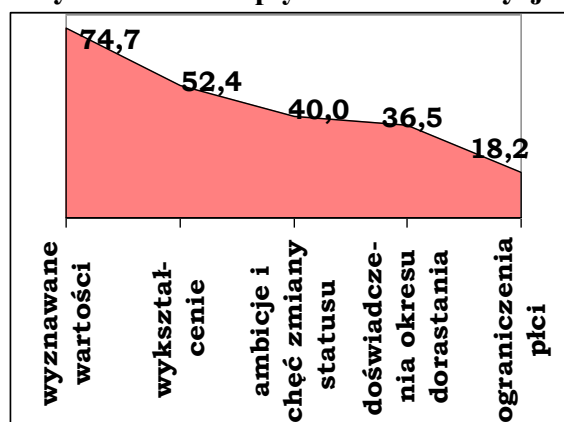
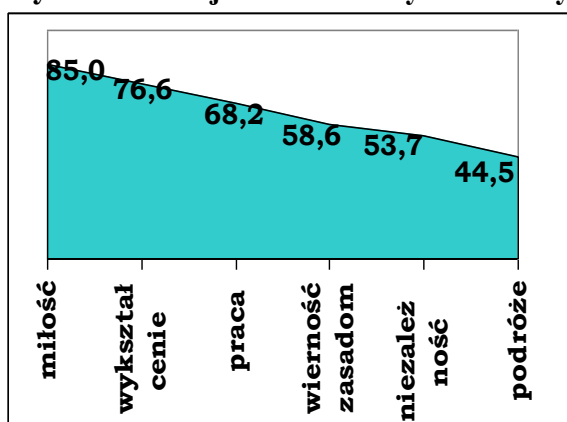
„PIES” jest zadowolona z tego, że jest kobietą. Sobą czuje się w wielu rolach, jako kobieta pracująca i walcząca, niezależna wędrowniczka, kochanka, żona, matka i koleżanka. Za naprawdę ważne w życiu kobiety uznaje: „pieniądze, rodzinę, dziecko, pracę, miłość, podróże, trzymanie się zasad, niezależność, hobby, wykształcenie i zwierzątko domowe”. Wśród współczesnych kobiet podziwia te, które osiągnęły sukces. Nie ma zdania w kwestii czy kobiety powinny się wspierać, ale córki powinny czasami naśladować matki. Chciałaby, żeby jej córka posiadała intuicję i była ambitna, dobra, wrażliwa oraz zaradna. Dla niej chciałaby być matką, partnerką i wzorem osobowym. Do ukształtowania jej poglądów na życie przyczynili się znaczący bliscy i wiele innych osób spotkanych w życiu.

Emancypacyjny projekt przebiegu życia – rekonstrukcja dokumentarna

Emancypacyjnym nazwałam projekt przebiegu życia zorientowanego na rozwój własny, na doskonalenie siebie i osiągnięcie niezależności. Emancypacja oznacza tutaj zdobywanie wykształcenia, rozwój zawodowy i karierę oraz realizację zainteresowań i zaspokajanie własnych potrzeb przy zachowaniu wierności wyznawanym zasadom. W ten projekt, jeśli wynikało to z kontekstu, wpisywały się także wypowiedzi obejmujące doświadczenie życia rodzinnego, takie jak: *moje plany to rozwijać się personalnie i profesjonalnie oraz być podporą dla mojej rodziny* (S-p-KM-25).

Ukierunkowanie na emancypację widoczne było nie tylko w wypowiedziach kończących zdania. W pytaniach zamkniętych też wybierano odpowiedzi wskazujące nastawienie emancypacyjne w projektowaniu przebiegu własnego życia. Dane empiryczne z obu tych źródeł wzajemnie się uzupełniały, a czasem powtarzały. Zdecydowana większość uczestniczek badania (91,0%) odpowiedziała twierdząco na pytanie „czy kobieta sama powinna podejmować decyzje, w jaki sposób chce żyć?” Na wykresach poniżej przedstawione zostały odpowiedzi na dwa pytania, które bardzo wyraźnie wskazywały identyfikację z projektem emancypacyjnym, w %.

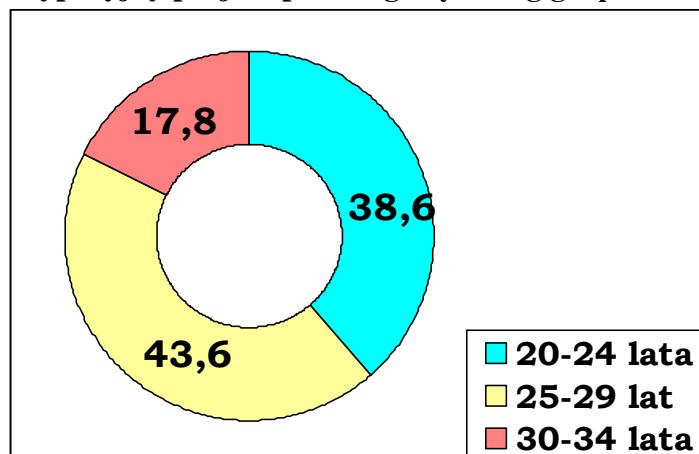
Wykres 46. Co jest ważne w życiu kobiety? Wykres 47. Co wpływa na Pani decyzje?

Źródło: badania własne.

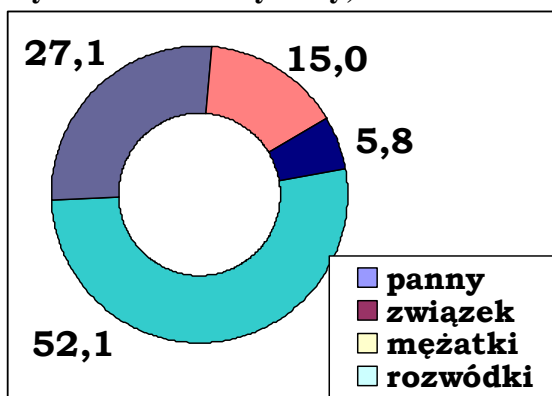
W projekcie emancypacyjnym zidentyfikowało się 140 kobiet, co stanowi 24,6% uczestniczek badania.

Wykres 48. Emancypacyjny projekt przebiegu życia wg grup wiekowych, N=140.

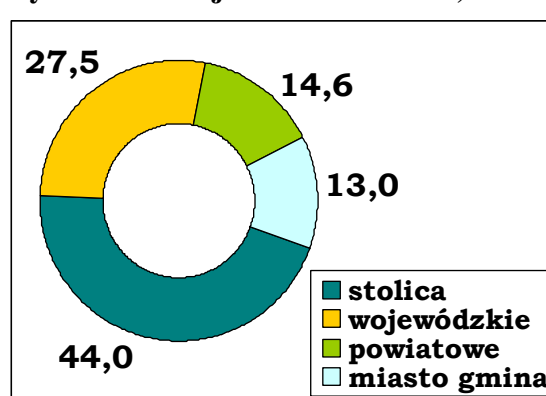
Źródło: badanie własne.

Wykres 49. Stan cywilny, w %.

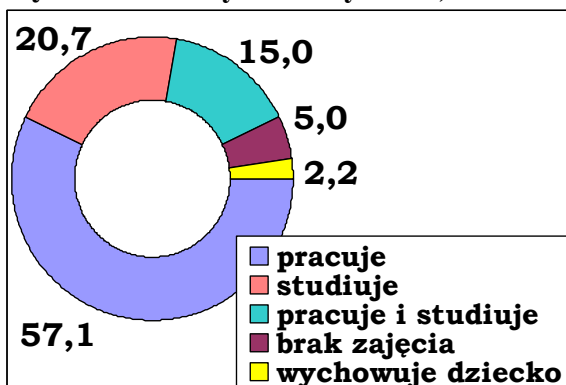

Źródło: badania własne.

Wykres 50. Miejsce zamieszkania, w %.

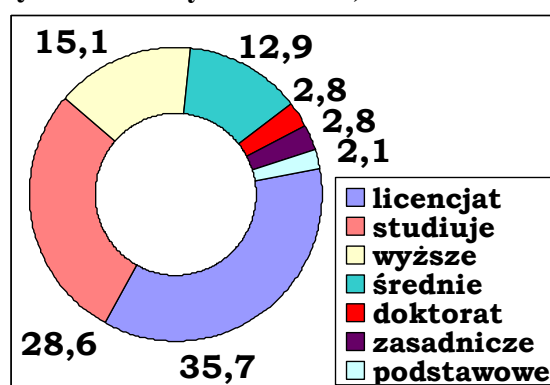

Wykres 51. Aktywność życiowa, w %.

Źródło: badania własne.

Wykres 52. Wykształcenie, w %.

Z charakterystyki na wykresach wynika, że w tym projekcie, podobnie jak w stabilizacyjnym, większość stanowiły panny – singielki i w związku nieformalnym, mieszkające w Warszawie lub innym mieście wojewódzkim, posiadające wykształcenie powyżej średniego. Ponad połowa pracowała

zawodowo na etacie, co trzecia studiowała lub studiowała i pracowała. Pozostałe kobiety w tym projekcie wykazywały się aktywnością w domu. Matkami było 17,8% kobiet, w tym 2,8% wymieniło to zajęcie jako swoją podstawową aktywność życiową. Najwięcej uczestniczek badania identyfikujących się w projekcie emancypacyjnym było w wieku 25-29 lat.

Cele życiowe

W tym projekcie aż 94,1% kobiet utożsamiało się z twierdzeniem, że w życiu potrzebny jest cel (w ramce poniżej w grupach wiekowych, w %):

25-29 lat 39,8	20-24 lata 36,9	30-34 lata 17,4
-------------------	--------------------	--------------------

Wyznaczanie sobie celów, zdaniem 76,5% kobiet wpływa na jakość życia, ale wymaga elastycznego podejścia.

Tabela 53. Przykłady wypowiedzi w pytaniu o cele życiowe.

UWAŻAM, ŻE CELE ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>motywują do rozwoju i do działania, ale trzeba je nieustannie modyfikować</i>	studentka wydziału dziennikarstwa i architektury Uniwersytetu Gdańskiego	W-p-KN-76 Trójmiasto
<i>są jedynie drogowskazem, nie należy bezwzględnie i zawsze iść drogą wyznaczoną przez ten drogowskaz</i>	asystentka w firmie budowlanej, po socjologii na KUL-u	S-z-KN-53 Warszawa
<i>nie powinny być osiągnęte kosztem innych ludzi</i>	dyspozytorka Zakładów Komunikacji Miejskiej	S-p-KM-18 Warszawa
<i>powinien wyznaczyć sobie każdy, kto chce coś osiągnąć w życiu</i>	pomoc kuchenna, kończy studium policealne, ma dwóch synów	W-r-KS-86 Bydgoszcz

Źródło: badania własne.

Zdaniem 81,7% kobiet, niezależnie od wieku, cele życiowe można odnaleźć i określić: *realizując własne pasje i zainteresowania* oraz poznając siebie, swoje potrzeby i możliwości (77,7%). Wskazano też inne sposoby odkrywania celów życiowych⁸¹² (w ramce poniżej w %):

stawianie sobie wymagań, spotkania z ludźmi 52,8	analizowanie ważnych momentów w życiu 41,3	korzystanie z dóbr nauki, kultury, sztuki ochrona przyrody 35,5	wolontariat 26,1 twórczość 21,7%	rozwijanie w sobie kobiecości, życie z mężczyzną lub z mężczyznami 16,6
---	---	---	---	--

⁸¹² Zestawienie pokazuje sześć najczęstszych wyborów z trzynastu proponowanych odpowiedzi.

Wypowiedzi 32,6% kobiet – w tym: 15,9% w wieku 20-24 lata, 11,6% w wieku 25-29 lat i najmniej, 5,1% w wieku 30-34 lata – komunikowały, że zrozumienie celu życia wymaga podróży *w głąb siebie, próbowania życia* i akceptacji doświadczenia jakie nas spotyka. *Trzeba doświadczyć dobra i zła, trzeba kogoś stracić, coś przegrać* – pisały uczestniczki badania.

Tabela 54. Przykłady wypowiedzi w pytaniu o rozumienie celu życia.

ŻEBY ZROZUMIEĆ CEL SWOJEGO ŻYCIA ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>trzeba poznać swoje mocne strony i ograniczenia</i>	pracująca w biurze NGO doktorantka na studiach zagranicznych	S-p-KM-69 Warszawa
<i>trzeba uważnie śledzić wskazówki, jakie daje nam życie</i>	zakonnica	W-p-KM-124 Bydgoszcz
<i>trzeba stracić coś ważnego, aby potem wiedzieć, do czego dążyć</i>	uczennica szkoły wieczorowej ma dwuletnią córkę	P-m-KN-154 Grudziądz
<i>dążę do spełnienia oczekiwań narzuconych sobie samej</i>	nauczycielka na stażu	G-p-KN-203 k/Słupska
<i>potrzebuję jeszcze paru lat</i>	właścicielka punktu usługowego <i>xero</i>	S-z-KM-83

Zródło: badania własne.

Zdaniem 81,0% kobiet identyfikujących się w tym projekcie, w życiu najbardziej przydaje się dobre wykształcenie i wierność wyznawanym zasadom – 78,9%. Według niektórych, szczególnie najmłodszych, liczy się także (w ramce poniżej w %):

zdolność przystosowania	posiadanie przyjaciół	odpowiedni partner	umiejętność zabawy	pewność siebie	szczęście
59,4	50,0	36,2	28,2	10,8	10,1

Wybory każdej z wymienionych kategorii doświadczenia społecznego, w przypadku kobiet w wieku 30-34 lata, nie przekroczyły 5%.

Aktualny sposób życia

Sposób życia kobiet w projekcie emancypacyjnym był wynikiem (w ramce poniżej w %):

wyborów dokonanych samodzielnie	okoliczności, warunków i możliwości	przejęciowego okresu w życiu	oczekiwań znaczących bliskich
64,7	62,0	32,1	10,0

Swoje życie akceptowało 52,2% badanych (najwięcej – 28,3% było w wieku 20-24 lata). Pisały one: *mój sposób życia jest ok. odpowiada mi, jest wygodny dla mnie i nie chciałabym nic zmieniać*. W tym projekcie, kobiety w wieku 30-34 lata wskazały dwukrotnie rzadziej niż pozostałe uczestniczki, wpływ warunki zewnętrznych na ich sposób życia. Kobiety w wieku 25-29 lat nie uwzględniały oczekiwań znaczących bliskich dotyczących ich sposobu życia.

Tabela 55. Przykłady wypowiedzi w pytaniu o aktualny sposób życia.

SPOSÓB W JAKI ŻYJĘ JEST ...	O UCZESTNICZCE	KOD
<i>przemyślany, taki by był wygodny dla mnie</i>	księgowa w Płocku	W-z-KM-146
<i>ułożony, przemyślany lecz nie do końca spełniający moje ambicje</i>	specjalistka ds. turystyki w biurze podróży	S-p-KN-46 Warszawa
<i>nie do końca mój, ale jeszcze będę miała czas by to naprawić i żyć tak jak chcę</i>	studiująca animatorka czasu wolnego	S-p-KN-62 Warszawa
<i>to okres przejściowy, życie studenckie, mimo że w trybie weekendowym, to jednak bez większych dorosłych zobowiązań</i>	repcjonistka w kancelarii prawnej, studiująca w Szkole Głównej Handlowej	S-z-KM-61 Warszawa
<i>jak na razie jest dla mnie trudnym okresem lecz wiem, że z każdym dniem będzie lepiej, bo będę robić wszystko, aby brnąć do celu</i>	bezrobotna kelnerka, mama trójki dzieci	P-p-KS-117 Słupsk
<i>monotonny, tylko praca mimo młodego wieku, ale tak jest, kiedy pochodzi się z biednej rodziny i trzeba jej pomagać</i>	sprzedawczyni w sklepiku osiedlowym, pracuje i mieszka u krewnych	G-p-KN-22 Warszawa

Źródło: badania własne.

W odczuciu 27,5% kobiet ich sposób życia umożliwiał realizację marzeń. 20,3% było przekonanych, że prowadzi je do osiągnięcia sukcesu, połowa tak myślących miała 25-29 lat. Aktualny sposób życia kobiet w tym projekcie, uwzględniał coroczną wakacyjną przerwę w pracy lub nauce. 76,4% kobiet zawsze spędzało ten czas na wyjeździe, 17,2% wyjeżdżało na urlop czasami, a 6,4% nie wyjeżdżało nigdy. W planach urlopowych, dla 75,7%, ważna była możliwość zrealizowania własnych marzeń i koszty wyjazdu, dla 41,3% możliwość pełnego relaksu, a dla 27,1% atrakcyjność oferty turystycznej. We wszystkich wypowiedziach podkreślano, że wakacje trzeba spędzać ciekawie i czynnie. Wyjazdy urlopowe opisywano jako ucieczkę od codzienności albo jako ekscytujące podróże. Dla 7,2% był to czas spełniania marzeń.

Tabela 56. Przykłady wypowiedzi w pytaniu o kryteria w planowaniu wakacji.

PLANUJĄC WAKACJE/URLOP ...	INFORMACJA	KOD
<i>chcę jak najwięcej zobaczyć, odpocząć i miło spędzić czas</i>	sprzedawczyni w Tesco, studiuje socjologię	W-p-KN-11 Łódź
<i>myślę o odpoczynku, o leżaku i ciepłym słończku</i>	uczenica szkoły policealnej, ma 2 letnią córkę	P-m-KN-154 Grudziądz
<i>liczę na ekstremalną rozrywkę</i>	studentka zarządzania i reklamy pracująca w <i>call center</i>	S-p-KN-30 Warszawa
<i>wybieram miejsca innym niezbyt ciekawe – kopalnie, bunkry, obozy koncentracyjne</i>	księgowa, właścicielka firmy rachunkowo-podatkowej	S-m-KS-13 Warszawa
<i>nie planuję po prostu jadać</i>	studentka fizyki technicznej	W-p-KN-75

Źródło: badania własne.

Informacją o sposobie życia były wypowiedzi dotyczące zagospodarowania potencjalnej wygranej 10 tysięcy złotych. 20,2% badanych, w tym 15,2% w wieku 20-24 lata i 5,0% w wieku 30-34 lata dzięki takiej kwocie zrealizowałoby część *swoich planów i marzeń*, 8,0% kobiet wydałoby te pieniądze od razu – *poszłabym na megazakupy, wydałabym na ciuchy*, 7,3% badanych swoje zadowolenie z wygranej wyraziło krótko: *cieszyłabym się* – 2,9% najmłodszych; *zaszalałabym* – 2,2% w wieku 25-29 lat; *wydałabym na przyjemności* – 2,2% w wieku 30-34 lata. Poza tym – 5,8% w wieku 30-34 lata dzięki wygranej wyjeżdżałoby częściej na weekendy, a 3,6% niespodziewaną gotówkę przeznaczyłoby na poważniejsze zakupy takie, jak: *samochód, plazma, skuter*. Były też inne pomysły zagospodarowania wygranych pieniędzy, które przedstawia tab. 57.

Tabela 57. Przykłady wypowiedzi w pytaniu o zagospodarowanie wygranej w Lotto.

DYSPONUJĄC TAKĄ KWOTĄ ...	INFORMACJA	KOD
<i>opłaciłabym studia</i>	pracowniczka biura korporacji	P-p-KS-113
<i>założyłabym własną firmę</i>	sekretarka w spółce akcyjnej	G-z-KM-186
<i>wybrałabym się w podróż po antykwariatach</i>	studentka filologii polskiej	G-p-KN-206
<i>zorganizowałabym wyprawę górską</i>	doktorantka socjologii na UJ	W-p-KM-116
<i>zrobiłabym operację plastyczną</i>	specjalistka w korporacji	S-z-KM-94
<i>oddalabym dla domu dziecka</i>	studentka biotechnologii	W-p-KN-98
<i>oddalabym na zamek w Radzynie Chelmińskim</i>	właścicielka firmy podatkowej	W-m-KS-13
<i>chciałabym w całości wydać na siebie</i>	na urlopie wychowawczym	P-m-KM-155
<i>zadbałabym o swoją psychę – relaks w SPA, kosmetyczka, fryzjer i wymarzona wycieczka</i>	monterka podzespołów, studiuje pedagogikę	W-p-KM-122 Bydgoszcz

Źródło: badania własne.

Wybory życiowe

Wybierając sposób życia *powinniśmy być w zgodzie z sobą i trzymać się zasad*, napisało 26,1% (najwięcej w wieku 25-29 lat). Ponadto – 9,4% najmłodszych i najstarszych przyznało, że decydując o sposobie życia kierowały się *instynktem, intuicją, sercem i sumieniem*, a 8,6% kierowało się *wiarą i nadzieją*.

Tabela 58. Przykłady wypowiedzi dotyczące kryteriów wyboru sposobu życia.

WYBIERAJĄC SPOSÓB ŻYCIA ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>podejmuję jedną z podstawowych decyzji</i>	<i>project manager</i> po historii sztuki, studiuje socjologię	S-p-KM-24 Warszawa
<i>dotychczas kieruję się wyłącznie własnymi decyzjami, ale może się to zmienić, gdy będę miała rodzinę</i>	studentka ekonomii UW	S-p-KN-38 Warszawa
<i>kierowałam się tym, co chcę robić, żeby było przydatne i dawało mi radość, wyznaczyłam sobie pewne cele i odpowiedzialnie je realizuję</i>	prawniczka w TVP, ma dwóch synów poniżej 7 lat	G-m-KS-138 k/Warszawy
<i>jestem świadoma odpowiedzialności za siebie i dziecko</i>	kelnerka, samotnie wychowuje syna	G-r-KM-180 k/Płocka
<i>liczę się, że mogą być niepowodzenia, jednak na koniec będę mogła powiedzieć: żyłam jak chciałam</i>	studentka WSHiFM, pracuje w <i>Internet e-commerce</i>	S-z-KN-69 Warszawa
<i>patrzę, aby mnie było dobrze i, aby to nie przeszkadzało innym</i>	kelnerka z wykształceniem średnim	P-p-KN-162 Skierniewice
<i>nie należy się spieszyć</i>	sekretarka w spółce akcyjnej	G-z-KM-186 Łomianki
<i>należy wyznaczyć cel</i>	sprzedawczyni w cukierni, mama trzyletniej dziewczynki	S-p-KM-2 Warszawa

Zródło: badania własne.

Wypowiedzi niektórych kobiet sugerowały, że przy określaniu sposobu życia należy brać pod uwagę (w ramce poniżej w %):

własne dobro, własne potrzeby, własne szczęście 47,5	własne przekonania, wartości ważne dla siebie 28,2	własne doświadczenie, zdrowy rozsądek 24,3
--	--	--

Dorośla kobieta staje wielokrotnie wobec sytuacji wyboru, które wiążą się z przyjęciem odpowiedzialności za przebieg nie tylko własnego życia. Uczestniczki badania w projekcie emancypacyjnym zwróciły uwagę na dylematy z tym związane.

Tabela 59. Przykłady wypowiedzi o uwarunkowaniach wyboru.

UWAŻAM, ŻE KOBIETA WYBIERAJĄC SPOSÓB ŻYCIA ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>stara się spełnić oczekiwania bliskich</i>	sprzedawczyni prasy, dwoje dzieci	S-m-KS-7
<i>musi borykać się z mnóstwem oczekiwań</i>	nauczycielka akademicka	S-p-KS-28
<i>może jej się tylko wydawać, że ma wybór</i>	psycholog na studiach doktoranckich	S-p-KM-69
<i>czasami idzie na kompromis</i>	bezrobotna, ma dwoje dzieci	S-p-KM-12
<i>raczej nie robi niczego wbrew sobie</i>	specjalistka badań klinicznych	S-p-KM-25
<i>rzadko kiedy wybiera świadomie</i>	sekretarka z Bydgoszczy	W-p-KM-121
<i>nie wie, czy to dobra decyzja, czy nie omija jej coś odpowiedniejszego</i>	studentka dziennikarstwa, pracuje w piśmie „Traveler”	S-z-KN-70 Warszawa

Źródło: badania własne.

Dla kobiet w tym projekcie ważną decyzją życiową był wybór kierunku studiów⁸¹³. Kryteria jakimi się kierowały zależne były od ich wieku. Zapotrzebowanie rynku pracy i korzyści, jakie w przyszłości mogą dać ukończone studia ważne były trzykrotnie częściej dla najmłodszych, a własne cele i plany życiowe dwukrotnie rzadziej wskazywały kobiety w wieku 30-34 lata, niż pozostałe (w ramce poniżej w %).

własne cele i plany życiowe 83,6	osobiste pasje zdolności 80,0	spodziewane korzyści 35,0	wyznawane wartości 34,3	zapotrzebowanie ryнку pracy 30,0
-------------------------------------	-------------------------------------	---------------------------------	-------------------------------	--

Decyzja o wyborze kierunku studiów wiązała się również z wątpliwościami i nie dla wszystkich uczestniczek badania okazała się trafiona (tab. 60).

Tabela 60. Przykłady wypowiedzi w pytaniu o uwarunkowania dotyczące wyboru studiów.

KIEDY ZASTANAWIAŁAM SIĘ NAD WYBOREM ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>miałam wiele wątpliwości</i>	właścicielka małej firmy, ma syna pięcioletniego	W-m-KS-70 Łódź
<i>miałam mnóstwo rozterek</i>	zakonnica z Bydgoszczy	W-p-KM-124
<i>myślałam, czy będzie mnie na to stać</i>	studentka pedagogiki opiekuńczo-wychowawczej	G-p-KN-193 wieś
<i>nie znałam siebie i źle wybrałam, teraz walczę o to, co straciłam</i>	absolwentka wydziału administracji, studiująca antropologię w Anglii	W-z-KM-117 Trójmiasto
<i>to był impuls, popełniłam głupstwo, teraz zrobiłabym inaczej</i>	kontrolerka kosztów w TVP	S-p-KS-42 Warszawa
<i>gdybym się zastanowiła, to nie jechałabym dziś tym pociągami</i>	prawniczka w placówce budżetowej	S-p-KM-88 Warszawa

Źródło: badania własne.

⁸¹³ Wybierano pięć odpowiedzi z czternastu.

Ważnym momentem w życiu kobiety bywa sytuacja wymuszająca dokonanie wyboru pomiędzy „studiować czy pracować” oraz „ślub czy wolny związek”. 31,0% badanych, stając wobec takich alternatyw *rozważyłoby wszystkie za i przeciw*. Większość z nich – 19,5% była w wieku 30-34 lata. Poza tym 14,4% *posłuchałoby głosu serca*, w tym 9,4% miało 20-24 lata.

Tabela 61. Przykłady wypowiedzi dotyczących wyboru „ślub czy wolny związek”?

GDYBYM STAŁA PRZED TAKIM WYBOREM	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>zdecydowałabym sama</i>	niepełnosprawna na rencie, po liceum ekonomicznym	G-p-KN-196 wieś
<i>zrobiłabym, jak bym chciała, to moje życie</i>	księgowa	W-z-KM-146
<i>nie liczyłabym się z opinią bliskich ludzi</i>	bezrobotna, po „zawodówce”, ma troje dzieci	W-r-KS-89 Wrocław
<i>decyzję podjęłabym impulsywnie, a potem bym myślała o konsekwencjach</i>	asystentka w okienku na pocztę	S-z-KM-40 Warszawa
<i>prawdopodobnie odwlekałabym decyzję jak długo się da, aż zmieniłyby się okoliczności i wybór byłby oczywisty</i>	asystentka prezesa w zakładzie produkcyjnym	W-p-KM-121 Bydgoszcz
<i>wybrałabym ślub</i>	doktorantka socjologii UJ	W-p-KM-116
<i>wybrałabym wolny związek</i>	pracująca w biurze NGO	W-p-KM-114
<i>wybrałabym wolny związek</i>	bezrobotna na zasiłku, ma troje dzieci	P-p-KS-117 Słupsk
<i>gdybać można różnie, a potem i tak robi się inaczej, więc nie wiem, co bym zrobiła</i>	specjalistka w TVP	S-p-KM-62 Warszawa

Zródło: badania własne.

W wypowiedziach podkreślane było znaczenie samodzielności w podejmowaniu tego typu decyzji i konieczność dostrzeżenia uwarunkowań życiowych, które mogą wywołać nieprzewidywalne wcześniej konsekwencje.

Plany na przyszłość

W projekcie emancypacyjnym marzenia, pragnienia i oczekiwania kobiet wiązane z przebiegiem własnego życia były opisywane szczegółowo i przekazywały komunikaty dotyczące przestrzeni ich doświadczenia społecznego. Wypowiedzi zaczynające się od słów „chciałabym” i „moje plany to” ujawniły silną potrzebą niezależności i ciągłego doskonalenia siebie. W narracjach znalazła się również refleksja świadcząca o dostrzeganiu potrzeb innych ludzi i gotowości niesienia pomocy. Wielowątkowość

utrudniała zaszeregowanie wypowiedzi. Najwyraźniejszy był wzór planów życiowych dotyczący *nauki, pracy, rozwoju zainteresowań i spełniania marzeń*. Wymieniano różne formy doksztalcania i doskonalenia, którym chciałyby się oddać lub poddać uczestniczki badania. Realizację planów edukacyjnych utrudniały czasami warunki życiowe. *Chciałabym ...*, w %:

zacząć, skończyć, studia ukończyć kurs/kursy 52,3	zdożyć wykształcenie kontynuować naukę 44,1	podnieść kwalifikacje zrobić doktorat 3,6
---	---	---

Tabela 62. Przykłady wypowiedzi na temat planów edukacyjnych.

CHCIAŁABYM ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>sfinalizować kwestię wykształcenia</i>	bibliotekarka, pracuje w CKU, po studium bibliotekoznawstwa	G-p-KM-196 Nałęczów
<i>zrobić doktorat i zajmować się tym, co lubię</i>	doktorantka IBB PAN – kierunek biologia molekularna	W-z-KM-71 Warszawa
<i>skończyć studia, ale na razie nie pozwala mi na to sytuacja finansowa</i>	sekretarka w szkole, mama nastolatki	P-m-KS-111 Grudziądz
<i>móc się dalej uczyć, ale nie wiem czy poradzę sobie z domowymi obowiązkami</i>	kierowniczką produkcji w szwalni, ma 4 letnią córkę	P-m-KM-164 Zduńska Wola
<i>zdać egzamin na prawo jazdy</i>	mama na urlopie wychowawczym	S-m-KM-99

Źródło: badania własne.

W planach na najbliższą przyszłość, 84,1% kobiet zorientowanych na emancypację umieściło sprawy dotyczące pracy i/lub awansu zawodowego. Silnie akcentowały one pragnienie posiadania satysfakcjonującej pracy. *Moje plany to ...*, w %:

znaleźć, podjąć, dostać pracę 61,4	odnieść sukces zawodowy 12,7	założyć własną firmę 10,0
---------------------------------------	---------------------------------	------------------------------

Odniesień do pracy najmniej było w grupie najstarszej, co może dowodzić stabilizacji zawodowej. Zaskakujące natomiast jest małe zainteresowanie sukcesem zawodowym wśród najmłodszych uczestniczek.

Niektóre kobiety w tym projekcie, udzieliły wypowiedzi na temat swoich planów i związanych z nimi marzeń w formie wymykającej się kategoryzacji, *chciałabym ...* (przykłady w tab. 63 oraz w ramce poniżej %):

być naprawdę szczęśliwa 17,4	zrealizować wszystkie marzenia 8,0	żyć w zgodzie z sobą 6,5
---------------------------------	---------------------------------------	-----------------------------

Tabela 63. Przykłady wypowiedzi nie skategoryzowanych.

CHCIAŁABYM ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>dużo czuć, dużo mieć, dużo być</i>	prawniczka w „budżetówce”	S-p-KM-88
<i>robić dobrze to, co robię</i>	zakonnica w Bydgoszczy	W-p-KM-124
<i>żyć pełnią życia, jak dotychczas</i>	opiekunka społeczna	P-z-KN-164
<i>nie liczyć się z konsekwencjami podjętych decyzji</i>	asystentka w okienku pocztowym	S-z-KM-40 Warszawa
<i>nie nudzić się w życiu</i>	asystentka w firmie budowlanej	S-z-KN-53
<i>aby to, co robię było wartościowe dla innych</i>	dyspozytorka Zakładów Komunikacji Miejskiej, wykształcenie średnie	S-p-KM-18 Warszawa
<i>zbudować dochód pasywny poprzez pomoc ludziom</i>	studentka technologii żywności SGGW	S-p-KM-20 Warszawa

Źródło: badania własne.

W sytuacji umożliwiającej zaprezentowanie własnych pragnień i oczekiwań wobec życia, niewiele kobiet zorientowanych emancypacyjnie dostrzegło okazję dla pokazania swego stosunku do rodziny. Nie bez znaczenia jak sądzę był fakt, iż słowo „chciałabym” wywołało rodzinne skojarzenia przede wszystkim u kobiet w wieku 20-24 lata. W pozostałych grupach, słowo „chciałabym” z rodziną lub partnerem powiązało – łącznie 4,3% kobiet.

Tabela 64. Przykłady wypowiedzi na temat rodziny i partnera.

CHCIAŁABYM ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
spotkać właściwego człowieka i pójść z nim tą samą ścieżką życia	studentka SGGW, pracuje jako akwizytorka uliczna	S-p-KM-20 Warszawa
stworzyć udany związek z odpowiednim mężczyzną	sprzedawczyni w cukierni, samotnie wychowuje 3 letnią córkę	S-p-KS-2 Warszawa
odnaleźć swe szczęście w rodzinie	urzędniczka administracji publicznej	S-p-KS-19
adoptować i wychować dzieci	doktorantka socjologii UJ	W-p-KS-116
móc założyć nową rodzinę	koordynatorka dostaw, samotna matka	S-r-KS-41

Źródło: badania własne.

W tym projekcie 71,4% kobiet, które były mężatkami albo zamierzały wyjść za mąż, podało następujące motywy swej decyzji (w ramce w %):

z miłości	aby mieć rodzinę, dzieci	we dwoje żyje się łatwiej	to normalna kolej życia	żeby mieć piękny ślub	żeby rodzice się nie martwili
64,3	40,0	24,3	12,1	5,0	3,6

Trzykrotnie niższa frekwencja wyborów miała miejsce w przypadku najstarszych uczestniczek, kategorię „we dwoje żyje się łatwiej” kobiety w wieku 30-34 lata, wskazały aż pięciokrotnie rzadziej niż pozostałe. Kategorię „żeby rodzice się nie martwili” wskazano tylko w grupie 25-29 lat.

Tabela 65. Przykłady wypowiedzi wskazujących motywy zamążpójścia.

DLACZEGO ZAMIERZAM WYJŚĆ ZA MĄŻ?	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>To główny cel i sens życia</i>	pracowniczka administracji	S-p-KS-19
<i>Aby spełniły się marzenia – własny dom, rodzina i ja jako matka i żona</i>	studentka Akademii Wychowania Fizycznego i Sportu	W-p-KN-74 Trójmiasto
<i>Chcę żyć w sakramentalnym związku</i>	studentka dziennikarstwa UW	S-p-KN-70
<i>Chcę być ze swoim mężczyzną przez całe życie i móc to oficjalnie ogłosić</i>	absolwentka amerykanistyki UW, pracuje w firmie usługowej	S-z-KM-86 Warszawa
<i>Nie wyobrażam sobie życia bez NIEGO!</i>	referentka ds. obsługi klienta w zakładzie energetycznym	G-z-KM-194 Łomianki
<i>Mogłabym żyć bez ślubu, ale rodzice by tego nie zaakceptowali</i>	doradca klienta w banku, po AWF – turystyka i rekreacja	S-z-KM-19 Warszawa

Zródło: badania własne.

Potencjalne mężatki nadawały swej decyzji duże znaczenie, natomiast ocena tego wymiaru doświadczenia społecznego przez kobiety z małżeńskim stażem była mniej pozytywna, co dokumentują dwie wypowiedzi poniżej.

<i>Wyszłam za mąż z miłości oraz z głupoty</i>	strażniczka miejska, ma dwoje dzieci	P-m-KS-107 Konstancin
<i>Wyszłam za mąż z miłości, wpływ miała też ciąża</i>	kelnerka, samotnie wychowuje syna	P-r-KM-180 k/Płocka

Nie wszystkie kobiety z tego projektu planowały małżeństwo, 28,6% na pytanie o zamążpójście udzieliło odpowiedzi przeczącej.

Tabela 66. Przykłady wypowiedzi dotyczących motywów rezygnacji z małżeństwa.

DLACZEGO NIE ZAMIERZAM WYJŚĆ ZA MĄŻ?	O UCZESTNICZCE	KOD
<i>decyzja zależy od tego czy spotkam kiedyś odpowiednią osobę</i>	himalaistka, doktorantka socjologii UJ	W-p-KM-116 Katowice
<i>jestem w związku od kilku lat, ale nie znam nikogo, z kim chciałabym dzielić życie</i>	studentka antropologii na uczelni w Anglii	W-z-KM-117 Trójmiasto
<i>straciłam ukochanego w samochodowym wypadku, wolę nie kochać i nie cierpieć</i>	studentka Wyższej Szkoły Pedagogicznej	G-p-KN-193 wieś
<i>jestem w związku nieformalnym i czuję się żoną mego (nie) męża, ślub nic nie zmieni</i>	psycholog, nie pracuje, wychowuje syna	S-z-KM-15 Warszawa
<i>jestem niewierząca niepotrzebny mi papiererek</i>	studentka WSHiFM,	S-z-KN-69
<i>nie uważam zamążpójścia za priorytet, bo nie stać mnie na wesele jakiego bym chciała,</i>	uczenica policealnego studium zawodowego	P-z-KM-17 Grudziądz
<i>jestem z kobietą</i>	lektorka w szkole języków	W-z-KM-133
<i>cenię sobie możliwość wolnego wyboru</i>	studentka pedagogiki	W-z-KN-83

Zródło: badania własne.

W uzasadnieniu podały, że: wybierają wolne związki – 26,3%; chcą być niezależne – 23,6%; nie potrafią komuś zaufać – 15,3%; chcą zrobić karierę zawodową – 6,4%.

Sukces życiowy

Wypowiedzi na temat sukcesu kobiet zorientowanych emancypacyjnie, ukazały różnorodność ich oczekiwań odnośnie przebiegu własnego życia.

Tabela 67. Przykłady wypowiedzi w pytaniu o sukces życiowy.

ZA SWÓJ SUKCES ŻYCIOWY UZNAM ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>bycie szczęśliwą kobietą</i>	studentka Politechniki Gdańskiej	W-p-KN-75
<i>wszystko, z czego będę dumna</i>	sprzedawczyni w butiku, po liceum	W-m-KM-123
<i>to, że mimo presji trzymałam się zasad</i>	wykładowca filozofii	S-p-KS-28
<i>bycie kobietą niezależną: materialnie, finansowo, duchowo i towarzysko</i>	studentka pedagogiki – Uniwersytet Kazimierza Wielkiego	W-z-KN-83 Bydgoszcz
<i>realizowanie pasji, praca w zawodzie, w którym będę się czuła spełniona</i>	absolwentka amerykanistyki UW, pracuje w firmie usługowej	S-z-KM-86 Warszawa
<i>znalezienie skutecznej metody w terapii „aspergerowców”</i>	studentka pedagogiki pracuje w cateringu, ma dwóch synów	G-m-KS-144 k/Łodzi
<i>zrobienie kariery naukowej i poczucie, że jestem dobrym człowiekiem</i>	lektorka języka niemieckiego, przewodniczka wycieczek	W-p-KS-71 Łódź
<i>posiadanie wiernych przyjaciół</i>	maturzystka, niepełnosprawna	G-p-KN-204
<i>zdobycie szacunku innych</i>	sprzedawczyni, po technikum	P-p-KM-179
<i>to, że wciąż jestem potrzebna</i>	kontrolerka kosztów w LOT	S-p-KS-42
<i>fakt, że na starość nie zostanę sama</i>	sekretarka w firmie handlowej	S-z-KN-11
<i>bycie wciąż z tym samym mężczyzną</i>	nauczycielka, ma 2 letniego syna	P-m-KM-155
<i>pozbycie się męża</i>	strażniczka miejska ma dwóch synów	P-m-KS-107
<i>występ w reklamie, jako statystka</i>	kelnerka w sieci kawiarni Mercer's	S-z-KN-31
<i>obejrzenie całego świata</i>	studentka dziennikarstwa	W-p-KN-76

Zródło: badania własne.

W wypowiedziach swobodnych sukces życiowy kojarzony był z edukacją, pracą, niezależnością i, w najmniejszym stopniu, z rodziną (w ramce poniżej w %).

<i>własny rozwój wyszkolenie</i>	<i>dobra praca, kariera zawodowa</i>	<i>poczucie szczęścia spełnienie</i>	<i>niezależność</i>	<i>własna rodzina</i>
39,8	33,1	14,2	9,2	7,8

Porównanie wypowiedzi kończących zdanie i odpowiedzi wybranych w kafeterii, ujawniło rozbieżności w liczbie wskazań tych samych kryteriów sukcesu. Szczególnie widoczne było to w trzech kategoriach doświadczenia społecznego. „Wierność zasadom” jako sukces życiowy wskazało 52,8% kobiet, natomiast w wypowiedziach swobodnych zaledwie 5,0%. „Posiadanie rodziny” jako kryterium sukcesu wskazało 54,3% kobiet, a w swobodnych wypowiedziach napisało o tym tylko 7,8%. Posiadanie, w wieku 40 lat,

„stałego grona przyjaciół” mianem sukcesu życiowego określiło 44,3% kobiet, a w wypowiedziach kończących zdanie odniosło się do tego, zaledwie 2,1% uczestniczek badania w projekcie emancypacyjnym.

W tym projekcie pojawiły się także komunikaty na temat ograniczeń w swobodzie działania uczestniczek badania, jako autonomicznych jednostek.

Tabela 68. Przykłady wypowiedzi w pytaniu o ograniczenia poczucia wolności.

CO UTRUDNIA LUB PRZESZKADZA PANI BYĆ W PEŁNI SOBĄ?	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>głównie stałe obowiązki, praca zawodowa i praca w domu</i>	koordynatorka dostaw w firmie, ma nastoletniego syna	S-r-KS-41 Warszawa
<i>ograniczenia finansowe</i>	kelnerka studiująca historię sztuki	S-p-KM-98
<i>mentalność ludzi, nierówności w traktowaniu mężczyzn i kobiet</i>	specjalistka w szwedzkiej korporacji budowlanej	S-z-KM-94 Warszawa
<i>nasze społeczeństwo, stuprocentowo katolicko-homofobiczno-innofobiczne</i>	asystentka prezesa w zakładzie produkcyjnym	W-p-KM-121 Bydgoszcz
<i>pewne wpojone mi zasady</i>	analityk kredytów bankowych	S-p-KS-56
<i>konwenanse i brak wystarczającej odwagi do postawienia na swoim</i>	studentka antropologii na stypendium doktoranckim w Anglii	W-z-KM-117 Trójmiasto
<i>ograniczenia, które sobie stawiam</i>	doktorantka na studiach za granicą	S-p-KM-69
<i>ja sama – moje negatywne myślenie</i>	asystentka lidera w NGO	S-z-KM-72
<i>brak odwagi</i>	urzędniczka, po zarządzaniu	S-p-KS-19
<i>obawa przed nie zaakceptowaniem</i>	projektantka mebli	W-p-KN-117
<i>poczucie winy</i>	psychoterapeutka, ma dwoje dzieci	S-m-KM-73

Źródło: badania własne.

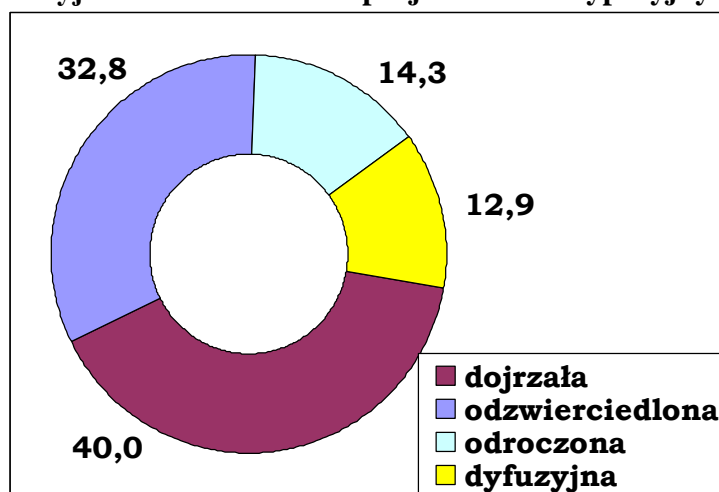
Jak widać z wypowiedzi, ograniczeniem dla kobiet zorientowanych emancypacyjnie były zarówno obowiązujące normy społeczne i oczekiwania znaczących innych, jak i interakcje w miejscu pracy. Utrudnienie w pełnym realizowaniu siebie stanowiły także – niestabilna sytuacja materialna oraz własne kompleksy i nadmierna samokontrola.

Emancypacyjny projekt przebiegu życia przedstawiony wypowiedziami uczestniczek badania uzupełniają wykresy i opisy ich refleksyjności, stylów życia i orientacji socjo-biograficznych oraz opisy wybranych przypadków.

Refleksyjność uczestniczek badania w projekcie emancypacyjnym

Refleksyjność w tym projekcie ujawniła się we wszystkich statusach. W grupie 25-29 lat aż dwukrotnie częściej wystąpiła refleksyjność dojrzała niż odzwierciedlona. W grupie 20-24 lata było odwrotnie i częściej pojawiała się refleksyjność odroczone. W grupie 30-34 lata, w równym stopniu wystąpiły, refleksyjność dojrzała i dyfuzyjna oraz w niewielkim stopniu pozostałe typy.

Wykres 53. Refleksyjność uczestniczek w projekcie emancypacyjnym, N=140.

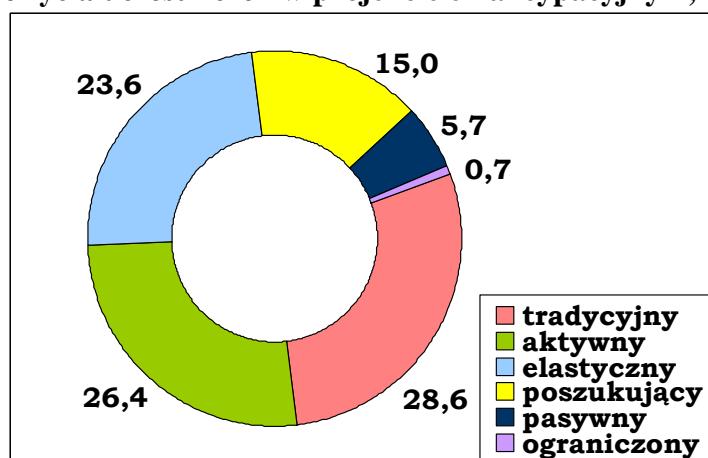
Źródło: badanie własne.

Rozkład statusów tożsamości kobiecej w tym projekcie, podobnie jak w projekcie stabilizacyjnym, wskazuje dwa typy refleksyjności, ale w odwrotnej kolejności występowania. Jeden typ charakteryzował kobiety dojrzałe, posiadające poczucie własnej wartości i wewnętrzny system kontroli, które koncentrowały się na tym, kim mogą być. Były one świadome swej kobiecości i gotowe na partnerski związek. Te, które nie znalazły *odpowiedniego partnera* świadomie wybierały życie w pojedynkę. Drugi typ dotyczył uczestniczek o refleksyjności odzwierciedlonej, które miały dobrze rozwiniętą zdolność adaptacji i odtwarzały oczekiwania kulturowo-społeczne. Cechowała je pewna stereotypowość i wybory życiowe uzasadniane zasadami wyniesionymi z domu rodzinnego; mimo wysokiej samooceny decyzje dotyczące ważnych spraw życiowych konsultowały one z osobami, którym nadawały w swoim życiu rolę autorytetów.

Style życia w emancypacyjnym projekcie przebiegu życia

W projekcie emancypacyjnym dominowały trzy style. W miarę równomiernie wystąpiły one w grupie wiekowej 25-29 lat. Aktywny styl życia dziesięciokrotnie częściej prowadziły kobiety najmłodsze niż najstarsze, a poszukujący w obu tych grupach prezentowała taka sama liczba kobiet. Styl pasywny pojawił się tylko u kobiet w wieku 30-34 lata, a ograniczony dotyczył jednej uczestniczki w wieku 20-24 lata.

Wykres 54. Style życia uczestniczek w projekcie emancypacyjnym, N=140.

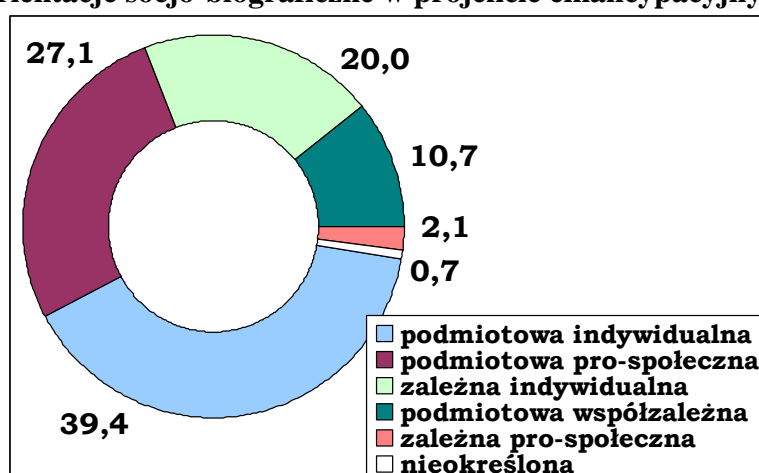
Źródło: badanie własne.

Tradycyjny styl życia oznaczał w tym projekcie, dążenie do stabilizacji ekonomicznej jako zapewniającej niezależność – *pieniądze posłużą mi do podróżowania* (S-m-KS-27). Praca była, dla kobiet nastawionych emancypacyjnie szansą samorealizacji i możliwością wykazania się, a źródłem utrzymania, jedynie przy okazji. Swoją aktywność, poza rutynowymi zajęciami w domu i – częściej – poza nim, ukierunkowały na realizowanie wybranych zainteresowań: fotografowanie, gra na wiolonczeli/pianinie, nauka nowych języków, ratownictwo medyczne, czasami praca wolontariuszki. Aktywnie też realizowały swoje pasje i spełniały marzenia: jazda konna, karate, taniec, sporty ekstremalne, wizyty w SPA i podróże. Wszystko to podlegało nieustannej weryfikacji i zmianie. Styl życia kobiet w tym projekcie charakteryzowało świadome i elastyczne projektowanie własnej przyszłości oraz, czasami, konsumpcyjne nastawienie do życia.

Orientacje socjo-biograficzne w emancypacyjnym projekcie życia

W tym projekcie wyłoniły się wszystkie typy orientacji socjo-biograficznej, w nierównych proporcjach. W grupie 25-29 lat kilkakrotnie częściej niż w pozostałych wyłoniły się orientacje podmiotowa indywidualna i podmiotowa współzależna. W grupie najmłodszej najliczniej wystąpiły orientacje podmiotowe – prospołeczna i indywidualna. Większość najstarszych kobiet miała orientację podmiotową indywidualną i żadną zależną prospołeczną.

Wykres 55. Orientacje socjo-biograficzne w projekcie emancypacyjnym, N=140.

Źródło: badania własne.

Wiodącym typem w tym projekcie była orientacja podmiotowa indywidualna, która charakteryzowała uczestniczki dążące do samorealizacji, inwestujące w siebie i spełniające własne marzenia. Ich celem było osiągnięcie szczęścia, którego szukały w doświadczaniu życia i testowaniu swoich możliwości. Były wśród nich kobiety o różnym typie wykształcenia i aktywności życiowej. Drugą orientacją w tym projekcie była indywidualna pro-społeczna. Te kobiety realizowały swoją potrzebę akceptacji w rodzinie pochodzenia, w związkach – małżeńskim, nieformalnym (także nieheteroseksualnym) oraz NGO-sach i wspólnotach religijnych. Trzecia orientacja w tym projekcie – zależna indywidualna – cechowała kobiety odgrywające różne role w rodzinie pochodzenia i własnej. Dwie z nich studiowały, jedna wychowywała dziecko, a pozostałe pracowały w różnych zawodach.

Tabela 69. Typologia wybranych przypadków w emancypacyjnym projekcie przebiegu życia.

KOD UCZESTNICZKI	PROJEKT ŻYCIA	REFLEKSYJNOŚĆ	OSOBOWOŚĆ	ORIENTACJA SOCJO-BIOGRAFICZNA	TYP STYLU ŻYCIA	TYP STRUKTURALNY	ARCHETYP	WEWNĘTRZNA BOHATERKA
S-z-KN-12 <i>Frezja</i>	Emancypacyjny	Odroczona	Ugodowa	Podmiotowa indywidualna	aktywny	Amazonka	Persefona	Wędrowniczka
W-p-KN-75 <i>Rozwielitka</i>	Emancypacyjny	Dojrzała	Otwarta Ekstrawersyjna	Podmiotowa	aktywny	Hetera	Afrodyta	Wędrowniczka ↓ Czarodziejka
W-r-KN-107 <i>Smaragd</i>	Emancypacyjny → stabilizacja	Dojrzała	Otwarta na doświadczenie	Podmiotowa indywidualna	aktywny	Amazonka	Artemida	Wojowniczka
G-z-KN-162 <i>Alces</i>	Emancypacyjny	Dojrzała	Ekstrawersyjna	Podmiotowa indywidualna	aktywny	Hetera	Afrodyta	Wojowniczka
S-p-KN-62	Emancypacyjny → interakcje	Dyfuzyjna	Ekstrawersyjna	Podmiotowa indywidualna	aktywny	Pośrednicząca	Artemida	Wędrowniczka
S-r-KN-97 <i>Krokus</i>	Emancypacyjny	Dojrzała w odroczeniu	Otwarta Ekstrawersyjna	Podmiotowa indywidualna	aktywny	Amazonka	Artemida	Wojowniczka
W-p-KN-116 <i>Partera</i>	Emancypacyjny	Odroczona ↓ Dojrzała	Ekstrawersyjna	Podmiotowa pro-społeczna	aktywny	Amazonka	Atena	Wędrowniczka ↓ Czarodziejka
M-z-KN-165	Emancypacyjny → stabilizacja	Dojrzała	Otwarta na doświadczenie	Podmiotowa indywidualna	tradycyjny	Hetera	Afrodyta	Wojowniczka
G-p-KN-204	Emancypacyjny	Dojrzała	Otwarta na doświadczenie	Podmiotowa indywidualna	aktywny	Amazonka	Artemida	Wojowniczka
S-m-KS-13	Emancypacyjny → stabilizacja	Przejęta	Otwarta na doświadczenie	Podmiotowa pro-społeczna	elastyczny	Matka	Demeter	Czarodziejka
W-p-KS-72	Emancypacyjny	Dojrzała	Sumienna	Podmiotowa indywidualna	elastyczny	Amazonka	Atena	Wojowniczka
M-r-KS-99	Emancypacyjny	Odzwierciedlona → dyfuzja	Skrupulatna → Neurotyczna	Podmiotowa pro-społeczna	tradycyjny	Hetera	Demeter	Męceniczka
G-m-KS-144 <i>Agat</i>	Emancypacyjny	Dojrzała	Otwarta na doświadczenie	Podmiotowa indywidualna	elastyczny	Amazonka	Atena	Wojowniczka

Źródło: oprac. własne. Zestawienie zawiera skrócony opis wybranych uczestniczek badania zawierający: refleksywność, osobowość, archetyp, strukturalny typ kobiecości i wewnętrzną bohaterkę oraz typ stylu życia i orientację socjo-biograficzną.

Wybrane przypadki w emancypacyjnym projekcie przebiegu życia

PRZYPADEK: S-p-KN-21 „FIOLEK”

Projekt przebiegu życia „FIOŁKA” zorientowany był na emancypację. Ta uczestniczka badania prezentowała typ osobowości otwartej na doświadczenie i odzwierciedloną refleksyjność wskazującą na przywiązanie do tradycji. Jej orientacja socjo-biograficzna była podmiotowa indywidualna. Prowadziła styl życia poszukujący własnej drogi i elastycznie podchodziła do realizacji wybranych celów życiowych. Strukturalny typ jej kobiecości uosabiała AMAZONKA, archetyp kobiecości wskazywał ARTEMIDĘ, a wewnętrzna bohaterka była WĘDROWNICZKĄ.

„FIOLEK” ma 20 lat, urodziła się w Warszawie. Mieszka z rodzicami, gdzie ma własny pokój. Ukończyła liceum ogólnokształcące i zdała maturę. Zna języki obce. Aktualnie studiuje w Uniwersytecie Warszawskim i pracuje na pół etatu zajmując się akwizycją uliczną. Oboje rodzice pracują, ojciec ma wykształcenie zasadnicze, a matka pomaturalne. Babcie i dziadkowie nie żyją. Sytuację materialną rodzinnego domu ocenia, jako dobrą. W wieku 15-17 lat każdego miesiąca dostawała kieszonkowe 25-50 zł. Ze szkolnych lat utrzymuje kontakty z koleżankami z sąsiedztwa i z wychowawczynią. Jest niewierząca, interesuje się polityką, kiedyś *może* będzie chciała wyjechać z kraju na stałe.

„FIOLEK” uważa, że o życiu człowieka decydują świadome wybory i cele, *które nadają życiu sens*, aby to zrozumieć *trzeba poznać samą siebie*. Jej zdaniem *w życiu najbardziej liczy się bycie sobą*, przydaje się także zdolność przystosowania się, odporność na cudze opinie i krytykę oraz: „trzymanie się zasad, nieangażowanie się i umiejętność wyluzowania”. Sądzi, że wybierając sposób życia realizujemy marzenia i zaspokajamy swoje pragnienia. *Sposób, w jaki żyję jest dla mnie najlepszy*, mimo że wynika z okoliczności i warunków życiowych *wyбираю to, co dobre dla mnie*. *Poczucie bezpieczeństwa daje mi moja rodzina i moja pewność siebie* oraz nie angażowanie się. *Czasem postępuję wbrew swej woli, gdy nie chcę zrobić komuś przykrości*. *Nauka nie pozwala mi na to, by być w pełni sobą, zarobić większe pieniądze i spełnić swoje marzenia*.

Do jej codziennych rutynowych zajęć należą: studia, troska o wygląd, czytanie książek i prasy oraz oglądanie telewizji. Lubi czytać książki podróżnicze, przygodowe i kryminały. Czyta też pisma: „Świat kobiety” i „Gazetę Wyborczą”. W telewizji ogląda programy publicystyczne: „Uwaga” i „Teraz my” oraz rozrywkowe: „You can dance”, „Taniec z gwiazdami”, „Duże dzieci”, „Jaka to melodia”, „Jeden z dziesięciu”, „Familiada”, a także filmy kryminalne, dramaty i melodramaty. Jej ulubionymi bohaterami

są Forrest Gump i Rambo. Kilka razy w tygodniu prowadzi długie rozmowy telefoniczne i wysyła *sms-y*. Kilka razy w miesiącu robi zakupy i sprząta, czasem wychodzi gdzieś z rodziną lub idzie na randkę. Czasem nic nie robi albo odwiedza centra handlowe. W wolnym czasie chętnie: *czytam książki, chodzę do kina, spotykam się z przyjaciółmi*. Kupując ubranie: *męcę się przy wyborze każdej rzeczy*. Czasami kupuje pod wpływem reklamy, szczególnie kosmetyki. Życzenia świąteczne rodzinie i bliskim składa osobiście lub wysyła pocztą, znajomym wysyła *sms-y*. Planując coroczny wyjazd wakacyjny: *wybieram miejsca, w których nie będę się nudzić, będę dużo zwiedzać, nie lubię siedzenia w miejscu*. Uwzględnia przy tym własne marzenia i koszty. Dysponując wygraną 10 tys. zł: *zrealizowałabym swoje plany, zabawiałabym się jak lubię*, wykupiłaby też wycieczkę zagraniczną i założyłaby lokatę bankową.

Na jej decyzje dotyczące ważnych spraw życiowych miały wpływ wyznawane wartości. Uważa, że kobieta sama powinna decydować, w jaki sposób chce żyć, *musi kierować się własnymi wartościami*, a być może także powinna starać się wypracować własny styl. Charakteryzując siebie wybiera sformułowania wskazujące na wysoką samoocenę: „jestem indywidualistką nie należę do żadnej grupy, cenię sobie wolność i niezależność, mam poczucie własnej wartości, znam swoje możliwości i ograniczenia, potrafię być aktywna i kreatywna, mam swoje gadżety, ale unikam wyróżniania się, świadomie kontroluję swoje wydatki”. Uznaje, że *wszystkie używki są szkodliwe*. W chwili obecnej jest zadowolona ze swego życia. W najbliższej przyszłości zamierza sfinalizować dotychczasowe plany: *dobra praca, podróże, nauka języka hiszpańskiego*. Gdyby stała przed wyborem „studia czy praca” albo „ślub czy wolny związek”: *wybrałaby to, co daje większe korzyści i spełnia oczekiwania*. W wieku 40 lat za sukces życiowy: *uznam w części zrealizowane cele i wolność, niezależność od innych ludzi*. Na stałe chętnie zamieszka na wsi we własnym domu, albo w wieżowcu na wodzie.

Nie spotkała się z określeniem *gender*. Uważa, że kobieta i mężczyzna *są różni* i powinni zachowywać się odpowiednio dla swojej płci. Jej zdaniem udanemu związkowi sprzyja to, że się kochają i są dla siebie atrakcyjni seksualnie, akceptują swoje niedoskonałości, mają wspólne zainteresowania, wspólnie spędzają czas wolny i urlopy. Wszystko, jej zdaniem, zależy: *od mężczyzny i nie wystarczy mieć dobrych chęci*. Chciałaby, aby jej partner posiadał ciekawość życia, był kreatywny, mądry, uczciwy i wrażliwy. Dla utrzymania związku, na którym jej zależy mogłaby: *poświęcić część siebie, ale bez zatrącenia swoich celów*. Chciałabym, aby w moim związku obowiązki były podzielone. Jednak nie zamierza wychodzić za mąż, bo chce zachować niezależność.

„FIOLEK” jest zadowolona z tego, że jest kobietą. Sobą czuje się, jako walcząca i niezależna wędrowniczka oraz w roli studentki, koleżanki, przyjaciółki i czyjejś dziewczyny. Uważa, że w życiu kobiety naprawdę ważne są: „niezależność, miłość, podróże, dziecko, rodzina, pieniądze, twórczość, partner, hobby i sukcesy”. Nie ma zdania na temat czy kobiety powinny się wspierać, ale uważa, że córki powinny *czasami* naśladować matki. Chciałaby, żeby jej córka była ambitna, dobra, mądra, uczciwa i wrażliwa. Dla niej chciałaby być matką, powierniczką i doradcą. Wśród współczesnych kobiet podziwia Beatę Pawlikowską. Do ukształtowania jej poglądów na życie znacznie przyczynili się: mama, bohaterka książki i filmu, bohater książki, święty oraz *ludzie żyjący obecnie, którzy dużo osiągnęli i imponują mi*.

PRZYPADEK: W-z-KM-117 „IGUANA”

Projekt przebiegu życia „IGUANY” zorientowany był na emancypację i na interakcje. Ta uczestniczka badania prezentowała typ osobowości otwartej, poszukującej równowagi i akceptującej ograniczone doświadczenie. Jej orientacja socjo-biograficzna była podmiotowa indywidualna, a refleksyjność odroczonej ukierunkowana na dojrzałą. Jej styl życia charakteryzowała aktywność zdominowana przez dokonane wybory i dążenie do realizacji własnych pasji. Adekwatny do jej kobiecości typ strukturalny to – POŚREDNICZKA, archetyp kobiecości – ATENA, a wewnętrzna bohaterka – WĘDROWNICZKA kierująca się w stronę WOJOWNICZKI.

Ta kobieta ma 28 lat, urodziła się w Trójmieście i tam mieszka z rodzicami i młodszym bratem. Ukończyła kierunek administracja w Uniwersytecie Gdańskim. Od nowego roku akademickiego ma rozpocząć w Anglii studia doktoranckie z antropologii. Pozostaje na utrzymaniu rodziców pracując dorywczo w kawiarni i w teatrze, korzysta też z oszczędności poczynionych podczas zagranicznych wyjazdów zarobkowych. Ojciec ma wykształcenie średnie, a matka zasadnicze i oboje pracują. Dziadkowie i babcie mają wykształcenie podstawowe. Wszyscy, poza dziadkiem który nie żyje, mieszkają niedaleko. Sytuację materialną rodzinnego domu oceniła jako dobrą. W wieku 15-17 lat czasami dostawała kieszonkowe, 10-20zł. Z lat szkolnych utrzymuje kontakty z jedną tylko przyjaciółką. Sporadycznie działa, jako wolontariuszka w Nadbałtyckim Centrum Kultury. Jest katoliczką, interesuje się polityką, chciałaby wyjechać z kraju na stałe. Jej zdaniem o życiu człowieka decydują przeznaczenie i świadomie dokonywane wybory. Uważa, że w życiu potrzebne są cele, które: *motywują, rozwijają i pomagają człowiekowi*

czuć się spełnionym, a nie ograniczanym. Żeby zrozumieć cel swego życia trzeba poznać siebie i być świadomym swoich potrzeb. Trzeba realizować swoje zainteresowania i pasje, spotykać się z różnymi ludźmi, a także: „analizować przełomowe momenty w życiu oraz korzystać z dóbr nauki, kultury i sztuki. W życiu najbardziej liczy się pasja, która przewodzi i dodaje siłę, przydaje się też: „system wartości, wykształcenie, zdolność przystosowywania się, posiadanie przyjaciół oraz umiejętność zabawy i wyluzowania”. Za swój sukces życiowy: uznaję życie w drodze, poczucie spełnienia, szczęścia i niezależności oraz stałe grono przyjaciół i zrozumienie sensu życia. Poczucie bezpieczeństwa daje jej świadomość, że realizuje swój cel i ma w perspektywie kolejne.

Jej codzienne rutynowe zajęcia to: praca i dojazdy do niej oraz czytanie książek i prasy. Kilka razy w tygodniu zajmuje się domem – sprząta, robi zakupy, przygotowuje posiłki. Czasem zajmuje się swoim wyglądem, prowadzi długie rozmowy telefoniczne, wychodzi gdzieś z rodziną, działa społecznie. W wolnym czasie najchętniej: *spotykam się z przyjaciółmi na długie rozmowy i rozwijam zainteresowania. Lubi czytać: bardzo dużo przeróżnych książek, ciekawych i ambitnych (Cortazar, Kapuściński, Marquez, Dawkins, etc.)*”. Chętnie czyta prasę: „Politykę”, „Newsweek”, „Zwierciadło”, „Charaktery”, „Gazetę Wyborczą” i „Rzeczpospolitą”. Często bywa w kawiarniach i klubach, zawiera nowe znajomości, chodzi do kina, teatru, na wystawy i na koncerty. Czasem ogląda programy telewizyjne: „Kropka nad i”, „Fakty po faktach” oraz reportaże i filmy psychologiczne. Utrzymuje różne formy stałych kontaktów poza *czatem, gadu-gadu* i „Naszą klasą”. Nie ma też własnego *bloga*. Życzenia świąteczne rodzinie składa osobiście, do znajomych wysyła maile lub *sms-y*. Wyjeżdżając na urlop *kieruje się impulsem*, natomiast starannie planuje wakacyjne wyjazdy zarobkowe. Dysponując kwotą 10 tys. zł: *mogłabym sobie pozwolić na większe wydatki, ale raczej nie szalałabym*. Wydałaby te pieniądze na zaspokojenie potrzeb rodziny i na samodoskonalenie.

Jest zdania, że kobieta powinna sama decydować, w jaki sposób chce żyć, ale *musi najpierw dobrze poznać samą siebie*. Wybierając sposób życia: *kieruję się intuicją, choć do głosu dopuszczam też rozum. Chciałabym słuchać siebie, swoich potrzeb i pragnień, a nie podporządkowywać się utartym schematom na życie*. Sposób, w jaki żyje wynika z okoliczności życiowych, warunków i możliwości – *stanowi przejście do czegoś nowego i lepszego. Sama podjęłam decyzję. Kiedy zastanawiałam się nad wyborem studiów nie znałam siebie, bałam się i wybrałam źle. Teraz walczę o to, co straciłam. Czasami tylko brak mi siły i wystarczającej odwagi do postawienia na swoim, konwenanse nie pozwalają mi być w pełni sobą, ale kiedy dojrzeję do zmian zrobię to.*

Uważa, że każda kobieta powinna starać się być niepowtarzalna i wypracować swój własny styl. Samą siebie postrzega, jako indywidualistkę z poczuciem własnej wartości, ceniącą sobie niezależność. Jej zdaniem *wszystkiego w życiu trzeba spróbować. Ale niektórych rzeczy tylko jeden raz*. Potrafi być aktywna, kreatywna i elastyczna, ma swoje gadżety, ale unika wyróżniania się, chętnie przebywa w domu i nie lubi chodzić na zakupy. Ubrania dobiera do swego gustu i stylu, ale nie lubi kupować ubrań, bo jak twierdzi: *jestem na to za nerwowa. Jedyne sklepy z ubraniami, w którym coś dla siebie znajduje to second hand, lubię znaleźć tam coś wartościowego za bezcen*.

Na jej decyzje i wybory wpływ mają wyznawane wartości, doświadczenia okresu dorastania oraz zdobyte wykształcenie. W chwili obecnej jest trochę zadowolona ze swego życia, a trochę nie. Na stałe najchętniej zamieszkałaby za granicą w kontenerowcu. Jej plany to: *wyjazd na zagraniczne studia, praca i usamodzielnienie się*.

Spotkała się z określeniem *gender*. Jej zdaniem kobieta i mężczyzna *są sobą na tyle, na ile się czują*. W ich wzajemnych kontaktach *wszystko zależy od obojga*. Nie wie czy powinni się zachowywać odpowiednio dla swojej płci. W jej interpretacji małżeństwo i stały związek nie oznaczają tego samego. *W stałym związku dopuszczalna jest większa doza niezależności, człowiek nie jest uwikłany ani uwięzany*. Aby związek był udany nie wystarczy: *patrzeć na siebie, trzeba patrzeć w tym samym kierunku*. Najbliższy jej oczekiwaniom jest układ partnerski. Chciałaby, aby jej partner miał poczucie humoru i był ambitny, kreatywny, mądry i wrażliwy. Te same cechy chciałaby widzieć u swoich dzieci plus dodatkowo zaradność. *Chciałabym, aby w moim związku i domu była zgoda, równy podział obowiązków i wzajemny dla siebie szacunek (dla swoich obowiązków, pasji, pracy)*. Nie zamierza wychodzić za mąż, bo chce być niezależna i brak jej odwagi, żeby komuś zawierzyć życie. *Nie spotkałam nikogo, z kim chciałabym dzielić życie, mimo iż od kilku lat jestem w stałym związku*. Dla utrzymania związku, na którym by jej zależało mogłaby zrobić wiele – *zrezygnować z posiadania dzieci albo z pracy zawodowej, ale niczego wbrew sobie, na siłę czy pod przymusem*.

„IGUANA” jest zadowolona z tego, że jest kobietą. Najbardziej sobą czuje się, jako niezależna poszukująca wędrowniczka, wolontariuszka, kobieta pracująca i walcząca, przyjaciółka i partnerka oraz *niespełniona artystycznie dusza*. Uważa, że kobiety powinny się wspierać, np. w pracy lub w dążeniu do zmiany pozycji społecznej. Zgadza się z opinią, że córki *czasami* powinny naśladować swoje matki. Dla swojej córki chciałaby być partnerką, powierniczką i wzorem osobowym. Wśród współczesnych kobiet podziwia i szanuje swoją mamę, przyjaciółkę i Liv Ullmann. Za naprawdę ważne w życiu kobiety

uważa *spełnianie marzeń* oraz: „wykształcenie, hobby, podróże, twórczość, miłość, niezależność, pracę, partnera, trzymanie się zasad i własny wygląd”. Do ukształtowania jej poglądów na życie znacznie przyczynili się znaczący bliscy oraz partner i różne kobiety.

PRZYPADEK: G-r-KM-180

Projekt przebiegu życia tej uczestniczki badania zorientowany był na emancypację oraz na poszukiwanie stabilizacji w zakresie bezpieczeństwa egzystencjalnego. Prezentowała typ osobowości sumiennej przejawiającej się w stawianiu sobie wymagań i realizowaniu postawionych celów. Charakteryzowała się dojrzałą refleksyjnością. Jej orientacja socjobiograficzna wykazywała cechy zależnej indywidualnej na dostosowanie. Styl życia wymuszony był okolicznościami życiowymi. Strukturalny typ kobiecości z jakim się uosabiała to – MATKA, archetyp kobiecości – HESTIA, a wewnętrzna bohaterka – MĘCZENNICZKA zmierzająca w kierunku CZARODZIEJKI.

Ta kobieta ma 26 lat, urodziła się w mieście będącym siedzibą gminy niedaleko Płocka i tam mieszka. Jest rozwiedziona i samotnie wychowuje kilkuletniego syna. Ukończyła renowację zabytków architektury w zasadniczej szkole zawodowej i zna języki obce. Pracuje w Płocku, jako kelnerka. Rodzice mają wykształcenie pomaturalne, oboje pracują i mieszkają niedaleko. Babcia i dziadek są na emeryturze, mieszkają niedaleko. Rodzeństwo mieszka z rodzicami. Młodsza siostra ma wykształcenie pomaturalne i pracuje, młodszy brat uczy się. Sytuację materialną rodzinnego domu oceniła, jako dobrą, czasami dostawała kieszonkowe 25-50zł. Będąc uczennicą zarabiała własne pieniądze pracując sezonowo przy zbiorze owoców lub jako hostessa. Utrzymuje kontakty z koleżankami i kolegami z klasy szkolnej. Jest niewierząca, rzadko interesuje się polityką, kiedyś może zechce wyjechać z kraju na stałe.

Jej zdaniem o życiu człowieka decydują świadomie dokonywane wybory i *bardzo ważne są cele*, które dają poczucie bezpieczeństwa, motywują do refleksji i podsumowań i pozwalają dostrzec co jest ważne. *Żeby zrozumieć cel swego życia trzeba poznać siebie*, stawiać sobie wymagania oraz: „rozwijać własną kobiecość, analizować przełomowe momenty w życiu oraz reagować na potrzeby innych”. W życiu najbardziej przydaje się system wartości i pewność siebie, a także wykształcenie, odporność na cudze opinie i odpowiedni partner. Poczucie bezpieczeństwa, jej zdaniem, zapewnia świadomość własnej wartości, posiadanie domu, własna firma i partner, na którym można polegać. Jej sposób życia wynika z okoliczności, warunków i możliwości, uważa go za przejściowy.

Nie wymienia żadnych zajęć wykonywanych codziennie. Kilka razy w tygodniu jeździ do pracy, wychodzi gdzieś z dzieckiem, zajmuje się prowadzeniem domu, prowadzi długie rozmowy telefoniczne i na *gadu-gadu*, ogląda w telewizji filmy przyrodnicze i program „Milionerzy”. Kilka razy w miesiącu odwiedza rodziców. Czasem troszczy się o swój wygląd i czasem, raczej rzadko, chodzi do kawiarni. Wolny czas najchętniej spędza z dzieckiem. Często robi porządki domowe, czasem chodzi do kina, spotyka się z koleżankami albo czyta książki: *najlepiej thrillery medyczne*. Czasem nic nie robi. Nigdy nie zawiera nowych znajomości z mężczyznami, nie czatuje w Internecie, nie chodzi na randki ani na dyskoteki. Kontakty z innymi ludźmi utrzymuje w formie spotkań towarzyskich w domu, wspólnych spacerów i imprez oraz poprzez korespondencję mailową i *sms*-ową. Życzenia świąteczne składa osobiście, wysyła kartki pocztą i *sms*-y. Rzadko wyjeżdża na wakacje. *Dysponując kwotą 10 tys. zł mogłabym nadrobić braki finansowe*. Wydałaby te pieniądze na zaspokojenie podstawowych potrzeb rodziny, na samodoskonalenie i wpłaciłaby na lokatę bankową.

Jej zdaniem kobieta sama powinna decydować, w jaki sposób chce żyć, ponieważ *jest dojrzała, świadoma i odpowiedzialna za siebie i dziecko. Przy wyborze rodzaju pracy patrzę tylko, aby nie kolidowało to z wychowaniem syna*. Uważa, że każda kobieta powinna starać się być niepowtarzalna. Siebie charakteryzuje, jako indywidualistkę z poczuciem własnej wartości, która zna swoje możliwości i ograniczenia. Ceni sobie wolność i niezależność, ale potrafi być elastyczna i stara się dostosowywać do sytuacji. Chętnie przebywa w domu i woli czytać książki niż oglądać filmy. Kupując ubranie bierze pod uwagę cenę, korzysta z promocji i wyprzedaży oraz sprawdza, czy to się jej przyda na wiele okazji. Czasami kupuje w *second handzie* ze względu na ceny. W kwestii używek napisała – *moim zdaniem wszystko można kontrolować*.

Na jej decyzje, dotyczące sposobu rozwiązywania problemów lub wyboru własnych dróg mają wpływ wyznawane wartości, sposób traktowania w domu rodzinnym i doświadczenia okresu dorastania, a także własne ambicje i chęć zmiany pozycji społecznej oraz sytuacja finansowa, w jakiej się znajduje. Za swój sukces życiowy uzna założenie nowej rodziny i własnej firmy oraz szacunek i uznanie społeczności lokalnej. W chwili obecnej jest raczej zadowolona ze swego życia. W najbliższej przyszłości zamierza rozejrzeć się za nowymi możliwościami. Jej plany to: *ulożyć sobie życie na nowo. Chciałabym mieć ustabilizowaną sytuację życiową i nie martwić się o jutro. Kiedy widzę, że nic z moich planów nie będzie wybieram czasami mniejsze zło i, jak trzeba to postępuję wbrew swej woli*. Na stałe najchętniej zamieszkałaby we własnym domu na wsi.

Nie spotkała się z określeniem *gender*. Jest zdania, że kobieta i mężczyzna powinni *uzupełniać się wzajemnie* i zachowywać odpowiednio dla swojej płci. *Cieężko mi określić różnicę między małżeństwem i stałym związkiem. Przeszłam przez to. Małżeństwo i stały związek to dwie różne sprawy. Małżeństwo może być stałym związkiem, gdy jesteśmy dojrzały i odpowiedzialni za partnera i siebie. We wzajemnych kontaktach mężczyzny i kobiety wszystko zależy od szacunku wobec siebie i od zaufania. Aby związek był udany nie wystarczy mówić sobie kocham. Potrzebna jest akceptacja drugiej osoby. Umiejętność szukania kompromisu. Wsparcie i nie okłamywanie drugiej osoby. Poczucie bezpieczeństwa i spokoju. Dobre poznanie partnera. Chciałabym, aby mój partner akceptował moje dziecko. Żeby był odpowiedzialny, aby dużo z nami rozmawiał i wspólnie szukał rozwiązań na problemy. Żeby był ambitny, mądry, pracowity i zaradny. Te same cechy chciałby widzieć u syna plus dodatkowo, odpowiedzialność i zdolność do współdziałania. Dla utrzymania związku – mogłabym zrobić dużo, ale tylko wtedy, gdy ktoś potrafiłby to docenić. Wysłałam za mąż z miłości i dużo na tym straciłam. Duży wpływ miała też cięęża. Najbliższy jest jej typ związku tradycyjnego.*

Czasami jest zadowolona z tego, że jest kobietą, a czasami nie. Dobrze się czuje, jako niezależna kobieta pracująca oraz w roli matki, żony i koleżanki. Uważa, że naprawdę ważne w życiu kobiety jest: „trzymanie się zasad, praca, wykształcenie, rodzina, dziecko, miłość, partner, mieszkanie, własna firma, niezależność i samochód”. Jej zdaniem kobiety powinny się wspierać, a córki powinny czasami naśladować swoje matki. Chciałaby, żeby jej córka była ambitna, komunikatywna, kreatywna i pewna siebie. Dla niej chciałaby być matką-doradcą, powierniczką i wzorem osobowym. Jej poglądy na życie kształtowali znaczący bliscy obojga płci, w tym syn oraz różni mężczyźni.

PRZYPADEK: P-p-KS-117

Projekt przebiegu życia tej uczestniczki badania zorientowany był na emancypację i osiągnięcie pełnej niezależności. Charakteryzowała ją osobowość otwarta na doświadczenie i aktywne eksplorowanie rzeczywistości oraz refleksyjność dojrzała, która w kwestiach relacji, znajdowała się w odroczeniu. Jej orientacja socjo-biograficzna była podmiotowa indywidualna (mimo posiadania trójki własnych dzieci nie wspomina o nich w wypowiedziach). Jej styl życia wynikał z konieczności losowej, ale był też stylem wyraźnie poszukującym czegoś, co nie zostało nazwane. Strukturalny typ kobiecości

uosabiała HETERA, a archetyp kobiecości – AFRODYTA – niezależna i jednocześnie bezbronna wobec znaczących bliskich, a jej wewnętrzną bohaterką była WĘDROWNICZKA.

Ta kobieta ma 32 lata, urodziła się i mieszka w Słupsku. Ukończyła szkołę zasadniczą przygotowującą do zawodu kelnerki oraz kurs obsługi kasy fiskalnej. Słabo zna języki obce. Jest niezamężna i samodzielnie wychowuje trójkę dzieci: 4-letnią córkę i synów – 11 lat i półtora roku. Nie pracuje zawodowo. Utrzymuje się z zasiłku bezrobotnej i alimentów na dzieci oraz korzysta z opieki społecznej. Jej matka ma wykształcenie podstawowe, pracuje i mieszka niedaleko. Ojciec nie żyje, podobnie jak dziadkowie i babcie. Młodszy brat uczy się w szkole zawodowej i mieszka z matką. Sytuację materialną rodzinnego domu oceniła, jako średnią, nie dostawała kieszonkowego. Z lat szkolnych utrzymuje kontakt tylko z jedną przyjaciółką. Jest osobą wierzącą, rzadko interesuje się polityką, nie chciałaby wyjeżdżać z kraju na stałe.

Jest zdania, że o życiu decyduje przeznaczenie i świadome wybory, a na jakość życia wpływają cele, które nawet, jeśli nie zostały zrealizowane i wywołują poczucie winy, to *motywują człowieka i tym bardziej powinno robić się wszystko, żeby ten swój cel osiągnąć*. Żeby zrozumieć cel swego życia trzeba: *realizować własne zainteresowania*, wsłuchiwać się w swój organizm, stawiać sobie wymagania, analizować trudne momenty i spotykać się z różnymi ludźmi. W życiu najbardziej przydaje się: *wiara, odporność na krytykę*, pewność siebie i wierność zasadom. Poczucie bezpieczeństwa, jej zdaniem, zapewnia świadomość własnej wartości, wykształcenie i posiadane umiejętności, a także: praca na etacie, partner, na którym można polegać i *nie angażowanie się*. Za swój sukces życiowy uzna *posiadanie rodziny*, stałe zatrudnienie, *niezależność od innych ludzi* i zrozumienie sensu życia. Mając możliwość wyboru „studia czy praca” wybrałaby studia. Między „ślubem i wolnym związkiem” wybrałaby ten drugi. Sposób w jaki żyje wybrała świadomie kierując się chęcią odniesienia sukcesu. *Sposób, w jaki żyję jest jak na razie dla mnie trudnym okresem. Lecz wiem, iż z każdym dniem będzie lepiej, ponieważ będę robić wszystko w tym kierunku i brnąć do wybranego celu. Czasami postępuję wbrew swej woli z grzeczności, z obawy przed skrzywdzeniem kogoś lub spełniając oczekiwania bliskich*. Nałogi uważa za szkodliwe, jedynie picie alkoholu z umiarem nie jest naganne.

Jej codzienne zajęcia rutynowe to: praca, prowadzenie domu, długie rozmowy telefoniczne i modlitwa. Kilka razy w tygodniu robi zakupy, wychodzi gdzieś z rodziną i czyta prasę: „Oliwień”, „Twój styl”, „Chwila dla ciebie” i „Fakt”. W telewizji ogląda „TVN-24”, bajki – razem z dziećmi i filmy – komedie romantyczne i horrory. W wolnym czasie sprząta i tańczy. Czasem nic nie robi, *czatuje* w Internecie, albo spaceruje, odwiedza

centra handlowe, zawiera nowe znajomości. Czasem chodzi do fryzjera. Kupując ubranie chce poprawić sobie nastrój, dobiera ubrania do swego gustu i stylu, sprawdza przydatność na wiele okazji i bierze pod uwagę cenę. Kupuje w *second handzie*, bo: *lubię znaleźć coś taniego i wartościowego* i mają markowe ciuchy. Utrzymuje kontakty towarzyskie spotykając się w domu, chodząc na randki i wysyłając *sms-y*. Życzenia świąteczne wysyła pocztą. Rzadko wyjeżdża na wakacje. Wygraną w Lotto wydałaby na zaspokojenie podstawowych potrzeb rodziny i sprzęt domowy. Uważa, że każda kobieta powinna starać się być niepowtarzalna. Sama siebie charakteryzuje, jako osobę z poczuciem własnej wartości, ceniącą sobie wolność i niezależność.

Na jej decyzje mają wpływ: posiadane wykształcenie, sytuacja finansowa w jakiej się znajduje, zajmowana pozycja społeczna i chęć jej zmiany oraz ograniczenia wynikające z faktu bycia kobietą.. Aktualnie jest zadowolona ze swego życia. W najbliższej przyszłości zamierza wszystko zmienić totalnie. Chętnie zamieszkałaby na wsi. Zdania zaczynające się od słowa „chciałabym” w swoich wypowiedziach nie rozwija.

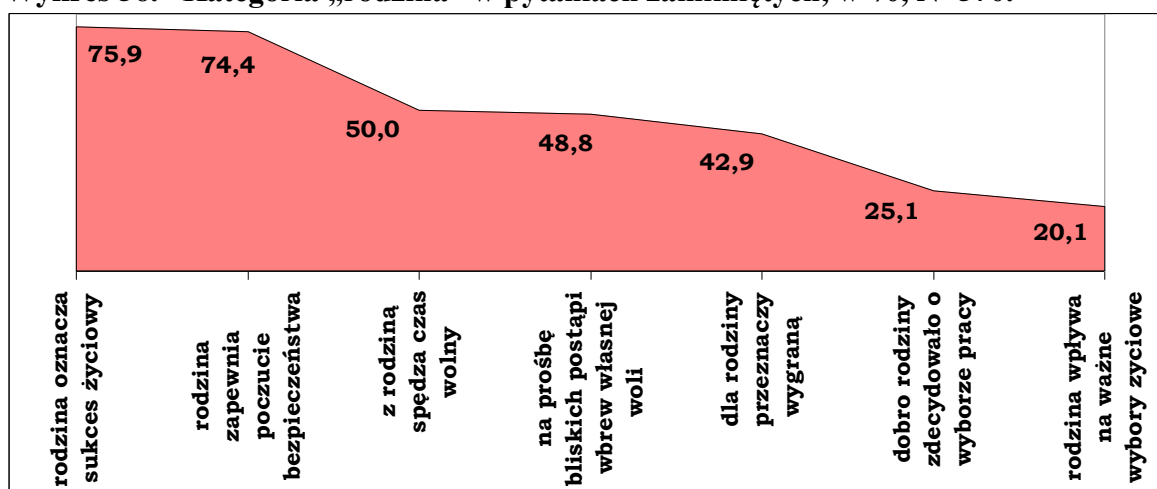
Nie spotkała się z określeniem *gender*. Nie wie, czy kobieta i mężczyzna powinni się zachowywać odpowiednio dla swojej płci. W związku preferuje układ partnerski. *Uważam, że aby związek był udany trzeba się kochać, szanować i rozumieć oraz mieć do siebie zaufanie*. Nie zamierza wychodzić za mąż, ponieważ wybiera wolne związki, dobrze jej samej i chce być niezależna. *Dla utrzymania związku z niczego bym nie zrezygnowała*. Czasami jest zadowolona z tego, że jest kobietą, a innym razem nie. Najlepiej czuje się w roli kobiety walczącej, matki i kochanki. Za naprawdę ważne w życiu kobiety uważa wykształcenie i dyplom. Zgadza się z opinią, że kobiety powinny się wspierać, a córki naśladować swoje matki w wypełnianiu kobiecych ról w życiu. Dla swojej córki chciałaby być *przyjaciółką*. Do ukształtowania jej poglądów na życie znacznie przyczyniła się nauczycielka i różni mężczyźni.

Rodzinny projekt przebiegu życia – rekonstrukcja dokumentarna

W literaturze przedmiotu i w badaniach empirycznych określenie rodzinny w odniesieniu do życia jednostki występuje czasami zamiennie z określeniem tradycyjny, co na ogół budzi czujność antropologa⁸¹⁴. Aby uniknąć nadinterpretacji, przed rekonstrukcją tego projektu przywołałam dane ilościowe odnoszące się do kategorii „rodzina”, która pojawiała się w narracjach, w różnych kontekstach. Zagadnienia monitorujące stosunek uczestniczek badania do wymiarów doświadczenia wiązanych z rodziną umieszczone były w wielu pytaniach kwestionariusza. Bierna narracja (odpowiedzi w pytaniach zamkniętych) usytuowała kategorię „rodzina” wysoko, natomiast swobodne wypowiedzi będące podstawą rekonstrukcji projektów przebiegu życia pokazały, iż projekt rodzinny nie był wśród badanych kobiet szczególnie popularny.

Wykres 56. Kategoria „rodzina” w pytaniach zamkniętych, w %, N=570.

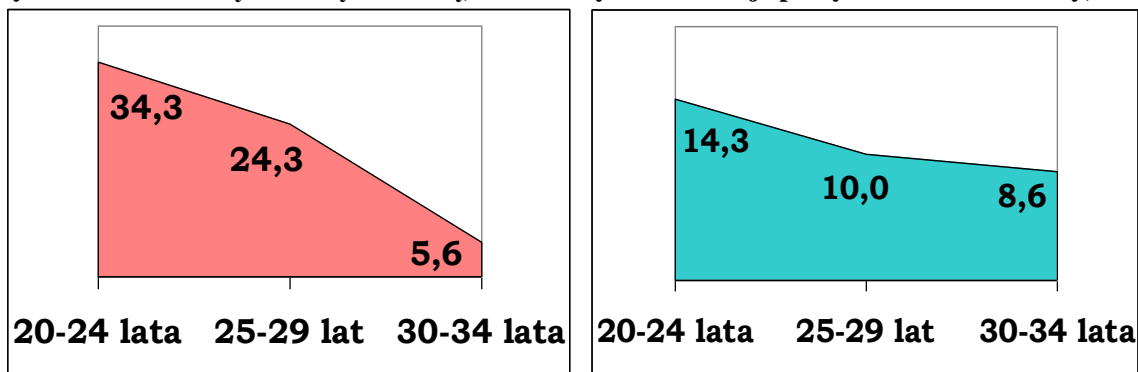

Źródło: badania własne.

Ponadto, 16,8% przyznało, że ich aktualny sposób życia wynika z oczekiwań rodziny, 6,9% wskazało rodzinę jako utrudnienie w realizacji własnych potrzeb, 5,6% odkłada na później coś, co zrobi gdy uwolni się od obowiązków rodzinnych. Wypowiedzi mówiące o założeniu rodziny różniły się istotnie w zależności od wieku kobiet.

⁸¹⁴ Salzman P.C., Rice P.C., *op. cit.*

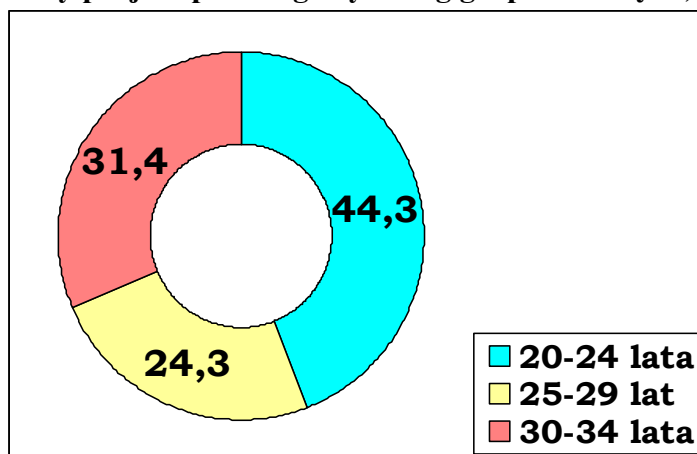
Wykres 57. Chciałabym założyć rodzinę, w %. Wykres 58. Moje plany to założenie rodziny, w %.

Źródło: badania własne.

W projekcie rodzinnym zidentyfikowało się 70 uczestniczek badania, co stanowi 12,3% badanej próby. Kobiety te deklarowały potrzebę posiadania rodziny i determinację w dążeniu do jej zaspokojenia. Wypowiedzi zawierały powtarzające się zwroty: *chciałabym stworzyć szczęśliwą rodzinę, moje plany to: założenie rodziny, urodzenie dziecka, dobre wychowanie dzieci; za sukces życiowy uznaję posiadanie kochającej się rodziny.*

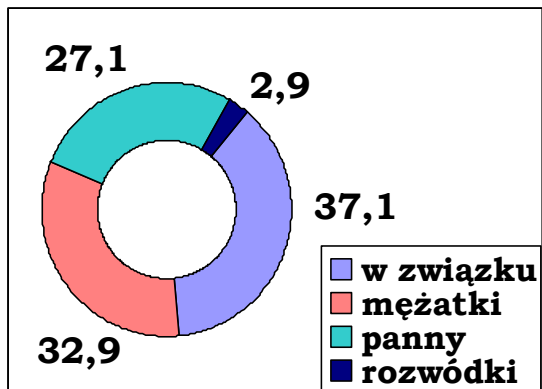
Wykres 59. Rodzinny projekt przebiegu życia wg grup wiekowych, N=70.

Źródło: badania własne.

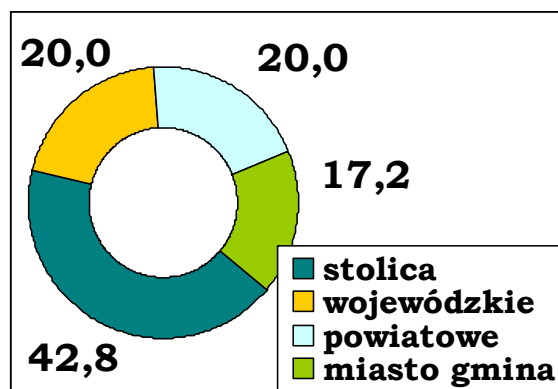
Wyszktałenie uczestniczek w projekcie rodzinnym rozkładało się w sposób typowy dla całej próby. Ponad połowa pracowała zawodowo, większość pozostawała w związku nieformalnym. W porównaniu z innymi projektami więcej kobiet oddawało się wyłącznie wychowaniu dzieci. Mężatki i rozwódki stanowiły 40,0% kobiet z doświadczeniem małżeństwa w całej badanej próbie.

Wykres 60. Stan cywilny, w %.

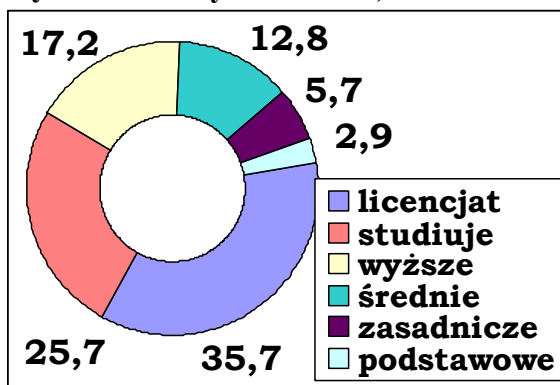

Źródło: badania własne.

Wykres 61. Miejsce zamieszkania, w%.

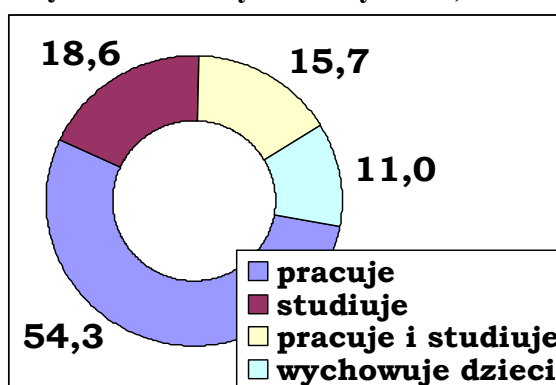

Wykres 62. Wykształcenie, w %.

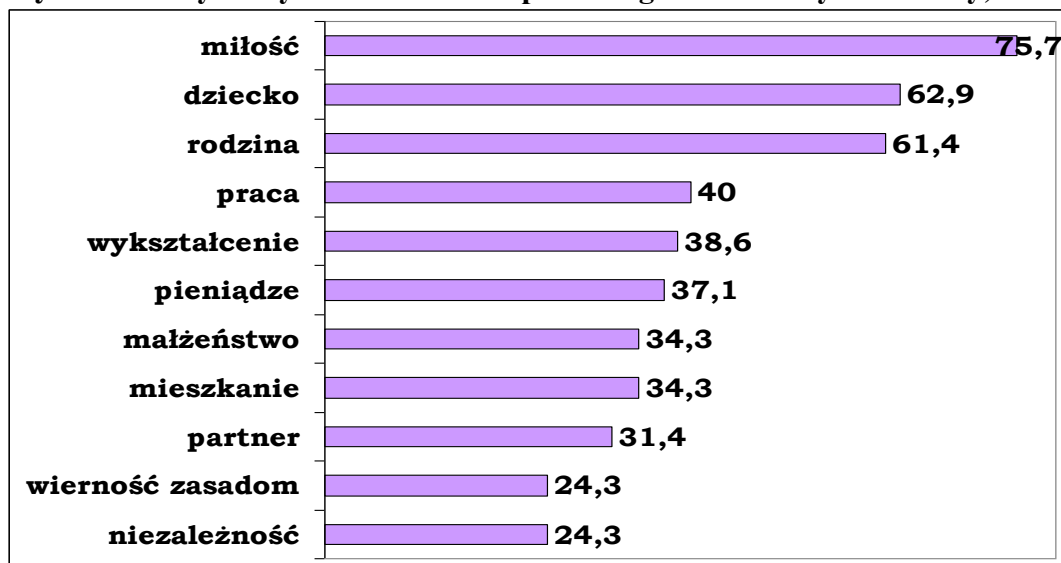
Źródło: badania własne.

Wykres 63. Aktywność życiowa, w%.

Wykres poniżej przedstawia ranking 10 wymiarów doświadczenia społecznego ważnych w życiu kobiet w projekcie rodzinnym.

Wykres 64. Wymiary doświadczenia społecznego ważne w życiu kobiety, N=70.

Źródło: badania własne.

Sposób życia

W tym projekcie, niezależnie od wieku badanych, ich sposób życia podporządkowany był rodzinie własnej i/lub pochodzenia.

Tabela 70. Przykłady wypowiedzi o uwarunkowaniach sposobu życia.

KOBIETA WYBIERAJĄC SPOSÓB ŻYCIA ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>wie, co robi</i>	telemarketerka w <i>call center</i>	S-p-KN-54
<i>czasem idzie na kompromis</i>	asystentka na poczcie	S-z-KM-16
<i>jeśli nie jest to konieczność lub los, to spełnia marzenia</i>	sekretarka w TVP, ma dwoje dzieci	G-m-KS-140 k/Warszawy
<i>powinna myśleć o rodzinie</i>	wychowawczyni w świetlicy, ma kilkuletnią córkę	W-m-KM-115 Bydgoszcz
<i>powinna się liczyć z opinią rodziców</i>	specjalistka ds. marketingu w hotelu	S-m-KS-31
<i>powinna zrobić wszystko, żeby uszczęśliwić siebie i rodzinę!</i>	pracownica obsługi stacji benzynowej	S-p-KN-20 Warszawa
<i>powinna wybrać taki sposób, który pozwoliłby jej na pogodzenie wszystkich ról, które jej dotyczą</i>	studentka pedagogiki, pracuje w sklepie ze zdrową żywnością	S-z-KN-23 Warszawa

Źródło: badania własne.

Zdaniem kobiet prorodzinnych, decydując o sposobie życia: *odrzucaamy kompromis, akceptujemy swój los, mieszamy marzenia z realiami życia, określamy siebie.*

Wypowiedzi 80,0% badanych (najmniej – 17,2% w wieku 30-34 lata) zawierały treści wskazujące, że rodzina daje im poczucie bezpieczeństwa. Rodzina traktowana była także, jako punkt odniesienia w zagospodarowaniu niespodziewanych dochodów. Dysponując wygraną w Lotto 41,4% kobiet podzieliłoby się z rodziną. Wydałyby te pieniądze na: *remont domu rodzinnego* albo *zaspokojenie potrzeb dziecka*. Najwięcej – 20,0% takich deklaracji było w wieku 25-29 lat, a najmniej – 8,6% w wieku 30-34 lata.

Nie dla wszystkich kobiet w projekcie rodzinnym wakacje były stałym elementem rocznego cyklu. 15,7% oświadczyło, że tylko czasami wyjeżdżają na urlop, a 8,6%, wcale nie ma urlopu. Przy planowaniu wakacji brały pod uwagę trzy kryteria: *chęć wypoczynku, koszty wyjazdu* oraz *potrzeby i możliwości rodziny*. Te preferencje zostały wybrane w kafeterii przez taką samą liczbę badanych, chociaż nie przez te same osoby. Przy każdym

wskazaniu było to 17,1%. Zdanie zaczynające się słowami: „planując wakacje lub urlop” 22,8% kobiet, w tym tylko 4,3% w wieku 30-34 lata, zakończyło: *biorę pod uwagę potrzeby rodziny*. Z możliwością ciekawego spędzenia czasu urlop kojarzył się 20,0% kobiet rodzinnych, w tym – 1,4% najstarszych.

Tabela 71. Przykłady wypowiedzi w pytaniu o kryteria urlopowe.

PLANUJĄC WAKACJE/URLOP ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>kieruję się dobrem rodziny</i>	uczennica szkoły zawodowej	W-p-KN-119
<i>muszę znaleźć kompromisowe rozwiązanie dla całej rodziny</i>	inżynierka mieszkająca z teściami, ma 8 letniego syna	P-m-KS-96 Płock
<i>dostosowuję się do rodziców, którzy pomagają mi przy dziecku</i>	studentka SWPS, ma 2 letnią córkę	S-m-KN-37 Warszawa
<i>myślę o odpoczynku i byciu z rodziną</i>	sprzedawczyni w TESCO, ma dwoje dzieci	W-z-KS-83 Łódź
<i>pragnę naładować baterie</i>	urzędniczka w ministerstwie	S-z-KM-76
<i>chcę totalnie odpocząć</i>	ekonomistka w spółce akcyjnej	S-p-KM-87

Źródło: badania własne.

Wybory życiowe

Wybory życiowe uczestniczek badania identyfikujących się w projekcie rodzinnym ukierunkowane były na potrzeby rodziny własnej i/lub pochodzenia. Kobiety te, przy podejmowaniu decyzji kierowały się wyznawanymi wartościami – 10,0%, liczyły się z opinią znaczących bliskich – 25,7% i brały pod uwagę konsekwencje swej decyzji dla rodziny – 17,1%.

Tabela 72. Przykłady wypowiedzi w pytaniu o motyw wyboru studiów i/lub pracy.

KIEDY ZASTANAWIAŁAM SIĘ NAD WYBOREM ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>zawsze biorę pod uwagę opinie bliskich, choć nie zawsze się z nimi zgadzam</i>	prawniczka, nie pracuje zawodowo, ma 7 letniego syna	W-z-KS-88 Łódź
<i>wybrałam takie studia, żeby mieć dużo czasu dla swoich dzieci i profesjonalną wiedzę jak je wychowywać</i>	studentka WSP na kierunku wychowanie przedszkolne	S-z-KN-23 Warszawa
<i>od razu wiedziałam, co chcę w życiu robić</i>	studentka pedagogiki	W-m-KN-82
<i>nie wiedziałam, co chcę robić, było za wcześnie, chciałam spróbować</i>	szwaczka, ma dwoje dzieci	G-m-KS-145 Zduńska Wola

Źródło: badania własne.

W pytaniu, jaką decyzję podjęłyby znajdując się wobec konieczności wyboru „studiować czy pracować” albo „ślub czy wolny związek” wypowiedziało się 44,4% kobiet z projektu rodzinnego, w tym tylko 4,2% w wieku 25-29 lat. Były cztery rodzaje wypowiedzi w równych proporcjach po 11,1%: *zdecydowanie wybrałabym ślub, rozważyłabym wszystkie za i przeciw, nie miałabym problemu z decyzją, posłuchałabym serca i bliskich osób*. Dla niektórych kobiet taka sytuacja nie miała w ogóle alternatywnego charakteru i, z różnych powodów, nie uznały jej za hipotetyczną możliwość wyboru.

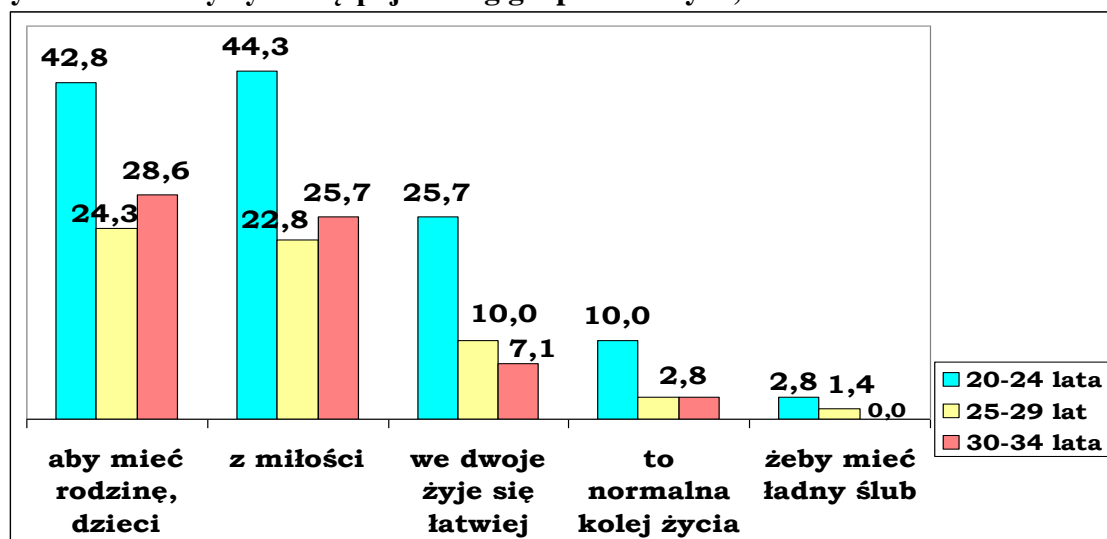
Tabela 73. Przykłady wypowiedzi w pytaniu o wybór między „ślubem a związkiem”.

GDYBYM STAŁA PRZED TAKIM WYBOREM ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>nie byłabym teraz szczęśliwą matką</i>	bezrobotna na zasiłku, ma trzy córki	G-m-KS-129 Łomianki
<i>nie miałam wyboru, musiałam utrzymać dziecko i siebie</i>	kasjerka w supermarkecie, samotnie wychowuje 4 letniego syna	P-p-KM-173 Raciąż
<i>wybrałabym odważnie, żyje się tylko raz</i>	kasjerka w TESCO, wykształcenie podstawowe, ma dwoje dzieci	W-z-KS-83 Łódź

Źródło: badania własne.

Identyfikujące się w tym projekcie mężatki i panny deklarujące gotowość wyjścia za mąż nie napisały, czym kierowały się podejmując decyzję o zamążpójściu. O ich motywach wiadomo tylko z wyborów odpowiedzi w kafeterii, co ilustruje poniższy wykres.

Wykres 65. Motywy zamążpójścia wg grup wiekowych, N=70.

Źródło: badania własne.

Doświadczenie macierzyństwa było udziałem 38,6% kobiet w projekcie rodzinnym, w tym (ramka poniżej w %):

30-34 lata 25,7	25-29 lat 8,6	20-24 lata 4,3
--------------------	------------------	-------------------

Wśród najstarszych uczestniczek badania 11,4% miało dwójkę dzieci, a 2,8% trójkę dzieci. 5,7% matek było kobietami niezamężnymi.

Interesująco wyglądała identyfikacja z rolami społecznymi stereotypowo postrzeganymi, jako rodzinne. Na liście zawierającej 14 propozycji odpowiedzi należało zaznaczyć wszystkie role, w których uczestniczka badania „czuje się najbardziej sobą”. Zorientowane rodzinie kobiety utożsamiały się następująco (w ramce poniżej w %):

w roli córki 48,6	w roli żony i matki 27,1	w roli żony 12,8	w roli matki 11,4
----------------------	-----------------------------	---------------------	----------------------

Z rolą córki, jak można było przewidzieć, utożsamiały się głównie najmłodsze uczestniczki. Liczba identyfikacji z rolą matki wzrastała wraz z wiekiem. Wszystkie kobiety w wieku 30-34 lata, które postrzegały siebie w roli żony i matki, były mężatkami i miały dziecko lub dzieci. Zaskoczeniem w grupie najmłodszej, była wysoka liczba wskazań na siebie w roli żony. Wyższa niż odsetek mężatek w tym wieku.

Plany na przyszłość

Założenie rodziny, urodzenie dziecka i wychowanie dzieci wpisane było w plany życiowe prawie połowy (45,4%) kobiet w tym projekcie.

Tabela 74. Przykłady wypowiedzi dotyczących planów na najbliższą przyszłość.

MOJE PLANY TO ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>założyć rodzinę, mam to w planach</i>	sprzedawczyni w sklepie osiedlowym	W-z-KM-101
<i>urodzić drugie dziecko, zbudować dom i żyć z rodziną wg zasad Boga</i>	magister farmacji w aptece, ma kilkuletnią córkę	S-m-KM-55 Warszawa
<i>znaleźć partnera życiowego</i>	business developer w IKEA	S-p-KS-16
<i>wyprowadzka za granicę za moją miłością</i>	dyrektorka biura NGO, po SWPS i studiach podyplomowych w SGH	S-z-KM-70 Warszawa
<i>co los przyniesie, w sumie to chyba wyjść za mąż za mężczyznę mego życia</i>	studentka pedagogiki	W-p-KN-80 Bydgoszcz

Źródło: badania własne.

W rodzinnym projekcie przebiegu życia, większość wypowiedzi nawiązywała do pojęcia rodzina. Miało to miejsce w zbliżonym stopniu bez względu na wykształcenie, miejsce zamieszkania i aktywność życiową, w każdej z trzech grup wiekowych. Jednakże w trzech pytaniach takich odniesień zabrakło. Zdania niedokończone zaczynające się słowami: „chciałabym...”; „żeby zrozumieć sens swojego życia ...”; „wybierając sposób na własne życie ...” – nie wywołały w tym projekcie bezpośrednich skojarzeń się z rodziną.

Tabela 75. Przykłady wypowiedzi zaczynających się słowem „chciałabym”.

CHCIAŁABYM ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>zmienić zawód i nauczyć się języka angielskiego</i>	szwaczka wychowująca dwoje dzieci	P-m-KS-145 Zduńska Wola
<i>zglebić jeszcze kilka dziedzin życia, nauczyć się wielu rzeczy i spotkać ciekawych ludzi</i>	kadrowa w telewizji, na studiach podyplomowych, ma dwóch synów poniżej 3 lat	G-m-KS-138 k/Warszawy
<i>pojechać na wycieczkę dookoła świata</i>	nauczycielka szkoły specjalnej, ma kilkuletnią córkę	W-z-KN-134 Trójmiasto
<i>zawsze być blisko przyjaciół</i>	animatorka kultury i sportu, studiuje w Wyższej Szkole Bankowej	P-z-KN-141 Oleśnica
<i>odwiedzić przyjaciół w Europie</i>	absolwentka kulturoznawstwa, mama niemowlaka	S-m-KM-8 Warszawa
<i>więcej czasu spędzać z przyjaciółmi i pomagać innym</i>	studentka Uniwersytetu Medycznego	S-p-KN-52 Warszawa
<i>umieć kochać</i>	studentka pedagogiki specjalnej	S-p-KN-45
<i>zamieszkać sama</i>	kierowniczka działu w markecie, studiuje zarządzanie	W-z-KN-113 Łódź
<i>nie musieć podejmować trudnych decyzji życiowych</i>	studentka pedagogiki	W-p-KN-80 Bydgoszcz

Źródło: badania własne.

Przykłady tych wypowiedzi sugerują, iż fakt uznawania przez młode kobiety rodziny za podstawową wartość nie jest równoznaczny z brakiem innych oczekiwań, co do przebiegu własnego życia.

Sukces życiowy

Wszystkie uczestniczki badania identyfikujące się w projekcie rodzinnym, za swój życiowy sukces w wieku 40 lat, uznają posiadanie rodziny – szczęśliwej, zdrowej i pełnej. Taki komunikat przekazało również 4,3% kobiet, które nie zamierzają wychodzić za mąż.

Tabela 76. Przykłady wypowiedzi dotyczących sukcesu życiowego.

ZA SUKCES UZNAM ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>swoją rodzinę, męża i trójkę dzieci</i>	animatorka w ośrodku kultury i sportu	P-z-KN-141 Oleśnica
<i>stabilne, szczęśliwe życie na łonie rodziny oraz zrealizowanie się zawodowe</i>	konsultantka w dziale IT niemieckiego koncernu	W-z-KM-109 Łódź
<i>założenie rodziny, z którą do końca życia będę szczęśliwa</i>	recepjonistka w firmie, studiuje w WSP	G-p-KN-166 Nałęczów
<i>urodzenie dziecka</i>	studentka filologii polskiej, pracuje jako niania	P-p-KN-149 Oleśnica
<i>urodzenie córki</i>	przedszkolanka, ma 2 synów	W-m-KS-119
<i>wychowanie dzieci na wartościowych i dobrych ludzi, oraz satysfakcję z pracy</i>	urzędniczka w ministerstwie, po UKSW, ma 7 letnią córkę	S-m-KM-29 Warszawa
<i>zdrowe, szczęśliwe i mądre dzieci</i>	recepjonistka w hotelu studiująca pedagogikę	S-z-KN-14 Warszawa
<i>wychowanie dzieci na ludzi przyzwoitych, zaradnych i prawidłowo pojmujących słowo wolność oraz nie ustawianie w zdobywaniu wiedzy i umiejętności, nie chcę utknąć</i>	prawniczka w kadrach TVP, ma dwóch synów	G-m-KS-138 k/Warszawy

Źródło: badania własne.

W narracjach kobiet z projektu rodzinnego znalazły się także (nieliczne) wypowiedzi wskazujące rodzinę pochodzenia lub własną jako ograniczenie.

Tabela 77. Przykłady wypowiedzi o ograniczającej roli rodziny.

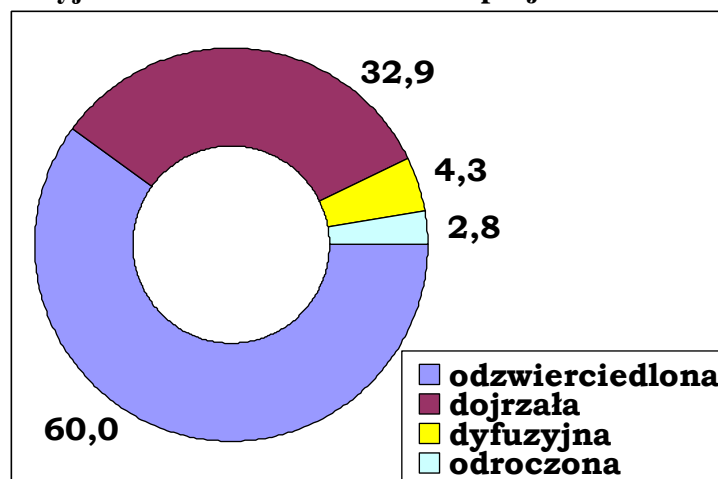
CO UTRUDNIA BYCIE SOBĄ?	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>Rodzina</i>	właścicielka agencji reklamowej, ma nastoletnią córkę	W-r,z-KS-69 Wrocław
<i>Rodzina męża</i>	nauczycielka z Bydgoszczy	W-m-KS-76
<i>Mąż</i>	niepracująca mama trójki dzieci	G-m-KS-129
<i>Oczekiwania rodziny, co do mnie</i>	aplikantka w kancelarii prawnej	S-z-KN-64
<i>Matka – próbuje wymusić, że mam już wyjść za mąż i urodzić dziecko</i>	celniczka	G-p-KM-197 Międzyrzec
<i>Rodzice, którzy nie mieszkają ze mną, a wpływają na moje decyzje</i>	nauczycielka w przedszkolu, ma siedmioletniego syna	G-m-KS-121 Nałęczów
<i>Stałe obowiązki, konieczność opieki nad dziećmi</i>	opiekunka społeczna DPS, ma dwoje dzieci poniżej 10 lat	G-m-KS-131 k/Słupska
<i>Obowiązki domowe, mąż, dziecko</i>	bezrobotna na zasiłku, po LO, ma trzymiesięczną córkę	S-m-KM-99 Warszawa
<i>Mam dwoje dzieci i jestem sama</i>	sprzedawczyni w małym sklepie	S-r-KS-55
<i>Obowiązek rodzinny (matce nie wszystko wypada)</i>	uczenica szkoły policealnej, jest na rencie, ma dwoje dzieci	P-m-KM-176 Grudziądz
<i>Opiekuję się chorym ojcem i to ogranicza moje poczucie wolności</i>	bezrobotna, po administracji na UŁ, ma siedmioletniego syna	W-z-KS-88 Łódź
<i>Lęki powstałe w wyniku relacji rodzinnych, presji społecznej</i>	wykładowczyni filozofii w szkole wyższej	S-p-KS-28 Warszawa
<i>Brak funduszy na rozwój siebie</i>	mama niemowlaka	S-m-KM-8

Źródło: badania własne.

Refleksyjność w rodzinnym projekcie przebiegu życia

Uczestniczki badania w tym projekcie charakteryzowały dwoma typami refleksyjności – odzwierciedloną i dojrzałą, przy czym odzwierciedlona wystąpiła parokrotnie częściej wśród najmłodszych kobiet.

Wykres 66. Refleksyjność uczestniczek badania w projekcie rodzinnym, w %.

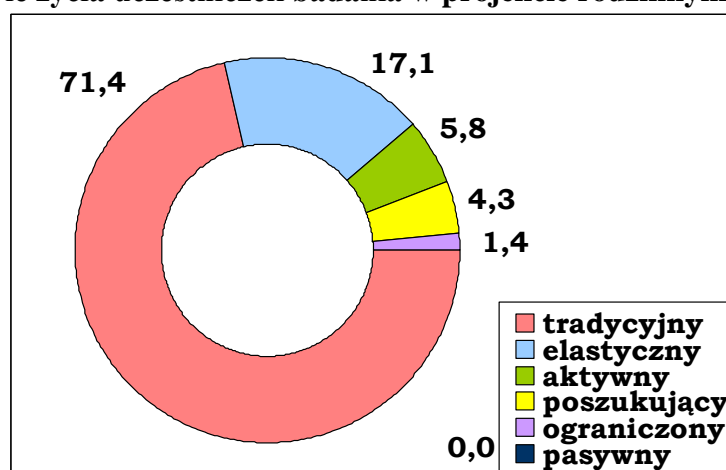
Źródło: badania własne.

W tym projekcie, kobiety o refleksyjności odzwierciedlonej miały dobrze rozwiniętą zdolność adaptacji i wysoką samoocenę, ale cechowała je pewna sztywność myślenia i konformizm w podejmowaniu decyzji. Starały się wiernie odtwarzać oczekiwania społeczno-kulturowe i dostosowywać do oczekiwań znaczących bliskich. Kobiety o refleksyjności dojrzałej miały wysokie poczucie własnej wartości, dysponowały wewnętrznym systemem kontroli i dokonywały samodzielnych wyborów życiowych wynikających z własnych aspiracji. Były one w związkach małżeńskich lub partnerskich. W tym projekcie trzy kobiety (nauczycielka, ekspedientka i urzędniczka) miały refleksyjność dyfuzyjną, charakteryzowała je niska samoocena, brak zaangażowania w pracę i brak planów na przyszłość. Dwie uczestniczki miały refleksyjność odroczone: studentka w wieku 20-24 lata i katechetka w wieku 30-34 lata.

Style życia w rodzinnym projekcie przebiegu życia

W tym projekcie powszechny był tradycyjny styl życia. Styl elastyczny charakteryzował 8,6% najmłodszych, 5,7% najstarszych i 2,9% kobiet w wieku 25-29 lat. Aktywne życie wiodły najmłodsze i 1,4% najstarszych. Styl poszukujący prezentowały jedynie kobiety o odroczonej i dyfuzyjnej refleksyjności. Nie było w tym projekcie kobiet życiowo pasywnych.

Wykres 67. Style życia uczestniczek badania w projekcie rodzinnym, w %.

Źródło: badania własne.

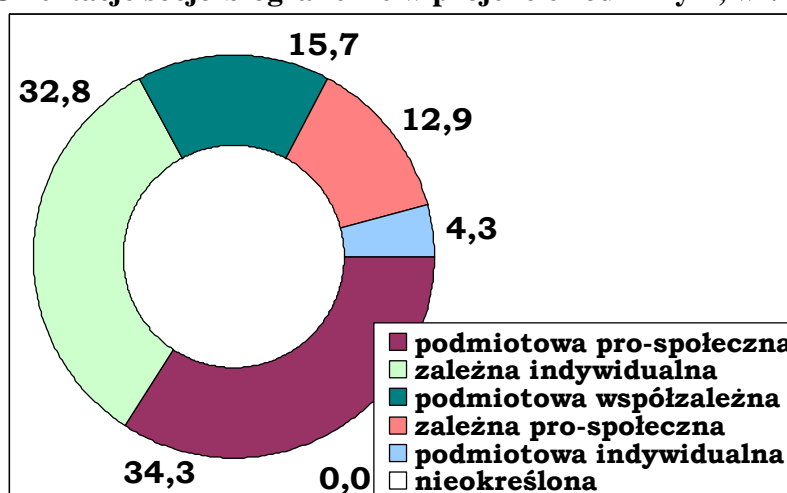
Tradycyjny styl życia wystąpił w projekcie rodzinnym w obu wersjach⁸¹⁵. W przypadku większości kobiet oznaczał orientację na jakość życia oraz dążenie do utrzymania stabilizacji rodzinnej i ekonomicznej. Były to mężatki pielęgnujące więzi rodzinne i skupiające swe życie na dzieciach oraz kobiety w nieformalnych związkach silnie identyfikujące się ze swoim statusem. Poszukujący styl życia prezentowało 2,8% uczestniczek w projekcie rodzinnym. Były to kobiety zamężne z jednym dzieckiem, które nie akceptowały swego życia codziennego, a wrodzony konformizm utrudniał im dokonanie zmian. W sytuacji ograniczonego wyboru i walki o minimum socjalne znajdowała się jedna uczestniczka (S-r-KS-55) – matka dwójki dzieci, rozwiedziona, z wykształceniem zasadniczym zawodowym.

⁸¹⁵ Zob. fragment o stylach życia w tej pracy.

Orientacje socjo-biograficzne w rodzinnym projekcie przebiegu życia

Z narracji kobiet w projekcie rodzinnym, we wszystkich grupach wiekowych, wyłoniły się wszystkie typy orientacji socjo-biograficznych. Proporcje między nimi były adekwatne do liczby uczestniczek badania w danej grupie wiekowej. Stan cywilny, wykształcenie i miejsce zamieszkania nie miały istotnego znaczenia.

Wykres 68. Orientacje socjo-biograficzne w projekcie rodzinnym, w %.

Źródło: badania własne.

Przewaga orientacji podmiotowej prospołecznej i zależnej indywidualnej oznaczała nastawienie altruistyczne, ale i poszukiwanie akceptacji na określonych warunkach. Kobiety w tym projekcie wybrały role społeczne żony i matki jako dające im poczucie bezpieczeństwa i pozwalające zaspokoić własną potrzebę bycia kimś poprzez odpowiadanie na potrzeby znaczących bliskich. Ich wybór oznaczał, mniej lub bardziej świadomą, akceptację ograniczeń koniecznych dla utrzymania się w wybranych rolach.

Narracje kobiet w tym projekcie charakteryzowała pewna stałość emocjonalna w odniesieniu do znaczących bliskich oraz równowaga aspiracji i oczekiwań. Kobiety te (niezależnie od wieku) sprawiały wrażenie „uładzonych” z życiem, a zatem można przyjąć – szczęśliwych.

W narracjach uczestniczek identyfikujących się w rodzinnym projekcie przebiegu życia dominowały tradycyjny styl życia i odzwierciedlona refleksyjność. Potwierdza to często spotykane opinie o wybieraniu przez kobiety sposobu życia pod wpływem znaczących bliskich lub okoliczności życiowych. Ten stereotyp widoczny był w wypowiedziach badanych kobiet. Nie można jednak pominąć faktu, iż w całej badanej próbie tylko 12,3% kobiet odnalazło się w projekcie rodzinnym mimo, iż 75,9% uznało posiadanie własnej rodziny za oznakę sukcesu życiowego. To zestawienie danych empirycznych wprowadziło mnie w pewien dysonans poznawczy i wywołało osobistą refleksję.

Jak wiadomo, każda interakcja niesie pewne ograniczenia. Tradycyjny styl życia w przypadku kobiety może, ale nie musi, oznaczać jej akceptacji dla ograniczonych możliwości aktywności. Czasami nie jest to akceptacja, lecz zwykła konieczność życiowa. Czasami nawet świadomy wybór wskutek okoliczności życiowych zamienia się w przymus, powodując rezygnację z oczekiwań wobec życia. Kobieta zorientowana na rodzinę utożsamiana jest z osobą uzależnioną od czynności wynikających z domowych obowiązków. Stereotypowe opinie głoszą, że takie poddanie się rutynie i brak sprzeciwu wywoływać może poczucie niemocy prowadzącej do wyuczonej bierności i obojętności na sprawy nie wchodzące w zakres obowiązków rodzinnych. Powtarzalność codziennych rytuałów, nawet urozmaiconych i modyfikowanych, sprawia, że znaczący bliscy dostrzegają w nich tylko zajęcia domowe. Być może tu właśnie – w poległym poddaniu się nakazom codzienności – należy szukać przyczyny społecznego, co niekoniecznie oznacza rodzinnego, niedoceniań nieodpłatnej pracy kobiet. Aktywność oznacza ruch myśli i ciała, wymaga zaangażowania woli, a w domu sprawy toczą się siłą rzeczy. Gdy jakakolwiek jednostka przemieszcza się w poszukiwaniu nowej przestrzeni i nowych możliwości – już tylko w wyniku samego ruchu – dostrzega nowe perspektywy. Zmiana widoku

wpływa na zmianę punktu widzenia. Tymczasem, kobieta przemierzająca codziennie kilometry na terenie tych samych (umownych) 50m² widok ma wieczorem taki sam, jaki miała rano, kiedy zaczynała podając rodzinie śniadanie. Czy zatem aktywnością można nazwać to jej kilkunastogodzinne dreptanie?⁸¹⁶

Obserwacja własna życia codziennego kobiet obsługujących swoje rodziny nasunęła mi pewne wnioski. Mimo rutyny i, jak gdyby braku perspektyw na zmianę *status quo*, kobiety są ze swego życia zadowolone, co może wskazywać, że ich wybór był świadomy. Wśród uczestniczek badania „wybory życiowe młodych Polek”, mimo całej różnorodności próby, nie pojawiła się ani jedna kobieta, która czułaby się ofiarą codzienności i cały dzień dreptała wokół spraw, li tylko rodziny. Gdyby przyjąć hipotetycznie, że podobnie o swojej roli w rodzinie myśli wiele kobiet, to trzeba by postawić pytanie, w czym imieniu prowadzony jest społeczny dyskurs przypominający permanentną kampanię „prorodzinną”? Czy w imieniu kobiet zorientowanych na życie rodzinne, aby uświadomić im ich uprzedmiotowienie wobec znaczących bliskich? Czy w imieniu kobiet zorientowanych emancypacyjnie, aby zwrócić ich uwagę, że utożsamianie sensu życia tylko z własnym rozwojem może być pułapką? Warto byłoby poszukać odpowiedzi na podobne pytania w pogłębionych badaniach na ogólnopolskiej próbie, które mogłyby stanowić preludium nowego dyskursu na temat potrzeb, oczekiwań i możliwości współczesnych Polek. Na takiej podstawie dyskusja o prawach kobiety oraz o jej miejscu i roli w rodzinie mogłaby nabrać nowej perspektywy z korzyścią dla kondycji rodziny, a zatem i dla samych kobiet.

---

⁸¹⁶ Jucewicz A., [2010], 10 tysięcy kroków wokół kuchni, (w:) „Wysokie Obcasy”, z dn. 19 lutego, s. 8, felieton o jednym dniu niepracującej zawodowo matki dwójki dzieci.

Tabela 78. Typologia wybranych przypadków w rodzinnym projekcie przebiegu życia.

KOD UCZESTNICZKI	PROJEKT ŻYCIA	REFLEKSYJNOŚĆ	OSOBOWOŚĆ	ORIENTACJA SOCJO-BIOGRAFICZNA	TYP STYLU ŻYCIA	TYP STRUKTURALNY	ARCHETYP	WĘWĘTRZNA BOHATERKA
S-p-KN-20	Rodzinny	Odzwierciedlona	Ugodowa	Zależna indywidualna	tradycyjny	Matka	Demeter	Męczyenniczka
S-p-KN-45	Rodzinny	Odzwierciedlona	Sumienna	Podmiotowa współzależna	tradycyjny	Matka	Demeter	Męczyenniczka Czarodziejka
W-p-KN-80 <i>Komwalia</i>	Rodzinny ↓ stabilizacja	Odzwierciedlona	Ugodowa	Zależna indywidualna	tradycyjny	Hetera	Hera	Czarodziejka
W-z-KM-101 Pies ♥♥♥	Rodzinny ↓ stabilizacja	Odzwierciedlona	Ugodowa	Zależna pro-społeczna	tradycyjny	Matka	Demeter	Męczyenniczka
M-z-KM-153	Rodzinny ↓ emancypacja	Dojrzała	Sumienna	Podmiotowa współzależna	tradycyjny	Matka	Demeter	Czarodziejka
G-p-KM-206	Rodzinny	Dojrzała	Sumienna	Zależna pro-społeczna	tradycyjny	Matka	Demeter	Czarodziejka
S-z-KS-4	Rodzinny	Odzwierciedlona	Skrupulatna	Zależna indywidualna	elastyczny	Matka	Hera	Wędrowniczka
S-p-KS-16	Rodzinny	Dojrzała	Ugodowa	Zależna indywidualna	tradycyjny	Matka	Demeter	Męczyenniczka
S-z-KS-26 <i>Zółty</i>	Rodzinny	Dojrzała	Sumienna	Zależna indywidualna	tradycyjny	Hetera	Demeter	Czarodziejka
W-z-KS-83 <i>Lew</i>	Rodzinny	Odzwierciedlona	Ugodowa	Podmiotowa pro-społeczna	tradycyjny	Matka	Afrodyta	Czarodziejka
M-m-KS-96	Rodzinny	Dojrzała	Sumienna	Podmiotowa pro-społeczna	tradycyjny	Matka	Hera	Wojownicza
G-m-KS-145	Rodzinny ↓ emancypacja	Dojrzała	Otwarta Sumienna	Podmiotowa współzależna	elastyczny	Matka	Demeter	Czarodziejka

Źródło: oprac. własne. Zestawienie zawiera skrócony opis wybranych uczestników badania zawierający: refleksyjność, osobowość, archetyp, strukturalny typ kobiecości i wewnętrzną bohaterki oraz typ stylu życia i orientację socjo-biograficzną.

Wybrane przypadki w projekcie rodzinnym

PRZYPADEK S-ż-KN-23 „NARCYZ”

Projekt przebiegu życia „NARCYZ” zorientowany był na rodzinę. Ta uczestniczka badania prezentowała typ osobowości skrupulatnej – starannie planującej osiągnięcie założonych celów i charakteryzowała się odzwierciedloną refleksyjnością ukierunkowaną na osiągnięcie dojrzałości. Jej orientacja socjo-biograficzna była zależna pro-społeczna na stabilizację i dostosowanie. Styl życia cechowało świadome kształtowanie przyszłości ukierunkowanej na posiadanie. Jej strukturalnym typem kobiecości była MATKA, archetypem DEMETER, wewnętrzną bohaterką – MĘCZENNICZKA.

„NARCYZ” ma 22 lata, urodziła się w Warszawie. Mieszka z przyszłym mężem w wynajętym mieszkaniu. Ukończyła liceum ogólnokształcące i studiuje pedagogikę wczesnoszkolną w Wyższej Szkole Pedagogicznej TWP. Zna języki obce. Oboje rodzice pracują i mieszkają niedaleko, ojciec ma wykształcenie zasadnicze, a matka średnie. Babcia ma wykształcenie średnie, pracuje i mieszka niedaleko, druga babcia i obaj dziadkowie nie żyją. Rodzeństwa nie ma. Sytuację materialną rodzinnego domu oceniła, jako średnią. W wieku 15-17 lat dostawała kieszonkowe, ale nie pamięta kwoty. Ze szkolnych lat utrzymuje kontakty z jedną przyjaciółką. Jest katoliczką. Sporadycznie działa jako wolontariuszka, rzadko interesuje się polityką i nie chce wyjechać z kraju na stałe.

Zdaniem „NARCYZ” o życiu człowieka decydują świadome wybory dokonywane przez całe życie. Potrzebny jest też cel, dzięki któremu widać, co jest ważne. Cele wpływają na jakość życia, a określić je można: poznając własne potrzeby emocjonalne i duchowe, realizując zainteresowania, będąc z ważnym mężczyzną, reagując na potrzeby innych ludzi i przyrody. *Uważam, że cele powinno się świadomie wyznaczać i realizować. Ich zrozumienie wymaga poznania siebie, bo trzeba wiedzieć, do czego chce się dążyć.*

W życiu najbardziej liczy się miłość, przyjaźń zaufanie, przydaje się też: system wartości, wiara, wykształcenie, odpowiedni partner i odporność na cudze opinie. W wieku 40 lat za swój sukces życiowy uzna założenie rodziny, zdobycie wykształcenia i stałe zatrudnienie, oraz posiadanie własnego domu i *wychowanie swoich dzieci na uczciwych mądrych ludzi.* Bezpieczeństwo, jej zdaniem, zapewnia silne poczucie własnej wartości, własne zdolności, umiejętności i wykształcenie oraz wiara i świadomość wsparcia ze strony bliskich, a także partner, na którym można polegać.

Jej codzienne rutynowe zajęcia to, studia i praca w sklepie ze zdrową żywnością, który prowadzi jej matka. Na co dzień też zajmuje się prowadzeniem domu – przygotowuje

posiłki, robi zakupy, sprząta. Lubi długo rozmawiać przez telefon i na *gadu-gadu*. Czyta książki i prasę. Kilka razy w tygodniu zajmuje się swoim wyglądem i odmawia modlitwę. W wolnym czasie najchętniej: *robię wszystko, co tylko można u boku mego mężczyzny* – sprzątam, spaceruję, jeżdżę na rowerze, słucham muzyki, czytam książki. Ostatnio czytała: „Oskar i pani Róża”, „Dziecko Noego”, „Oliwier i zeszyt z marzeniami”. Czasem ogląda w telewizji program „Rozmowy w toku” albo mecze piłki nożnej, ręcznej, siatkowej, zawody jazdy konnej, także filmy i *mądre* seriale. Bohaterki seriali, których losy są jej bliskie to Małgosia i Weronika z „M jak miłość”. Czasem odwiedza centra handlowe, chodzi do kina, teatru, na wystawy i koncerty, *surfuje* w Internecie i pomaga innym. Nigdy nie chodzi na randki. Kontakty z innymi ludźmi utrzymuje w formie spotkań towarzyskich, rozmów telefonicznych i na portalach społecznościowych. Co roku wyjeżdża na wakacje: *żeby odpocząć i spędzić czas w niecodzienny sposób*. Wygraną w Lotto: *staralabym się dobrze wykorzystać*. Wydałaby ją na wycieczkę zagraniczną, lub kupiłaby obligacje.

Sposób, w jaki żyję wybrałam sama kierując się wartościami, które są mi bliskie, licząc się z bliskimi mi ludźmi i aktywnie włączając ich w swoje plany. Jest to zgodne z moimi założeniami i pozwala mi pogodzić wszystkie role społeczne oraz realizować plany-marzenia zarówno zawodowe, jak i prywatne. Kiedy zastanawiałam się nad wyborem studiów wybrałam takie, żeby w przyszłości mieć dużo czasu dla swoich dzieci, a przy tym profesjonalną wiedzę o tym, jak je wychowywać. Aktualnie studiuje, pracuję, żyję w wolnym związku, ale w przyszłym roku wychodzę za mąż. Nic nie jest w stanie sprawić bym przestała być sobą, choć czasami postępuję wbrew swej woli, kiedy wiem, że mogę tym sprawić radość bliskiej osobie. Chciałabym żyć godnie i uszczęśliwiać przez całe życie swojego przyszłego męża. Moje plany to: budowa domu, ślub, skończenie studiów, dziecko.

Jej zdaniem kobieta powinna starać się być niepowtarzalna i sama decydować, w jaki sposób chce żyć. Siebie opisuje, jako indywidualistkę z silnym poczuciem własnej wartości. Lubi imprezować, ale też chętnie przebywa w domu. Zna swoje możliwości i ograniczenia, stara się dostosowywać do sytuacji i świadomie kontroluje swoje wydatki. Kupując ubranie: *zastanawiam się czy dobrze w tym wyglądam i czy będę podobać się swojemu partnerowi. Nie kupuję pod wpływem reklam, uważam, że oglupiają człowieka i są fałszywe. Nie kupuję w second handzie, bo lubię czuć, że to jest nowe i nikt w tym nie chodził wcześniej. Jest zdania, że: ze wszelkimi nałogami trzeba bardzo uważać, żeby się nie uzależnić, a najlepszą formą uważania jest abstynencja. Mój styl to spędzanie czasu na basenie i jeżdżąc konno* – podsumowuje swoją charakterystykę „NARCYZ”. Na stałe najchętniej zamieszkałaby w dużym mieście we własnym domu.

Nie spotkała się z określeniem *gender*. Uważa, że kobieta i mężczyzna *uzupełniają się wzajemnie i powinni się zachowywać odpowiednio dla swojej płci*. Różnicę między małżeństwem i stałym związkiem opisała następująco: *Małżeństwo jest związkiem sformalizowanym prawnie, z którego trudniej się wycofać niż ze stałego związku. Uważam, że aby związek był udany nie wystarczy kontakt fizyczny, ale głęboka więź psychiczna. We wzajemnych kontaktach mężczyzny i kobiety wszystko zależy od tego jak bardzo się szanują i kochają*. Preferuje partnerski model małżeństwa. Chciałaby, aby jej partner był ambitny, komunikatywny, cierpliwy, dobry, uczciwy i odważny. *Dla utrzymania związku, na którym mi zależy mogłabym zmienić siebie, ale tylko pod warunkiem, że czułabym się naprawdę kochana. Chciałabym, aby w moim domu wszyscy byli szczęśliwi*.

„NARCYZ” jest zadowolona z tego, że jest kobietą i czuje się sobą w każdej roli. Jej zdaniem w życiu kobiety naprawdę ważne są: miłość, małżeństwo, dziecko, wykształcenie, rodzina, niezależność, wierność zasadom, własny wygląd, mieszkanie, hobby i kariera. Wśród współczesnych kobiet podziwia i szanuje swoją mamę. Zgadza się z opinią, że kobiety powinny się wspierać, a córki powinny czasami naśladować własne matki. Chciałaby, żeby jej córka była mądra, kreatywna, uczciwa, odporna na stres oraz odpowiedzialna. Dla niej chciałaby być matką, partnerką i powierniczką. Do ukształtowania jej poglądów na życie przyczynili się: mama, kolega, partner, nauczycielka, trenerka, przyjaciółka i bohater książki.

PRZYPADEK   S-z-KM-38

Projekt przebiegu życia tej uczestniczki badania zorientowany był rodzinnie. Prezentowała ona typ osobowości skrupulatnej zorientowanej na cel oraz odzwierciedloną refleksyjność. Jej orientacja socjo-biograficzna była podmiotowa pro-społeczna na stabilizację i dostosowanie, a styl życia elastyczny zorientowany na stabilizację rozumianą w kategoriach ‘mieć’ oraz na interakcje wspierające realizację wyznaczonych celów. Strukturalny typ kobiecości uosabiała w niej HETERA, archetyp kobiecości – HERA, a typ wewnętrznej bohaterki – WOJOWNICZKA zmierzająca w kierunku MĘCZENNICZKI.

Ta kobieta ma 29 lata, urodziła się w Warszawie i tam mieszka z partnerem. Ukończyła Studium Prawa i Administracji, ma własną firmę usługową – wypożyczalnię *dvd* i *video*. Zna języki obce. Rodzice mają wykształcenie zawodowe, oboje pracują. Ojciec przebywa zagranicą, a matka mieszka niedaleko. Nie wiadomo, czy ma rodzeństwo, nie wypowiada się też na temat dziadków. Sytuację materialną rodzinnego domu ocenia,

jako dobrą. Podczas nauki każdego miesiąca dostawała kieszonkowe ok. 100 zł, w weekendy pracowała w wypożyczalni filmów. Kontakty ze szkolnych lat utrzymuje tylko z jedną przyjaciółką. Jest wierząca, rzadko interesuje się polityką, kiedyś może chciałaby wyjechać z kraju na stałe.

Jest zdania, że o życiu człowieka decyduje przeznaczenie. W życiu ważne są też cele, które można określić realizując zainteresowania, stawiając sobie wymagania, analizując trudne momenty w życiu i spotykając się z różnymi ludźmi. *Trzeba mieć cele i dążyć do nich, ale nie za wszelką cenę. Żeby zrozumieć cel swego życia: trzeba wiedzieć, na co ma się ochotę.* W życiu najbardziej przydaje się: *umiejętność dopasowania do każdego towarzystwa*, przebojowość i tupet, umiejętność wyluzowania, orientacja w trendach dotyczących zachowań i mody, odporność na krytykę i odpowiedni partner. Za swój sukces życiowy uzna: *rodzinę, firmę, zdrowie i szczęście* oraz posiadanie własnego mieszkania, stałe grono przyjaciół i niezależność od innych ludzi. Poczucie bezpieczeństwa daje jej *bliskość partnera, na którym można polegać i własna firma.*

Jej codzienne zajęcia rutynowe to: praca, modlitwa, długie rozmowy telefoniczne i na gadu-gadu oraz oglądanie telewizji – kabarety, mecze piłki nożnej, prawie wszystkie filmy i program „Milionerzy”. Kilka razy w tygodniu przygotowuje posiłki, sprząta, wychodzi gdzieś z rodziną, spotyka się z przyjaciółmi. Kilka razy w miesiącu korzysta z salonu odnowy biologicznej. Rzadko chodzi na randki. W wolnym czasie najchętniej: *oglądam filmy lub spotykam się ze znajomymi*, czasem odwiedza centra handlowe, chodzi do kina i na dyskoteki, słucha muzyki, spaceruje, czyta książki oraz pisma „Cosmopolitan” i „Tina”. Formy stałego kontaktu utrzymuje przez telefon, spotyka się w domu lub w kawiarni/restauracji. Na urlop wyjeżdża każdego roku starając się: *za rozsądną cenę, zorganizować wyjazd w dobrych warunkach i zgodny z oczekiwaniami towarzyszących osób.* Mając 10 tys. zł: *wykupiłabym wycieczkę na Malediwy, bo to moje marzenie.*

Mój sposób życia jest przejściowy, wynika z okoliczności życiowych, warunków i możliwości. *Wybierając go kierowałam się dobrem moim i mojej rodziny. Czasami postępuję wbrew swej woli, ponieważ raczej nie umiem odmawiać bliskim.* Gdyby stała przed wyborem „studia czy praca” albo „ślub czy wolny związek” *wybrałabym to, na co w danej chwili miałabym ochotę i co wg mnie jest dobre.*

Zgadza się z opinią, że kobieta sama powinna decydować, w jaki sposób chce żyć i *podejmować świadome decyzje, aby zrealizować własne marzenia i odnieść w życiu sukces.* Być może czasem trzeba pójść na kompromis i: *wybrać mniejsze „zło” albo zaakceptować konieczność tracąc szanse na coś innego.* Uważa się za indywidualistkę z

poczuciem własnej wartości. Ceni sobie wolność i niezależność, ale potrafi być elastyczna i dostosować się do sytuacji. Lubi imprezować i zaskakiwać wyglądem, często jada poza domem, ale chętnie też przebywa w domu. Uważa, że: *picie alkoholu w dużych ilościach nie jest dobre, a narkotyków nie toleruję*. Kupując ubranie *patrzę czy mi się podoba, czy będę miała do czego je nosić i czy dobrze w tym wyglądam*. Czasem lubię wejść do *second handu* zobaczyć czy jest coś fajnego. Pod wpływem reklamy kupuje kosmetyki.

Na jej decyzje mają wpływ wychowanie i doświadczenia okresu dorastania, a także chęć zmiany pozycji społecznej, oczekiwania partnera i towarzystwo, do którego należy. *Chciałabym się ustabilizować. Dążę do tego żeby być bardziej szczęśliwa, (choć trochę jestem)*. W najbliższej przyszłości chce sfinalizować dotychczasowe plany i rozejrzeć się za nowymi możliwościami – *moje plany to rodzina*.

Nie spotkała się z określeniem *gender*. Akceptuje pogląd, że kobieta i mężczyzna powinni się zachowywać odpowiednio dla swojej płci. Uważa, że we wzajemnych kontaktach mężczyzny i kobiety *wszystko zależy od ich charakterów*. Aby związek był udany nie wystarczy *tylko na pokaz być szczęśliwym*. *Trzeba zaakceptować wzajemnie swoje wady i wspierać się w trudnych chwilach, nie denerwować się, ale o wszystkim rozmawiać*. Dla utrzymania związku: *mogłabym nauczyć się czegoś nowego, ale nie chciałabym zmieniać siebie*. Zamierza wyjść za mąż, ponieważ to normalna kolej życia i we dwoje łatwiej się żyje. *Chciałabym, aby w moim domu było tak, że oboje pracują, obowiązki domowe ustalają i dzielą między sobą, czasem może ktoś pomóc*.

Jest zadowolona z tego, że jest kobietą. Najbardziej sobą czuje się, jako kobieta pracująca, poszukująca i niezależna, ale też w roli przyjaciółki, żony i matki. Nie wie czy kobiety powinny się wspierać, ale uważa, że córki powinny czasami naśladować swoje matki. Dla własnej córki chciałaby być matką, doradcą i *przyjaciółką*. Za naprawdę ważne w życiu kobiety uznaje: dziecko, rodzinę, małżeństwo, miłość, niezależność, własną firmę/pracę, partnera, pieniądze, podróże i własny wygląd. Do ukształtowania jej poglądów na życie znacznie przyczyniła się mama, przyjaciółka i partner.

PRZYPADEK   G-m-KS-129

Projekt przebiegu życia tej uczestniczki ukierunkowany był na rodzinę. Jej osobowość była ugodowa z dobrze rozwiniętą zdolnością adaptacji, refleksyjność odzwierciedlona, orientacja socjo-biograficzna zależna *pro*-społeczna, na stabilizację i dostosowanie. Prezentowała tradycyjny styl życia zorientowany na pielęgnowanie więzi rodzinnych.

Strukturalny typ kobiecości wskazywał MATKĘ, archetyp – DEMETER, a wewnętrzna bohaterka była CZARODZIEJKĄ – KOBIETĄ MAGICZNĄ.

Ma 34 lata, urodziła się w miejscowości podwarszawskiej i tam mieszka z rodziną – mąż, trzy córki w wieku do 13 lat i teściowa. O wykształceniu wiadomo tylko, że nie zna języków obcych, pozostałych informacji nie udzieliła. Z kontekstu można wnioskować, że jest ono raczej niskie. Nie pracuje zarobkowo, jest na utrzymaniu męża. Oboje rodzice mają wykształcenie zasadnicze, są na emeryturze i mieszkają niedaleko. Obie babcie i dziadkowie nie żyją. Starszy brat i młodsza siostra mają wykształcenie zasadnicze i pracują. Siostra mieszka z rodzicami, brat za granicą. Starsza siostra ma wykształcenie podstawowe, jest bezrobotna i mieszka w innej miejscowości. Sytuację materialną rodzinnego domu oceniła, jako średnią. Nie dostawała kieszonkowego. Utrzymuje kontakty z koleżankami i kolegami z klasy. Jest osobą niewierzącą i nie interesuje się polityką, kiedyś może zechce wyjechać z kraju na stałe.

Jej zdaniem o życiu człowieka decydują świadome wybory dokonywane przez całe życie. W życiu potrzebny jest cel, *żeby go zrozumieć trzeba być szczęśliwą. Uważam, że cele są zdobyciem czegoś w życiu, co jest ważne dla danej osoby.* W życiu, jej zdaniem przydaje się: „wykształcenie, pewność siebie, posiadanie przyjaciół, trzymanie się zasad i odpowiedni partner”. *Najbardziej jednak liczy się rodzina. Za swój sukces życiowy uznaję dobre wychowanie dzieci oraz dobrą pracę, niezależność od innych ludzi i zrozumienie sensu życia. Poczucie bezpieczeństwa zapewnia jej partner i stabilność uczuciowa.*

Jej codzienne zajęcia rutynowe to: prowadzenie domu – posiłki, sprzątanie i zakupy. Rzadko, jakaś praca, długie rozmowy przez telefon, wspólne wyjścia z rodziną, wizyty u fryzjera. W wolnym czasie ogląda telewizję. Lubi filmy fantastyczne i komedie. Lubi czytać książki – horrory i romanse. Czasem odpoczywa, spotyka się z koleżankami, przyjmuje wizyty w domu, odwiedza centra handlowe, czatuje w Internecie i spotyka się na portalu „Nasza klasa”. Nie ma urlopu i nigdzie nie wyjeżdża. Wygraną w Lotto wydałaby na samodoskonalenie oraz: *zapewniłabym byt moim dzieciom i nam.*

Jest zdania, że wybierając sposób życia podejmujemy świadomą decyzję: *żeby realizować marzenia i odnieść sukces. Ale idziemy też na kompromis i z czegoś rezygnujemy.* Uważa, że kobieta wybierając sposób życia *dokonuje wyboru na całe życie. Mój sposób życia wynika z okoliczności życiowych, warunków i możliwości, ale jest wybrany przeze mnie. Gdybym kiedykolwiek stanęła przed wyborem „studiować czy pracować” albo „ślub czy wolny związek” nie byłabym szczęśliwą matką.*

Zgadza się z opinią, że każda kobieta powinna sama decydować, w jaki sposób chce żyć i starać się wypracować swój własny styl. O sobie napisała: *chętnie przebywam w domu, a kiedy kupuję ubranie – mam się w nim dobrze czuć. Czasami postępuję wbrew swej woli, kiedy wiem, że inni będą szczęśliwi. Na to, by być w pełni sobą nie pozwala mi mąż. Chciałabym zdobyć wykształcenie oraz dobrą pracę, kiedy „dojrzeję” do zmian.*

Na jej decyzje mają wpływ wyznawane wartości, wykształcenie, wychowanie i sposób traktowania w domu rodzinnym oraz oczekiwania partnera. W chwili obecnej jest trochę zadowolona ze swego życia, a trochę nie. W najbliższej przyszłości zamierza rozejrzeć się za nowymi możliwościami, planuje: *znaleźć dobrą i satysfakcjonującą pracę. Zamieszkałaby najchętniej w dużym mieście we własnym domu.*

Nie spotkała się z określeniem *gender*. Zgadza się z opinią, że kobieta i mężczyzna powinni się zachowywać odpowiednio dla swojej płci. Uważa, że *aby związek był udany nie wystarczy myśleć tylko o sobie*. Udanemu związkowi sprzyja to: że się kochają, są dla siebie atrakcyjni seksualnie, akceptują swoje niedoskonałości, mają te same poglądy na wychowanie dzieci, dzielą się obowiązkami domowymi i kosztami utrzymania domu. Wyszła za mąż z miłości, aby mieć rodzinę, bo we dwoje łatwiej się żyje. Chciałaby, aby jej partner miał poczucie humoru i był cierpliwy, elastyczny, kreatywny, odpowiedzialny oraz żądny przygód. *Dla utrzymania związku, na którym mi zależy zrobiłabym wszystko.*

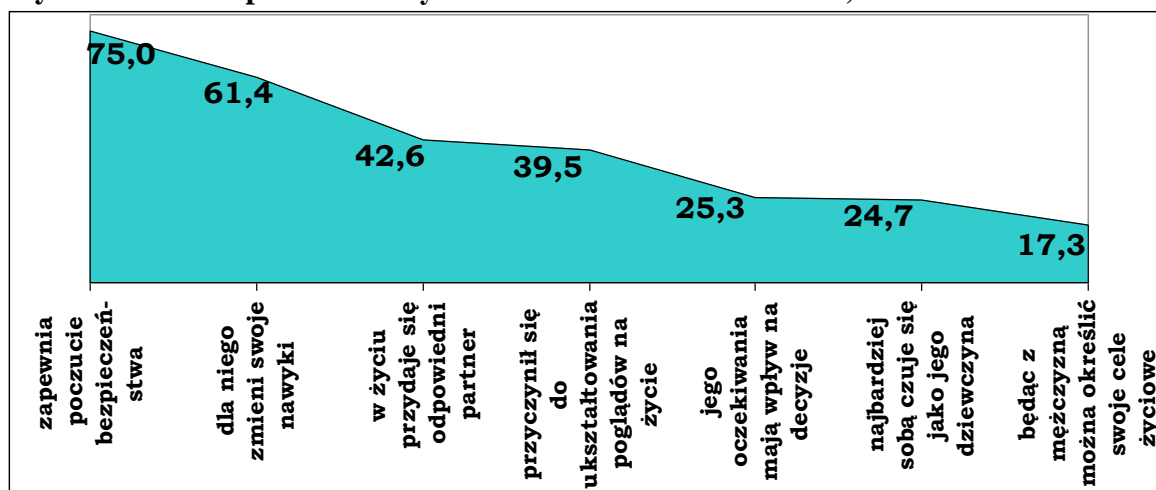
Najbardziej sobą czuje się w roli kobiety walczącej, żony i matki. Za naprawdę ważne w życiu kobiety uznaje: wykształcenie i dyplom, miłość, partnera, pracę, dziecko, własną firmę, niezależność, samochód i własny wygląd. Uważa, że kobiety powinny się wspierać, a córki powinny naśladować swoje matki. Chciałaby, żeby jej córki były ambitne, dobre, komunikatywne, mądre, pewne siebie, pracowite, wrażliwe, zaradne i żądne przygód. Dla nich chciałaby być matką, partnerką, powierniczką i wzorem osobowym. Do ukształtowania jej poglądów na życie przyczyniły się osoby z rodziny.

Interakcyjny projekt przebiegu życia – rekonstrukcja dokumentarna

Projekt interakcyjny charakteryzujący się życiem budowanym na relacjach z innymi nie był prezentowany tak wyraźnie, jak stabilizacyjny, emancypacyjny i rodzinny. Przypisywanie interakcjom sprawczej roli w przebiegu własnego życia wyczytać można było, raczej, z odpowiedzi wskazanych w kafeterii. W mniej licznych, niż w innych projektach wypowiedziach swobodnych, bezpośrednie odniesienia do interakcji dotyczyły głównie potrzeby przynależności i relacji ze znaczącymi innymi. Kategorie „rodzina” i „dziecko” pojawiały się w nich rzadko. Najwięcej uwagi zajmowały relacje: z przyjaciółmi i w miejscu pracy lub nauki oraz z partnerem (lub partnerką), których rola postrzegana była w sposób nie zawsze pozytywny.

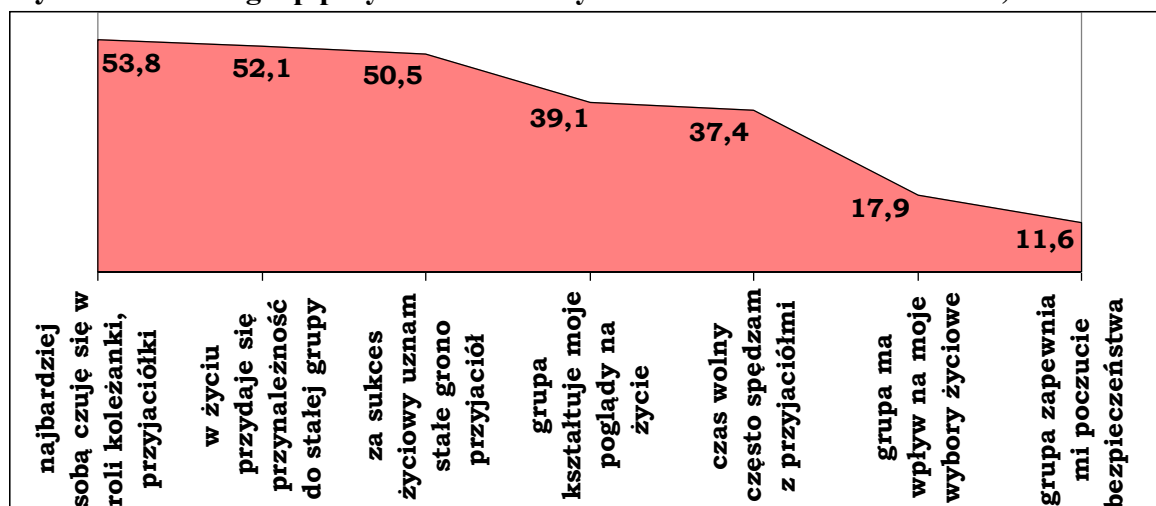
W wypowiedziach kończących zdania, do kategorii „partner” odwołało się 10,6% kobiet, a w pytaniach zamkniętych 31,5%. Większość badanych nadawała partnerowi kluczową rolę w przebiegu własnego życia, niektóre zaś sygnalizowały jego wpływ jako ograniczający. Również ocena charakteru i zakresu wpływu grup przynależności, na życie uczestniczek badania, była różna w zależności od typu narracji. Dwa wykresy poniżej pokazują znaczenie jakie uczestniczki badania nadały w swoim życiu partnerowi i grupom przynależności.

Wykres 69. Rola partnera w życiu uczestniczek badania w %, N=570.

Źródło: badania własne.

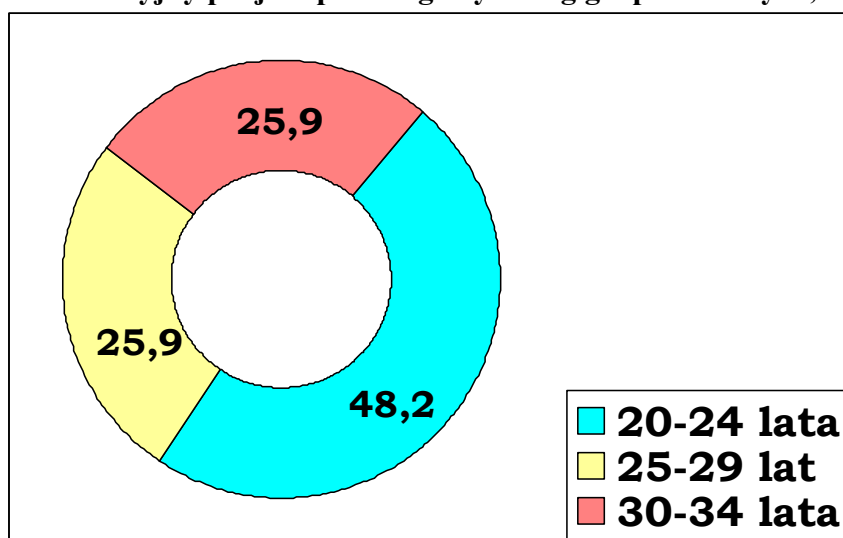
Wykres 70. Rola grup przynależności w życiu uczestniczek badania w %, N=570.

Źródło: badania własne.

W interakcyjnym projekcie przebiegu życia identyfikowało się 27 kobiet, co stanowi 4,7% uczestniczek badania. Najwięcej było najmłodszych.

Wykres 71. Interakcyjny projekt przebiegu życia wg grup wiekowych, N=27.

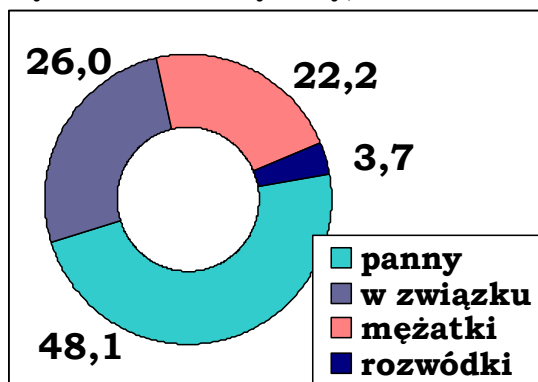

Źródło: badania własne.

Charakterystyka demograficzna na wykresach poniżej pokazuje, że jak w całej próbie, tak i tu przeważały panny – singielki i w stałym związku, mieszkające w Warszawie lub innym mieście wojewódzkim. Z projektem interakcyjnym nie identyfikowały się w ogóle kobiety z miast powiatowych oraz kobiety pozostające w domu bez żadnego zajęcia. Nie było wśród nich kobiet z wykształceniem podstawowym, a wszystkie posiadające wykształcenie średnie ukończyły liceum ogólnokształcące.

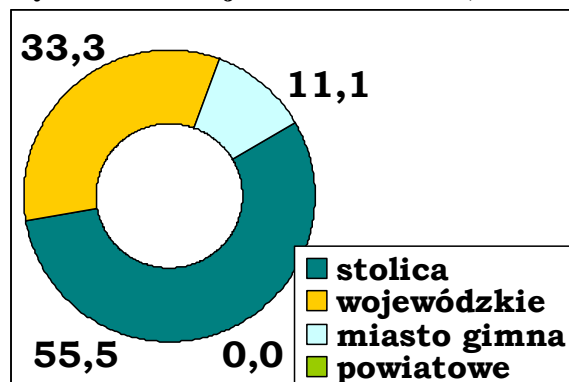

Wykres 72. Stan cywilny, w %.

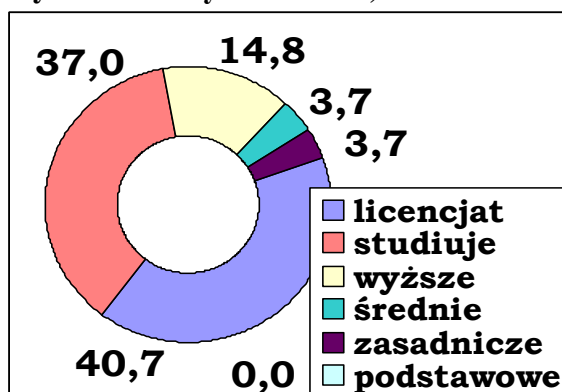

Źródło: badania własne.

Wykres 73. Miejsce zamieszkania, w %.

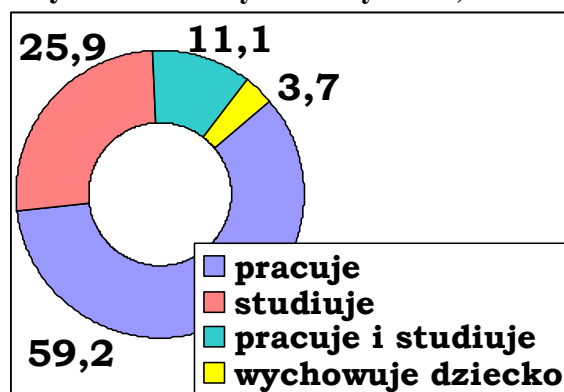

Wykres 74. Wykształcenie, w %.

Źródło: badania własne.

Wykres 75. Aktywność życiowa, w %.

Cele życiowe

Dla 44,4% kobiet w tym projekcie w życiu *ważne jest stawianie sobie celów*, które *motywują, determinują i dopingują* do działania. Opinie te zostały wyrażone niezależnie od wieku, wykształcenia i aktywności życiowej. Odpowiedzi wybrane w kafeterii wskazują wysokie poparcie dla opinii, iż zrozumienie celu własnego życia wymaga odnalezienia siebie samej. Najwięcej przekonanych o tym było kobiet w wieku 20-24 lata, najmniej kobiet w wieku 30-34 lata (w ramce poniżej w %).

poznając siebie i swoje potrzeby	rozwijając swoje zainteresowania	analizując trudne momenty w życiu	stawiając sobie wymagania	spotykając się z ludźmi
81,4	70,3	59,2	51,8	44,4

Mieszkanki miast gmin nie wypowiedziały się w tym pytaniu ogóle.

Tabela 79. Przykłady wypowiedzi na temat celów życiowych.

UWAŻAM, ŻE CELE ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>pomagają przeżyć życie ciekawie</i>	logistyk w korporacji	S-m-KS-25
<i>stanowią o sensie istnienia i go określają</i>	nauczycielka	W-m-KS-78
<i>to coś, czego nadal mi brakuje</i>	nauczycielka akademicka	W-z-KS-73
ŻEBY ZROZUMIEĆ CEL SWEGO ŻYCIA ...		
<i>trzeba go sobie wyznaczyć</i>	ankieterka w IBRiOP	S-p-KN-28
<i>należy spróbować wielu rzeczy</i>	logistyk w korporacji	S-m-KS-25
<i>potrzeba czasu</i>	urzędniczka Agencji Rolnej	S-p-KS-47
<i>trzeba spojrzeć za siebie</i>	sekretarka w biurze spółki, samotnie wychowuje córkę	S-p-KM-60
<i>muszę wiedzieć, co jest w moim życiu niezbędne, konieczne</i>	nauczycielka po teologii	S-z-KS-53
<i>potrzebuję inspiracji ze strony innych</i>	nauczycielka akademicka	W-z-KS-73

Źródło: badania własne.

Sposób życia

Ramka poniżej zawiera wypowiedzi komunikujące co wpłynęło na aktualny sposób życia, kobiet w projekcie interakcyjnym. Były to (w %):

okoliczności życiowe, warunki i możliwości 81,4	samodzielnie podjęte decyzje 70,3	przejęsciościowy okres w życiu 33,4	oczekiwania znaczących bliskich 18,5
---	---	---	--

Odpowiedź „oczekiwania znaczących bliskich” wskazały głównie najmłodsze uczestniczki, tylko 3,7% kobiet w wieku 25-29 lat i żadna w wieku 30-34 lata.

Tabela 80. Przykłady wypowiedzi dotyczących sposobu życia.

SPOSÓB W JAKI ŻYJĘ JEST ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>super</i>	sprzedawczyni w Toruniu	W-p-KN-118
<i>moim wyborem</i>	logistyk w IKEA	S-m-KS-25
<i>ciągłym dążeniem do celu, do szczęścia</i>	specjalistka w korporacji	S-p-KM-5
<i>dobry, nie mogę powiedzieć, że cudowny, ale wystarczający</i>	kosmetyczka w salonie <i>Clarins</i>	G-m-KM-188 Nałęczów
<i>odpowiedni dla mnie, choć człowiek nie ma czasu dla siebie</i>	studentka zarządzania, pracuje w biurze	S-z-KN-9 Warszawa
<i>trochę inny niż planowałam, ale w fazie zmian</i>	sekretarka w biurze spółki, samotnie wychowuje córkę	S-p-KM-60 Warszawa
<i>trudny do określenia</i>	studentka biotechnologii	W-p-KN-95

Źródło: badania własne.

Wakacje, w życiu 85,1% kobiet, były stałym elementem cyklu rocznego. Przy ich planowaniu najważniejsze kryterium stanowiły koszty, a w następnej

kolejności warunki bytowe – 70,3%. Dla 48,1% najmłodszych uczestniczek istotne były także oczekiwania znaczących bliskich, spełnianie własnych marzeń i możliwość relaksu. Dla 14,8% kobiet w wieku 25-29 lat i 11,1% w wieku 30-34 lata, najważniejsza była możliwość *odcięcia się od codzienności*.

Tabela 81. Przykłady wypowiedzi na temat planów urlopowych.

PLANUJĄC WAKACJE ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>chcę zapewnić córce fajny wypoczynek</i>	samotna matka, pracuje w biurze	S-p-KM-60
<i>za najważniejsze uważam, aby móc spędzić je z mężem</i>	urzędniczka ministerstwa	S-m-KM-89 Warszawa
<i>muszę brać pod uwagę plany męża, który rzadko korzysta z urlopu</i>	nauczycielka, polonistka	W-m-KS-78 Bydgoszcz
<i>nieważne gdzie, ważne z kim</i>	specjalistka w korporacji	S-p-KM-5
<i>chcę aktywnie spędzić czas</i>	logistyk w IKEA	S-m-KS-25
<i>lubię zaplanować coś szalonego</i>	studentka biotechnologii	S-p-KN-95
<i>chcę pobyć w miejscach wymarzonych</i>	HR w korporacji	S-z-KS-45
<i>myślę o kosztach</i>	kosmetyczka w Nałęczowie	G-m-KM-188

Źródło: badania własne.

Kobiety identyfikujące się w tym projekcie, niespodziewaną wygraną, w pierwszej kolejności przeznaczyłyby na zaspokojenie własnych potrzeb: 44,4% na wycieczkę zagraniczną, 40,7% na samodoskonalenie, 37,0% na coś wartościowego i przydatnego. Potrzeby rodziny zaspokoiłoby 33,3% kobiet w wieku 20-29 lat i żadna w wieku 30-34 lata.

Tabela 82. Przykłady wypowiedzi o zagospodarowaniu wygranej.

DYSPONUJĄC TAKĄ SUMĄ ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>sprawiłabym przyjemność bliskim</i>	specjalistka w korporacji	S-p-KM-5
<i>wykupiłabym wycieczkę dla mamy i jej przyjaciółki, zrobiłabym remont u babci</i>	studentka geografii pracująca dorywczo	W-z-KN-128 Wrocław
<i>miałabym dylemat, co kupić najpierw</i>	studentka biotechnologii	W-p-KN-95
<i>kupiłabym Bahn Card 100, żeby móc częściej odwiedzać ukochanego</i>	studentka politechniki	W-z-KN-131 Drezno
<i>miałabym tyle możliwości ich wydania, że pewnie przeciekłyby mi przez palce</i>	matka samotnie wychowująca córkę, pracuje w biurze spółki	S-p-KM-60 Warszawa
<i>zapomniałabym o problemach życia codziennego</i>	telemarketerka w call center.	S-p-KN-28 Warszawa
<i>taka suma nie pozwala na realizację wszystkich moich marzeń</i>	nauczycielka akademicka	W-z-KS-73 Toruń

Źródło: badania własne.

Większość kobiet w projekcie interakcyjnym uważała swój aktualny sposób życia za przejściowy, 29,6% akceptowało własne życie, a 14,8% oceniało je krytycznie. Jako najbardziej przydatne w życiu wskazano (w ramce, w %):

wykształcenie i umiejętności 88,8	wierność zasadom; odpowiedni partner 74,1	zdolność przystosowania 55,5	posiadanie przyjaciół 51,8	pewność siebie 29,6
---	---	------------------------------------	----------------------------------	---------------------------

We wszystkich kategoriach było dwukrotnie więcej wskazań dokonanych przez najmłodsze uczestniczki badania.

Tabela 83. Przykłady wypowiedzi na temat tego, co jest ważne w życiu.

W ŻYCIU NAJBARDZIEJ ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>potrzebne jest wsparcie drugiego człowieka</i>	urzędniczka Agencji Rolnej	S-p-KS-47 Warszawa
<i>potrzebna jest bratnia dusza</i>	specjalistka w korporacji	S-p-KM-5
<i>przydaje się poczucie bycia kochaną</i>	studentka technologii żywności, SGGW	S-p-KM-47
<i>liczą się przyjaciele</i>	studentka biotechnologii w Katowicach	W-p-KN-95
<i>liczy się sama chęć życia</i>	nauczycielka akademicka samotnie wychowująca syna	S-p-KS-60 Warszawa
<i>podoba mi się świat, jaki jest</i>	sprzedawczyni, ucząca się na fryzjerkę	W-p-KN-118
<i>przydaje się mądrość życiowa</i>	logistyk w korporacji	S-m-KS-25

Zródło: badania własne.

Poczucie bezpieczeństwa kobietom w tym projekcie zapewniali znaczący inni. Dla 81,4% ważna była *świadomość wsparcia ze strony bliskich*, a dla 55,5% posiadanie przyjaciółki i/lub przyjaciela. Najwięcej takich deklaracji składały najmłodsze uczestniczki, które ponadto jako osobę stymulującą swoje funkcjonowanie w codziennej rzeczywistości wymieniały partnera (44,4% badanych w wieku 20-24 lata). Wypowiedzi kobiet z pozostałych grup wiekowych komunikowały, że bezpiecznie są wtedy gdy mają satysfakcjonującą pracę i nie czują zagrożenia ze strony innych. Psychiczne poczucie bezpieczeństwa dawało im motywację i pewność siebie.

Wybory życiowe

Podobnie, jak w projektach stabilizacyjnym i emancypacyjnym, kobiety zorientowane interakcyjnie uważały, że przy podejmowaniu decyzji w ważnych sprawach życiowych trzeba kierować się własnymi planami oraz

chęcią dokonania czegoś. Zasięganie opinii znaczących innych jest ważne zdaniem niewielu z nich. W wieku 30-34 lata nie było ani jednej osoby tak myślącej. Opinię 33,3% kobiet na temat kryteriów wyboru sposobu życia, wyraziła specjalistka w korporacji międzynarodowej: *kobieta powinna kierować się własnym dobrem jednocześnie nie raniąc innych* (S-p-KN-5).

Tabela 84. Przykłady wypowiedzi w pytaniu dotyczącym wyboru sposobu życia.

WYBIERAJĄC SPOSÓB ŻYCIA ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>podejmuję jedną z podstawowych decyzji</i>	sekretarka w biurze spółki, samotnie wychowuje córkę	S-p-KM-60 Warszawa
<i>akceptuję swój los, jaki się potoczy, po prostu jakieś przeznaczenie</i>	kosmetyczka w SPA	G-m-KM-188 Nałęczów
<i>pozostawiam sobie zawsze możliwość wyboru</i>	logistyk w korporacji	S-m-KS-25
<i>mogę go zawsze zmienić</i>	maturzystka	S-p-KN-40
<i>mam przyszłość przed oczami</i>	studentka biotechnologii	W-p-KN-95
<i>uwzględniam swój system wartości</i>	nauczycielka akademicka	W-z-KS-73

Źródło: badania własne.

Wypowiedzi na temat alternatyw „studiować czy pracować” i „ślub czy wolny związek” także nie różniły się od prezentowanych w innych projektach.

Tabela 85. Przykłady wypowiedzi dotyczących wyboru: „ślub czy wolny związek”.

GDYBYM STAŁA PRZED TAKIM WYBOREM ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>chciałabym studiować i wybrać ślub</i>	studentka pedagogiki w Gdańsku	G-p-KN-199
<i>wybrałabym wolny związek</i>	studentka, wdowa wychowująca syna	W-w-KN-129
<i>poradziłabym się przyjaciół</i>	studentka biotechnologii	W-p-KN-95
<i>zrobiłabym to, co jest mi bliższe</i>	HR w korporacji międzynarodowej	S-z-KS-45
<i>musiałabym poważnie się zastanowić</i>	informatyczka – computer safe support	W-z-KN-108

Źródło: badania własne.

Wszystkie uczestniczki badania w projekcie interakcyjnym, które były mężatkami lub deklarowały gotowość wyjścia za mąż jako główny motyw swej decyzji wskazały miłość, a w drugiej kolejności chęć posiadania rodziny i dzieci (w ramce poniżej w %):

z miłości 81,4	aby mieć rodzinę 59,2	we dwoje łatwiej żyć 25,9	to normalny los 14,8	dla ładnego ślubu 7,4
-------------------	--------------------------	------------------------------	-------------------------	--------------------------

Część kobiet zorientowanych na interakcje (18,5%) preferowała formułę wolnego związku i nie zamierzały brać ślubu; 11,1% z nich było w wieku 30-34 lata.

Plany na przyszłość

Kobiety w tym projekcie, w najbliższej przyszłości zamierzały (w ramce %):

sfinalizować plany dotychczasowe 33,3	poszukać nowych możliwości 33,3	dostosowywać się do pojawiających się sytuacji 25,9	totalnie zmienić wszystko 3,3
--	------------------------------------	--	----------------------------------

Większość deklarujących posiadanie planów pisało o dalszej nauce, zmianie pracy i przebudowie dotychczasowych interakcji. Co trzecia kobieta w projekcie interakcyjnym nie miała planów i oświadczyła: „nie zastanawiam się nad tym”; połowa z nich była w wieku 20-24 lata.

Tabela 86. Przykłady wypowiedzi na temat planów życiowych.

MOJE PLANY TO ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>dostać się na studia, skończyć je i pracować</i>	maturzystka	S-z-KN-40
<i>skończyć studia i znaleźć dobrą pracę</i>	telemarketerka w <i>call center</i>	S-p-KN-28
<i>mieć rodzinę, dom, dobrą pracę i napisać pracę magisterską</i>	studentka zarządzania, pracuje w biurze zarządu nieruchomości	S-z-KN-9 Warszawa
<i>zmienić pracę</i>	pracowniczka administracji	S-m-KM-89
<i>przestać się bać i rzucić obecną pracę</i>	nauczycielka akademicka	W-z-KS-73
<i>taka zmiana w życiu, która pozwoli na rozwianie obecnych wątpliwości</i>	sekretarka w biurze spółki, samotnie wychowuje córkę	S-p-KM-60 Warszawa
<i>modyfikacja rzeczywistości</i>	specjalistka w korporacji	S-p-KM-5
<i>życie w zgodzie z sobą</i>	HR w korporacji	S-z-KS-45

Źródło: badania własne.

W tym projekcie jedynie połowa – 51,9% badanych kobiet, dokończyła zdanie zaczynające się od słowa „chciałabym”.

Tabela 87. Przykłady wypowiedzi zaczynających się od słowa „chciałabym”.

CHCIAŁABYM ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>być szczęśliwa</i>	maturzystka w Warszawie	S-z-KN-40
<i>poczuć radość życia</i>	specjalistka w korporacji	S-p-KM-5
<i>spełnić swoje marzenia</i>	studentka zarządzania w SGGW	S-p-KN-28
<i>rozwijać się ciągle</i>	studentka Uniwersytetu Gdańskiego	G-p-KN-199
<i>osiągnąć w życiu sukces</i>	studentka biotechnologii w Katowicach	W-p-KN-95
<i>mieć odwagę podejmować decyzje</i>	nauczycielka akademicka w Toruniu	W-z-KS-73
<i>dalej kształcić swoje umiejętności</i>	kosmetyczka w Nałęczowie	G-m-KM-188
<i>podróżować po świecie</i>	studentka politechniki w Dreźnie	W-z-KN-131
<i>mieć kota i psa</i>	studentka we Wrocławiu, samotna matka	W-w-KN-129

Źródło: badania własne.

Sukces życiowy

Na temat sukcesu wypowiedziały się głównie najmłodsze uczestniczki. Najmniej wskazań w każdej kategorii było w grupie najstarszej. Np. rodzinę wskazało czterokrotnie mniej kobiet w wieku 30-34 lata niż kobiet w wieku 20-24 lata. Sukcesem życiowym w wieku 40 lat będzie (w ramce w %):

własna rodzina 77,7	zdobyte wykształcenie 70,3	stałe grono przyjaciół 55,5	poznanie sensu życia 48,1	posiadanie pracy 33,3
---------------------------	----------------------------------	-----------------------------------	---------------------------------	-----------------------------

Tabela 88. Przykłady wypowiedzi w pytaniu o kryteria sukcesu.

ZA SWÓJ SUKCES ŻYCIOWY UZNAM ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>szczęście mojego dziecka, jako dorosłego człowieka</i>	sekretarka w biurze spółki, samotnie wychowuje córkę	S-p-KM-60 Warszawa
<i>bycie szczęśliwą u boku kochającej osoby</i>	ankietarka Instytutu BRiOS	S-p-KN-28
<i>udany związek, możliwość podróżowania</i>	HR w korporacji	S-z-KS-45
<i>spełnienie dotychczasowych celów</i>	maturzystka w Warszawie	S-z-KN-40
<i>czystość sumienia</i>	studentka etnologii w Łodzi	W-m-KN-87
<i>pokonanie własnych słabości</i>	studentka geografii, Wrocław	W-z-KN-128
<i>zadowolenie z siebie</i>	studentka psychologii, Gdańsk	W-p-KN-199
<i>wolność, niezależność</i>	logistyk w korporacji	S-m-KS-25
<i>jeśli dojdę do tego, co mi pisane</i>	kosmetyczka w SPA	G-m-KM-188
<i>to, na co zasłużyłam</i>	sprzedawczyni w Toruniu	W-p-KN-118

Źródło: badania własne.

Co czwarta kobieta (25,9%) w projekcie interakcyjnym, komunikowała niemożność spełnienia oczekiwań, jakie znaczący inni kierują pod jej adresem. Dotyczyło to zarówno sytuacji rodzinnych jak i obciążających psychicznie relacji z przełożonymi.

Tabela 89. Przykłady wypowiedzi dotyczących dyskomfortu interakcji.

CO UTRUDNIA LUB NIE POZWALA PANI BYĆ W PEŁNI SOBĄ?	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>relacje w pracy, konieczność wyrażania uznania i podporządkowanie przełożonym</i>	nauczycielka akademicka	W-z-KS-73 Toruń
<i>oczekiwania ludzi dookoła mnie</i>	studentka politechniki w Dreźnie	W-p-KN-131
<i>pewne zasady i niektórzy ludzie</i>	HR w korporacji	S-z-KS-45
<i>często obyczaje, ale czasami partner</i>	nauczycielka po teologii	S-z-KS-53
<i>współlokatorzy</i>	studentka technologii żywności	S-p-KM-47
<i>domownicy</i>	konsultantka projektów unijnych	G-z-KM-203
<i>codzienne obowiązki</i>	studentka, samotna matka	W-w-KN-129
<i>brak środków do realizacji planów</i>	kosmetyczka w SPA	G-m-KM-188

Źródło: badania własne.

Interakcyjny projekt przebiegu życia charakterystyczny był dla stosunkowo niewielkiej liczby uczestniczek badania. Na podstawie samych wypowiedzi, w formie dokończenia zdań nie udało się go w ogóle wyłonić. Kobiety identyfikujące się w tym projekcie można utożsamić także z innymi projektami w zależności od tego, ile w ich narracji znalazło się wypowiedzi dotyczących stabilizacji, emancypacji, rodziny. Jednak ze względu na treści koniunktywne całych narracji tych 27 kobiet, uznałam potrzebę zrekonstruowania interakcyjnego projektu przebiegu życia. Ich czytelne *credo* wyraziła recepcjonistka w kancelarii adwokackiej, która studiuje psychologię: *moim zdaniem w życiu najbardziej potrzebujemy kogoś, kto będzie przy nas mimo wszystko, obdarzy nas wsparciem i miłością, a wtedy możemy osiągnąć w życiu wszystko* (S-z-KN-59). Status takiej osoby, ważnej dla przebiegu własnego życia, nadawany był w projekcie interakcyjnym: czasami matce, czasami partnerowi, często przyjaciółom, a czasami zwierzątkom domowym.

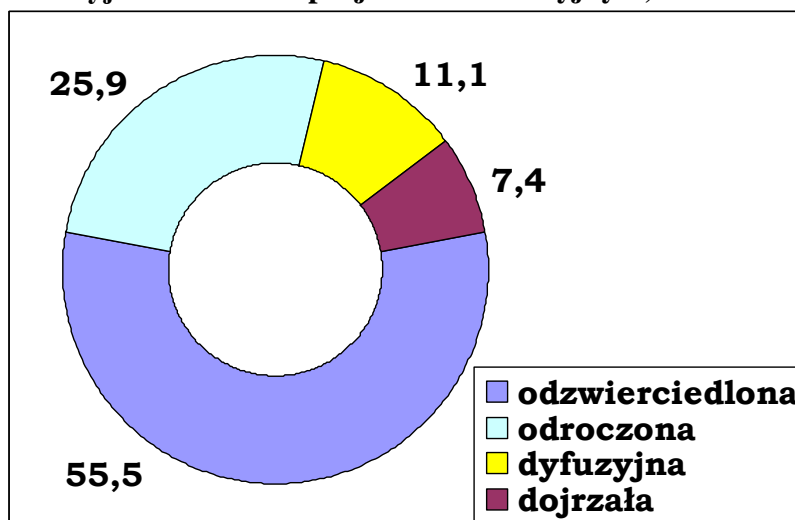
Słuszność wprowadzenia projektu interakcyjnego do typologii projektów przebiegu życia potwierdziły proporcje w rozkładzie typów refleksyjności i stylów życia. Były one zdecydowanie odmienne od proporcji w innych projektach.

Refleksyjność w projekcie interakcyjnym

Refleksyjność uczestniczek identyfikujących się w tym projekcie, ujawniła się z różnym nasileniem we wszystkich statusach kobiecej tożsamości. Niezależnie od wieku najwięcej kobiet prezentowało refleksyjność odzwierciedloną. Refleksyjność dyfuzyjna, we wszystkich grupach wiekowych wystąpiła w takich samych proporcjach. Refleksyjność odroczonea charakteryzowała przede wszystkim najmłodsze uczestniczki, a dojrzałą prezentowały w tym projekcie tylko dwie kobiety.

Wykres 76. Refleksyjność kobiet w projekcie interakcyjnym, N=27.

Źródło: badania własne.

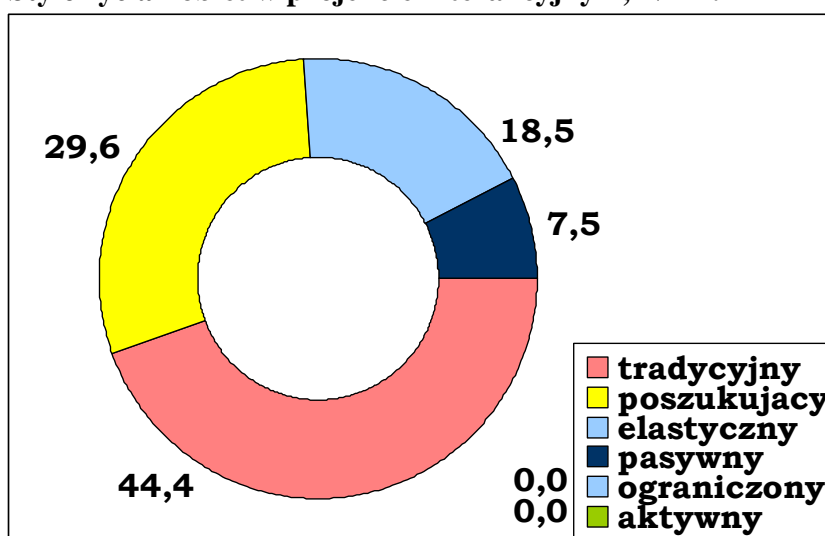
Identyfikujące się w projekcie interakcyjnym uczestniczki badania o refleksyjności odzwierciedlonej, cechowała stereotypowość wypowiedzi dotyczących przebiegu własnego życia. Odtwarzane w nich były stereotypowe wzorce kobiecości oraz przekonanie o ich niezmienności. Kobiety o odroczonej refleksyjności miały problemy z określeniem swoich potrzeb i z podjęciem decyzji w ważnych sprawach życiowych. Kobiety o refleksyjności dyfuzyjnej podejmując decyzje kierowały się lękiem przed niepowodzeniem, cechował je przedkonwencjonalny poziom rozwoju⁸¹⁷ – nie rozumiały zasad życia społecznego.

⁸¹⁷ Zob. fragment o teoretycznym modelu tożsamości.

Style życia w interakcyjnym projekcie przebiegu życia

W projekcie interakcyjnym nie było jednego dominującego stylu życia i w ogóle nie pojawiły się w nim dwa typy – aktywny styl życia i styl ograniczonych możliwości wyboru. Styl poszukujący nie wystąpił tylko w grupie 25-29 lat.

Wykres 77. Style życia kobiet w projekcie interakcyjnym, N=27.

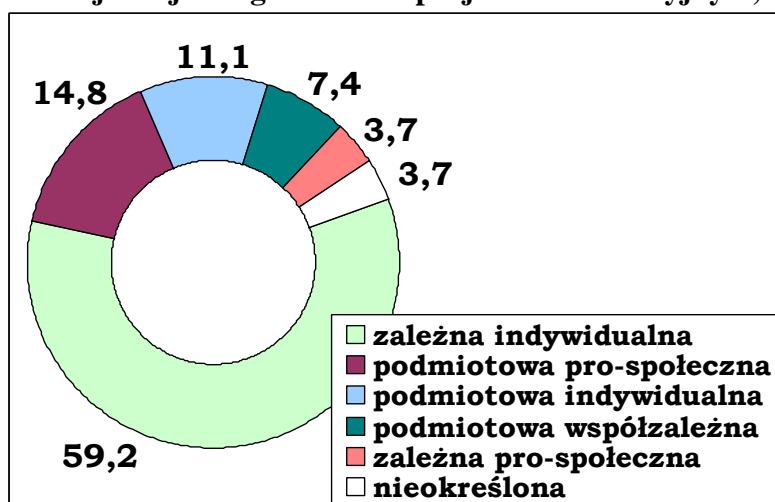
Źródło: badania własne.

Tradycyjny styl życia spokojnego i uczciwego prezentowały w tym projekcie głównie kobiety w wieku 20-24 lata, z wykształceniem niepełnym wyższym. Wśród starszych uczestniczek w tym projekcie, życie tradycyjne wiodły kobiety z wyższym wykształceniem. Styl poszukujący cechował kobiety w wieku 20-24 lata znajdujące się w okresie przejścia do dorosłości oraz kobiety w wieku 30-34 lata, które doświadczyły niespodziewanych trudności życiowych i miały problemy w ponownym określeniu swojej filozofii życiowej. Dla najmłodszych uczestniczek nastawionych konsumpcyjnie typowy był elastyczny styl życia. Pasywny styl życia, polegający na unikaniu wyborów życiowych, prezentowały w tym projekcie dwie kobiety w wieku 30-34 lata – nauczycielka akademicka samotnie wychowująca syna i zamężna kosmetyczka pracująca w uzdrowiskowym SPA.

Orientacje socjo-biograficzne w projekcie interakcyjnym

Narracje kobiet w tym projekcie wyłoniły wszystkie typy orientacji socjo-biograficznych. W każdej grupie wiekowej najliczniejsza była orientacja zależna indywidualna. Wśród najmłodszych nie pojawiła się podmiotowa współzależna i zależna pro-społeczna. W wieku 25-29 lat nie było kobiet o orientacji podmiotowej indywidualnej i zależnej prospołecznej, a w wieku 30-34 lata, o orientacji podmiotowej prospołecznej. W stosunku do 3,7% orientacja pozostała nieokreślona.

Wykres 78. Orientacje socjo-biograficzne w projekcie interakcyjnym, N=27.

Źródło: badania własne.

Przewaga orientacji zależnej indywidualnej oznacza, iż kobiety w projekcie interakcyjnym cechowało ukryte nastawienie egotyczne, skłaniające je do wyboru takich ról życiowych, które pozwoliłyby im być osobami ważnymi w życiu innych. Bycie z kimś nie było dla nich równoznaczne z byciem dla kogoś. Przynależność oznaczała raczej stan posiadania. Wśród uczestniczek identyfikujących się w tym projekcie znalazły się: „żony swoich mężów”, „córeczki swoich rodziców” i „dziewczyny swoich mężczyzn”. W tym projekcie zidentyfikowały się też, trzy kobiety o orientacji podmiotowej indywidualnej, były to: dwie specjalistki w korporacjach i studentka biotechnologii oraz, dwie kobiety o orientacji podmiotowej współzależnej – prawniczka w kancelarii adwokackiej i logistyk w korporacji.

Tabela 90. Typologia wybranych przypadków w interakcyjnym projekcie przebiegu życia.

KOD UCZESTNICZKI	PROJEKT ŻYCIA	REFLEKSYJNOŚĆ	OSOBOWOŚĆ	ORIENTACJA SOCJO-BIOGRAFICZNA	TYP STYLU ŻYCIA	TYP STRUKTURA LNY	ARCHETYP	WEWNĘTRZNA BOHATERKA
W-p-KN-118	Interakcyjny	Odzwierciedlona	Ugodowa	Zależna indywiduałna	tradycyjny	Matka	Demeter	Czarodziejka <i>in spe</i>
W-z-KN-128 <i>Orcidea</i>	Interakcyjny	Odroczona ↓ dojrzała	Otwarta na doświadczenie	Zależna indywiduałna	poszukujący	Hetera	Hera	Wędrowniczka
S-p-KN-60	Interakcyjny	Dyfuzyjna	Ekstrawersyjna umiarkowanie	Zależna indywiduałna	aktywny	Hetera	Demeter	Wędrowniczka
G-m-KN-188	Interakcyjny	Odroczona	Ugodowa	Zależna indywiduałna	pasywny	Pośrednicząca	Persefona	Sierotka
W-z-KS-73	Interakcyjny	Dyfuzyjna	Neurotyczna	Zależna indywiduałna	poszukujący	Pośrednicząca	Persefona/ Hera	Sierotka ↓ Mężenniczka

Źródło: oprac. własne. Zestawienie zawiera skrócony opis wybranych uczestniczek badania zawierający: refleksyjność, osobowość, archetyp, strukturalny typ kobiecości i wewnętrzną bohaterkę oraz typ stylu życia i orientację socjo-biograficzną.

Prezentacja wybranych przypadków w projekcie interakcyjnym

PRZYPADEK

W-p-KN-118 „MYSZKA”

Projekt przebiegu życia „MYSZKI” zorientowany był na interakcje ze znaczącymi innymi. Ta uczestniczka badania prezentowała typ osobowości ugodowej zorientowanej na współpracę, refleksyjność odzwierciedloną, która na tym etapie rozwoju osobowego znajdowała się jeszcze w stanie odroczenia. Jej orientacja socjo-biograficzna była zależna indywidualna, na stabilizację i dostosowanie. Styl życia miał cechy tradycyjnego, charakteryzował się dążeniem do stabilizacji rodzinnej i ekonomicznej. Strukturalny typ kobiecości – MATKA – był w jej narracji wyraźnie widoczny, podobnie jak archetyp DEMETER. Typem jej wewnętrznej bohaterki była CZARODZIEJKA *in spe*.

„MYSZKA” ma 20 lat, urodziła się w Toruniu i tam mieszka z matką i braćmi, ma własny pokój. Ukończyła szkołę ekonomiczną i zna języki obce. Pracuje, jako sprzedawczyni w dużym sklepie spożywczym. Ojciec nie żyje podobnie jak babcia i dziadek. Matka ma wykształcenie średnie i pracuje. Starszy brat ma wykształcenie średnie i pracuje, młodszy jest w szkole podstawowej. Sytuację materialną domu oceniła, jako dobrą. Dostawała czasami kieszonkowe 25-50 zł, zarabiała też sama praktykując w sklepie. Utrzymuje stałe kontakty z koleżankami i kolegami ze szkoły, była harcerką. Wyznaje, że jest: *chrześcijanką*, nie interesuje się polityką, chciałaby wyjechać z kraju na stałe.

„MYSZKA” napisała: *w życiu najbardziej podoba mi się świat taki, jaki jest*. Uważa, że o życiu człowieka decydują świadome dokonywane wybory i cele, dzięki którym *dostrzegamy, co jest ważne i możemy więcej osiągnąć*. Żeby zrozumieć cel swego życia *trzeba nad tym pracować i poznawać siebie* realizując zainteresowania, poznając historię rodziny i analizując trudne momenty. W wieku 40 lat *za swój sukces życiowy uznaję to, na co zasłużyłam* – rodzinę, wykształcenie i stałe zatrudnienie, szacunek sąsiadów i niezależność od innych ludzi. Bezpieczeństwo zapewnia, jej zdaniem, świadomość własnej wartości, grupa, do której się należy i partner, na którym można polegać oraz posiadanie własnego mieszkania.

Do swoich rutynowych zajęć zalicza: pracę, troskę o wygląd, oglądanie telewizji i spotkania z przyjaciółmi. Kilka razy w tygodniu przygotowuje posiłki i sprząta, robi zakupy, chodzi na randki, modli się oraz prowadzi długie rozmowy telefoniczne i na *gadugu*, a także na „Tibia”. W wolnym czasie *najchętniej siedzę przy komputerze i czatuję, albo chodzę na dyskoteki i zawieram nowe znajomości*. Nigdy nie czyta książek, ale czyta pismo „Bravo”. Życzenia świąteczne znajomym składa osobiście, do bliskich osób wysyła

sms-y, a do rodziny kartki pocztowe. Marzy o spędzaniu urlopów w Hiszpanii. Sądzi, że dysponując kwotą 10 tys. zł mogłaby wiele zdziałać. Wydałaby te pieniądze na potrzeby rodziny, na samodoskonalenie i długą wycieczkę zagraniczną.

Na dokonywane przez nią wybory mają wpływ wyznawane wartości, wychowanie w domu rodzinnym, grupa do której należy oraz chęć zmiany pozycji społecznej. Kiedy zastanawiała się *nad wyborem szkoły fryzjerskiej* brała pod uwagę swoją aktualną sytuację życiową, dobro rodziny i zapotrzebowanie rynku pracy – *w końcu poszłam do ekonomika i pracuję w handlu*. Gdyby stała przed wyborem „studia czy praca” albo „ślub czy wolny związek”: *zastanowiłabym się dwa razy*. Tego typu decyzje wymagają, jej zdaniem, odwagi i ostrożności, a być może także odrobiny szaleństwa. Sądzi, że wybierając sposób życia akceptujemy swój los, realizujemy marzenia i być może tracimy szanse na coś innego. W chwili obecnej jest zadowolona ze swego życia – *sposób, w jaki żyję jest super*. W najbliższej przyszłości nie zamierza niczego zmieniać, najwyżej sfinalizować dotychczasowe plany – *moje plany to moja przyszłość*. Na stałe chciałaby mieszkać we własnym domu za granicą. Do postępowania wbrew własnej woli mogą ją skłonić tylko oczekiwania znaczących bliskich.

Jej zdaniem kobieta *powinna wiedzieć, czego chce* i sama decydować o sposobie życia. Uważa się za indywidualistkę, która zna swoje możliwości i ograniczenia, ma poczucie własnej wartości i stara się dostosowywać do sytuacji. Podkreśla, że często jada poza domem, a kupując ubranie chce sobie poprawić nastrój i radzi się koleżanek. Wszelkie nałogi uznaje za szkodliwe, a próbowanie narkotyków za groźbę uzależnienia.

Nie spotkała się z określeniem *gender*. Uważa, że kobieta i mężczyzna *są i powinni być różni* oraz zachowywać się odpowiednio dla swojej płci. Zamierza wyjść za mąż z miłości i uznaje to za normalną kolej życia. Preferuje partnerski model małżeństwa i wyraża opinię, że seks nie wystarczy do tego, aby związek był udany.

Postrzega siebie, jako kobietę pracującą i walczącą. Najlepiej czuje się w roli córki i czyjejś dziewczyny, a w przyszłości matki. Naprawdę ważne w życiu kobiety są jej zdaniem: miłość, dziecko, rodzina, partner, wykształcenie i dyplom, trzymanie się zasad, praca, twórczość, własny wygląd, własna firma. Wśród współczesnych kobiet podziwia i szanuje swoją mamę i przyjaciółkę. Uważa, że kobiety powinny się wspierać, a córki czasami powinny naśladować własne matki. Dla swojej córki chciałaby być matką, partnerką i *przyjaciółką*. Do ukształtowania jej poglądów na życie przyczynili znaczący bliscy oraz różne kobiety i różni mężczyźni.

Projekt przebiegu życia „LOS OJOS VERDES” zorientowany był na interakcje. Prezentowała neurotyczny typ osobowości przejawiający się niską samooceną, skłonnością do odraczania decyzji, brakiem celów i nieangażowaniem się w role. Jej refleksyjność była dyfuzyjna, niestabilna emocjonalnie i reagująca na stres w sposób nie adaptacyjny. Orientacja socjo-biograficzna tej uczestniczki była zależna indywidualna na dostosowanie, a styl życia pasywny wynikający z „niemocy decyzyjnej”, braku własnego zdania, trudności w samodzielnym określeniu oczekiwań wobec życia oraz trudności w adaptacji do warunków życia zawodowego. Strukturalny typ kobiecości wskazywał POŚREDNICZKĘ, archetyp kobiecości był wieloaspektowy – PERSEFONA/ATENA/HERA i w związku z tym trudny do identyfikacji. Typem jej wewnętrznej bohaterki była SIEROTKA zmierzająca w kierunku MĘCZENNICZKI.

„LOS OJOS VERDES” ma 32 lata, urodziła się i mieszka w Toruniu. Ukończyła zarządzanie i marketing na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika. Jest nauczycielką akademicką, zna języki obce, ma własne mieszkanie, jest w stałym związku. Rodzice mają wykształcenie podstawowe, oboje są na emeryturze i mieszkają niedaleko. Babcię i dziadków nie żyją, nie znała ich. Starszy brat ma wykształcenie pomaturalne, pracuje i mieszka w innej miejscowości. Sytuacja materialna rodzinnego domu była średnia, nie dostawała kieszonkowego. Będąc studentką czasami zarabiała korepetycjami. Nie utrzymuje kontaktów z nikim ze szkolnych lat. W dzieciństwie była zuchem w ZHP. Wyznaje: *religię rzymsko-katolicką* i interesuje się polityką. *Do ostatnich wyborów sympatyzowałam raczej z PO, teraz przeciw PiS. Raczej nie chciałabym wyjechać z kraju na stałe, choć mam bardzo poważne zachęty i możliwości, aby to zrobić. Trzymają mnie więzy rodzinne i obawa utraty pracy, która choć jej nie lubię, coraz bardziej daje mi poczucie stabilizacji.*

Jej zdaniem o życiu człowieka decyduje wszystko – przeznaczenie, przypadek i świadome wybory. W życiu potrzebny jest cel – *to coś, czego nadal mi brakuje*. Można go znaleźć analizując przełomowe momenty w swoim życiu, spotykając się z różnymi ludźmi i reagując na ich potrzeby oraz korzystając z dóbr nauki, kultury i sztuki lub działając społecznie. Wbrew własnemu przekonaniu o tym, że w życiu liczy się: *wierność zasadom, szacunek dla siebie samej i odporność na cudze opinie*, oświadcza: *ja żeby zrozumieć cel swego życia potrzebuję inspiracji ze strony innych. Za swój sukces życiowy uznaję*

---

⁸¹⁸ Los Ojos Verdes – oczy zielone (w jęz. hiszpańskim).

niezależność i brak obaw o swoją przyszłość oraz nie rezygnowanie z wartości, założenie rodziny i zrozumienie sensu życia.

Jej codzienne zajęcia rutynowe to: praca i zakupy. Kilka razy w tygodniu przygotowuje posiłki, sprząta i modli się. Kilka razy w miesiącu czyta książki publicystyczne i „Politykę” oraz spotyka się z przyjaciółmi. Czasem korzysta z zabiegów poprawiających wygląd, prowadzi długie rozmowy na *gadu-gadu*, chodzi na randki, wychodzi gdzieś z rodziną, bywa w kawiarni. W wolnym czasie najchętniej *czatuje w Internecie* albo *oglądam bezrozumnie telewizję. Cały czas oglądam „TVN 24”*; *wszystkie debaty polityczne*, „*Taniec z gwiazdami*” i „*Big Brother*” oraz *filmy – komediodramaty*. Czasem odwiedza centra handlowe i spotyka się z koleżankami. Nigdy nie chodzi do kina i na dyskoteki oraz nie zawiera nowych znajomości. Do stałych form kontaktu z innymi zalicza wymianę maili, internetowe rozmowy telefoniczne, *sms-owanie* i odwiedzanie portalu „*Nasza klasa*”. Planując coroczne wakacje za najważniejsze uznaje *warunki bytowe (czystość!)*. Sumę 10 tys. zł uznaje za *nie pozwalającą na realizację wszystkich marzeń. Wydałabym ją na samodoskonalenie, zabiegi doskonalące wygląd i wycieczkę zagraniczną.*

Jej zdaniem kobieta decydując się, w jaki sposób chce żyć, musi przede wszystkim *uwzględniać swój system wartości*. Być może czasem trzeba pójść na kompromis. Być może trzeba świadomie z czegoś zrezygnować albo do czegoś się zobowiązać raz na zawsze. *Sposób, w jaki żyję jest bardziej kwestią zbiegu okoliczności niż wynikiem przemyślanej strategii na życie. Kiedy zastanawiałam się nad wyborem studiów w ogóle nie myślałam o korzyściach, jakie mi ten wybór zapewni w przyszłości, ale to było 15 lat temu, inne czasy. Wybierając sposób życia zaakceptowałam, co przyniesie los. Chciałabym mieć odwagę podejmować decyzje życiowe, a nie tylko o nich mówić. Bycie w pełni sobą utrudniają mi relacje w pracy, konieczność podporządkowania, wyrażania uznania i szacunku wobec przełożonych, którzy na to nie zasługują. Czasami postępuję wbrew swej woli, kiedy zrobienie czegoś zgodnie z moim systemem wartości staje w sprzeczności z wartościami przełożonych.*

Uważa, że każda kobieta powinna starać się być niepowtarzalna i wypracować swój własny styl. Siebie opisuje, jako indywidualistkę, która nie ma poczucia własnej wartości i nie znajduje miejsca w grupie, chętnie przebywa w domu i świadomie kontroluje wydatki. Na jej decyzje dotyczące sposobu rozwiązywania problemów ma wpływ wiele czynników: wyznawane wartości i religia, wychowanie i wykształcenie, ambicje i chęć zmiany pozycji społecznej, świadomość ograniczeń wynikających z płci i środowisko pracy. Ale zaznacza, że nie potrafi ocenić, czy i jak duży wpływ na jej wybory mają oczekiwania rodziców,

partnera i przełożonych. W chwili obecnej jest „raczej niezadowolona” ze swego życia. W najbliższej przyszłości zamierza: *przestać się bać i rzucić obecną pracę* oraz rozejrzeć się za nowymi możliwościami. Chciałaby mieć własny dom w małym miasteczku.

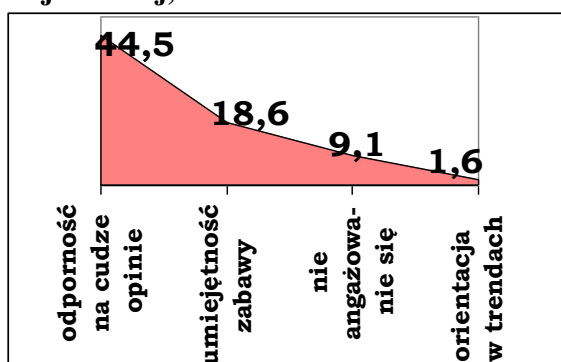
Spotkała się z określeniem *gender*, ale nie wie, co się pod tym kryje. Nie wie też czy kobieta i mężczyzna powinni się zachowywać odpowiednio dla swojej płci, ale jest przekonana, że małżeństwo i stały związek nie oznaczają tego samego, choć różnią się tylko aktem ślubu. *Małżeństwo zapewnia poczucie stabilizacji i wsparcie w problemach. Uważam, że aby związek był udany nie wystarczy uczucie, potrzeba wspólnych wartości.* Sprzyja temu podobny poziom wykształcenia, wspólne spędzanie czasu wolnego i urlopów, dzielenie się obowiązkami domowymi i dochowywanie sobie wierności. Opowiada się za modelem partnerskim – oboje pracują, obowiązki domowe ustalają i dzielą między sobą. Zamierza wyjść za mąż, bo we dwoje łatwiej się żyje. Chciałaby, aby jej partner był cierpliwy, uczciwy, wrażliwy, zaradny i odpowiedzialny. *Dla utrzymania związku mogłabym podjąć drobne wysiłki, ale nie zmienię swojego systemu wartości.*

„LOS OJOS VERDES” jest zadowolona z tego, że jest kobietą. Najbardziej sobą czuje się w roli córki i niezależnej partnerki. Za naprawdę ważne w życiu kobiety uznaje wierność zasadom, rodzinę, miłość, partnera, wykształcenie i dyplom, pracę, pieniądze, mieszkanie, niezależność i hobby. Uważa, że kobiety powinny się wspierać, a córki powinny czasami naśladować swoje matki w wypełnianiu kobiecych ról. Chciałaby, aby jej córka była mądra, uczciwa, wrażliwa, zaradna i odpowiedzialna. Dla niej chciałaby być wzorem osobowym, partnerką i doradcą. Do ukształtowania jej poglądów na życie znacznie przyczynili się rodzice oraz różni mężczyźni, w tym brat, przyjaciel i partner.

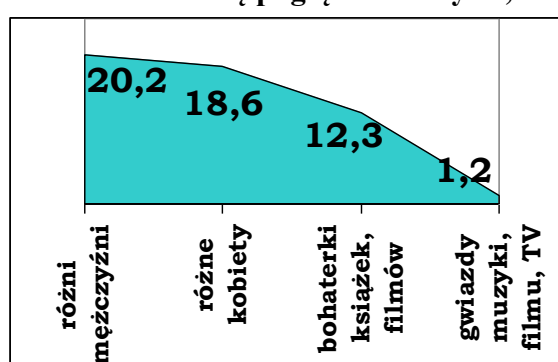
Poszukujący projekt przebiegu życia – rekonstrukcja dokumentarna

W projekcie poszukującym zidentyfikowało się najmniej kobiet, co może przemawiać za dojrzałością uczestniczek tego badania. Trzeba jednak pamiętać, iż co trzecia kobieta badana komunikowała (w co najmniej jednej wypowiedzi) potrzebę wprowadzenia zmian w swoim życiu⁸¹⁹. O poszukiwaniu i niepewności świadczy także, wysoki odsetek osób określających siebie jako kobietę poszukującą i wędrowniczkę oraz fakt, że co czwarta uczestniczka badania za własny sukces życiowy uzna „życie w drodze” lub „rozumienie sensu życia”. Dwa wykresy poniżej również sygnalizują niepewność i poszukiwanie (N=570).

Wykres 79. Co w życiu przydaje się najbardziej, w %.

Wykres 80. Kto miał znaczący wpływ na kształtowanie się poglądów na życie, w %.

Źródło: badania własne.

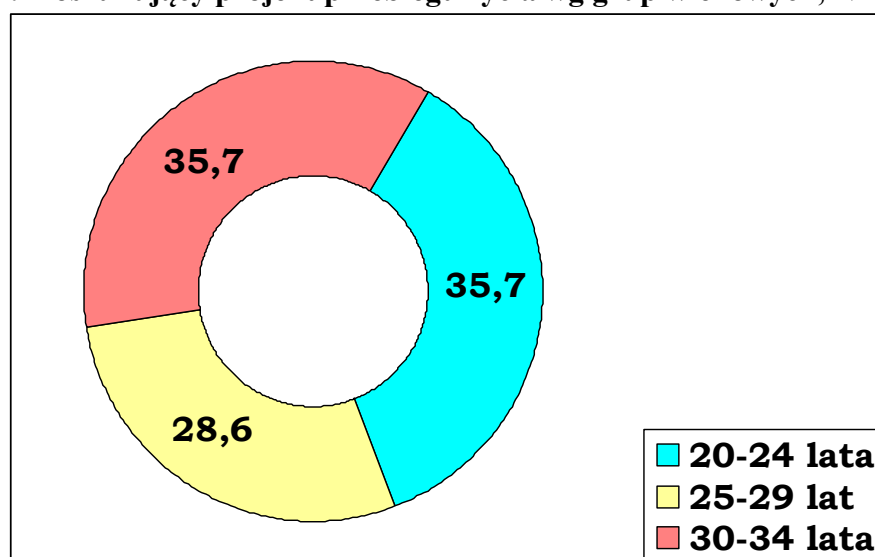
W całych narracjach poszukujący projekt życia wskazujący *modus faciendi* badanej osoby widoczny był jednak zaledwie w kilkunastu przypadkach. Te kobiety nazywały swój aktualny sposób życia mianem przejściowego lub tymczasowego, pisały o potrzebie zmian nie określając, czego miałyby one konkretnie dotyczyć, podkreślały wątpliwości i niepewność, co do słuszności dokonanych wyborów uznając je za przypadkowe i przewidując pojawienie się potrzeby, możliwości lub konieczności zmiany podjętych decyzji⁸²⁰.

⁸¹⁹ Zob. tab. 36, s. 234

⁸²⁰ O tym typie kobiety napisano: „Nie było w niej niczego stałego. Może tylko to, że wciąż szukała. I nie potrafiła znaleźć. Ale nie martwiło jej to. Tak było i już. Jej bycie oznaczało poszukiwanie”, D. Stasikowska-Woźniak, [1999], *Portret kobiety wieku zatracenia*, Katowice, Wyd. Videograf II, s. 137.

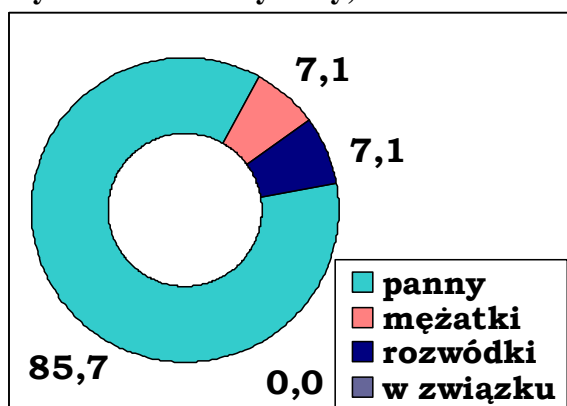
W poszukującym projekcie przebiegu życia zidentyfikowało się 14 kobiet, co stanowi 2,5% badanej próby. Charakterystyka demograficzna na wykresach poniżej informuje, że zdecydowaną większość z nich stanowiły panny z wykształceniem powyżej średniego, mieszkające i pracujące w Warszawie. W tym projekcie nie odnalazły się mieszkanki miast gmin, kobiety w związku nieformalnym, kobiety posiadające wykształcenie poniżej średniego oraz nie pracujące zarobkowo matki zajmujące się wychowaniem dziecka.

Wykres 81. Poszukujący projekt przebiegu życia wg grup wiekowych, N=14.

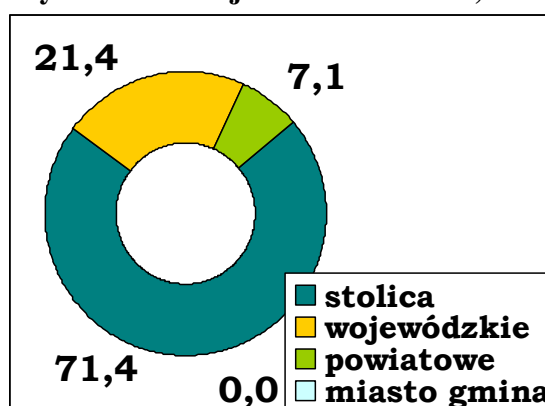
Źródło: badania własne.

Wykres 82. Stan cywilny, w %.

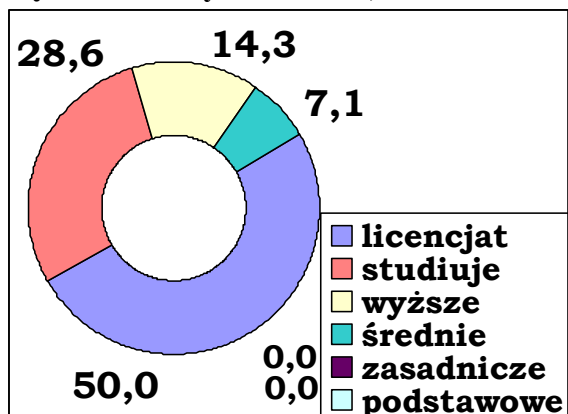

Źródło: badania własne.

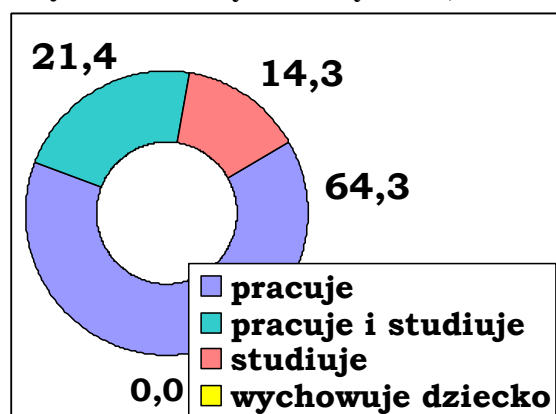
Wykres 83. Miejsce zamieszkania, w %.

Wykres 84. Wykształcenie, w %.

Wykres 85. Aktywność życiowa, w %.

Źródło: badania własne.

Cele życiowe

Uczestniczki badania w tym projekcie uważały, że określenie celów życiowych wymaga poznania siebie i swoich potrzeb, czego można dokonać poprzez (w ramce poniżej w %):

stawianie sobie wymagań; spotkania z różnymi ludźmi	analizowanie trudnych momentów w życiu, reagowanie na potrzeby ludzi i/lub przyrody	pracę twórczą	rozwijanie własnej kobiecości, korzystanie z dóbr: nauki, kultury, sztuki	życie z ważnym mężczyzną/mężczyznami
64,3	35,7	28,6	21,4	14,3

Wypowiedzi tych nie różnicował wiek badanych, poza jedną – *życie z ważnym mężczyzną/mężczyznami* jako sprzyjające określeniu celów życiowych wskazały jedynie kobiety w wieku 30-34 lata.

Tabela 91. Przykłady wypowiedzi dotyczących zrozumienia celu życia.

ŻEBY ZROZUMIEĆ CEL SWEGO ŻYCIA	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
...		
<i>należy korzystać ze wszystkich szans</i>	studentka pracująca w <i>call center</i>	S-p-KN-58
<i>trzeba się wsłuchiwać w autorytety</i>	polonistka pracująca w mediach	P-p-KM-148
<i>ja jeszcze nie odnalazłam wszystkich swoich życiowych celów, nadal szukam</i>	administratorka badań klinicznych, ma kilkuletniego syna	P-m-KS-94
<i>najpierw trzeba wiedzieć, co tym celem nigdy nie będzie, bo tego nie chcemy</i>	tyflopédagog, sama wychowuje córkę	S-r-KM-48
<i>moim zdaniem nie da się zrozumieć głównego celu życia</i>	studentka orientalistyki, pracuje w turystyce internetowej	S-p-KM-75

Źródło: badania własne.

Postawione sobie cele i dokonywane wybory mają decydujący wpływ na przebieg życia, zdaniem 71,4% kobiet, natomiast 28,6% uważa, że o życiu decyduje przeznaczenie lub przypadek, a cel: *być może jest potrzebny*.

Tabela 92. Przykłady wypowiedzi na temat celów życiowych.

UWAŻAM, ŻE CELE ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>motywują wpływając na jakość życia</i>	administratorka badań klinicznych	W-m-KS-94
<i>są mechanizmem napędowym życia</i>	tyflopedagog, wychowuje córkę	S-r-KM-48
<i>pomagają w reorganizacji życia</i>	menedżerka	S-p-KS-90
<i>są potrzebne by nie zmarnować życia</i>	studentka teologii UKSW	S-p-KN-32
<i>są ważne w życiu, bo człowiek dąży do nich i nie nudzi się</i>	maturzystka	S-p-KN-56 Warszawa
<i>muszą być małe i prowadzić do dużych</i>	polonistka pracująca w mediach	P-p-KM-148
<i>nie są konieczne, choć ułatwiają życie</i>	studentka orientalistyki UW	S-p-KM-75
<i>stawiają życie pod presją</i>	studentka SGGW, hostessa	S-p-KN-25

Źródło: badania własne.

Wypowiedzi na temat celów miały w tym projekcie formę bezosobową, jak gdyby narratorki nie odnosiły ich do siebie. Na pytanie, co najbardziej przydaje się w życiu, 85,6% kobiet odpowiedziało: zdobyte wykształcenie i umiejętności, dla 57,1% była to – pewność siebie i odporność na cudze opinie, dla połowy (50,0%) – wierność zasadom. 28,7% kobiet, w większości w wieku 30-34 lata, było zdania, iż w życiu najbardziej przydaje się zdolność przystosowania.

Tabela 93. Przykłady wypowiedzi o tym, co przydaje się w życiu.

W ŻYCIU NAJBARDZIEJ ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>ważne jest wiedzieć, co się chce osiągnąć</i>	studentka SGGW	S-p-KN-58
<i>przydają się kontakty z odpowiednimi ludźmi</i>	- menedżerka - pielęgniarka	S-p-KS-90 S-p-KS-58
<i>liczą się prawdziwi przyjaciele</i>	maturzystka	S-p-KN-56
<i>potrzebna jest miłość i drugi człowiek</i>	tyflopedagog, wychowuje córkę	S-r-KM-48
<i>warto mieć swoje przekonania i pasje</i>	absolwentka orientalistyki	S-p-KM-75
<i>liczy się czas oddany na kształcenie dobra</i>	studentka teologii	S-p-KN-32

Źródło: badania własne.

Sposób życia

Zdaniem 28,5% kobiet w tym projekcie, sposób życia oznacza akceptację przeznaczenia lub konieczności. W opinii 7,2% kobiet w wieku 30-34 lata,

decydując się na pewien sposób życia *traci się szanse na coś innego*. Większość (85,7%) jest przekonana, iż wybierając sposób życia należy kierować się marzeniami, a 57,1% uważa, że ważna jest także chęć odniesienia sukcesu.

Tabela 94. Przykłady wypowiedzi na temat aktualnego sposobu życia.

SPOSÓB W JAKI ŻYJĘ JEST ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>normalny, jak każdej nastolatki wchodzącej w dorosłe życie</i>	maturzystka	S-p-KN-56 Warszawa
<i>zupełnie inny niż bym chciała</i>	studentka UKSW, pracuje w handlu	S-p-KN-26
<i>„atrapą” życia, którego chciałabym</i>	studentka teologii UKWS	S-p-KN-32
<i>wypadkową wielu wydarzeń</i>	tyflopédagog, wychowuje córkę	S-r-KM-48
<i>efektem okoliczności życiowych</i>	administratorka badań klinicznych	W-m-KS-94
<i>przejściowy – wypadkową pomiędzy okolicznościami, a moimi staraniami</i>	studentka orientalistyki pracująca w turystyce internetowej	S-p-KM-75 Warszawa
<i>w tym momencie dla mnie trudny, bo wciąż jestem jakby za bardzo obecna w życiu bliskich osób, a nie swoim</i>	sprzedawczyni na bazarze, studiująca podyplomowo reedukację	S-p-KS-51

Zródło: badania własne.

Opis aktualnego sposobu życia kobiet poszukujących nie odbiegał od opisów przedstawianych w innych projektach, ale zawierał więcej sformułowań świadczących o negatywnym stosunku do własnego doświadczenia. Na pytanie o poziom zadowolenia z aktualnego życia – 35,7% odpowiedziało: „jestem trochę zadowolona”, 28,6% – „raczej zadowolona”, 14,3% – „zdecydowanie zadowolona”. Pozostałe albo „nie zastanawiały się nad tym” albo były „niezadowolone”. W tym projekcie tylko 35,7% kobiet miało wakacje każdego roku, 50,0% czasami, a 14,3% nie miało ich w ogóle. Nawet te, które miały urlop nie zawsze nań wyjeżdżały.

Tabela 95. Przykłady wypowiedzi na temat planowania urlopu.

PLANUJĄC WAKACJE LUB URLOP ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>zastanawiam się nad kosztami i miejscem</i>	polonistka w mediach	P-p-KM-148
<i>staram się pojechać tam, gdzie dotąd nie byłam</i>	studentka orientalistyki	S-p-KM-75
<i>chciałabym odpocząć fizycznie i psychicznie</i>	sprzedawczyni na bazarze	S-p-KS-51
<i>planuję pojechać z „nim”</i>	studentka teologii	S-p-KN-32
<i>nie planuję, korzystam z last minute</i>	menedżerka	S-p-KS-90

Zródło: badania własne.

Na temat wykorzystania wygranej w Lotto wypowiedziały się wszystkie kobiety w projekcie poszukującym. Powtarzającym się przeznaczeniem niespodziewanych pieniędzy było sprawienie przyjemności znaczącym innym lub sobie oraz zabezpieczenie przyszłości.

Tabela 96. Przykłady wypowiedzi na temat zagospodarowania wygranej.

DYSPONUJĄC TAKĄ SUMĄ ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>wydałabym na jakieś szkolenie</i>	polonistka pracująca w mediach	P-p-KM-148
<i>staralabym się zabezpieczyć przyszłość</i>	słuchaczka studiów pomostowych	S-p-KS-58
<i>czulabym się bezpieczniejsza o swój los na jakiś czas</i>	bukmacherka, pracuje w zakładach sportowych gier liczbowych	S-p-KM-33 Warszawa
<i>wyprowadziłabym swoje życie na prostą spłacając wszystkie długi</i>	sprzedawczyni na bazarze, studiująca reedukację	S-p-KS-51 Warszawa
<i>znaczną część przeznaczyłabym na spełnienie marzeń córki</i>	tyflopedagog, wychowuje córkę	S-r-KM-48 Warszawa
<i>pewnie kupiłabym łódkę dla taty</i>	maturzystka	S-p-KN-56
<i>kupiłabym skuter</i>	studentka teologii UKSW	S-p-KN-32

Źródło: badania własne.

Wybory życiowe

Na decyzje podejmowane przez 78,6% kobiet w tym projekcie wpływ miały: wyznawane wartości, wychowanie, doświadczenia okresu dorastania.

Tabela 97. Przykłady wypowiedzi dotyczących kryteriów wyboru drogi życiowej.

UWAŻAM, ŻE KOBIETA DOKONUJĄC WYBORU ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>może nie wiedzieć, czego chce</i>	studentka SGGW, zarządzanie	S-p-KN-58
<i>nie zawsze wybiera to, co by chciała</i>	sprzedawczyni na bazarze	S-p-KS-51
<i>kieruje się doświadczeniami, ale je upraszcza</i>	studentka orientalistyki pracuje w turystyce internetowej	S-p-KM-75
<i>jest ograniczana z powodu polskich realiów pracy i dyskryminacji płci</i>	bukmacherka, pracuje w zakładach sportowych gier liczbowych	S-p-KM-33
<i>powinna kierować się głosem serca</i>	maturzystka	S-p-N-56
<i>powinna liczyć się z konsekwencjami swego wyboru</i>	- tyflopedagog, wychowuje córkę - bibliotekarka w miejskiej czytelnicy	S-r-KM-48 S-p-KS-39
<i>powinna brać pod uwagę oczekiwania rodziny i partnera</i>	administratorka badań klinicznych w firmie farmaceutycznej	W-m-KS-94 Skierniewice

Źródło: badania własne.

Wypowiedzi swobodne wskazywały odniesienia do osobistych doświadczeń uczestniczek badania, mimo narracji w trzeciej osobie. Projekcję tę można było odczytać w wypowiedziach tych samych kobiet na inne tematy.

W odpowiedziach wskazanych w kafeterii, w grupie 30-34 lata podkreślano wpływ religii i oczekiwań rodziców. Natomiast w grupie 25-29 lat wpływ rodziców został całkowicie pominięty, podobnie jak ambicje własne, najmniej też było w tym wieku wskazań na religię i zasady moralne. Grupę przynależności jako mającą wpływ na dokonywane wybory wskazały tylko kobiety w wieku 20-24 lata (w ramce poniżej w %):

wykształcenie i sytuacja finansowa	religia i zasady moralne	oczekiwania rodziców	ambicje i chęć zmiany statusu	świadomość bycia kobietą	grupa przynależności
64,3	50,0	35,7	28,6	14,3	14,3

W każdym projekcie przebiegu życia wybór kierunku studiów traktowany był jako ważna decyzja życiowa (3,3% całej badanej próby przyznało się do wątpliwości i rozterek z tym związanych). W projekcie poszukującym, wybrany przez siebie kierunek studiów 14,3% najmłodszych uczestniczek nazwało błędem. Oświadczyły one, że gdyby ponownie znalazły się w takiej sytuacji wybrały inaczej. Inną ważną decyzją bywa określenie charakteru związku intymnego. Kobiety poszukujące komunikowały, że wobec konieczności wyboru w tej kwestii odczuwałyby dyskomfort psychiczny, a nawet lęk przed podjęciem decyzji.

Tabela 98. Przykłady wypowiedzi w obliczu alternatywy „ślub czy wolny związek”.

GDYBYM STAŁA PRZED TAKIM WYBOREM ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>byłoby mi trudno podjąć decyzję</i>	studentka ochrony środowiska	S-p-KN-26
<i>bałabym się</i>	studentka zarządzania na SGGW	S-p-KN-58
<i>nie wiem, co bym wybrała</i>	maturzystka	S-p-KN-56
<i>chciałabym być pewna, że to właśnie TEN</i>	studentka teologii UKSW	S-p-KN-32
<i>tylko sytuacja materialna lub zdrowotna mogłyby mi przeszkodzić w zamążpójściu</i>	bukmacherka w zakładach sportowych gier liczbowych	S-p-KM-33
<i>długo bym się zastanawiała i tak do końca to trudno powiedzieć czy taki wybór jest dobry w danym momencie</i>	sprzedawczyni na bazarze, studiująca reedukację	S-p-KS-51 Warszawa

Źródło: badania własne.

Uczestniczki badania poszukujące drogi życiowej, nie uznały własnych zdolności i umiejętności ani swego wykształcenia i zawodu za wartości zapewniające im poczucie bezpieczeństwa. Wskazały natomiast takie, które podkreślały ich zależność od znaczących innych oraz potrzebę stabilizacji. Poczucie bezpieczeństwa zapewnia mi (w ramce poniżej w %):

świadomość wsparcia bliskich 78,5	partner na którym można polegać 64,3	praca na etacie 57,1	przyjaciółka przyjaciel 57,1	posiadanie mieszkania 42,8	wiara 35,7
--------------------------------------	---	-------------------------	---------------------------------	-------------------------------	---------------

Tabela 99. Przykłady wypowiedzi w pytaniu o poczucie bezpieczeństwa.

POCZUCIE BEZPIECZEŃSTWA DAJE MI ...	INFORMACJA	KOD
<i>druga osoba i pewność siebie</i>	studentka SGGW	S-p-KN-58
<i>ludzie, na których mogę polegać</i>	samotna matka	S-r-KM-48
<i>brak poczucia zagrożenia światem zewnętrznym</i>	studentka orientalistyki UW	S-p-KM-75
<i>możliwość ryzyka</i>	studentka teologii UKSW	S-p-KN-32
<i>nie mam takiego poczucia praca niepewna, mieszkanie niepewne, przyjaciele daleko</i>	bukmacherka w zakładach gier liczbowych	S-p-KM-33 Warszawa

Zródło: badania własne.

Plany na najbliższą przyszłość

Plany zajmowały niewiele miejsca w wypowiedziach kobiet, których oczekiwania wobec rzeczywistości często się wykluczały.

Tabela 100. Przykłady wypowiedzi na temat planów życiowych.

MOJE PLANY TO ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>coś osiągnąć, ale najpierw dowiedzieć się, co</i>	studentka pracująca w rezerwacji apartamentów	S-p-KN-58 Warszawa
<i>zasadniczo brak planów, jeśli nie liczyć ukończenia studiów</i>	studentka orientalistyki pracuje w turystyce internetowej	S-p-KM-75 Warszawa
<i>ciągle zmieniający się kalejdoskop</i>	pielęgniarka	S-p-KS-58
<i>poprawa sytuacji finansowej</i>	tyflopedałóg, samotna matka	S-r-KM-48
<i>studiować na SGGW albo na UW</i>	maturzystka	S-p-KN-56
<i>mam wiele planów i nie mogę realizować ze względu na pozycję materialną i społeczną</i>	bukmacherka w zakładach sportowych gier liczbowych	S-p-KM-33 Warszawa

Zródło: badania własne.

Wypowiedzi połowy uczestniczek w tym projekcie ogóle nie zawierały odniesień do planów. Pozostałe 50,0% wskazały, że w najbliższej przyszłości zamierzają (w ramce poniżej w %):

rozejrzeć się za nowymi możliwościami 42,8	sfinalizować dotychczasowe plany 42,8	dostosowywać się do sytuacji 35,7	zmienić wszystko totalnie 7,1	nie zastanawiają się na tym 7,1
---	--	---	--	---------------------------------------

Z narracji kobiet poszukujących wynikało, że chciałyby czegoś dokonać, coś przeżyć, ale nie bardzo wiedziały, co to miałyby być i bały się sytuacji, w której podjęcie decyzji czy dokonanie określonego wyboru mogłoby okazać się nieodwracalne. Takie wątpliwości i brak zdecydowania komunikowało 57,1% kobiet w tym projekcie. Wszystkie one były mieszkankami Warszawy.

Tabela 101. Przykłady wypowiedzi zaczynających się słowem „chciałabym”.

CHCIAŁABYM ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>ale życiowe pułapki czyhają</i>	studentka teologii	S-p-KN-32
<i>coś z sobą zrobić, ale nie wiem co</i>	menedżerka	S-p-KS-90
<i>wiedzieć, czego tak naprawdę chcę!</i>	studentka ochrony środowiska UKSW	S-p-KN-26
<i>umieć czasami zaryzykować</i>	tyflopédagog, samotna matka	S-r-KM-48
<i>cofnąć czas i zacząć od nowa</i>	sprzedawczyni na bazarze	S-p-KS-51
<i>być spełnioną w życiu, mieć czas na pomaganie innym, na pisanie książki</i>	bukmacherka w zakładach sportowych gier liczbowych	S-p-KM-33
<i>jeszcze wiele się nauczyć, część rzeczy mogłabym realizować już teraz, gdybym miała dość motywacji</i>	studentka orientalistyki UW pracuje w turystyce internetowej	S-p-KM-75 Warszawa

Źródło: badania własne.

Sukces życiowy

Z wybranych odpowiedzi wynika, że bez względu na wiek większość kobiet poszukujących za swój sukces życiowy uzna posiadanie rodziny i przyjaciół. Dla najmłodszych sukcesem będzie też zrozumienie sensu życia i niezależność od innych. W grupie 25-29 lat sukcesem nazwano wierność zasadom. *Za sukces życiowy w wieku 40 lat uznaję...* (w ramce poniżej w %):

posiadanie rodziny 64,3	stałe grono przyjaciół 57,1	wierność zasadom 50,0	zrozumienie sensu życia 42,8	niezależność od innych 35,7
-------------------------------	-----------------------------------	-----------------------------	------------------------------------	-----------------------------------

Tabela 102. Przykłady wypowiedzi na temat własnego sukcesu życiowego.

ZA SWÓJ SUKCES ŻYCIOWY UZNAM ...	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>zrozumienie sensu życia</i>	administratorka badań klinicznych	W-m-KS-94
<i>osiągnięcie poczucia szczęścia</i>	studentka orientalistyki UW	S-p-KM-75
<i>umiejętność marzenia</i>	studentka teologii UKSW	S-p-KN-32
<i>satysfakcję z życia</i>	studentka SGGW	S-p-KN-58
<i>szacunek innych i uznanie społeczne</i>	polonistka pracująca w mediach	P-p-KM-148
<i>że nikogo nie skrzywdziłam</i>	tyflopédagog, samotna matka	S-r-KM-48
<i>że wciąż jestem potrzebna innym</i>	sprzedawczyni na bazarze	S-p-KS-51
<i>niezależność od innych</i>	studentka SGGW, hostessa	S-p-KN-25
<i>nie mam pojęcia, co uznaję za sukces</i>	maturzystka	S-p-KN-56

Źródło: badania własne.

Wizerunek kobiet poszukujących drogi życiowej dopełniają wypowiedzi o utrudnieniach i ograniczeniach na jakie napotykały one w życiu. Można je określić jako: zewnętrzne – związane z normami społecznymi i wewnętrzne – dotyczące niedoskonałości własnego charakteru.

Tabela 103. Przykłady wypowiedzi na temat, co nie pozwala być w pełni sobą.

CO UTRUDNIA LUB NIE POZWALA PANI BYĆ W PEŁNI SOBĄ?	INFORMACJA O UCZESTNICZCE	KOD
<i>oczekiwania innych, ograniczenia finansowe</i>	polonistka pracująca w mediach	P-p-KM-148
<i>inni ludzie (bliskie osoby) oraz sytuacje związane z nimi i ze mną</i>	sprzedawczyni na bazarze, studiująca reedukację	S-p-KS-51 Warszawa
<i>samotne wychowanie dziecka, brak środków</i>	tyflopédagog	S-r-KM-48
<i>mieszkanie z rodzicami</i>	studentka teologii	S-p-KN-32
<i>poświęcenie się pracy etatowej oraz ograniczenia w rozwoju zainteresowań</i>	bukmacherka w zakładach sportowych gier liczbowych	S-p-KM-33
<i>kompleksy, mała wiara w siebie</i>	studentka, hostessa Macro&Cash	S-p-KN-25
<i>najbardziej sama się ograniczam</i>	studentka orientalistyki	S-p-KM-75
<i>zdrowie</i>	administratorka badań klinicznych	W-m-KS-94

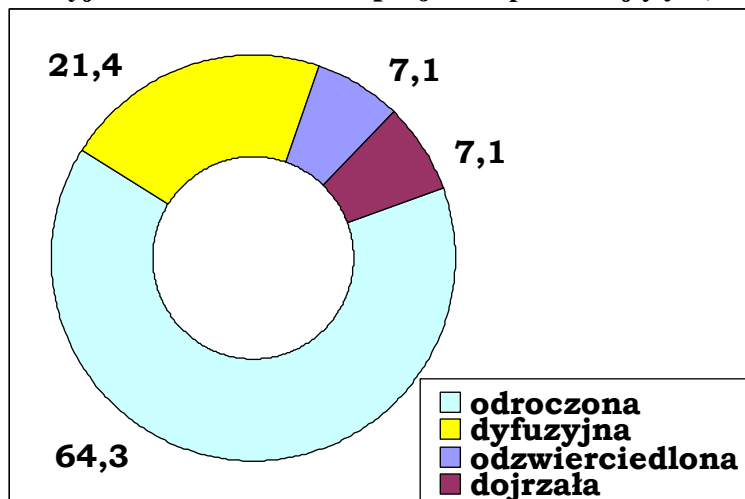
Źródło: badania własne.

Poszukujący projekt przebiegu życia opisany wypowiedziami uczestniczek badania uzupełniają wykresy na których umieszczone zostały typy ich refleksyjności, stylu życia i orientacji socjo-biograficznej. Pokazane na wykresach proporcje dowodzą moratoryjnego charakteru fazy życia w jakiej znajdowały się kobiety identyfikujące się w tym projekcie.

Refleksyjność uczestniczek badania w poszukującym projekcie życia

Refleksyjność uczestniczek w tym projekcie była zróżnicowana ze względu na wiek. Wszystkie jej typy wystąpiły tylko w grupie najstarszej. W grupie najmłodszej wystąpiła wyłącznie refleksyjność odroczone, która była dominująca również wśród kobiet w wieku 25-29 lat.

Wykres 86. Refleksyjność uczestniczek w projekcie poszukującym, N=14.

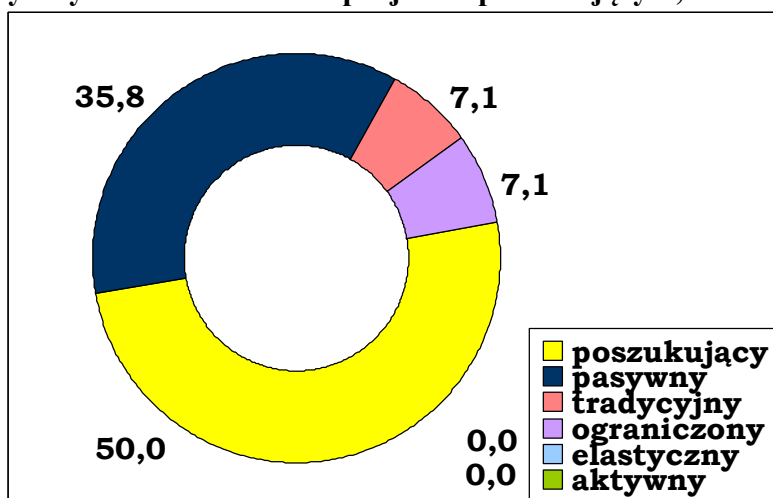
Źródło: badania własne.

Refleksyjność odroczone, cechowała uczestniczki o wysokim zewnętrznym poczuciu kontroli. Były to (bez względu na wiek) kobiety uzależnione od znaczących bliskich i od opinii otoczenia. Ich trudności w określeniu siebie i własnych oczekiwań wobec życia wynikały nie tylko z napięcia w roli, lecz także (lub może przede wszystkim) z uwarunkowań osobowościowych i życiowych. W tym projekcie znalazły się również: trzy kobiety o refleksyjności dyfuzyjnej – nie formułujące celów i nie angażujące się w role; jedna o refleksyjności odzwierciedlonej – 32 letnia bibliotekarka i jedna o refleksyjności dojrzałej – 32 letnia specjalistka w firmie farmaceutycznej.

Style życia uczestniczek badania w projekcie poszukującym

W tym projekcie dominowały dwa style życia – styl poszukujący i styl pasywny polegający na unikaniu podejmowania decyzji. W grupie najstarszej poza dwoma wymienionymi wystąpiły jeszcze: styl tradycyjny i styl ograniczonych możliwości wyboru. W grupie najmłodszej przeważał styl poszukiwania własnej drogi. W tym projekcie nie pojawiły się w ogóle styl aktywny i elastyczny.

Wykres 87. Style życia uczestniczek w projekcie poszukującym, N=14.

Źródło: badania własne.

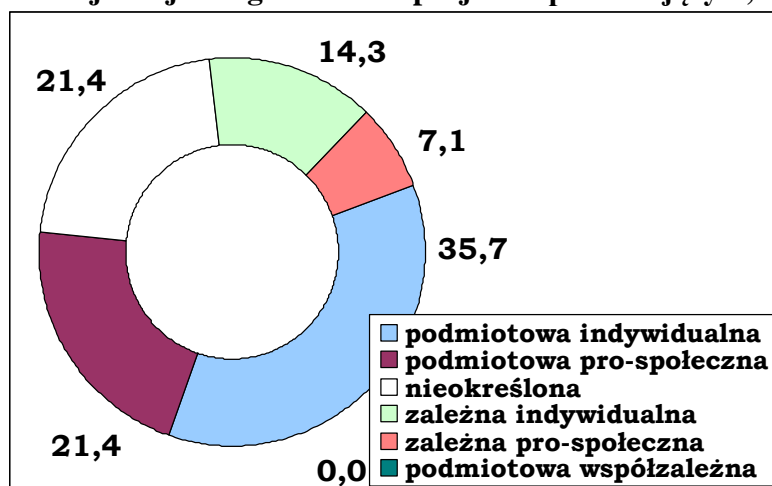
Większość uczestniczek badania w tym projekcie prowadziła styl życia polegający na poszukiwaniu własnej drogi, który wyrażał się nieustannym pytaniem – *jak żyć?* Były to kobiety znajdujące się w okresie przejściowym między młodością a dorosłością – maturzystki i studentki pierwszego roku studiów oraz kobiety, które doświadczyły niespodziewanych trudności życiowych i, na tym etapie rozwoju indywidualnego, nie potrafiły sobie z nimi poradzić i świadomie opóźniały proces decyzyjny.

Drugi, charakterystyczny w tym projekcie styl – życie pasywne – wyrażał się brakiem aktywności. Prezentowały go uczestniczki, które cechowała nieumiejętność przystosowania do wymogów codzienności, skłonność do naśladownictwa wątpliwych autorytetów albo wrodzona bierność. Nie było wśród nich kobiet ze skłonnością do nałogów.

Orientacje socjo-biograficzne w projekcie poszukującym

W tym projekcie najwięcej kobiet prezentowało orientację podmiotową indywidualną. Ponadto, w równych proporcjach, wyłoniły się: orientacja zależna indywidualna, (w grupie 20-24 lata i 25-29 lat) oraz podmiotowa prospołeczna, (w grupie 25-29 lat i 30-34 lata). Jedna uczestniczka – 27 letnia bukmacherka – miała orientację zależną prospołeczną. Narracje 21,4% kobiet (z wyjątkiem grupy 25-29 lat) nie dały podstaw do określenia ich orientacji socjo-biograficznej. Nie pojawiła się w tym projekcie orientacja podmiotowa współzależna.

Wykres 88. Orientacje socjo-biograficzne w projekcie poszukującym, N=14.

Źródło: badania własne.

W tym projekcie, kobiety zorientowane indywidualnie oczekiwały, iż ich nienazwane cele życiowe i nie wymyślone marzenia (jakimś cudem) zostaną spełnione. Natomiast kobiety zorientowane prospołecznie miały nastawienie altruistyczne i oczekiwały (przeważnie bezskutecznie), iż zostanie to dostrzeżone i docenione przez znaczących innych. Niektóre z nich były związane z ruchami wolontariackimi. Wszystkie uczestniczki identyfikujące się w tym projekcie były kobietami poszukującymi akceptacji i, aby zapewnić sobie poczucie przynależności i bezpieczeństwa, godziły się na pewne ograniczenia.

Poszukujący projekt przebiegu życia nie miał jednoznacznego charakteru i zawierał wymiary doświadczenia „przynależne” pozostałym projektom. Wysoki procent wypowiedzi, w których pojawiła się kategoria doświadczenia społecznego zakodowana, jako „niepewność, poszukiwanie” nie znalazł odzwierciedlenia w liczbie kobiet identyfikujących się w tym projekcie. Znacząca różnica między tymi danymi jest optymistyczna. Wynika z niej, że jeśli nawet etap rozwoju indywidualnego na jakim znajdowały się kobiety uczestniczące w badaniu był niestabilny, była to niestabilność przejściowa i kontrolowana.

Tabela 104. Typologia wybranych przypadków w poszukującym projekcie przebiegu życia.

KOD UCZESTNICZKI	PROJEKT ŻYCIA	REFLEKSYJNOŚĆ	OSOBOWOŚĆ	ORIENTACJA SOCJO-BIOGRAFICZNA	TYP STYLU ŻYCIA	TYP STRUKTURALNY	ARCHETYP	WEWNĘTRZNA BOHATERKA
S-p-KN-38	Poszukujący ↓ emancypacja	Odroczona ↓ Odzwierciedlona	Neurotyczna	Nieokreślona	pasywny	Pośredniczka	Afrodyta	Sierotka
W-z-KN-73	Poszukujący	Przejęta	Ugodowa	Nieokreślona	aktywny	Nieokreślony	Demeter	Nieokreślona
S-r-KM-48	Poszukujący	Dyfuzyjna	Neurotyczna	Nieokreślona	poszukujący	Matka ↓ Amazonka	Persefona	Sierotka
S-p-KM-33 <i>Cynthia</i>	Poszukujący	Odroczona	Neurotyczna	Zależna prospoleczna	pasywny	Pośredniczka	Persefona	Sierotka
M-p-KM-148	Poszukujący	Odroczona	Ugodowa	Zależna indywidualna	poszukujący	Pośredniczka	Persefona	Sierotka
W-m-KS-85	Poszukujący	Odroczona	Ugodowa	Nieokreślona	aktywny	Pośredniczka	Persefona	Sierotka

Zródło: oprac. własne. Zestawienie zawiera skrócony opis wybranych uczestniczek badania zawierający: refleksyjność, osobowość, archetyp, strukturalny typ kobiecości i wewnętrzną bohaterki oraz typ stylu życia i orientację socjo-biograficzną.

Wybrane przypadki w poszukującym projekcie przebiegu życia

PRZYPADEK S-p-KN-26

Projekt przebiegu życia tej uczestniczki polegał na poszukiwaniu celów życiowych, które nie zostały jeszcze określone. Prezentowała osobowość ekstrawersyjną, wymagającą stymulacji znaczących innych oraz refleksyjność odroczoną w kierunku odzwierciedlonej. Jej orientacja socjo-biograficzna była podmiotowa indywidualna, na emancypację. Styl życia przejawiał się w trudnościach adaptacyjnych do nowych warunków – wymuszały go okoliczności. Strukturalny typ kobiecości trudny był do zinterpretowania, prawdopodobnie w przyszłości będzie to typ – HETERY/MATKI. Archetyp kobiecości, na tym etapie jej rozwoju indywidualnego uosabiała PERSEFONA, typem wewnętrznej bohaterki była SIEROTKA, która (w zależności od okoliczności życiowych) zmierzać będzie w wykluczających się kierunkach: WĘDROWNICZKI lub MĘCZENNICZKI.

Ta kobieta ma 21 lat, urodziła się na wsi, ukończyła Liceum Ogólnokształcące w Biłgoraju i zna języki obce. Mieszka z siostrami w wynajętym mieszkaniu, w Warszawie. Aktualnie studiuje ochronę środowiska w Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego i pracuje w sklepie papierniczym w Centrum Handlowym. Rodzice oboje pracują, ojciec ma wykształcenie zasadnicze, matka wyższe. Mieszkają w innej miejscowości. Tam też mieszkają obie babcie, jedna jest na emeryturze, druga nigdy nie pracowała zarobkowo. Obaj dziadkowie nie żyją. Dwie starsze siostry pracują w Warszawie, jedna ma wykształcenie wyższe, druga pomaturalne. Młodsza siostra i młodszy brat chodzą do szkoły i mieszkają z rodzicami. Sytuację materialną rodzinnego domu oceniła jako średnią. Nie dostawała kieszonkowego. Utrzymuje kontakty z koleżankami i kolegami z klasy oraz z grupą „od wspólnego imprezowania”. Była drużynową harcerską. Jest wyznania rzymsko-katolickiego. Kiedyś może będzie chciała wyjechać z kraju na stałe.

Jej zdaniem, o życiu człowieka decyduje przeznaczenie, ale potrzebny jest także cel. Żeby go zrozumieć: *muszę poznać samą siebie*, spotykać się z różnymi ludźmi oraz korzystać z dóbr nauki, kultury i sztuki. Uważa, że cele: *trzeba realizować*, bo dzięki nim dostrzegamy, co jest ważne i można więcej osiągnąć, one motywują do refleksji. *Moim zdaniem w życiu najbardziej liczy się dążenie do wyznaczonego celu*, przydaje się także: dobre pochodzenie i zamożność rodziców, kontakty z ludźmi, którzy mają dostęp do władzy i pieniędzy oraz wykształcenie, pewność siebie i odporność na krytykę. *Kiedy zastanawiałam się nad wyborem studiów myślałam o tym, co chcę robić, ale nie udało mi się dostać na kierunek, o jakim marzyłam. Gdybym stała przed wyborem „studia czy praca”*

albo „ślub czy wolny związek” *byłoby mi bardzo trudno podjąć decyzję. Chciałabym wiedzieć, czego tak naprawdę chcę.* Jej zdaniem poczucie bezpieczeństwa zapewnia rodzina, a za swój sukces życiowy uzna *zrealizowanie marzeń.*⁸²¹

Jej codzienne rutynowe zajęcia to studia, praca i dojazdy oraz długie rozmowy telefoniczne i na *gadugadu*. Kilka razy w tygodniu robi zakupy, bywa w kawiarni lub w klubie i modli się. Kilka razy w miesiącu przygotowuje posiłki i sprząta, wychodzi gdzieś z siostrami lub spotyka się z przyjaciółmi. Lubi czytać książki, wszystkie oprócz *science-fiction*. W wolnym czasie najchętniej: *spotykam się ze znajomymi*. Często *surfuje* w Internecie i chodzi na dyskoteki. Czasem odwiedza centra handlowe, chodzi do kina i na randki, zawiera nowe znajomości, zwiedza lub pomaga innym. W telewizji ogląda wszystkie filmy. Utrzymuje różne formy kontaktu z innymi ludźmi poza *czatem* i *blogiem*. Nie każdego roku wyjeżdża na wakacje. Planując wyjazd uwzględnia koszty oraz atrakcyjność oferty turystycznej i towarzyskiej w miejscu pobytu. Na stałe najchętniej zamieszkałaby we własnym domu za granicą.

W chwili obecnej jest trochę zadowolona ze swego życia, a trochę nie. *Sposób, w jaki żyję jest zupełnie inny niż bym chciała. Ten okres w moim życiu uważam za przejściowy. Jest coś, co chciałabym robić, kiedy „dojrzeję” do zmian i zarobię większe pieniądze.* W najbliższej przyszłości zamierza sfinalizować dotychczasowe plany i *wyjechać za granicę turystycznie. Dysponując wygraną 10 tys. zł szybko bym ją wydała na: samodoskonalenie, wycieczkę zagraniczną i zabiegi doskonalące wygląd. Czasami postępuję wbrew swej woli, kiedy wymaga tego sytuacja albo inni ludzie, którzy nie pozwalają mi być w pełni sobą.*

Uważa, że kobieta sama powinna decydować, w jaki sposób chce żyć, ale: *powinna się poważnie nad wszystkim zastanowić.* Siebie określa, jako osobę aktywną, kreatywną i elastyczną, znającą swoje możliwości i ograniczenia. Lubi imprezować i zaskakiwać pomysłami, świadomie kontroluje swoje wydatki, a kupując ubranie *sprawia sobie małą przyjemność*. Nałogi uznaje za *najgorszą chorobę*. Na jej decyzje wpływa niemal wszystko – religia i zasady moralne, wychowanie i oczekiwania rodziny, środowisko uczelniane i w miejscu pracy, sytuacja finansowa, w jakiej się znajduje i dopiero na końcu, jej osobiste ambicje i chęć zmiany pozycji społecznej.

---

⁸²¹ Jak można przypuszczać z odpowiedzi wybranych w kafeterii tymi marzeniami mogą być – wykształcenie, zawód, rodzina, zarobienie dużych pieniędzy, stałe grono przyjaciół i wierność zasadom.

Nie spotkała się z określeniem *gender*. Jej zdaniem kobieta i mężczyzna powinni się zachowywać odpowiednio dla swojej płci. We wzajemnych kontaktach *wszystko zależy od tego czy się szanują*, a do tego by związek był udany nie wystarczy sama „miłość”. Chciałaby wyjść za mąż, aby mieć rodzinę. Najbliższy jej oczekiwaniom jest partnerski układ w małżeństwie. Chciałaby, aby jej partner był konsekwentny, odpowiedzialny, dobry, uczciwy i zaradny, a syn pracowity, komunikatywny, odważny i pewny siebie.

Najbardziej sobą czuje się w roli córki i niezależnej kobiety pracującej. Zgadza się z opinią, że kobiety powinny się wspierać, a córki czasami powinny naśladować swoje matki. Chciałaby, żeby jej córka była cierpliwa, mądra, uduchowiona, odporna na stres i odważna. Chciałaby być dla niej matką, idolką i *przyjaciółką*. Naprawdę ważne w życiu kobiety są jej zdaniem: podróże, niezależność, dyplom, hobby, małżeństwo, własny wygląd, mieszkanie, dziecko, samochód, kariera. Do ukształtowania jej poglądów na życie znacznie przyczyniły się mama i przyjaciółka.

PRZYPADEK   S-p-KM-75   „OTOCZAK”

Projekt przebiegu życia „OTOCZAK” był ukierunkowany na poszukiwanie własnej drogi. Prezentowała typ osobowości neurotycznej charakteryzującej się potrzebą przystosowania, i niestabilnością emocjonalną. Miała odroczoną refleksyjność i poszukujący styl życia „rozdarty”: między wartościami idealnymi i praktycznymi, między potrzebą bycia sobą i potrzebą akceptacji innych. Jej orientacja socjo-biograficzna była podmiotowa indywidualna, na emancypację. Była typem AMAZONKI, której psychika z powodu uwięzienia w archetypie PERSEFONY nie umiała odnaleźć się w rzeczywistości. Jej wewnętrzną bohaterką była SIEROTKA zmierzająca w kierunku WĘDROWNICZKI.

„OTOCZAK” ma 28 lat, urodziła się i mieszka w Warszawie. Wynajmuje mieszkanie z partnerką. Ukończyła orientalistykę w Uniwersytecie Warszawskim i podjęła studia doktoranckie. Pracuje w internetowej firmie turystycznej. Ojciec ma wykształcenie pomaturalne i jest bezrobotny, nie kontaktuje się z nim. Matka ma wykształcenie wyższe, pracuje i mieszka niedaleko. Babcia ma wykształcenie średnie, jest na emeryturze i mieszka niedaleko. Druga babcia i dziadkowie nie żyją. Ma młodszą siostrę, która studiuje i mieszka z matką. Sytuację materialną rodzinnego domu oceniła, jako średnią. Każdego miesiąca dostawała kieszonkowe. W czasie studiów zarabiała korepetycjami, miała też naukowe stypendium. Z lat szkolnych utrzymuje kontakt z kilkoma przyjaciółkami. Jest niewierząca. Rzadko interesuje się polityką. Kiedyś może będzie chciała wyjechać z kraju.

Zdaniem „OTOCZAK” o życiu człowieka decyduje przypadek i świadome wybory dokonywane przez całe życie. *Warto mieć swoje przekonania i pasje, ale bez wsparcia z zewnątrz trudno je realizować*; najbardziej przydaje się: dobre urodzenie, przynależność do stałej grupy, odpowiedni partner lub partnerka oraz wierność zasadom i odporność na cudze opinie. Nie jest pewna czy w życiu potrzebny jest cel. Uważa, że cele *nie są koniecznością, choć mogą ułatwić życie*. Można próbować je określić, chociaż: *tego głównego celu życia nie da się zrozumieć*. Za swój sukces życiowy uzna: *osiągnięcie poczucia szczęścia* oraz stałe grono przyjaciół i niezależność od innych ludzi. Poczuciu jej bezpieczeństwa zagraża „świat zewnętrzny”.

Jej codzienne zajęcia rutynowe to dojazdy do pracy i na uczelnię oraz czytanie. Lubi czytać: *fantastykę, książki popularnonaukowe, powieści*. Ma wiele ulubionych postaci fikcyjnych głównie z *prozy Sapkowskiego*. Czyta „Gazetę Wyborczą” i rzadko „Politykę”. Kilka razy w tygodniu robi zakupy, kilka razy w miesiącu przygotowuje posiłki i sprząta w domu, spotyka się z przyjaciółmi oraz prowadzi długie rozmowy przez telefon i na *gadugadu*. „Nigdy” – nie troszczy się o swój wygląd, nie modli się i nie działa społecznie.⁸²² Poza tym do jej rutynowych zajęć należą: *różne treningi 2-4 razy w tygodniu*. W wolnym czasie najchętniej: *wyjeżdżałabym w góry, a gdy się nie da, staram się ruszać i spotykać z przyjaciółmi*. Poza tym często: *czatuje lub surfuje w Internecie, słucha muzyki, spaceruje, wędruje, jeździ na rowerze*. Czasem chodzi do kina, na randki, robi porządki domowe albo odwiedza rodzinę. Nie ogląda telewizji. Utrzymuje różnorodne formy stałego kontaktu z innymi, ale nie korzysta z portalu „Nasza klasa” i nie ma swego *bloga*. Kiedy wyjeżdża na urlop (co nie zdarza się każdego roku) uwzględnia koszty i możliwość odcięcia od codzienności starając się: *pojechać gdzieś, gdzie nie byłam wcześniej i spędzić czas aktywnie*. *Gdybym wygrała w Lotto część bym wydała na rzeczy potrzebne, a część na prezenty dla bliskich i własne przyjemności – wykupiłabym długą wycieczkę zagraniczną*. Jej zdaniem wybierając sposób życia realizujemy marzenia, zaspokajamy swoje pragnienia, ale równocześnie tracimy szanse na coś innego, z czegoś rezygnujemy. Być może podejmujemy świadomą decyzję albo opowiadamy się po jakiejś lub po czyjejś stronie i idąc na kompromis, wybieramy „mniejsze zło”. *Uważam, że wybierając sposób życia kieruję się doświadczeniami, ale je upraszczam. Może mi się tylko wydawać, że mam wybór. Sposób, w jaki żyję jest zawsze przejściowy, jest wypadkową pomiędzy okolicznościami, a moimi staraniami. Ale sama dokonałam wyboru. Chciałabym się*

---

⁸²² W pytaniu nie było odpowiedzi „nigdy”, respondentka sama ją dopisała, uznając za ważne przekazanie takiej informacji o sobie.

jeszcze wiele nauczyć, część rzeczy mogłabym realizować już teraz, gdybym miała dość motywacji! Czasami postępuję wbrew swej woli, kiedy wymaga to mniej energii niż własne plany i jest nadzieja na uzyskanie świętego spokoju. Gdybym stała przed wyborem „studia czy praca” albo „ślub czy wolny związek” – nie zastanawiałabym się zbyt długo.

Zgadza się z opinią, że każda kobieta powinna starać się być niepowtarzalna i wypracować swój własny styl, ale: *nie wiem, czy mam jakiś uświadomiony własny styl. Robię, co chcę, w miarę możliwości wybieram, co mi się podoba. Chyba moich pojedynczych przyjaciół nie można nazwać grupą, ale mam z nimi dobre relacje. Kupując ubranie wybieram coś prostego, uniwersalnego i wygodnego. Jeśli kupuje w second handzie, to: przeważnie z namowy innej kobiety, bo sama nie miałabym cierpliwości. Uważa, że wszelkie nałogi są szkodliwe, a próbowanie narkotyków grozi uzależnieniem ponieważ: człowiek ma naturalną skłonność do uzależnień.*

Na jej wybory życiowe mają wpływ wyznawane wartości, zdobyte wykształcenie i sytuacja finansowa. W chwili obecnej jest zdecydowana niezadowolona ze swego życia. W najbliższej przyszłości zamierza sfinalizować dotychczasowe plany. *Innych planów zasadniczo brak, jeśli nie liczyć ukończenia doktoratu.*

Jej zdaniem kobieta i mężczyzna powinni móc zachowywać się zgodnie ze swoimi potrzebami, nie zwracając uwagi na płeć. Uważa, że różnica między małżeństwem i stałym związkiem: *to tylko status prawny, który małżeństwu ułatwia wiele spraw „za jednym zamachem”.* Udanemu związkowi sprzyja podobny poziom wykształcenia, wspólne wartości, wzajemne uczucie i akceptacja oraz seksualna atrakcyjność. Ważne jest także, aby w sporze obie strony umiały ustąpić i zrezygnować ze swoich racji. Nie zamierza wychodzić za mąż, ponieważ wybiera wolne związki. *Planowałabym małżeństwo, gdybym aktualnie była zupełnie sama i gdybym mogła je zawrzeć z kobietą. Chciałabym, aby w moim związku obie osoby miały równy status.* Od swej partnerki oczekuje, aby była cierpliwa, dobra, mądra, odpowiedzialna i zdolna do współdziałania. Dla utrzymania związku *mogłabym uczynić naprawdę bardzo wiele, ale na tyle, by pozostać sobą.*

„OTOCZAK” jest zadowolona z tego, że jest kobietą. Najbardziej sobą czuje się w roli niezależnej wędrowniczki, kobiety walczącej, kochanki, partnerki i córki. Za naprawdę ważne w życiu kobiety uznaje: *aktywny tryb życia, wewnętrzny spokój i spełnianie marzeń, realizowanie pasji oraz miłość, niezależność, podróże, rodzinę, zwierzątko domowego, wykształcenie, dyplom i wierność zasadom.* Wśród współczesnych kobiet podziwia i szanuje: *kobiety walczące w polityce – Aung San Suu Kyi; kobiety działające na rzecz innych – Janinę Ochojską i kobiety twórcze – PJ Harley, Patti Smith.* Popiera opinię, że

kobiety powinny się wspierać, w pracy lub w dążeniu do zmiany pozycji społecznej, a córki powinny czasami naśladować swoje matki w wypełnianiu kobiecych ról. Sama nie chce mieć dzieci. Do ukształtowania jej poglądów na życie znacznie przyczyniły się mama i siostra, przyjaciółka i partnerka oraz różne kobiety.

PRZYPADEK   S-p-KS-51

Projekt przebiegu życia tej uczestniczki ukierunkowany był na poszukiwanie własnej drogi w interakcjach ze znaczącymi innymi. Charakteryzowała się niestabilną emocjonalnie osobowością neurotyczną wskazującą silną potrzebę przynależności. Jej odroczone refleksyjność wynikała (prawdopodobnie) z zewnątrzsterowności. Miała orientację socjobiograficzną podmiotową prospołeczną na dostosowanie. Wrodzony konformizm i bierna postawa sprawiły, że jej styl życia określały okoliczności i brak własnego zdania. Strukturalny typ kobiecości uosabiała w niej POŚREDNICZKA, archetyp kobiecości – HESTIA, a typ wewnętrznej bohaterki – SIEROTKA zmierzająca w kierunku MĘCZENNICZKI.

Ta kobieta ma 33 lata, urodziła się w mieście powiatowym, mieszka sama w Warszawie. Pracuje, jako sprzedawczyni owoców na bazarze i studiuje podyplomowo edukację początkową i reedukację. Słabo zna języki obce. Od jesieni zamierza objąć etat nauczycielki w przedszkolu, w miejscowości podwarszawskiej. Rodzice mieszkają w innej miejscowości, ojciec ma wykształcenie średnie i pracuje, a matka ma wykształcenie wyższe i jest na emeryturze. Młodszy brat ma wykształcenie wyższe, pracuje i mieszka z rodzicami. Babcia i dziadek z wykształceniem zasadniczym są na emeryturze i mieszkają w innej miejscowości. Babcia i dziadek z wykształceniem podstawowym nie żyją. Sytuację materialną rodzinnego domu oceniła jako średnią. W wieku 15-17 lat dostawała czasami kieszonkowe. Jako studentka zarabiała opiekując się dziećmi i sezonowo przy zbiorze owoców. Utrzymuje kontakty z koleżankami i kolegami z klasy. Jest katoliczką, nie interesuje się polityką i nie chciałaby wyjechać z kraju na stałe.

Jej zdaniem o życiu człowieka decydują świadomie dokonywane wybory i cele, które można określić poznając swoje potrzeby, stawiając sobie wymagania, rozwijając własną kobiecość, analizując trudne momenty w życiu, reagując na potrzeby innych ludzi lub przyrody. *Cele są ważne, ale powinno się też znaleźć miejsce na spontaniczność. Moim zdaniem w życiu ważne jest bycie w zgodzie z samym sobą,* przydaje się także: wykształcenie, system wartości, pewność siebie, odporność na cudze opinie i zdolność przystosowywania się. Poczucie bezpieczeństwa zapewnia, jej zdaniem, dobry zawód,

świadomość wsparcia ze strony bliskich i partner, na którym można polegać. *Za swój życiowy sukces uznaję to, że wciąż jestem potrzebna innym oraz: stałe grono przyjaciół, nie rezygnowanie z wartości, uznanie lokalnej społeczności i zrozumienie sensu życia.*

Jej codziennymi rutynowymi zajęciami były: praca i prowadzenie domu. Często prowadzi długie rozmowy telefoniczne i na *gadugadu*. Czyta książki: *fantasy*, psychologiczne i sensacyjne. Ulubione postaci to – Wiedźmin i bohaterki utworów Pablo Coehlo. W telewizji ogląda filmy psychologiczne. W wolnym czasie najchętniej słucha muzyki, spotyka się z koleżankami lub robi domowe porządki. Czasami odwiedza centra handlowe lub salon piękności, chodzi do kina i na randki, zawiera nowe znajomości, czasem się modli albo nic nie robi i odsypia. Nigdy nie chodzi na dyskoteki. Nie każdego roku wyjeżdża na urlop. Planując wakacje: *chciałabym po prostu odpocząć fizycznie i psychicznie*. Kiedy kupuję ubranie: *wybieram takie, w którym będę się dobrze czuła*. Jeśli kupuje w *second handzie* to dlatego, że: *w obecnej sytuacji finansowej tylko na to mnie stać*. Dysponując wygraną 10 tys. zł: *wyprowadziłabym swoje życie na prostą splacając wszystkie długi, w których siedzę <po uszy>, resztę wydałabym na samodoskonalenie i na zabiegi doskonalące wygląd*.

Uważa, że wybierając sposób życia kierujemy się chęcią odniesienia sukcesu i tracimy szanse na coś innego albo z czegoś rezygnujemy. Zastanawiając się nad wyborem studiów: *myślałam o tym, by w przyszłości robić to, co lubię*. W sytuacji wymagającej wyboru „studia czy praca” albo „ślub czy wolny związek” – *długo bym się zastanawiała i tak do końca trudno powiedzieć czy w danym momencie taki wybór jest dobry*. Jej zdaniem tego typu decyzje wymagają od kobiety odwagi, odrobiny szaleństwa, zgody na ryzyko oraz liczenia się z konsekwencjami. Jej sposób życia wynika z okoliczności, warunków i możliwości oraz z oczekiwań znaczących bliskich. *Ten okres w moim życiu uważam za przejściowy. Jest to moment dla mnie trudny, wciąż jestem jakby za bardzo obecna w życiu bliskich mi osób, a nie swoim. Mam poczucie ograniczania wolności, bliskie osoby i związane z nimi sytuacje nie pozwalają, abym była w pełni sobą. Czasami postępuję wbrew swej woli, kiedy wydaje mi się, że inni mogą być niezadowoleni*. W kwestii używek napisała: *nie da się żyć bez nałogów, każdy człowiek ma jakiś nałóg – kawa, komputer, seks, alkohol, papierosy, opieka nad bliskimi*. Powinniśmy starać się myśleć o sobie tak, by *w jakiś sposób wiążąc najbliższych nie uzależniać nikogo od nikogo*.

Na podejmowane przez nią decyzje dotyczące ważnych spraw życiowych wpływ mają: wyznawane wartości, zdobyte wykształcenie, wychowanie, zajmowana pozycja społeczna i oczekiwania rodziców. Są rzeczy, które chciałaby robić, gdy „dojrzeje” do

zmian i uwolni się od obowiązków rodzinnych albo, gdy spotka właściwego człowieka lub ludzi. *Chciałabym cofnąć czas i zacząć wiele spraw od nowa.* W najbliższej przyszłości zamierza sfinalizować dotychczasowe plany i *wrócić do wykonywania pracy, którą lubię.*

Nie spotkała się z określeniem *gender*. Uważa, że kobieta i mężczyzna *to dwa różne gatunki*, ale nie wie czy powinni się zachowywać odpowiednio dla swojej płci. Według niej w kontaktach mężczyzny i kobiety *wszystko zależy od tego, jacy dla siebie są wzajemnie, czy się akceptują i potrafią robić wszystko razem.* Aby związek był udany nie wystarczy: *słowo kocham cię, ale wspólne decydowanie, działanie razem, czasem pójście na kompromis z obydwu stron.* Udanemu związkowi sprzyjają wspólne zainteresowania oraz to, że się kochają, akceptują swoje niedoskonałości, uznają te same wartości za ważne i dochowują sobie wierności. Nie zamierza wychodzić za mąż, ponieważ chce być niezależna i brak jej odwagi, żeby komuś zawierzyć życie. *Chciałabym, aby w moim związku z mężczyzną było normalnie – oboje pracują, obowiązki domowe ustalają i dzielą między sobą.* Chciałaby, aby jej partner miał poczucie humoru i był mądry, wrażliwy, odpowiedzialny oraz konsekwentny. *Dla utrzymania związku zrobiłabym wiele w granicach możliwości i rozsądku dostosowując się do wymagań partnera.*

Akceptuje opinię, że kobieta powinna starać się być niepowtarzalna i sama decydować w jaki sposób chce żyć, ale: *nie zawsze do końca wybiera to, co by chciała.* Siebie postrzega, jako osobę z poczuciem własnej wartości, znającą swoje możliwości i ograniczenia. Potrafi być elastyczna i stara się dostosowywać do sytuacji. Chętnie przebywa w domu i świadomie kontroluje swoje wydatki. Najbardziej sobą czuje się w roli córki i przyjaciółki oraz kobiety pracującej i poszukującej. W życiu kobiety uznaje za ważne: trzymanie się zasad, niezależność, wykształcenie, miłość, rodzinę, partnera, pracę, hobby, mieszkanie. Wśród współczesnych kobiet podziwia Matkę Teresę z Kalkuty. Jej zdaniem kobiety powinny się wspierać, a córki naśladować czasami matki. Chciałaby, aby jej dzieci były ambitne, mądre, odporne na stres, operatywne, odpowiedzialne i wrażliwe. Dla swej córki chciałaby być matką, przyjaciółką i wzorem osobowym. Do ukształtowania jej poglądów na życie znacznie przyczyniły się kobiety z rodziny.

Wnioski wynikające z interpretacji

Typologię projektów życia narzuciły narracje samych uczestniczek. Zapewne nie są to wszystkie możliwe drogi/kierunki projektowania przebiegu własnego życia⁸²³, ale materiał empiryczny na nie właśnie wskazywał jako na typy idealne w rozumieniu Weberowskim. Analiza zaś pokazała, że były one – dla tych uczestniczek badania, w danym momencie ich życia – typami realnymi odzwierciedlającymi przestrzenie ich doświadczenia socjo-biograficznego. W poszczególnych projektach przebiegu życia inaczej przedstawiała się hierarchia ważności wymiarów doświadczenia co pokazuje tab. 105.

Tabela 105. Ranking 10 pierwszych kategorii doświadczenia w projektach życia.

LP.	STABILIZACYJNY N=171	EMANCYPACYJNY N=140	RODZINNY N=70	INTERAKCYJNY N=27	POSZUKUJĄCY N=14
1.	Rodzina	Wykształcenie	Rodzina	Rodzina	Wykształcenie
2.	Dziecko	Wierność zasad	Dziecko	Partner	Rodzina
3.	Praca	Dziecko	Praca	Wykształcenie	Rozwój własny
4.	Wykształcenie	Rodzina	Partner	Dziecko	Wierność zasad
5.	Małżeństwo	Praca	Małżeństwo	Wierność zasad	Praca
6.	Partner	Podróże	Wykształcenie	Podróże	Dziecko
7.	Rozwój własny	Rozwój własny	Wierność zasad	Małżeństwo	Małżeństwo
8.	Podróże	Małżeństwo	Podróże	Niezależność	Niezależność
9.	Wierność zasad	Niezależność	Rozwój własny	Praca	Partner
10.	Niezależność	Partner	Niezależność	Rozwój własny	Podróże

Źródło: badania własne.

Typy projektów życia odnaleźć można również we wzorach biograficznych badanych kobiet, z których 65,6% projektowało realizację wzoru podstawowego: „szkoła-praca-emerytura” (wzór dla 25,9% badanych, wobec braku czynnej narracji nie został zidentyfikowany, można jednak przypuszczać, że był to również wzór podstawowy). Inny wzór biograficzny wybrało mniej niż 10% uczestniczek badania. Były to: wzór „szkoła-aktywność publiczna”⁸²⁴ – 3,1%; wzór „szkoła-rodzina” – 1,6%; wzór „szkoła-biznes” – 1,6%; wzór „szkoła-nauka” – 1,1% i wzór „szkoła-media” – 1,1%.

⁸²³ Zob. fragment o wzorach biograficznych.

⁸²⁴ We wzorach biograficznych Hajduka ten wzór występował jako „szkoła-parlament”, jednak z narracji badanych wynikało, że planują one raczej poza parlamentarną aktywność w sferze życia publicznego, np. w organizacjach pozarządowych.

We wszystkich projektach życia proporcjonalnie rozłożyły się charakterystyki demograficzne badanych kobiet. Istotne różnice między nimi pojawiły się dopiero na etapie włączenia do opisu cech dotyczących osobowości⁸²⁵. Gdyby w rekonstrukcji projektów przebiegu życia ograniczyć się tylko do socjologicznej kategorii „doświadczenie społeczne” to uzyskany materiał przedstawiałby badane kobiety jako jednostki różniące się głównie dynamiką określania własnych potrzeb. Ich styl życia i refleksyjność podkreślały bowiem wspólnotę dążeń życiowych i wskazywały podobne kryteria przyjmowane w sytuacjach wymagających dokonania wyboru. Niemal we wszystkich projektach przeważał tradycyjny styl życia i odzwierciedlona refleksyjność. Tylko w projekcie poszukującym dominował inny styl życia, a w projekcie interakcyjnym inna refleksyjność. W sumie dawałoby to w miarę jednolity, lecz niepełny obraz badanej próby.

Zgodnie z przyjętym w rozprawie podejściem antropologicznym i ginocentryczną perspektywą, włączyłam do opisu dodatkowe kategorie: kulturową dotyczącą archetypów i psychologiczną dotyczącą osobowości. W ten sposób obraz uczestniczek badania nabrał nowych barw. Kategorie te nie tylko zróżnicowały badane osoby w poszczególnych projektach przebiegu życia, ale także ukazały ich dodatkowe cechy indywidualne, istotne dla pełniejszego wizerunku kobiety. Określenie archetypu, strukturalnego typu kobiecości i wewnętrznej bohaterki miało również znaczenie w identyfikacji orientacji socjo-biograficznej badanych kobiet. We wszystkich projektach przebiegu życia, poza emancypacyjnym, podstawowym archetypem kobiecości były „boginie zależne”. Jednak w każdym z nich był to archetyp innej bogini zależnej. Ponadto, w każdym projekcie przebiegu życia wiodący był inny typ osobowości, inny strukturalny typ kobiecości i inny typ wewnętrznej bohaterki.

---

⁸²⁵ Zob. model skróconej charakterystyki uczestniczek badania, tab. 39, s. 282.

Projekty przebiegu życia zostały wyczerpująco opisane słowami samych uczestniczek badania. Komunikatywny poziom narracji wykazał, iż we wszystkich projektach odnalazły się kobiety reprezentujące każdy typ badanych jednostek (pod względem cech demograficznych i rodzaju aktywności życiowej). Istotne różnice między uczestniczkami badania w poszczególnych projektach widoczne były dopiero na koniunktywnym poziomie interpretacji, wskazującym typy kobiecości i typy orientacji socjobiograficznej. Zastosowanie metody dokumentarnej rekonstrukcji i przyjęcie w interpretacji materiału empirycznego kategorii opisujących kobiecość pozwoliło na odczytanie wielowymiarowości uczestniczek badania.

Przedmiotem badań były wybory życiowe młodych kobiet, dokonane i deklarowane. Ich poznanie, dzięki narracjom opisującym motywy i okoliczności podejmowania decyzji, umożliwiło interpretację znaczeń jakie nadawały one sytuacjom wyboru. Wielostopniowa interpretacja doprowadziła do identyfikacji przestrzeni doświadczenia społecznego i rekonstrukcji projektów przebiegu życia, typowych w badanej próbie. Narracje uczestniczek badania ujawniły problemy adekwatne do sformułowanych na początku badań (tab. 13, s. 90) co daje możliwość odniesienia się w podsumowaniu pracy bezpośrednio do pytań badawczych.

Pierwszy, kluczowy, był problem podmiotowości jednostki w procesie podejmowania decyzji oraz posiadania przez nią (bądź nie) świadomości podlegania i/lub ulegania wpływom wewnętrznym i zewnętrznym wynikającym z faktu bycia kobietą. Interpretacja materiału empirycznego uprawnia do następujących wniosków:

– prawie wszystkie kobiety (z wyjątkiem kilku w projekcie poszukującym oraz kilku o refleksyjności dyfuzyjnej) miały świadomość życia w świecie wymagającym ciągłego dokonywania wyboru i związanej z tym konieczności rezygnowania z czegoś na rzecz czegoś innego; w narracjach widoczna była akceptacja takiej rzeczywistości w wymiarze osobistym i społecznym;

- uczestniczki badania świadomie podejmowały ważne decyzje życiowe, co dokumentują dokonane przez nie wybory i deklaracje planów na przyszłość;
- większość badanych kobiet nadawała duże znaczenie procesowi samorealizacji, który organizowały wg założonego przez siebie planu;
- swoje poglądy na życie badane kobiety kształtowały przede wszystkim pod wpływem własnych matek i innych kobiet w rodzinie (83,7%) oraz własnych ojców i innych mężczyzn w rodzinie (49,5%); w następnej kolejności na kształtowanie ich poglądów wpływali partnerzy życiowi (39,4%);
- na decyzje kobiet, podejmowane w ważnych sprawach życiowych, wpływali znaczący bliscy, których udział był na ogół akceptowany. Nieliczne były przypadki wskazujące na ograniczający wpływ bliskich⁸²⁶ lub (jeszcze rzadziej) wpływ uniemożliwiający dokonanie wyboru;
- świadomość identyfikacji uczestniczek badania z własną płcią widoczna była przede wszystkim w wypowiedziach, które zawiera tab. 106.

Tabela 106. Świadomość kobiecości w wypowiedziach uczestniczek badania, w%.

N=570	WYPOWIEDZI UCZESTNICZEK BADANIA
91,0	<i>Kobieta powinna sama decydować o tym, jak chce żyć.</i>
82,4	<i>Jestem zadowolona z tego, że jestem kobietą.</i>
73,5	<i>Moim zdaniem kobiety powinny się wspierać.</i>
62,2	<i>Uważam, że kobiety powinny się zachowywać odpowiednio dla swojej płci.</i>
58,9	<i>Każda kobieta powinna starać się wypracować swój własny styl.</i>
52,3	<i>Najważniejszą sprawą w życiu kobiety jest wygląd.</i>
24,9	<i>Wiem co oznacza określenie gender.</i>
18,2	<i>Na moje decyzje życiowe wpływała świadomość możliwości i ograniczeń płci.</i>
17,2	<i>Uważam, że rozwijanie własnej kobiecości pomaga określić cele życiowe.</i>
16,5	<i>Uważam, że córki powinny naśladować swoje matki.</i>

Zródło: badania własne.

Prawie wszystkie uczestniczki badania zadeklarowały swoje zadowolenie z faktu bycia kobietą, i jednocześnie prawie wszystkie posługiwały się męskimi końcówkami w opisie siebie samej, swoich potrzeb i motywów dokonywania wyborów. Co więcej z ducha narracji (w większości przypadków) przebijało wyraźne *désintéressment* dla problematyki płci/rodzaju. Opisane w tej pracy

⁸²⁶ 30,7% badanych kobiet podało, iż mają poczucie ograniczonej wolności.

rozumienie zagadnień dotyczących kobiet, jako jednostek społecznych określonej płci oraz kobiecości jako formy wyrażania siebie przez kobiety, nie znalazło odzwierciedlenia ani w sposobach narracji, ani w treści tychże.

Drugim problemem badawczym był stosunek uczestniczek badania do związków intymnych. Wypowiedzi na ten temat wskazują, iż 84,4% badanych kobiet chciałoby spędzić życie we dwoje i tak projektowały przebieg własnego życia. Zdecydowana większość z nich opowiedziała się za związkiem małżeńskim w jego partnerskiej wersji; wyraźnie akcentowane były oczekiwania równości płci (oboje pracują i dzielą się obowiązkami domowymi)⁸²⁷. Potwierdza to powszechność tradycyjnego modelu rodziny wobec deklarowanej przez 7,3% determinacji pozostania w związku nieformalnym. Proporcja kobiet wybierających życie w pojedynkę była porównywalna z innymi badaniami, cytowanymi w rozprawie. W badanej próbie, nieliczne wypowiedzi świadczyły o pojmowaniu miłości w sposób opisany przez Luhmanna i niewiele kobiet opowiadało się za Giddensowską „czystą relacją”. Zdaniem 84,2% badanych wzajemna miłość i dochowanie wierności stanowią podstawowy warunek udanego związku. Nawet w narracjach podkreślających gotowość do nie formalizowania związku podkreślane było znaczenie trwałości uczuć.

Trzeci problem badawczy dotyczył orientacji życiowych kobiet. Frommowskie rozróżnienie na „mieć” i „być” nie znalazło w narracjach odzwierciedlenia. Uczestniczki badania należały do jednostek, którym posiadanie kojarzyło się z odpowiednim poziomem życia – mieć by używać – a nie z gromadzeniem dóbr dla nich samych (poza kilkoma wyjątkami⁸²⁸). Kobiety uczestniczące w badaniu chciały posiadać jedynie podstawy cywilizowanej egzystencji rozumianej jako: satysfakcjonująca praca, własne

---

⁸²⁷ 5,7% uczestniczek badania chciałoby zajmować się jedynie domem i być na utrzymaniu męża.

⁸²⁸ W badanej próbie Veblenowska „konsumpcja na pokaz”, Borgmanowski „paradygmat nowości” i styl życia „wellness” znalazły potwierdzenie zaledwie w kilku przypadkach singielek pracujących w korporacjach.

mieszkanie lub dom i środki finansowe umożliwiające spełnianie marzeń dotyczących wyjazdów urlopowych⁸²⁹. Orientacja socjo-biograficzna ponad połowy (56,1%) kobiet badanych była podmiotowa – na emancypację, a orientacja 40,7% była zależna – na stabilizację, (w 3,2% przypadków orientacja nie została określona). Bez względu na typ orientacji, przy podejmowaniu ważnych decyzji życiowych większość uczestniczek badania brała pod uwagę własne potrzeby, marzenia i możliwości, rozważając przy tym wszystkie za i przeciw oraz przewidując konsekwencje dokonywanego wyboru. Te, które miały za sobą negatywne doświadczenia życiowe, oceniały je racjonalnie, wyciągając wnioski wskazujące, że w przyszłości będą starały się takich doświadczeń unikać. Niewielki odsetek kobiet w badanej próbie charakteryzował się cechami osób, które zdają się być nieświadome konsekwencji podejmowanych decyzji i nie próbują uczyć się na własnych błędach. Były to, niezależnie od wykształcenia, miejsca zamieszkania i rodzaju aktywności życiowej, kobiety o refleksyjności dyfuzyjnej, uzależnione od znaczących bliskich (na własne życzenie).

Z całościowych narracji wyłoniło się wiele modeli współczesnej młodej Polki żyjącej w mieście, które przedstawia tab. 107. Wyodrębniłam je za pomocą następujących kryteriów: stan cywilny, dietność, aktywność życiowa, forma zamieszkania. Modele te można by różnicować dalej włączając dodatkowe kategorie, np. archetypy i osobowość, co dałoby następnych kilkanaście możliwości. Wydaje się jednak, że tab. 107 spełniła swoje zadanie ukazując występowanie we współczesnej Polsce wielu modeli życia młodej kobiety – jednostki społecznej żyjącej w mieście. Każdy z nich jest silnie wewnętrznie zróżnicowany. We wszystkich modelach odnalazły się uczestniczki badania o każdym typie orientacji socjo-biograficznej.

---

⁸²⁹ W niektórych wypowiedziach przypominało to nieco pragnienie stabilizacji opisane przez Tadeusza Różewicza w dramacie z 1962 roku – „Świadkowie czyli nasza mała cywilizacja”.

Tabela 107. Przykładowe modele życia współczesnych Polek w mieście.

MODELE ŻYCIA UCZESTNICZEK BADANIA		KOD UCZESTNICZKI
MAMA TRÓJKI DZIECI	mężatka, nie pracuje zawodowo wdowa, pracuje zawodowo rozwiedziona, na zasiłku rodzinnym panna, na zasiłku rodzinnym	M-m-KS-129 W-w-KS-84 W-r-KS-89 W-p-KS-117
MAMA DWÓJKI DZIECI	mężatka, pracuje zawodowo mężatka, pracuje i studiuje mężatka, nie pracuje zawodowo w stałym związku, pracuje zawodowo w stałym związku, nie pracuje rozwiedziona, pracuje zawodowo panna, na zasiłku rodzinnym	P-m-KS-91 S-m-KS-10 M-m-KM-176 P-z-KS-118 W-z-KM-138 S-r-KS-55 G-p-KM-193
MAMA JEDNEGO DZIECKA	mężatka, pracuje zawodowo mężatka, pracuje i studiuje mężatka, nie pracuje w stałym związku, pracuje zawodowo wdowa, studiuje rozwiedziona, pracuje zawodowo panna, pracuje zawodowo	P-m-KS-106 S-m-KN-57 W-m-KM-125 G-z-KM-209 W-w-KN-129 S-r-KM-48 W-p-KN-107
PANNA – mieszka z rodzicami – mieszka sama – mieszka z partnerem – wynajmuje mieszkanie z innymi	studiuje pracuje i studiuje na utrzymaniu („trzy razy nic”) pracuje zawodowo	W-z-KN-81 G-p-KN-205 M-z-KN-152 S-z-KN-19
MEŻATKA – mieszka z mężem	studiuje, nie pracuje zawodowo pracuje zawodowo	W-m-KN-82 M-m-KN-172
ROZWÓDKA – mieszka sama – mieszka z nowym partnerem – mieszka z rodzicami – mieszka z mamą i bratem	pracuje zawodowo pracuje zawodowo pracuje zawodowo pracuje zawodowo	S-r-KM-38 S-r-KM-97 G-r-KM-199 S-r-KS-14

Źródło: badania własne.

Kategoria społeczna „młode kobiety” okazała się w tych badaniach niemal nieograniczenie zróżnicowana, ale mierzalna i dająca się systematyzować, co zachęca do jej dalszej eksploracji. Uważam, podobnie jak Aneta Gawkowska, iż kobiecość można i należy badać nie tylko w ramach „nowofeministycznego” podejścia⁸³⁰. Nowe pole badawcze jakim okazuje się zmienność charakteru kobiecości i różnorodność rozumienia samego pojęcia „kobieta” mogłaby z powodzeniem zagospodarować antropologia współczesności wykorzystując swoje interdyscyplinarne podejście.

***

⁸³⁰ Gawkowska A., [2008], Nowy feminizm – poszukiwanie esencji kobiecości, (w:) „*Societas/Communitas*”, nr 2 (6), s. 75.

Aneksy

SPIS TABEL

NR	TYTUŁ TABELI	STRONA
1.	Mediana wieku kobiet w miastach badania	42
2.	Kobiety w miastach, dynamika rozwoju grupy wiekowej 20-34 lata	43
3.	Wykształcenie kobiet w miastach	43
4.	Opinie na temat wykształcenia, kobiet w wieku do 30 lat	43
5.	Stan zdrowia kobiet	45
6.	Małżeństwa zawarte i rozwiązane w 2008 roku	46
7.	Przyczyny nie wstępowania w związek małżeński	49
8.	Średnia tygodniowa wartości pracy domowej kobiet	51
9.	Aktywność ekonomiczna kobiet w miastach	53
10.	Aktywność zawodowa kobiet w 2005 roku	55
11.	Codzienna aktywność mieszkańców miast	56
12.	Porównanie wyników badań na temat wartości	59
13.	Pytania badawcze	90
14.	Teren badań – typy miast	94
15.	Jakościowe kryteria doboru próby	99
16.	Uczestniczki badania wg: wieku, stanu cywilnego i miejsca zamieszkania	105
17.	Wykształcenie rodziców i dziadków	107
18.	Wykształcenie uczestniczek badania	110
19.	Aktywność życiowa uczestniczek badania (nie zawodowa)	111
20.	Aktywność zawodowa uczestniczek badania	113
21.	Rozmieszczenie pytań w działach kwestionariusza	118
22.	Liczba uczestniczek deklarujących udział i rzeczywiście pozyskanych	121
23.	Struktura wymiarów osobowości w ujęciu OCEAN	128
24.	Tożsamość jako opozycja kontynuacji i odmienności	132
25.	Typy świadomości a typy kobiecości	156
26.	Typy wewnętrznych bohaterek	157
27.	Modele życia – orientacje życiowe wg T. Hejnickiej-Bezwińskiej	179
28.	Orientacje życiowe młodzieży wg M. Piorunek	179
29.	Wartości dominujące jako atrybuty orientacji życiowej	180
30.	Typologia orientacji socjo-biograficznych	181
31.	Wybrane podejścia do procesu indywidualizacji	190
32.	Psychospołeczne czynniki różnicowań stylów życia	221
33.	Typologia stylów życia	222
34.	Wypowiedzi dopełniające zdania niedokończone wg typów narracji	232
35.	Liczba narracji przyjętych za podstawę interpretacji kategorii doświadczenia	233
36.	Kategorie doświadczenia społecznego wg grup wiekowych	234
38.	Zestawienie typów stylu życia w projektach przebiegu życia	275
39.	Model przyporządkowania projektowi charakterystycznych dla niego typów	282
40-51.	Przykłady wypowiedzi w projekcie stabilizacyjnym	285-296
52.	Typologia wybranych przypadków w projekcie stabilizacyjnym	300
53-68.	Przykłady wypowiedzi w projekcie emancypacyjnym	310-321
69.	Typologia wybranych przypadków w projekcie emancypacyjnym	325
70-77.	Przykłady wypowiedzi w projekcie rodzinnym	339-344
78.	Typologia wybranych przypadków w projekcie rodzinnym	350
79-89.	Przykłady wypowiedzi w projekcie interakcyjnym	361-366
90.	Typologia wybranych przypadków w projekcie interakcyjnym	371
91-103.	Przykłady wypowiedzi w projekcie poszukującym	380-386
104.	Typologia wybranych przypadków w projekcie poszukującym	391
105.	Ranking 10 pierwszych kategorii doświadczenia występujących w projektach	400
106.	Świadomość kobiecości w wypowiedziach uczestniczek badania	403
107.	Przykładowe modele życia współczesnych Polek w mieście	406

SPIS WYKRESÓW

NR	TYTUŁ WYKRESU	STRONA
1.	Kategorie doświadczenia społecznego na osi: emancypacja – stabilizacja	238
2-7.	Orientacje życiowe uczestniczek badania wg: wieku, stanu cywilnego, miejsca zamieszkania, wykształcenia i rozkład w projektach przebiegu życia	242-244
8-12.	Refleksyjność uczestniczek badania wg: wieku, stanu cywilnego, miejsca zamieszkania, wykształcenia oraz rozkład według projektów przebiegu życia	248-249
13.	Refleksyjność odzwierciedlona	251
14.	Refleksyjność dojrzała	256
15.	Refleksyjność odroczone	260
16.	Refleksyjność dyfuzyjna	263
17-23.	Style życia uczestniczek badania wg: wieku, stanu cywilnego, miejsca urodzenia i zamieszkania, wykształcenia i aktywności życiowej	266-268
24.	Tradycyjny styl życia	269
25.	Elastyczny styl życia	270
26.	Aktywny styl życia	271
27.	Poszukujący styl życia	272
28.	Pasywny styl życia	273
29.	Ograniczony styl życia	274
30-35.	Projekty przebiegu życia wg: wieku, stanu cywilnego, wykształcenia i miejsca zamieszkania	279-280
36-45.	Wykresy w projekcie stabilizacyjnym	283-299
46-55.	Wykresy w projekcie emancypacyjnym	308-324
56-68.	Wykresy w projekcie rodzinnym	336-347
69-78.	Wykresy w projekcie interakcyjnym	358-370
79-88.	Wykresy w projekcie poszukującym	377-389

LIST DO UCZESTNICZKI BADANIA

SZANOWNA PANI!

Zwracam się z serdeczną prośbą o wypełnienie kwestionariusza wywiadu zawierającego pytania o sprawy, jakie mogą być ważne dla współczesnej kobiety. Informacje, o które proszę, zbierane są w celach naukowych do wykorzystania w pracy doktorskiej z antropologii współczesności – *o wyborach życiowych młodych Polek*. Ankieta nie służy sprawdzaniu wiedzy. Celem tego badania jest poznanie Pani osobistego sądu lub wyobrażenia na każde z omawianych zagadnień.

CO PANI O TYM SĄDZI! JAKIE JEST PANI ZDANIE! JAK PANI UWAŻA!

Dla bezpieczeństwa danych tożsamość Respondentek ukryta jest pod osobistym KODEM, wybranym spośród nazw: kwiatów, kamieni, kolorów, zwierząt.

SZANOWNA RESPONDENTKO!

Jest Pani jedną z 4 348 834 Polek w wieku 19-34, wybranych do udziału w tych badaniach. Rzetelne wypełnienie ankiety pozwoli na pełniejszy opis stylów życia młodych kobiet w Polsce.

Uczestnictwo w badaniu polega na udzieleniu wywiadu pisemnego, czyli na wypełnieniu kwestionariusza ankiety. Pytania dotyczą zagadnień zatytułowanych: CELE ŻYCIOWE; DECYZJE I WYBÓR; STYL ŻYCIA; MAŁŻEŃSTWO; SPUŚCIZNA EWY.]

- Większość pytań zawiera zestaw możliwych odpowiedzi do wyboru.
- Wystarczy, jeśli w jednej z rubryk: tak/nie/czasami/nie wiem/być może postawi Pani znak 'X' przy odpowiedziach, z którymi się Pani zgadza.
- W niektórych pytaniach należy wpisać nazwę, ilość, imię lub podkreślić jedną z możliwości.
- Na końcu każdego pytania istnieje pusta rubryka, na wypowiedzi własne, inne niż proponowane w ankiecie. Na tych wypowiedziach zależy mi najbardziej.

WYWIAD JEST ANONIMOWY

Jednak dla celów statystycznych konieczne są dane o Respondentkach.

Dlatego proszę o przekazanie kilku informacji, które posłużą do naukowego opracowania wyników badań. Wypełniając metryczkę, po ustaleniu osobistego KODU, proszę zaznaczyć „X” wybrane odpowiedzi.

Dziękuję za wyrażenie zgody na uczestnictwo w badaniu i wypełnienie kwestionariusza.

Warszawa 2008

Z poważaniem Wanda Czarnota

KWESTIONARIUSZ WYWIADU⁸³¹:

A. CELE ŻYCIOWE

1.	Co Pani zdaniem decyduje o życiu człowieka?	tak	nie wiem	nie
c/	świadome wybory dokonywane przez całe życie	77,0	5,3	1,6
a/	przeznaczenie, los	39,1	17,3	12,6
b/	przypadek	30,5	17,7	14,2
2.	Czy uważa Pani, że w życiu potrzebny jest cel?	tak 89,1	być może 9,3	nie 0,3
3.	Czy wyznaczanie sobie celów wpływa na jakość życia?	tak 89,1	nie wiem 10,9	nie
4.	Jeśli cele wpływają na jakość życia to, dlaczego? <i>Proszę zaznaczyć swoje opinie.</i>	tak		nie wiem
a/	dzięki wyznaczonym celom można więcej osiągnąć	82,2		
b/	posiadanie celu daje nam poczucie bezpieczeństwa	46,1		
c/	dzięki celom dostrzegamy co jest ważne	64,2		
d/	motywują do refleksji i podsumowywania dokonań	66,5		
e/	cele mogą ograniczać wolność i spontaniczność	19,5		
f/	mogą powodować odrzucenie ofert nieplanowanych	30,8		
g/	cele niezrealizowane mogą wywoływać poczucie winy	39,2		
h/	świadomość celów stawia życie pod ciągłą presją	12,8		
<i>Proszę dokończyć zdanie: Uważam, że cele ...</i>				
5.	W jaki sposób można określić /znaleźć/ swoje życiowe cele? <i>Proszę zaznaczyć 5 wybranych odpowiedzi.</i>	tak		
b/	realizując swoje pasje i zainteresowania	81,7		
a/	poznając siebie, swoje potrzeby emocjonalne i duchowe	76,8		
e/	stawiając sobie wymagania	60,5		
i/	spotykając się z różnymi ludźmi	52,3		
f/	analizując trudne, przełomowe momenty w swoim życiu	47,9		
l/	reagując na potrzeby innych ludzi lub przyrody	34,3		
m	korzystając z dóbr nauki, kultury i sztuki	25,6		
d/	wsluchując się w swój organizm – umysł i ciało	25,1		
o/	działając społecznie – lokalnie, narodowo, globalnie	23,5		
h/	pracując twórczo	21,4		
k/	będąc z ważnym mężczyzną lub mężczyznami	17,3		
c/	rozwijając własną kobiecość	17,2		
g/	poznając historię rodziny	5,2		
<i>Proszę dokończyć zdanie: Żeby zrozumieć cel swego życia ...</i>				
6.	Co, Pani zdaniem, najbardziej przydaje się w życiu? <i>Proszę zaznaczyć 5 wybranych odpowiedzi.</i>	tak		
d/	wykształcenie – zdobyta wiedza i umiejętności	76,5		
b/	system wartości, trzymanie się zasad	70,3		
e/	przynależność do stałej grupy, posiadanie przyjaciół	52,1		
k/	zdolność przystosowywania się, elastyczność, <i>flexible</i>	50,5		
h/	pewność siebie, przebojowość, tupet	46,6		
i/	odporność na cudze opinie i krytykę	44,5		
g/	odpowiedni partner	42,6		
c/	wiara, religia	34,9		
a/	„dobre urodzenie” – pochodzenie, zamożność rodziców	23,3		

⁸³¹ Wszystkie dane w kwestionariuszu podane są w %. Wyniki uszeregowane są malejąco pod względem liczby wskazań. Literka, w pierwszej kolumnie z numerem pytania, informuje na którym miejscu w kafeterii umieszczona była dana propozycja odpowiedzi.

f/	kontakty z ludźmi, którzy mają dostęp do władzy i pieniędzy	20,2
m	umiejętność zabawy, wyluzowania	18,6
l/	nieangażowanie się, przyglądanie się z boku, bycie <i>outsiderką</i>	9,1
o/	orientacja w trendach dotyczących zachowań, mody ...	1,6
<i>Proszę dokończyć zdanie: Moim zdaniem w życiu najbardziej ...</i>		
7.	Co w wieku 40 lat uzna Pani za swój życiowy sukces? <i>Proszę zaznaczyć 5 wybranych odpowiedzi.</i>	tak
a/	założenie rodziny – małżeństwo, urodzenie dziecka /dzieci/	75,9
b/	wykształcenie – zawód, specjalizacja, znajomość języków	59,3
c/	praca – stałe zatrudnienie, awans zawodowy, kariera	57,9
k/	stałe grono przyjaciół	50,5
d/	posiadanie własnego mieszkania /domu/	47,2
l/	trzymanie się zasad, nie rezygnowanie z wartości	45,6
o/	wolność, niezależność od innych ludzi	35,4
r/	zrozumienie sensu życia	24,4
m	szacunek i uznanie społeczności lokalnej /lub sąsiedzkiej/	21,6
e/	założenie własnej firmy	14,6
h/	świadomość bycia potrzebną, status wolontariuszki	11,0
f/	zarobienie dużych pieniędzy, duża zdolność kredytowa	10,7
i/	kariera polityczna lub w organizacji pozarządowej	5,1
p/	życie w <i>drodze</i> – nowe miejsca, nowi znajomi, nowe wyzwania	4,7
g/	zdobycie sławy medialnej	3,0
<i>Proszę dokończyć zdanie: Za swój sukces życiowy uznaję ...</i>		

B. MOJE DECYZJE - MÓJ WYBÓR

1.	Czy, Pani zdaniem, kobieta sama powinna decydować, w jaki sposób chce żyć?	tak 91,0	nie wiem 5,2	nie 3,8
2.	Czy uważa Pani, że wybierając sposób życia – <i>proszę zaznaczyć.</i>	tak		
d/	realizujemy marzenia, zaspokajamy swoje pragnienia	70,1		
a/	podejmujemy świadomą decyzję	55,8		
c/	kierujemy się chęcią odniesienia sukcesu w życiu	52,4		
b/	akceptujemy swój los, przeznaczenie, konieczność	23,8		
g/	idziemy na kompromis, wybieramy mniejsze ‘zło’	12,8		
h/	tracimy szanse na coś innego, z czegoś rezygnujemy	10,7		
f/	opowiadamy się po jakiejś lub po czyjejś stronie	10,1		
e/	zobowiązujemy się do czegoś raz na zawsze	7,9		
<i>Proszę dokończyć zdanie: Wybierając sposób na własne życie ...</i>				
3.	Z czego wynika Pani aktualny sposób życia: <i>Proszę zaznaczyć.</i>	tak		
a/	z okoliczności życiowych, warunków i możliwości	65,3		
b/	wybrałam sobie takie życie, sama podjęłam decyzję	59,6		
d/	ten okres w swoim życiu uważam za przejściowy	30,5		
c/	z oczekiwań bliskich osób; rodziny, partnera, przyjaciół	16,8		
<i>Proszę dokończyć zdanie: Sposób, w jaki żyję jest ...</i>				
4.	Czy jest coś, co chciałaby Pani robić, ale z jakichś powodów ciągle odkłada to na później?	tak 85,6	nie 14,4	
<i>Jeśli tak to, kiedy będzie to „później”?</i>				
b/	kiedy zarobię większe pieniądze	42,3		
a/	kiedy skończę naukę; zdobędę kolejne uprawnienia	36,0		
e/	kiedy „dojrzeję” do zmian	22,1		
d/	kiedy skończę to, czym się teraz zajmuję	21,0		
f/	kiedy spotkam właściwego człowieka lub ludzi	18,9		

g/	nie mam pojęcia, kiedy to zrobię	11,6	
c/	kiedy uwolnię się od obowiązków rodzinnych	5,6	
<i>Proszę dokończyć zdanie: Chciałabym ...</i>			
5.	Czy ktoś, albo coś ogranicza Pani poczucie wolności? Np. stałe obowiązki, inni ludzie, obyczaje, sytuacje, zasady, ...	tak 30,7	raczej nie 30,6 nie 38,7
<i>Jeśli tak, proszę napisać, co utrudnia lub nie pozwala Pani być w pełni sobą?</i>			
6.	Co może Panią skłonić do postępowania wbrew woli? <i>Proszę zaznaczyć.</i>		tak
a/	grzeczność /czasami tak wypada postąpić/		67,9
b/	chęć sprawienia komuś przyjemności, radości		58,4
c/	oczekiwania bliskich – rodziny, partnera, przyjaciół/ek		48,8
d/	zasady religii		22,5
e/	obawa przed skrzywdzeniem kogoś		62,6
f/	potrzeba ukrycia swoich prawdziwych motywacji		17,5
g/	nadzieja na uzyskanie świętego spokoju		20,7
<i>Proszę dokończyć zdanie: Czasami postępuję wbrew swej woli, kiedy ...</i>			
7.	Co Pani zdaniem należy uwzględnić przy wyborze kierunku studiów lub rodzaju pracy? <i>Proszę zaznaczyć 5 wybranych odpowiedzi.</i>		tak
b/	cele i plany życiowe		85,1
d/	osobiste zdolności, zainteresowania, pasje		81,5
g/	korzyści, jakie w przyszłości może zapewnić ten wybór		55,3
c/	własne zasady; wyznawane wartości		35,4
a/	swoją aktualną sytuację życiową		33,1
f/	pragnienie dokonania czegoś, odkrycia, powołanie, poczucie misji		32,8
l/	zapotrzebowanie rynku pracy		30,0
i/	wysokość zarobków, oferowane bonusy		27,0
k/	dobro rodziny; opinie bliskich osób		25,1
e/	swoje przeczucia, intuicję, impuls		23,7
h/	konsekwencje – zmiany, jakie może wywołać w życiu taki wybór		21,4
m/	przydatność społeczną wybieranej pracy		9,5
o/	opinie specjalistów (psychologów, prawników, doradców...)		3,1
p/	obowiązujące trendy, modę na dany rodzaj pracy		1,2
<i>Proszę dokończyć zdanie: Kiedy zastanawiałam się nad wyborem ...</i>			
8.	<i>Studiować czy pracować? Ślub czy wolny związek?</i> Proszę zaznaczyć, czy tego typu decyzje wymagają od kobiety:	tak	nie
d/	liczenia się z konsekwencjami	77,2	1,6
a/	zastanowienia się, zatrzymania w biegu	56,1	6,1
f/	odwagi	52,4	7,2
c/	uwzględnienia wszystkich okoliczności	50,2	5,4
g/	ostrożności	35,2	11,6
k/	zgody na ryzyko	30,2	10,7
l/	liczenia się z opinią bliskich ludzi	28,6	10,0
i/	odrobiny szaleństwa	28,4	13,9
e/	umiejętności korzystania z okazji	23,5	20,3
b/	przestrzegania zasad i zwyczajów środowiska	12,8	27,9
h/	przebiegłości	8,9	33,5
<i>Proszę dokończyć zdanie: Gdybym stała przed takim wyborem ...</i>			
9.	Co ma wpływ na Pani decyzje, dotyczące sposobu rozwiązywania problemów lub wyboru własnych dróg? <i>Proszę wybrać 5 odpowiedzi.</i>		tak
a/	wyznawane wartości		74,7
d/	wychowanie i sposób traktowania w domu rodzinnym		73,7
c/	zdobyte wykształcenie		52,4

h/	sytuacja finansowa, w jakiej się Pani znajduje	47,9
g/	ambicje, chęć zmiany pozycji społecznej	40,0
e/	doświadczenia okresu dorastania	36,5
b/	religia i zasady moralne	36,0
o/	oczekiwania partnera/partnerki lub partnerów	25,2
f/	pozycja społeczna, jaką Pani zajmuje	23,0
m/	oczekiwania rodziców lub rodziny	20,9
i/	świadomość bycia kobietą, możliwości i ograniczenia płci	18,2
k/	grupa lub towarzystwo, do którego Pani należy	17,9
l/	środowisko w miejscu pracy lub szkole/uczelni	11,2
p/	oczekiwania innych, np. psychoterapeutów, szefów, księży	2,6
r/	sposób życia postaci z książek, seriali, idoli z mediów	1,4
s/	sposób życia reklamowany w TV lub czasopiśmie	0,7
<i>Proszę dokończyć zdanie: Uważam, że dorosła kobieta wybierając sposób życia...</i>		
10.	Co byłaby Pani gotowa uczynić lub z czego zrezygnować, żeby utrzymać związek, na którym Pani zależy? <i>Proszę zaznaczyć.</i>	tak
b/	nauczyć się robienia nowych rzeczy	75,6
a/	zmienić swoje przyzwyczajenia, nawyki	61,4
c/	wyjechać do innej miejscowości lub innego kraju	58,9
d/	zrezygnować z pracy zawodowej	19,3
g/	dostosowywać się do różnych wymagań męża/partnera/partnerki	18,1
e/	urodzić wiele dzieci	11,2
h/	utrzymywać męża/partnera/partnerkę	9,2
m/	z niczego bym nie zrezygnowała dla utrzymania związku	3,8
l/	zrobiłabym wszystko, żeby utrzymać związek	3,7
f/	zrezygnować z posiadania dzieci	3,5
k/	pozwolić się czasami pobić	1,7
i/	znosić upokorzenia	0,7
o/	nie zależy mi na stałym związku	0,7
<i>Proszę dokończyć zdanie: Dla utrzymania związku mogłabym ...</i>		
11.	Proszę się odnieść do kilku opinii nt. używek. <i>Proszę zaznaczyć swoje odpowiedzi.</i>	prawda fałsz nie wiem
f/	próbowanie narkotyków grozi uzależnieniem	74,7 7,3
b/	picie alkoholu z umiarem nie jest naganne	73,1 6,8
a/	wszelkie nałogi są szkodliwe	73,0 9,1
d/	alkohol utrudnia porozumienie między ludźmi	59,4 26,1
c/	alkohol pozwala zapomnieć o problemach	13,9 63,5
e/	palenie papierosów to nieszkodliwy nałóg	12,1 78,1
<i>Proszę dokończyć: Moim zdaniem ...</i>		
12.	Czy robiąc zakupy zwraca Pani uwagę na reklamy produktów?	tak czasem nie
		21,4 53,7 24,9
<i>Proszę wpisać, co ostatnio kupiła Pani pod wpływem reklamy.</i>		

C. STYL /SPOSÓB/ ŻYCIA

1.	Jakie są Pani zajęcia rutynowe? <i>Proszę zaznaczyć częstotliwość swoich zajęć.</i>	każdego dnia	kilka razy w tygodniu	kilka razy w miesiącu	czasem
a/	praca, szkoła, studia	74,7	21,4	3,1	1,0
b/	dojazdy - do pracy, do szkoły, na uczelnię	67,1	13,3	4,2	4,5
c/	prorowadzenie domu, posiłki, sprzątanie	40,3	37,4	12,4	6,0
f/	długie rozmowy: telefon, gadu-gadu, sms	37,5	27,0	7,0	17,2

m/	czytanie książek, prasy	28,2	31,7	21,4	14,6
g/	oglądanie telewizji lub filmów dvd, video	23,8	30,8	18,2	19,8
o/	modlitwa	22,5	14,2	10,5	38,7
d/	zakupy	21,8	45,4	18,6	6,0
e/	troska o wygląd, np. fryzjer, fitness, spa	6,1	9,5	28,9	44,0
h/	randki	5,2	12,6	10,9	40,9
i/	wspólne wyjścia z rodziną	3,8	10,3	33,8	34,2
p/	działalność społeczna, wolontariat	2,3	4,5	6,1	55,1
k/	spotkania z przyjaciółmi, dalszą rodziną	2,1	21,0	47,0	16,6
l/	bywanie w kawiarni lub w klubie ...	1,9	9,5	34,7	42,8
<i>Jeśli ma Pani inne zajęcia rutynowe (systematycznie powtarzające się), proszę wymienić.</i>					
2.	Jak Pani spędza czas wolny? <i>Proszę zaznaczyć wszystkie odpowiedzi, które Pani dotyczą.</i>	często	czasem	nigdy	
e/	czas wolny spędzam z rodziną	50,0	40,5	2,6	
o/	czytam książki, słucham muzyki, układam puzzle	45,6	35,6	3,5	
f/	spotykam się z koleżankami lub z przyjaciółmi	37,4	46,8	1,9	
c/	sprzątam, robię porządki domowe	35,8	49,1	4,7	
m	czatuję lub surfuję w Internecie	27,5	32,8	16,1	
b/	oglądam telewizję, filmy dvd lub video	27,2	55,3	5,1	
r/	spaceruję, biegam, wędruję, zwiedzam ...	21,6	41,0	10,3	
a/	nic nie robię, odpoczywam, odsypiam	21,2	53,8	9,3	
s/	tańczę, jeżdżę na rowerze, wspinam się, żegluję...	18,7	37,9	15,2	
l/	chodzę do kina, teatru, na wystawy, koncerty	13,8	53,5	7,9	
d/	odwiedzam centra handlowe	11,6	57,7	11,2	
k/	bywam w kawiarniach, restauracjach, klubach	10,0	54,5	10,3	
h/	chodzę na randki	8,9	27,4	31,6	
p/	pomagam innym, działam społecznie	7,5	25,8	29,6	
i/	imprezuję, chodzę na dyskoteki	5,6	36,6	29,6	
g/	zawieram nowe znajomości, poznaję facetów	4,7	28,9	36,8	
<i>Proszę dokończyć zdanie: W wolnym czasie najchętniej ...</i>					
3.	Czy ogląda Pani telewizję?	tak 63,5	rzadko 30,8	nie 5,7	
<i>Jeśli tak, proszę wpisać tytuły oglądanych programów:</i>					
b/	publicystyczne /proszę podać tytuły/				37,0
a/	rozrywkowe, teleturnieje, sportowe				49,6
c/	filmy /proszę podać gatunek/				67,7
4.	Jeśli ogląda Pani seriale proszę wymienić imiona bohaterów, których losy są Pani bliskie.				
a/					
b/					
c/					
5.	Czy lubi Pani czytać?	tak 81,7	rzadko 12,6	nie 5,7	
<i>Jeśli tak, proszę wpisać ulubione gatunki książek, rodzaj prasy lub tytuły:</i>					
a/	książki				65,8
b/	czasopisma				63,1
c/	gazety				52,4
6.	Jakie formy stałego kontaktu utrzymuje Pani z innymi ludźmi? <i>Proszę zaznaczyć.</i>		tak	nie	
a/	spotkania w domu, wizyty towarzyskie		89,4	4,5	
f/	rozmowy przez telefon		85,1	6,0	
g/	sms-owanie		80,0	6,6	
c/	wspólne wypadki, wyjazdy, imprezy		71,9	13,7	
b/	spotkania w kawiarni, klubie, restauracji		66,7	17,7	

h/	korrespondencja: wymiana listów, maile	57,2	19,5	
e/	internetowe gadu-gadu	56,3	26,6	
k/	portal „nasza klasa”	48,4	24,0	
d/	spotkania na czacie	13,1	60,2	
i/	własny blog lub strona internetowa	6,3	60,7	
Jeśli kontaktuje się Pani w inny sposób, proszę wymienić.				
7.	W jakiej formie składa Pani życzenia świąteczne? Proszę zaznaczyć.	rodzinie	innym bliskim	znajomym
f/	składam życzenia osobiście	67,0	24,7	21,6
e/	składam życzenia przez telefon	48,8	33,8	27,4
a/	wysyłam kartki z życzeniami pocztą	40,1	20,5	15,8
d/	wysyłam sms z życzeniami	28,6	41,0	66,5
c/	wysyłam maile z życzeniami	7,0	16,3	35,1
b/	wysyłam gotowe kartki internetowe	5,1	16,1	33,0
g/	nie składam życzeń świątecznych	0,0	0,9	0,0
Jeśli ma Pani własne sposoby składania życzeń, proszę wymienić.				
8.	Czy w Pani życiu wakacje lub urlop są stałym elementem rocznego cyklu?	tak 62,8	nie co roku 24,4	nie 12,8
9.	Czy na wakacje/urlop zwykle Pani gdzieś wyjeżdża?	tak 75,2	czasem 17,5	nie 7,3
Jeśli tak lub czasami, proszę zaznaczyć, co uwzględnia Pani planując wyjazd.				
a/	koszty wyjazdu			76,3
b/	warunki bytowe – zakwaterowanie, wyżywienie			62,3
c/	własne marzenia, to, co chciałabym robić i zobaczyć			55,6
g/	możliwość wyłączenia się, odcięcia od codzienności			37,0
d/	możliwości i oczekiwania osób, z którymi będę spędzać urlop			35,6
f/	atrakcyjność oferty turystycznej i towarzyskiej w miejscu pobytu			29,4
e/	popularność miejsca stosownie do aktualnej mody			7,9
h/	nie planuję, przeważnie korzystam z oferty last minute			0,9
Proszę dokończyć zdanie: Planując wakacje lub urlop ...				
10.	Na co wydałaby Pani 10 tysięcy zł wygrane w Lotto? Proszę zaznaczyć tylko 3 wybrane odpowiedzi.			tak
a/	na zaspokojenie podstawowych potrzeb rodziny			43,0
g/	wykupiłabym długą wycieczkę zagraniczną			41,6
d/	na coś wartościowego i przydatnego, np. komputer, meble, wieża ...			37,7
h/	wpłaciłabym na lokatę bankową,			37,5
e/	na samodoskonalenie, np. kurs językowy, zawodowy, inne szkolenie			34,3
f/	na zabiegi doskonalące wygląd, np. fitness, spa, lifting...			19,5
c/	na sprzęt domowy, np. pralka, lodówka, odkurzacz, zmywarka ...			18,2
b/	na zaspokajanie, przez jakiś czas, własnych potrzeb bieżących			17,9
i/	kupiłabym obligacje, akcje funduszy lub zagrałabym na giełdzie			10,7
k/	zabawiłabym się jak lubię			6,1
Proszę dokończyć zdanie: Dysponując taką sumą ...				
11.	Co bierze Pani pod uwagę kupując ubrania? Proszę zaznaczyć.	tak	czasem	nie
c/	oceniam, czy dobrze będę się w tym czuła	84,9	3,1	0,0
e/	dobieram ubrania do mojego gustu i stylu	80,5	6,3	1,7
a/	cenę i stan swojego konta lub portfela	74,2	12,8	2,3
b/	sprawdzam, czy to mi się przyda na wiele okazji	53,8	26,1	6,6
d/	korzystam z promocji i ‘sales’ /wyprzedaż, obniżki/	47,0	34,7	3,8
h/	chcę sobie poprawić nastrój	29,5	37,0	11,9
g/	oceniam czy to jest teraz modne	22,6	32,3	21,6
f/	korzystam z sugestii: matki, koleżanki, partnera	18,9	41,4	18,0

<i>Proszę dokończyć zdanie: Kupując ubranie ...</i>				
12.	Czy kupuje Pani w sklepach 'second handu'?	tak 37,5	czasem 21,8	nie 40,7
<i>Jeśli tak, proszę zaznaczyć dlaczego?</i>				
c/	lubię znaleźć coś wartościowego za bezcen			37,9
a/	mają przystępne ceny			36,6
b/	mają dobre, markowe ciuchy			29,6
d/	przyjemne jest uczucie 'polowania' na dobry towar			17,5
e/	przebierając w ciuchach można pogadać o wielu sprawach			1,6
<i>Proszę dokończyć zdanie. Jeśli kupuję w 'second handzie', to...</i>				
13.	Gdzie najchętniej zamieszkałaby Pani na stałe? <i>Proszę wybrać i zaznaczyć po jednej odpowiedzi w obu kolumnach.</i>			
b/	w miasteczku	28,6	g/ we własnym domu	70,8
c/	w dużym mieście	25,8	h/ w mieszkaniu w niskim bloku	9,3
a/	na wsi	23,3	f/ w mieszkaniu w osiedlu strzeżonym	7,9
d/	za granicą	7,2	i/ w mieszkaniu w wieżowcu	5,6
e/	w innym miejscu	1,9	k/ w stałym apartamencie w hotelu	5,4
	brak odpowiedzi	13,2	l/ w przyczepie, kontenerze, na barce	1,0
14.	Co, Pani zdaniem zapewnia poczucie bezpieczeństwa?		tak	nie
<i>Proszę zaznaczyć 5 wybranych odpowiedzi.</i>				
e/	mężczyzna, partner na którym można polegać		75,4	0,3
d/	świadomość wsparcia ze strony bliskich, rodziny		74,4	0,0
a/	silne poczucie własnej wartości		58,9	1,0
b/	własne zdolności, umiejętności i wykształcenie		50,7	1,1
k/	posiadanie własnego mieszkania/domu		50,2	0,9
f/	bliska osoba, przyjaciółka, przyjaciel		42,1	0,9
h/	dobry zawód		36,6	1,1
i/	praca na etacie		30,2	1,9
c/	wiara, zakorzenienie w Bogu		27,9	1,9
l/	konto w banku		16,6	2,4
g/	koleżanki, koledzy, grupa do której się należy		11,6	2,6
m/	własna firma		8,9	4,5
o/	nie angażowanie się, niezależność od ludzi i miejsc		4,0	9,8
p/	dostosowywanie się do sytuacji i oczekiwań ludzi		2,6	10,1
<i>Proszę dokończyć zdanie. Poczucie bezpieczeństwa daje mi ...</i>				
15.	Czy w chwili obecnej jest Pani zadowolona ze swego życia? <i>Proszę zaznaczyć.</i>			tak
b/	raczej tak			36,6
c/	trochę tak, trochę nie			30,8
a/	zdecydowanie tak			26,5
d/	raczej nie			3,3
f/	nie wiem, nie zastanawiam się nad tym			1,7
e/	zdecydowanie nie			1,1
16.	Jakie ma Pani plany na najbliższą przyszłość? <i>Proszę zaznaczyć.</i>			tak
c/	sfinalizować dotychczasowe plany			42,1
d/	rozejrzeć się za nowymi możliwościami			35,2
b/	dostosowywać się do pojawiających się nowych sytuacji			27,0
f/	nie wiem, nie zastanawiam się nad tym			8,8
e/	wszystko zmienić totalnie			6,0
a/	niczego nie zmieniać, zachować status quo			3,5
<i>Proszę dokończyć zdanie: Moje plany to...</i>				

17.	Czy uważa Pani, że każda kobieta powinna starać się być niepowtarzalna i wypracować swój własny styl?	być może 33,3	tak 58,9	nie 7,8
18.	Proszę zaznaczyć wszystkie określenia, które do Pani pasują:		tak	nie
k/	znam swoje możliwości i ograniczenia		72,6	2,6
c/	mam poczucie własnej wartości		71,7	8,1
e/	cenię sobie wolność i niezależność		62,4	3,8
f/	potrafię być elastyczna /flexible/		62,1	4,0
i/	potrafię być aktywna i kreatywna (twórcza)		55,9	2,8
d/	staram się dostosowywać do sytuacji		55,1	8,9
l/	świadomie kontroluję swoje wydatki		53,3	14,0
t/	chętnie przebywam w domu		49,6	7,0
b/	mam swoje miejsce w grupie, do której należę		45,4	13,3
w/	wolę czytać książki niż oglądać filmy		35,8	19,1
a/	jestem indywidualistką nie należę do żadnej grupy		35,2	24,0
g/	mam swoje gadżety, ale unikam wyróżniania się		27,7	22,3
o/	lubię imprezować i zaskakiwać swym wyglądem, pomysłami		24,4	27,2
r/	nie lubię chodzić na zakupy		21,2	23,5
s/	często jadam poza domem		17,7	31,2
m/	swobodnie dysponuję kartami kredytowymi		14,0	31,0
p/	spędzam dużo czasu w centrach handlowych		7,3	40,9
h/	wolę ukrywać swoje prawdziwe 'ja', gram kogoś innego		4,4	41,0
<i>Jeśli powyższe określenia nie charakteryzują Pani stylu, to proszę go opisać.</i>				
19.	Czy ma Pani ulubione postaci – historyczne lub fikcyjne? Np. z mitów, bajek, legend, książek, filmów, gazet, z gier, z TV	tak 30,2	nie 54,9	br. odp. 14,9
<i>Jeśli tak, proszę wymienić ich imiona, nazwiska lub pseudonimy.</i>				
a/				
b/				
c/				

D. MAŁŻEŃSTWO – STAŁY ZWIĄZEK

1.	Jak Pani uważa? Czy określenia małżeństwo i stały związek lub wolny związek oznaczają to samo?	tak 7,7	być może 17,6	nie 74,7
2.	Proszę scharakteryzować małżeństwo i stały związek zaznaczając wybrane cechy.	małżeństwo	stały związek	
a/	akt zawarcia związku małżeńskiego	92,6	0,0	
b/	świadomość bycia rodziną	84,2	37,9	
e/	wspólnota majątkowa (mieszkanie, samochód, kredyt)	83,5	25,4	
g/	wspólne dzieci	82,8	47,9	
f/	wspólna kasa, wspólne konto bankowe	75,7	31,9	
h/	dzielenie się obowiązkami domowymi	70,5	73,0	
c/	mieszkanie razem	68,7	82,5	
i/	występowanie razem poza domem	68,1	76,1	
d/	prrowadzenie wspólnego ‘gospodarstwa’	67,1	63,3	
Jeśli Pani zdaniem małżeństwo i stały związek różnią się czymś innym, proszę wymienić.				
3.	Co sprzyja temu, żeby związek kobiety i mężczyzny był udany? Proszę zaznaczyć 5 wybranych odpowiedzi.	tak		
c/	dochowują sobie wierności	84,2		
a/	kochają się, są dla siebie atrakcyjni seksualnie	82,8		
b/	lubią się i akceptują swoje niedoskonałości	76,5		
d/	uznają te same wartości za ważne	52,4		
o/	w sporze oboje potrafią ustąpić, zrezygnować ze swoich racji	47,7		
k/	wspólnie spędzają wolny czas i urlopy	43,3		
l/	dzieli się obowiązkami domowymi	43,0		

i/	wspólne zainteresowania, np: kultura, sport, nauka, praca, rozrywka...	32,8			
f/	mają te same poglądy na wychowanie dzieci	25,8			
m	dzielą się kosztami utrzymania domu	20,0			
g/	mają podobny poziom wykształcenia	14,4			
e/	wyznają tę samą religię	10,0			
h/	mają podobne poglądy polityczne	2,1			
Proszę dokończyć zdanie: Uważam, że aby związek był udany nie wystarczy ...					
4.	Co, Pani zdaniem, ma wpływ na sposób, w jaki mężczyzna traktuje kobietę? <i>Proszę zaznaczyć.</i>	tak	nie wiem	nie	
c/	wychowanie i zwyczaje wyniesione przez nich z domu	89,2	5,1	3,7	
a/	postawa i zachowania samej kobiety	79,6	7,0	4,4	
b/	charakter mężczyzny	79,4	5,4	1,0	
f/	kultura osobista i wykształcenie ich obojga	67,6	12,2	2,8	
e/	warunki materialne, w jakich żyją	27,7	29,8	16,5	
d/	miejsce ich zamieszkania – na wsi czy w mieście	23,0	26,1	32,5	
Proszę dokończyć zdanie: Uważam, że we wzajemnych kontaktach mężczyzny i kobiety wszystko zależy ...					
5.	Który z układów w małżeństwie lub stałym związku jest najbliższy Pani oczekiwaniom? <i>Proszę zaznaczyć.</i>				
e/	oboje pracują, obowiązki domowe ustalają i dzielą między sobą			83,8	
a/	mężczyzna zarabia na utrzymanie, kobieta zajmuje się domem			5,7	
f/	oboje pracują, domem zajmuje się inna osoba, dorywczo lub na stałe			5,7	
c/	oboje pracują zawodowo, ale kobieta ponadto prowadzi dom			4,5	
d/	oboje pracują zawodowo, ale mężczyzna ponadto prowadzi dom			0,3	
b/	kobieta zarabia na utrzymanie, mężczyzna zajmuje się domem			0,0	
Proszę dokończyć zdanie: Chciałabym, aby w moim ...					
6. brak danych 1,6	Proszę określić swój osobisty stosunek do małżeństwa i zaznaczyć wybrane odpowiedzi w jednej z tabel. 6-A. tabela dla Pań zamężnych lub planujących małżeństwo 6-B. tabela dla Pań nie planujących zamążpójścia				
6-A.	Dlaczego wyszła Pani za mąż lub zamierza Pani to uczynić?	84,4	6-B.	Dlaczego nie zamierza Pani wychodzić za mąż?	14,0
a/	z miłości	75,4	h/	wyberam wolne związki	7,3
b/	aby mieć rodzinę, dzieci	51,6	i/	chcę być niezależna	5,6
c/	we dwoje łatwiej się żyje	29,3	k/	brak mi odwagi, by komuś zawierzyć życie	3,0
f/	to normalna kolej życia	18,4	o/	dobrze mi samej	1,9
d/	żeby mieć piękny ślub	5,6	l/	chcę zrobić karierę	1,4
e/	żeby rodzice się nie martwili	3,7	m/	być <i>singielką</i> jest fajniej	1,0
g/	mężatkę bardziej się szanuje	0,7	p/	myślę o klasztorze	0,2
Jeśli są inne powody, proszę je wypisać.					

E. SPUŚCIZNA EWY

1.	Czy jest Pani zadowolona z tego, że jest Pani kobietą?	tak 82,4	raz tak raz nie 17,3	nie 0,3	
2.	W których rolach czuje się Pani najbardziej sobą? <i>Proszę wybrać i zaznaczyć 'x' wszystkie „swoje” role w obu kolumnach.</i>				
b/	kobieta pracująca	60,5	o/	koleżanka, przyjaciółka, partnerka	53,8
e/	niezależna	53,7	h/	córka	39,4
c/	wierząca	20,5	l/	żona	31,9
g/	kobieta walcząca	20,0	m/	matka	26,3

f/	wędrowniczka	19,8	i/	uczenica, studentka	25,6
d/	poszukująca	19,3	k/	czyjaś dziewczyna lub kochanka	24,7
a/	wolontariuszka	15,1	p/	liderka, szefowa	10,1
<i>Jeśli bywa Pani sobą w zupełnie innej roli, proszę ją wymienić.</i>					
3.	Co Pani zdaniem w życiu kobiety jest naprawdę ważne? <i>Proszę wybrać 10 odpowiedzi i wpisać w kolejności, którą uzna Pani za właściwą:</i> dyplom, dziecko, gadżety, hobby, komputer, kariera, małżeństwo, mieszkanie, miłość, niezależność, partner, pieniądze, podróże, praca, rodzina, samochód, sukces, twórczość, wierność zasadom, własna firma, własny wygląd, wykształcenie, zwierzątko domowe				
1/	miłość	85,0	6/	dziecko	65,6
2/	wykształcenie	76,6	7/	wierność zasadom	58,6
3/	rodzina	70,7	8/	niezależność	53,6
4/	praca	68,2	9/	wygląd	52,3
5/	mieszkanie	67,2	10/	pieniądze	52,1
<i>Jeśli uważa Pani, że coś ważnego z życia kobiety zostało pominięte proszę wymienić.</i>					
4.	Wśród podanych w tabelce osób, proszę podkreślić te, które znacznie przyczyniły się do ukształtowania Pani poglądów na życie:				
a/	babcia, mama, siostra, ciocia	83,7	i/	dziadek, tata, brat, wujek	49,5
c/	przyjaciółka, rywalka, partnerka	39,1	l/	kolega, przyjaciel, partner	39,4
b/	instruktorka, psychoterapeutka, nauczycielka, trenerka, szefowa	20,9	m/	różni mężczyźni	20,2
d/	różne kobiety	18,6	k/	instruktor, nauczyciel, trener, psychoterapeuta, ksiądz, szef	8,9
e/	bohaterka książki, filmu, serialu	6,6	o/	bohater książki, filmu, serialu	5,6
f/	patronka imienia, święta	4,7	p/	patron imienia, święty	0,5
g/	gwiazda muzyki, filmu, TV	1,0	r/	gwiazdor muzyki, filmu, tv	0,2
h/	<i>Jeśli inne osoby, proszę wymienić, kto?</i>				
5.	Czy wśród współczesnych kobiet są takie, które Pani podziwia lub szczególnie szanuje?	tak 30,5	nie wiem 44,1	nie 25,4	
Jeśli tak, proszę wymienić te osoby.					
a/					
b/					
c/					
6.	Czy Pani zdaniem kobiety powinny się wspierać, np. w pracy lub w dążeniu do zmiany pozycji społecznej?	tak 73,5	być może 25,6	nie 0,9	
7.	Czy spotkała się Pani z określeniem <i>gender</i> ?		tak 24,9	nie 75,1	
8.	Czy uważa Pani, że kobieta i mężczyzna powinni się zachowywać odpowiednio dla swojej płci?	tak 66,2	nie wiem 22,1	nie 11,7	
9.	Co powoduje, że ludzie mają inne oczekiwania wobec kobiet i mężczyzn? <i>Proszę zaznaczyć.</i>	tak	być może	nie	
b/	różnice w psychice między kobietą i mężczyzną	71,2	19,1	8,6	
f/	obyczaje i przyzwyczajenia	62,5	20,0	5,1	
d/	sposób, w jaki wychowywani są chłopcy i dziewczęta	57,2	13,9	2,8	
c/	życie codzienne i obowiązki z tego wynikające	49,0	24,2	6,1	
a/	odmienna budowa ciała	48,8	20,2	6,0	
e/	zasady religijne	26,1	28,0	20,7	
<i>Proszę dokończyć zdanie: Uważam, że kobieta i mężczyzna ...</i>					
10.	Proszę zaznaczyć zachowania kobiet i mężczyzn które, Pani zdaniem, typowe są dla ich płci.	K		M	
d/	prowadzi gospodarstwo domowe; zakupy, gotowanie, ...	84,4		8,9	
f/	wychowuje dzieci, bawi się z nimi, pomaga im w nauce	81,0		24,9	
e/	wykonuje ciężkie prace domowe: pierze, sprząta, prasuje	75,7		11,9	

c/	po pracy chętnie wraca do domu	71,4	20,9	
m	w domu ma ciągle jakieś zajęcie	68,7	10,0	
g/	„trzyma” domową kasę	60,5	34,3	
h/	decyduje o domowych wydatkach	57,9	33,8	
i/	chętnie spędza czas z kolegami/koleżankami	34,3	64,7	
a/	zarabia na utrzymanie rodziny	24,7	78,7	
k/	woli oglądać film w domu niż iść do kina	16,3	50,7	
b/	chętnie przebywa w pracy dłużej niż to jest konieczne	14,7	56,5	
l/	często zapomina po sobie posprzątać	7,9	72,5	
o/	w domu ma dużo czasu wolnego	3,8	49,1	
Jeśli uważa Pani inne zachowania za typowe dla kobiety lub mężczyzny, proszę wymienić.				
11.	Czy Pani zdaniem córki powinny naśladować swoje matki w wypełnianiu kobiecych ról w życiu?	tak 16,5	czasem 62,6 nie 20,9	
12.	Kim chciałaby Pani być dla swojej córki? Proszę wpisać określenia własne lub wybrać 3 z podanych poniżej określeń lub wpisać własne: doradca, idolka, koleżanka, matka, liderka, partnerka, powierniczka, wzór osobowy			
a/	matką – 84,9; doradcą – 47,0; wzorem osobowym – 38,5;			
b/	powierniczką – 28,4; partnerką – 28,4; przyjaciółką – 21,0; koleżanką – 18,9;			
c/	liderką – 5,4; idolką- 0,5			
13.	Z podanych cech proszę wybrać i zaznaczyć po 5, w każdej kolumnie. A. Cechy, które Pani zdaniem powinien mieć mężczyzna na całe życie B. Cechy, w które chciałaby Pani wyposażyc swoją córkę C. Cechy, w które chciałaby Pani wyposażyc swego syna			
	Cechy do wyboru	A – partner	B – córka	C – syn
l/	mądrość	35,1	42,5	37,4
a/	ambicja	28,9	37,2	44,2
d/	dobroć	32,6	32,8	25,6
s/	pewność siebie	10,1	28,7	25,8
o/	odpowiedzialność	52,8	27,7	37,9
w/	uczciwość	27,7	26,3	25,4
y/	zaradność	17,0	21,8	31,0
x/	wrażliwość	15,7	20,7	12,6
h/	komunikatywność	16,3	20,3	17,0
g/	intuicja	1,7	17,3	3,5
k/	kreatywność	8,8	15,8	15,1
m/	odporność na stres	7,3	15,1	13,1
v/	pracowitość	25,2	15,1	18,4
c/	cierpliwość	31,0	14,2	10,5
b/	ciekawość	9	12,2	9,8
u/	poczucie humoru	24,7	10,7	15,4
p/	odwaga	14,6	9,5	24,4
i/	konsekwencja	9,6	9,3	11,6
r/	ostrożność	4,5	8,4	3,8
f/	duchowość	2,8	6,0	2,4
e/	elastyczność	5,6	5,6	4,0
t/	pobożność	11,0	4,9	2,3
q/	operatywność	7,9	4,5	7,7
z/	zdolność współdziałania	6,5	2,1	3,5
ż/	żądza przygód	2,1	1,4	2,4

F. METRYCZKA

KOD:

Proszę wpisać nazwę wybranego dla siebie kodu

Wiek	Proszę zaznaczyć.	19-24 lata	25-29 lat	30-34 lata
------	-------------------	------------	-----------	------------

Uwaga!

Przy każdym pytaniu proszę wybrać i zaznaczyć „X”, wszystkie odpowiedzi, które Pani dotyczą.

• INFORMACJE O SOBIE

		a/ wieś	b/ miasto do 20 tys.	c/ miasto do 100 tys.	d/ miasto powyżej 100 tys.	
1.	Miejsce urodzenia	9,1	22,6	24,0	44,3	
2.	Miejsce zamieszkania aktualne	9,1	9,7	15,8	65,4	
3.	Warunki mieszkaniowe	własny pokój u rodziców 8,1	własne mieszkanie 54,5	wynajęte mieszkanie 22,3	stancja akademik 9,3	inne 5,8
4.	Wykształcenie. Proszę podać szkołę/uczelnię i kierunek - ostatnią ukończoną. Dane znajdują się w tab. 18, s. 110.					
5.	Czy zna Pani języki obce? Proszę zaznaczyć.		tak 55,6	słabo 35,2	nie 9,2	
6.	Stan cywilny /aktualny/	panna singielka 40,7	mężatka 26,6	w stałym związku 28,3	rozwidzona 4,0	wdowa 0,4
7.	Czy ma Pani własne dzieci?				tak 27,0	nie 73,0
Jeśli tak proszę podać ich płeć i wiek:						
a/	0-7 lat;					
b/	8-13 lat;					
c/	pow. 14 lat					
8.	Jaka jest Pani podstawowa aktywność życiowa, aktualnie?					
a/	uczę się studiuję	Proszę wymienić rodzaj lub nazwę szkoły/ uczelni i kierunek studiów Wyniki znajdują się w charakterystyce próby.				16,6
b/	pracuję zawodowo	Proszę wymienić zawód lub rodzaj wykonywanej pracy i typ firmy Wyniki znajdują się w tab. 20, s. 113.				76,0
c/	wychowuję dziecko	Jeśli jest Pani na urlopie, proszę zaznaczyć na jakim.				4,7
c1	urlop macierzyński lub wychowawczy					
c2	urlop bezpłatny					
d/	Jeśli nie pracuje Pani zawodowo, proszę zaznaczyć swoje aktualne źródło utrzymania.					
d1	renta	0,9	d3	na utrzymaniu rodziców	x	
d2	zasiłek bezrobotnej	0,9	d4	na utrzymaniu męża/partnera	0,9	
Jeśli ma Pani inne źródła utrzymania, proszę wymienić:						

• INFORMACJE O RODZINIE

Proszę zaznaczyć oddzielne 'x' przy każdej osobie.

		rodzice				rodzeństwo	
9.	Wykształcenie	tata	mama	babcie	dziadkowie	siostry	bracia
a/	podstawowe	6,0	8,0	19,5	17,9	5,3	9,3
b/	zawodowe	32,0	16,5	13,5	15,4	3,3	7,9
c/	średnie	25,6	35,2	16,3	8,8	12,6	16,3
d/	pomaturalne/ policeal	6,0	9,0	3,7	2,3	5,6	5,3
e/	wyższe	19,6	25,0	5,1	7,5	18,1	16,1
	brak danych	10,8	6,3	41,9	48,1	55,1	45,1
10.	Czym się zajmują?						
a/	pracuje	57,0	55,8	1,6	0,7	23,7	30,2
b/	na bezrobociu	3,5	4,9	1,0	0,0	2,6	1,4
c/	na emeryturze, rencie	10,7	28,6	38,3	15,3	0,7	0,9
d/	uczy się, studiuje	0,0	0,0	0,0	0,0	15,4	18,8
	brak danych	28,8	10,7	69,1	84,0	57,6	48,7

11.	Kontakt z rodziną								
c/	w innej miejscowości	26,6	30,2	2,8		0,9		7,5	10,5
b/	mieszka niedaleko	23,7	27,5	23,5		11,9		24,2	22,8
a/	mieszkamy razem	20,7	28,6	20,0		11,6		14,9	18,9
d/	nie kontaktujemy się	5,6	1,0	1,0		0,9		0,4	6,5
e/	nie znam	0,7	0,2	2,3		1,7		0,0	0,7
f/	nie żyje	9,3	4,4	29,5		46,6		0,0	0,0
	brak danych	13,4	8,1	20,9		26,4		53,0	40,6
12.	Jaka była sytuacja materialna Pani rodzinnego domu?					dobra 40,9		średnia 51,2	zła 7,9
13.	Czy w wieku 15-17 lat dostawała Pani stałe kieszonkowe od rodziców lub innych osób?					co miesiąc 27,7		czasem 40,2	nie 32,1
14.	Jeśli tak, jaka to była kwota w zł.?		10-20	25-50	ok. 100		inna kwota		
15.	Czy będąc uczennicą lub studentką zarabiała Pani własne pieniądze?					tak 58,9		rzadko 18,5	nie 22,6
Jeśli tak proszę podać, w jaki sposób je Pani zarabiała?									
16.	Z kim, ze szkolnych lat, nadal utrzymuje Pani kontakty? Proszę zaznaczyć.								
c/	z koleżankami i kolegami z klasy								46,5
a/	z jedną tylko przyjaciółką lub z jednym przyjacielem								34,5
b/	z koleżankami z sąsiedztwa								28,9
e/	z grupą od wspólnego imprezowania								18,7
d	z koleżankami i kolegami z harcerstwa, innej organizacji, OAZY								15,2
f/	z wychowawczynią								5,4
Jeśli są inne osoby z okresu szkolnego, z którymi utrzymuje Pani stały kontakt, proszę je wymienić.									
17.	Czy była Pani harcerką/instruktorką?							tak 28,2	nie 71,8
Jeśli tak, proszę podać stopień lub funkcję.									
18.	Czy działa Pani jako wolontariuszka?					tak 15,6	sporadycznie 14,7	nie 69,7	
Jeśli tak, proszę wymienić organizację, z którą jest Pani związana.									
19.	Czy jest Pani osobą wierzącą?							tak 83,8	nie 16,2
Jeśli Pani wiara wiąże się z konkretną religią, proszę podać, z jaką.									
20.	Czy interesuję się Pani polityką?					tak 26,6	rzadko 38,1	nie 35,3	
Jeśli sympatyzuje Pani z jakąś partią, proszę ją wymienić.									
21.	Czy chciałaby Pani wyjechać z kraju na stałe?					tak 7,7	może kiedyś 35,6	nie 56,7	

BIBLIOGRAFIA⁸³²

- 100 postaci, które miały największy wpływ na dzieje ludzkości, [1995], (tłum.), P. Amsterdamski, Warszawa, Wyd. Świat Książki.
- Adamiak E.**, [2006], *Kobiety w Biblii. Stary testament*, Kraków, Wyd. Znak.
- Adamska L.**, Jarosz B., Lisowska E., [2009], *Kobiety w spółkach rynku kapitałowego*, (w:) Raport Kobiety dla Polski Polska dla Kobiet, Warszawa, Wyd. Fundacja Feminoteka, s. 46-52.
- Adler A.**, [1986], *Sens życia*, (tłum.), M. Kreczowska, Warszawa, Wyd. PWN.
- Araszkiewicz A.**, [2001], *Czarny ład czarnego kontynentu. Relacja matka-córka w ujęciu Luce Irigaray*, (w:) M. Hurnung, T. Korsak, M. Jędrzejczak, (red.), *Ciało, płęć, literatura*, Warszawa, Wyd. WP, ss. 672-675.
- Arendt H.**, [2002], *Wola*, (tłum.), R. Piłat, Warszawa, Wyd. Czytelnik.
- Arendt H.**, [2000], *Kondycja ludzka*, (tłum.), A. Łagodzka, Warszawa, Wyd. Aletheia.
- Św. Augustyn**, [1999], *Wyznania*, (tłum.), Z. Kubiak, Warszawa, Świat Książki.
- Babbie E.**, [2006], *Badania społeczne w praktyce*, (tłum. zb.), Warszawa, WN PWN.
- Bajkowski T.**, [2010], *Kobiecość i męskość w percepcji młodzieży akademickiej*, Warszawa, Wyd. Akademickie „Żak”.
- Bandura A.**, **Bussey K.**, [2004], *Social Cognitive Theory of Gender Development and Funktioning*, (w:) A.H. Eagly, A.E. Beall, R.J. Sternberg, (red.), *The Psychology of Gender*, London, The Guilford Press, ss. 92-119.
- Bańko M.**, (red.), [2003], *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa, WN PWN.
- Bator J.**, [2002], *Feminizm, postmodernizm, psychoanaliza*, Gdańsk, Wyd. Słowo/Obraz/Terytoria.
- Baudrillard J.**, [2008], *Słowa klucze*, (tłum.), S. Królak, Warszawa, Wyd. Sic!
- Baudrillard J.**, [2006], *Spółeczeństwo konsumpcyjne. Jego mity i struktury*, (tłum.), S. Królak, Warszawa, Wyd. Sic!
- Baudrillard J.**, [2005], *O uwodzeniu*, (tłum.), J. Margański, Warszawa, Wyd. Sic!
- Bauman Z.**, [2007], *Płynne czasy. Życie w epoce niepewności*, Warszawa, Wyd. Sic!
- Bauman Z.**, [2006], *Płynna nowoczesność*, (tłum.), T. Kunz, Kraków, Wyd. Literackie.
- Bauman Z.**, [2000], *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Warszawa, Wyd. Sic!
- Bauman Z.**, [2000], *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, (tłum.), E. Klekot, Warszawa, Wyd. PIW.
- Bauman Z.**, [1998], *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia*, (tłum.), N. Leśniewski, Warszawa, WN PWN.
- Bauman Z.**, [1995], *Wolność*, Kraków, Wyd. Znak.
- Bauman Z.**, [1994], *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*, Warszawa, Instytut Kultury.
- de Beauvoir S.**, [2007], *Druga płęć*, (tłum.), G. Mycielska, M. Leśniewska, t. 1, Kraków, WL.
- Beck U.**, [2002], *Spółeczeństwo ryzyka. W drodze do innej rzeczywistości*, (tłum.), S. Cieślą, Warszawa, WN Scholar.

---

⁸³² Bibliografia składa się z kilku części: publikacje książkowe, artykuły w prasie, artykuły ze stron internetowych oraz inne, w tym: wydawnictwa GUS, komunikaty CBOS i raporty z badań.

- Beck U., Beck-Gernsheim E.**, [2002], *Individualization, Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*, London, Sage.
- Bell D.**, [1994], *Kulturowe sprzeczności kapitalizmu*, (tłum.), S. Amsterdamski, Warszawa, WN PWN.
- Bem Sandra L.**, [2000], *Męskość – kobiecość. O różnicach wynikających z płci*, (tłum.), S. Pikiel, Gdańsk, GWP.
- Benedict R.**, [2008], *Wzory kultury*, (tłum.), J. Prokopiuk, Wyd. Muza.
- Benhabib S.**, [1992], *Situating the self: Gender, community and postmodernism in contemporary ethics*, Cambridge, UK, Polity.
- Berger P.L.**, [1988], *Zaproszenie do socjologii*, (tłum.), J. Stawiński, Warszawa, Wyd. PWN.
- Berger P.L.**, [1985], *Tożsamość jednostki jako problem socjologii wiedzy*, (tłum.), J. Niżnik, (w:) J. Niżnik i in., (red.), *Problemy socjologii wiedzy*, Warszawa, Wyd. PWN.
- Berger P.L., Luckmann T.**, [1983], *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, (tłum.), J. Niżnik, Warszawa, Wyd. PIW.
- Bergson H.**, [2004], *Ewolucja twórcza*, (tłum.), F. Znaniecki, Kraków, Wyd. Zielona Sowa.
- Bernstein B.**, [1990], *Odtwarzanie kultury*, (tłum.), Z. Bokszański, A. Piotrowski, Warszawa, Wyd. PIW.
- Best D.L., Williams J.E.**, [2004], *Perspektywa międzykulturowa*, (tłum.), S. Pikiel, (w:) B. Wojciszke, (red.), *Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenie na różnice*, Gdańsk, GWP, ss. 118-145.
- Biežuńska-Malowist I.**, [1993], *Kobiety antyku*, Warszawa, Wyd. PWN.
- Bloch M.**, [1960], *Pochwała historii czyli o zawodzie historyka*, Warszawa.
- Blum D.**, [2000], *Mózg i płeć. O biologicznych różnicach między kobietami a mężczyznami*, (tłum.), E. Kołodziej-Józefowicz, Warszawa, Wyd. Prószyński i S-ka.
- Blumenberg H.**, [1997], *Rzeczywistości, w których żyjemy*, (tłum.), W. Lipnik, Warszawa, Wyd. Oficyna Naukowa.
- Blumer H.**, [2009], *Interakcjonizm symboliczny*, (tłum.), G. Woroniecka, Kraków, Wyd. Nomos.
- Bogucka M.**, [2005], *Gorsza płeć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa, Wyd. Trio.
- Bohnsack R.**, [2004], *Metoda dokumentarna – od koniunktywnego zrozumienia do socjogenetycznej interpretacji*, (w:) S. Krzychała, (red.), *Społeczne przestrzenie doświadczenia. Metoda interpretacji dokumentarnej*, Wyd. DSWE TWP, ss. 17-35.
- Bokszański Z.**, [2007], *Indywidualizm a zmiana społeczna. Polacy wobec nowoczesności – raport z badań*, Warszawa, WN PWN.
- Bokszański Z.**, [2005], *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa, WN PWN.
- Bolen J.S.**, [2006], *Boginie w każdej kobiecie*, (tłum.), M. Junkieles, Warszawa, Santorski&Co.
- Bolten J.**, [2006], *Interkulturowa kompetencja*, (tłum.), B. Andrzejewski, Poznań, WN UAM.
- Bonowicz W.**, (oprac.), [2012], *Alfabet Tischnera*, Kraków, Wyd. Znak.
- Borgmann A.**, [1984], *Technology and the Character of Contemporary Life. A Philosophical Inquiry*, The University of Chicago Press.
- Bosak P.Cz.**, [1995], *Kobiety w Biblii. Słownik-konkordancja*, Wyd. W drodze.

- Boski P.**, [2009], *Kulturowe ramy zachowań społecznych*, Warszawa, WN PWN.
- Boski P.**, [2006], *Męskość-kobiecość jako wymiar kulturowy. Koncepcje-problemy-pytania-badania*, (w:) A. Chylicka, M. Kaźmierczak, (red.), *Kobieta w kulturze – kultura w kobiecie. Studia interdyscyplinarne*, Kraków, Wyd. Impuls, ss. 32-42.
- Bourdieu P., Passeron J.-C.**, [2006], *Reprodukcja*, (tłum.), E. Neyman, Warszawa, WN PWN.
- Bourdieu P.**, [2005], *Dystynkcja*, (tłum.), P. Biłos, Warszawa, WN Scholar.
- Brach-Czajna J.**, (red.), [1997], *Od kobiety do mężczyzny i z powrotem. Rozważania o płci w kulturze*, Białystok, Wyd. Trans Humana.
- Brach-Czajna J.**, [1997], *Bogini. Neolityczne zabytki Malty i Gozo*, (w:) tejże, *Od kobiety do mężczyzny i z powrotem. Rozważania o płci w kulturze*, Białystok, Wyd. Trans Humana, ss. 15-45.
- Bradley H.**, [2008], *Płeć*, (tłum.), E. Chomicka, Warszawa, Wyd. Sic!
- Bralczyk J.**, (red.), [2005], *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów*, Warszawa, WN PWN.
- Bridenthall R., Koonz C.C.**, (red.), [1977], *Women in European History*, Boston.
- Brizendine L.**, [2006], *Mózg kobiety*, (tłum.), P.J. Szwajcer, A.E. Eichler, Gdańsk, Wyd. VM Media.
- Buber M.**, [1992], *Ja i ty. Wybór pism filozoficznych*, (tłum.), J. Doktor, Warszawa, IW PAX.
- Buchowski M.**, [2004], *Zrozumieć innego. Antropologia racjonalności*, Kraków, Wyd. UJ.
- Buchowski M.**, (red.), [1996], *Oblicza zmiany. Etnologia a współczesne transformacje społeczno-kulturowe*, Międzychód, Wyd. ECO.
- Buchowski M.**, [1995], *Zmiana w antropologii*, (w:) E. Tarnowska, (red.), *Antropologia wobec zmiany. Zmiana społeczna w perspektywie teoretycznej*, Warszawa, IFiS PAN.
- Buchowski M., Burszta W.J.**, [1992], *O założeniach interpretacji antropologicznej*, Warszawa, Wyd. PWN.
- Buczkowski A.**, [1999], *Czy potrafimy się zrozumieć – język kobiety i język mężczyzny*, (w:) E. Pakszys, W. Hellen, (red.), *Humanistyka i płeć. Cz. III. Publiczna przestrzeń kobiet: obrazy dawne i nowe*, Poznań, Wyd. UAM, ss. 197-219.
- Budakowska E.**, (red.), [2005], *Tożsamość bez granic. Współczesne wyzwania*, Warszawa, Wyd. UW.
- Burke E.**, [1988], *Dociekania filozoficzne o pochodzeniu idei wzniosłości i piękna*, (tłum.), P. Graff, Warszawa.
- Burszta W.J.**, [2008], *Świat jako więzienie kultury. Pomyślenia*, Warszawa, Wyd. PIW.
- Burszta W.J., Kuligowski W.**, [2005], *Sequel. Dalsze przygody kultury w globalnym świecie*, Warszawa, Wyd. Muza.
- Burszta W.J.**, [1998], *Antropologia kultury, tematy, teorie interpretacje*, Poznań, Wyd. Zys i S-ka.
- Burszta W.J.**, (red.), [1996], *Antropologiczne wędrówki po kulturze*, Poznań.
- Burszta W.J., Piątkowski K.**, [1994], *O czym opowiada antropologiczna opowieść*, Warszawa, Instytut Kultury.
- Burszta W.J.**, [1992], *Wymiary antropologicznego poznania kultury*, Poznań, WN UAM.
- Butler J.**, [2008], *Uwikłani w płeć. Feminizm i polityka tożsamości*, (tłum.), K. Krasuska, Wyd. Krytyka Polityczna.

- Calhuon C.**, [1995], *Critical Social Theory, Culture, History and the Challenge of Difference*, Oxford, Blackwell.
- Campbell A.**, [2004], *Jej niezależny umysł. Psychologia ewolucyjna kobiet*, (tłum.), J. Kantor-Martynuska, Kraków, Wyd. Literackie.
- MacCannell D.**, [2002], *Turysta. Nowa teoria klasy próżniaczej*, (tłum.), E. Klekot, Warszawa, Wyd. Muza.
- Castells M.**, [2007], *Spółeczeństwo sieci*, (tłum.), S. Szymański, WN PWN.
- Castells M.**, [2008], *Siła tożsamości*, (tłum.), S. Szymański, Warszawa, WN PWN.
- Charmaz K.**, [2009], *Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*, (tłum.), B. Komorowska, Warszawa, WN PWN.
- Chelstowska A.**, [2009], *Udział kobiet w gremiach decyzyjnych*, (w:) *Raport Kobiety dla Polski* Polska dla Kobiet, wersja PDF, ss. 203-209.
- Chomczyńska-Rubacha M.**, [2007], *Tożsamość płciowa jako kategoria teoretyczna w badaniach nad edukacją rozwojową*, (w:) *teżę*, (red.), *Teoretyczne perspektywy badań nad edukacją rodzajową*, Łódź, Wyd. WSH-E, ss. 36-48.
- Chomczyńska-Rubacha M.**, [2006], *Wpływ działań edukacyjnych na spostrzeganie stereotypów płciowych*, (w:) *teżę*, (red.), *Role płciowe. Kultura i edukacja*, Łódź, Wyd. WSH-E, ss. 111-118.
- Christians C.G.**, [2009], *Etyka i polityka w badaniach*, (tłum.), P. Pluciński, (w:) N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, *Metody badań jakościowych*, Warszawa, WN PWN, ss. 207-244.
- Chybicka A., Kaźmierczak M.**, (red.), [2006], *Kobieta w kulturze – kultura w kobiecie. Studia interdyscyplinarne*, Kraków, Wyd. Impuls.
- Chyra-Rolicz Z.**, [1992], *Pionierki w nowych zawodach na początku XX wieku*, (w:) A. Żarnowska, A. Szwarc, (red.), *Kobieta i rewolucja obyczajowa. Zbiór studiów*, Tom IX, Wyd. DiG.
- Cierniak-Szóstak E.**, [1997], *Epistemologia feministyczna*, (w:) J. Goćkowski, P. Kisiel, (red.), *Oglądy i obrazy świata społecznego*, Poznań.
- Claremont de Castillejo I.**, [1973], *Knowing Woman*, New York, Putnam's.
- Clifford J.**, [2000], *Kłopoty z kulturą*, (tłum. zb.), Warszawa, Wyd. KR.
- Cordingly D.**, [2004], *Kobiety morza, piratki, heroiny, ładacznic*, (tłum.), K. Więcko, Warszawa, Wyd. Twój Styl.
- Corey G., Schneider-Corey M.**, [2002], *Mamy wybór*, (tłum.), J. Gilewicz, Poznań, Wyd. Zysk i S-ka.
- Cross S.E., Markus H.R.**, [2004], *Płeć w myśleniu, przekonaniach i działaniu: podejście poznawcze*, (tłum.), S. Pikiel, (w:) B. Wojciszke, (red.), *Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenie na różnice*, Gdańsk, GWP, ss. 48-80.
- Cuprjak M.**, [2007], *Płeć a teoria statusów Jamesa Marcii*, (w:) M. Chomczyńska-Rubacha, (red.), *Teoretyczne perspektywy badań nad edukacją rodzajową*, Wyd. WSH-E, ss. 114-121.
- Czapiński J., Panek T.**, [2009], *Raport Diagnoza Społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków*, Warszawa, Rada Monitoringu Społecznego, WSFiZ.
- Czapiński J.**, [2004], *Quo vadis homo?*, (w:) M. Marody, (red.), *Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku*, Warszawa, WN Scholar, ss. 356-380.

- Czapiński J.**, [2001], *Szczęście – złudzenie czy konieczność? Cebulowa teoria szczęścia w świetle nowych danych empirycznych*, (w:) M. Kofta, T. Szutrowa, (red.), *Złudzenia które pozwalają żyć*, Warszawa, WN PWN, ss. 266-306.
- Czarwińska N.**, [2000], *Liczby losu a wolność wewnętrzna*, Wyd. III., Łódź, Wyd. Ravi.
- Czerwiński M.**, [2006], *Kontyngencja, Tożsamość, Człowiek. Studia z antropologii filozoficznej XX wieku*, Warszawa, Wyd. IFiS PAN.
- Czerwiński M.**, [1988], *Przyczynki do antropologii współczesności*, Warszawa.
- Czerwiński M.**, [1980], *Profile kultury*, Warszawa, Wyd. Wiedza Powszechna.
- Czerwiński M.**, [1976], *Pojęcie stylu życia i jego implikacje*, (w:) A. Siciński, (red.), *Styl życia. Koncepcje i propozycje*, Warszawa, Wyd. PWN.
- Czerwiński M.**, [1974], *Życie po miejsku*, Warszawa, Wyd. PIW.
- Dahrendorf R.**, [1993], *Nowoczesny konflikt społeczny. Esej o polityce i wolności*, (tłum. zb.), Warszawa, Wyd. Czytelnik.
- Dakowicz A.**, [2000], *Płeć psychiczna a poziom samorealizacji*, Białystok, Wyd. Trans Humana.
- Dąbrowski K.**, [1984], *Dezintegracja pozytywna*, Warszawa, Wyd. PIW.
- Deaux K., Kite M.**, [2004], *Stereotypy płci*, (tłum.), S. Pikiel, (w:) B. Wojciszke, (red.), *Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenia na różnice*, Gdańsk, GWP, ss. 354-382.
- Deci E.L., Ryan R.M.**, [1990], *A motivational approach to self: Integration in personality*, (w:) Nebraska Symposium on Motivation, Lincoln, University of Nebraska Press, ss. 237-288.
- Denzin N., Lincoln Y.**, (red.), [2009], *Metody badań jakościowych*, (tłum. zb.), Warszawa, WN PWN.
- Derbis R.**, (red.), [2008], *Jakość życia od wykluczonych do elity*, Mat. z konferencji 14-15.05.2007 r., Częstochowa, Wyd. Akademia im. Jana Długosza.
- Desperak I.**, [2009], *Kobiety i praca. Wielkie przegrane polskiej transformacji*, (w:) *Stracone szanse? Bilans transformacji 1989-2009*, Warszawa, Wyd. Difin S.A.
- Desperak I., Rek-Woźniak M.**, [2009], *Feminizacja biedy w Polsce*, (w:) *Raport Kobiety dla Polski Polska dla Kobiet*, Warszawa, Wyd. Feminoteka, ss. 28-34.
- Desperak I.**, [2006], *Wizerunki kobiet w mass mediach i reklamie a stereotypy*, (w:) M. Chomczyńska-Rubacha, (red.) *Kultura i role płciowe*, Łódź, Wyd. WSH-E, ss. 31-42.
- Diderot D.**, [1992], *O kobietach*, (tłum.), M. Skrzypek, Gdynia.
- Dolgań A.**, [2006], *Kobiety na rynku pracy*, (w:) J. Ostroch, (red.), *Przywiązanie i przekraczanie. Płeć w studiach empirycznych*, Wyd. UW-M, ss. 91-113.
- Domaniewski A.**, [2008], *Homo Homini mały traktat etyczny*, Prószyński i S-ka.
- Domański H., Dukaczewska A.**, [1997], *Samodzielność i chęć polegania na sobie*, (w:) H. Domański, A. Rychard A., (red.), *Elementy nowego ładu*, Warszawa, IFiS PAN.
- Donimirski A.**, [1988], *Kobiety z mitów i legend*, Katowice, Wyd. KAW.
- Duszczyk M., Mirosław J., Paliwczak I.**, [2008], *Miejsce i rola młodych ludzi na rynku pracy*, (w:) A. Olejniczuk-Merta, (red.), *Uwarunkowania rozwoju społeczno-zawodowej aktywności ludzi młodych*, Warszawa, Wyd. IBRKiK, ss. 108-142.

- Dybel P.**, [2006], Zagadka „drugiej płci”. Spory wokół różnicy seksualnej w psychoanalizie i feminizmie, Kraków, Wyd. Universitas.
- Dzik A.**, [2011], Kobieta niekobieca? Socjologiczny portret kobiet wyczynowo uprawiających „męskie” sporty, (w:) K. Slany, B. Kowalska, M. Ślusarczyk, (red.), Kalejdoskop genderowy. W drodze do poznania płci społeczno-kulturowej w Polsce, Kraków, Wyd. UJ.
- Dziurdzikowska R.**, [2006], Tajemnice kobiet, Warszawa, Wyd. Santorski&Co.
- Eagly A.H., Carli L.L.**, [2008], Kobiety górą!, (tłum.), J. Krzemiń-Rusche, Gliwice, Wyd. Helion.
- Eagly A.H., Beall A.E., Sternberg R.J.**, (red.), [2004], The Psychology of Gender, New York, The Guilford Press.
- Eisenberg J.**, [1996], Kobieta w czasach Biblii, (tłum.), I. Badowska, Gdańsk, Wyd. Marabut.
- Elias N.**, [2008], Społeczeństwo jednostek, (tłum.), M. Marody, Warszawa, WN PWN.
- Elliott A.**, [2007], Koncepcje „JA”, (tłum.), S. Królak, Warszawa, Wyd. Sic!
- Erikson E.H.**, [2004], Tożsamość a cykl życia, (tłum.), M. Żywicki, Poznań, Zysk i S-ka.
- Erikson E.H.**, [2000], Dzieciństwo i społeczeństwo, (tłum.), P. Hejmej, Poznań, Wyd. Rebis.
- Erikson E.H.**, [1968], Identity, youth and crisis, New York, W.W. Norton.
- Evdokimow P.**, [1991], Kobieta i zbawienie świata, (tłum.), E. Wolicka, Poznań.
- Fatyga B.**, [2010], Pan Jourdain i styl życia, (w:) A. Jawłowska, M. Pawlik, B. Fatyga, (red.), Style życia wartości obyczaj. Stare i nowe spojrzenie, Warszawa, ISNS UW.
- Fatyga B., Zieliński P., Hupa A.**, [2008], Warszawskie badanie stylów życia młodzieży. „Narkotyki w kulturze młodzieży miejskiej”, wersja PDF, OBM ISNS UW.
- Fatyga B.**, [2005], Pokolenie, (w:) H. Kubiak, G. Lisowski, W. Morawski, i in., (red.), Encyklopedia socjologii: suplement, Warszawa, Oficyna Naukowa, ss. 193-197.
- Fatyga B.**, [2005], Dzicy z naszej ulicy. Antropologia kultury młodzieżowej, Wyd. drugie, poprawione, wersja PDF, Warszawa, OBM ISNS UW.
- Fatyga B.**, (red.), [2005], Biała księga młodzieży polskiej. Dwie prawdy o aktywności, Raport z badań, Warszawa, HBW Horyzonty.
- Fatyga B.**, [2004], Polska młodzież w okresie przemian, (w:) M. Marody, (red.), Wymiary życia społecznego, Warszawa, WN Scholar, ss. 302-326.
- Fatyga B.**, [2002], Młodość bez skrzydeł, Warszawa, Wyd. OBM ISNS UW.
- Fatyga B., Rogala-Oblękowska J.**, [2002], Style życia młodzieży a narkotyki, Warszawa, Wyd. ISP.
- Fatyga B., Tyszkiewicz A.**, [2001], Normalność i normalka, Warszawa, Wyd. ISNS.
- Felder D.G.**, [1998], 100 kobiet, które miały największy wpływ na dzieje ludzkości, (tłum.), M. Świerkocki, Warszawa, Świat Książki.
- Firkowska-Mankiewicz A.**, [1999], Zdolnym być. Kariery i sukces życiowy warszawskich trzydziestolatków, Warszawa, Wyd. IFiS PAN.
- Fisher H.**, [2003], Pierwsza płęć, (tłum.), P. Luboński, Warszawa, Wyd. Santorski&Co.
- Fischer W., Kohli M.**, [1987], Biographieforschung, (w:) W. Voges, (red.), Methoden des Biographie- und Lebenslaufforschung, Opladen, Leske und Budrich.

- Foucault M.**, [1998], *Nadzorować i karać: narodziny więzienia*, (tłum.), T. Komendant, Wyd. Aletheia.
- Foucault M.**, [1995], *Historia seksualności*, (tłum.), B. Banasiak, T. Komendant, K. Matuszewski, Warszawa, Wyd. Czytelnik.
- Frankfort-Nachmias Ch., Nachmias D.**, [2001], *Metody badawcze w naukach społecznych*, (tłum.), E. Hornowska, Poznań, Wyd. Zysk i S-ka.
- Frąckowiak-Sochańska M.**, [2009], *Preferencje łańdów normatywnych w postawach kobiet wobec wartości na przełomie XX i XXI wieku*, Poznań, Wyd. Poznańskie.
- Frąckowiak-Sochańska M., Królikowska S.**, (red.), [2010], *Kobiety w polskiej transformacji 1989-2009. Podsumowania, interpretacje, prognozy*, Toruń, Wyd. Adam Marszałek.
- Frazer A.**, [1984], *The "Weaker Vessel". Women's Lot in England in the 17th Century*, London.
- French M.**, [1994], *Miejsce dla kobiet*, (tłum.), B. Umińska, E. Romkowska, Warszawa, Świat Książki.
- Freud Z.**, [1995], *Wykłady ze wstępu do psychoanalizy. Nowy cykl. Wykład XXXIII, Kobiecość*, (tłum.) P. Dybel, Warszawa, Wyd. KR.
- Friedan B.**, [2012], *Mistyka kobiecości*, (tłum.), A. Grzybek, Warszawa, Wyd. Czarna Owca.
- Frieske K., Rogosz D., Twardowska M. i in.**, *Charakterystyka demograficzna i socjologiczna populacji ludzi młodych*, (w:) A. Olejniczuk-Merta, (red.), [2008], *Uwarunkowania rozwoju społeczno-zawodowej aktywności ludzi młodych*, Warszawa, Wyd. IBRKiK.
- Frindt A.**, [2005], *Czy warto być dorosłym?*, Warszawa, Wyd. Akademickie Żak.
- Fromm E.**, [2005], *Ucieczka od wolności*, (tłum.), O. i A. Ziemiłscy, Warszawa, Wyd. Czytelnik.
- Fromm E.**, [2005], *Mieć czy być?*, (tłum.), J. Karłowski, Poznań Wyd. Rebis.
- Fromm E.**, [2002], *Miłość, płć, matriarchat*, (tłum.), B. Radomska, G. Sowiński, Poznań, Wyd. Rebis.
- Fuszara M.**, [2009], *Kobiety w polityce dwudziestolecia 1989–2009*, (w:) *Raport Kobiety dla Polski Polska dla Kobiet*, Wyd. Feminoteka, ss. 86-95.
- Fuszara M.**, [2006], *Kobiety w polityce*, Warszawa, Wyd. Trio.
- Fuszara M.** (red.), [2002], *Kobiety w Polsce na przełomie wieków. Nowy kontrakt płci*, Warszawa, Wyd. ISP.
- Gadamer H.G.**, [2007], *Prawda i metoda*, (tłum.), B. Baran, Warszawa, WN PWN.
- Garfinkel H.**, [2007], *Studia z etnometodologii*, (tłum.), A. Szulżycka, Warszawa, WN PWN.
- Geertz C.** [2005a], *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*, (tłum.), M. Piechaczek, Kraków, Wyd. UJ.
- Geertz C.**, [2005b], *Wiedza lokalna: dalsze eseje z zakresu antropologii interpretatywnej*, (tłum.), D. Wolska, Kraków, Wyd. UJ.
- Geertz C.**, [1988], *Works and Lives. The Anthropologist as Author*, University of Stanford Press.
- Gergen K.J.**, [2009], *Nasycone „Ja”. Dylematy tożsamości w życiu współczesnym*, (tłum.), M. Marody, Warszawa, WN PWN.
- Gerson K.**, [1985], *Hard Choices. How Women Decide about Work, Career and Motherhood*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Giddens A.**, [2006a], *Socjologia*, (tłum.), A. Szulżycka, Warszawa, WN PWN.
- Giddens A.**, [2006b], *Nowoczesność i tożsamość*, (tłum.), A. Szulżycka, WN PWN.

- Giddens A.**, [2003], Stanowienie społeczeństwa, (tłum.), S. Amsterdamski, Poznań, Wyd. Zysk i S-ka.
- Giza-Poleszczuk A.**, [2005], Rodzina a system społeczny. Reprodukacja i kooperacja w perspektywie interdyscyplinarnej, Warszawa, WUW.
- Glaser B.G., Strauss A.L.**, [2009], Teoria ugruntowana, (tłum.), M. Gorzko, Kraków, Wyd. Nomos.
- Głogosz D., Kolaczek B., Kuśmierczyk K.**, i in., [2008], Zagospodarowanie materialne ludzi młodych i ich rodzin, (w:) A. Olejniczuk-Merta, (red.), Uwarunkowania rozwoju społeczno-zawodowej aktywności ludzi młodych, Warszawa, Wyd. IBRKiK, ss. 26-65.
- Goffman E.**, [2006a], Człowiek w teatrze życia codziennego, (tłum.), H. Datner-Śpiewak, P. Śpiewak, Warszawa, Wyd. KR.
- Goffman E.**, [2006b], Rytuał interakcyjny, (tłum.), H. Datner-Śpiewak, P. Śpiewak, Warszawa, Wyd. KR.
- Goleman D.**, [2007], Social intelligence. The New Science of Human Relationships, Arrow Books.
- Goode W.J.**, [2005], Teoria napięcia w roli, (tłum.), A. Bukowski, (w:) P. Sztompka, M. Kucia, (red.), ss. 154-162.
- Gorczyńska Z., Kruszyńska S., Zakidalska I.**, (red.), [1997], Płeć, kobieta, feminizm, Gdańsk, Wyd. UG.
- Grabowska-Lusińska I., Sokolski M.**, [2008], Migracja z Polski po 1 maja 2004 r., jej intensywność i kierunki geograficzne oraz alokacja migrantów na rynkach pracy krajów unii Europejskiej, (w:) CMR Working Papers, Nr 33/91, March.
- Graff Agnieszka**, [2001], Świat bez kobiet, płeć w polskim życiu publicznym, Warszawa, W.A.B.
- Greenwood D.J., Morten L.**, [2009], Reforma nauk społecznych i uniwersytetów przez badania interwencyjne, (tłum.), M. Niezgoda, (w:) N. Denzin, Y. Lincoln, (red.), Metody badań jakościowych, (tłum. zb.), Warszawa, WN PWN, ss. 77-106.
- Grochalska M.**, [2011], Modele trajektorii zmiany statusu społecznego w perspektywie rodzajowej, (w:) K. Slany, B. Kowalska, M. Ślusarczyk, (red.), Kalejdoskop genderowy. W drodze do poznania płci społeczno-kulturowej w Polsce, Kraków, Wyd. UJ ss. 219-234.
- Grochowska E.**, [2009], Mężycy: dzieje pewnej słabości, (w:) B.M. Pawlik-Popielarska, (red.), Kobiecość która uwiera, Wyd. UG, ss. 121-148.
- Gromkowska-Melosik A.**, [2005], Dyplom akademicki i społeczne kariery kobiet. De(kon)strukcje przestrzeni emancypacji, (w:) R. Leppert, Z. Melosik, B. Wojtasik, (red.), Młodzież wobec (nie)gościnnej przyszłości, Wrocław, Wyd. DSWE TWP, ss. 45-54.
- Grosz E.**, [1994], Volatile Bodies, Toward a Corporeal Feminism, Bloomington.
- Grotowska-Leder J., Kudlińska I.**, [2009], Feminizacja biedy w perspektywie analiz jakościowych welfare dependency, (w:) K. Slany, B. Kowalska, M. Ślusarczyk, (red.), Kalejdoskop genderowy. W drodze do poznania płci społeczno-kulturowej w Polsce, Kraków, Wyd. UJ.
- Grzegorzczak A.**, [2004], Filozofia światła Edith Stein, Poznań, Drukarnia św. Wojciecha.
- Grzesiak-Feldman M.**, [2006], Tożsamościowe uwarunkowania posługiwania się stereotypami, Warszawa, Wyd. UW.
- van den Haag E.**, [2002], Szczęścia i nieszczęścia nie umiemy mierzyć, (w:) Cz. Miłosz, (tłum.), Kultura masowa, Wyd. Literackie, ss. 64-118.

- Grzeszczyk E.**, [2003], Młodzi ludzie kariery jako środowisko wzorcotwórcze, (w:) A. Jawłowska i G. Woroniecka, (red.), *Kultura w procesie przemian. Z badań nad kulturą w Polsce lat dziewięćdziesiątych*, Wyd. UW-M, ss. 68-91.
- Habermas J.**, [2009], *Uwzględniając Innego*, (tłum.), A. Romaniuk, Warszawa, WN PWN.
- Habermas J.**, [2005], *Faktyczność i obowiązywanie*, (tłum.), A. Romaniuk, R. Marszałek, Warszawa, WN Scholar.
- Habermas J.**, [2002], *Teoria działania komunikacyjnego Przyczynek do krytyki rozumu*, t.2, (tłum.), A.M. Kaniowski, Warszawa WN PWN.
- Hajduk E.**, [2001], *Kulturowe wyznaczniki biegu życia*, Warszawa, Wyd. Akademickie Żak.
- Halbwasch M.**, [2008], *Společne ramy pamięci*, (tłum.), M. Król, Warszawa, WN PWN.
- Halas E.**, [2006], *Interakcjonizm symboliczny*, Warszawa, WN PWN.
- Hammersley M, Atkinson P.**, [2000], *Metody badań terenowych*, (tłum.), S. Dymczak, Poznań, Wyd. Zysk i S-ka.
- Hampson S.E., Colman A.M.**, [2000], *Psychologia różnic indywidualnych*, (tłum.), Poznań, Wyd. Zysk i S-ka.
- Hansen-Shaevitz M.**, [1984], *The superwoman syndrome*, NY, Warner Books, s. 39, (w:) Budrowska B., [2000], *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*, Wrocław, Wyd. Funna, ss. 156-162.
- Hejnicka-Bezwińska T.**, [1991, 1997], *Orientacje życiowe młodzieży*, Bydgoszcz, Wyd. WSP.
- Herman E.**, *Świat według Ewy. Życie na nowych zasadach*, (tłum.), W. Chyżyńska, Gliwice, Wyd. Helion.
- Hirszowicz M.**, [2007], *Stąd, ale dokąd? Społeczeństwo u progu nowej ery, Sic!*
- Hite S.**, [1988], *Women in Love*, London, Viking.
- Hofstede G., Hofstede G.J.**, [2007], *Kultury i organizacje. Zaprogramowanie umysłu*, (tłum.), M. Durska, wyd. II zmienione, Warszawa, PWE.
- Hollis M.**, [1992], *Winch i czary*, (w:) E. Mokrzycki, (red.), *Racjonalność i styl myślenia*, Warszawa, IFiS PAN.
- Hołówka T.**, [1982], *Nikt nie rodzi się kobietą*, Warszawa, Wyd. Czytelnik.
- Horney K.**, [2001], *Psychologia kobiety*, (tłum.), J. Majewski, Wyd. II., Poznań, Rebis.
- Horney K.**, [1999], *Neurotyczna osobowość naszych czasów*, (tłum.) H. Grzegółowska, Poznań, Wyd. Rebis.
- Hryciuk R.E., Kościańska A.**, (red.), [2007], *Gender perspektywa antropologiczna*, t. 1. Organizacja społeczna; t. 2. Kobiecość, męskość, seksualność, (tłum. zb.), Warszawa, WUW.
- Huntington S.P.**, [2005], *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu społecznego*, (tłum.), H. Jankowska, Warszawa, Wyd. Muza.
- Hurrelmann K.**, [1994], *Struktura społeczna a rozwój osobowości. Wprowadzenie do teorii socjalizacji*, (tłum.), M. Roguszka, Poznań, WN UAM.
- Hyde J.S., Frost L.A.**, [2004], *Metaanalizy w psychologii kobiety*, (tłum.), S. Pikiel, E. Wojtych, (w:) B. Wojciszke, (red.), *Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenia na różnice*, Gdańsk, GWP, ss. 15-47.

- Hyży E.**, [2003], *Kobieta, ciało tożsamość. Teorie podmiotu w filozofii feministycznej końca XX wieku*, Kraków, Wyd. Universitas.
- Idzikowski B.**, [1998], *Orientacje życiowe młodzieży szkolnej miasta przygranicznego. Badania panelowe*, Zielona Góra, Wyd. LTN.
- Inglis F.**, *Kultura*, (tłum.), M. Stolarska, Warszawa, Wyd. Sic.
- Irigaray L.**, [2000], *Ciało w ciało z matką*, (tłum.), A. Araszkiewicz, Kraków, Wyd. eFka.
- Jabkowski P.**, [2007], *Teoretyczne i metodologiczne aspekty programu badawczego wskaźników jakości życia mieszkańców Poznania*, (w:) R. Derbis, (red.), [2008], *Jakość życia od wykluczonych do elity*, Materiały Konferencji, 14-15 maja, Częstochowa, Wyd. AJD.
- Jacobi J.**, [1993], *Psychologia C.G. Junga*, (tłum.), St. Łypacewicz, Wyd. Wodnika.
- Jacobs L.**, [2004], *Kobiety z wielkiego miasta*, Warszawa, Wyd. Muza.
- Jacyno M.**, [2007], *Kultura indywidualizmu*, Warszawa, WN PWN.
- James W.**, [2002], *Psychologia*, (tłum.), M. Zagrodzki, Warszawa, WN PWN.
- Janion Maria**, [2006], *Kobiety i duch inności*, Warszawa, Wyd. Sic!
- Janion M.**, [2003], *Żyjąc tracimy życie*, Warszawa, Wyd. W.A.B.
- Jan Paweł II**, [1988], *Mulieris dignitatem – o godności i powołaniu kobiety*, List apostolski z dn. 15 sierpnia.
- Jarymowicz M.**, [2008], *Psychologiczne podstawy podmiotowości*, Warszawa, WN PWN.
- Jarymowicz M.**, (red.), [1994], *Poza egocentryczną perspektywą widzenia siebie i świata*, Warszawa, Wyd. ISP PAN.
- Jasińska-Kania A.**, [2004], *Przekształcenia moralności w Polsce i w Europie*, (w:) M. Marody, (red.), *Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku*, Warszawa, Wyd. Scholar.
- Jasińska-Kania A.**, Marody M., (red.), [2002], *Polacy wśród Europejczyków*, WN Scholar.
- Jawłowska A.**, (red.), [2001], *Wokół problemów tożsamości*, Warszawa, ISNS.
- Jawłowska A.**, [1993], *Kulturowy wymiar przemian społecznych*, Warszawa, IFiS.
- Jawłowska A.**, **Mokrzycki E.**, [1978], *Styl życia a przemiany struktury społecznej. Propozycja typologii historyczno-socjologicznej*, (w:) A. Siciński, (red.), *Styl życia. Przemiany we współczesnej Polsce*, Warszawa, Wyd. PWN.
- Jawłowska A.**, [1976], *Styl życia a wartości*, (w:) A. Siciński, *Styl życia. Koncepcje i propozycje*, Warszawa, Wyd. PWN.
- Jaworowska A.**, **Matczak A.**, [1998], *Test Niedokończonych Zdań Rottera RISB. Podręcznik*, Warszawa, Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Jedynak B.**, (red.), [1990], *Kobieta w kulturze i społeczeństwie*, Lublin, Wyd. UMCS.
- Jung C.G.**, [1993], *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, Wyd. III, (tłum.), J. Prokopiuk, Czytelnik.
- Jung C.G.**, [1992], *O naturze kobiety*, (tłum.), M. Starski, Poznań, Wyd. Brama – Książnica Włoczęgów i Uczonych.
- Karwatowska M.**, **Szpyra-Kozłowska J.**, [2010], *Lingwistka płci*, Lublin, Wyd. UMCS.

- Kaschack E.**, [2001], Nowa psychologia kobiety. Podejście feministyczne, (tłum.), J. Węgrodzka, Gdańsk, GWP.
- Kaufmann J.-C.**, [2004], Ego. Socjologia jednostki. Inna wizja człowieka i konstrukcji podmiotu, (tłum.), K. Wakar, Wyd. Oficyna Naukowa.
- Kemmis S., McTaggart R.**, [2009], Uczestniczące badania interwencyjne. Działanie komunikacyjne i sfera publiczna, (tłum.), Ł. Marciniak, (w:) N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, (red.), Metody badań jakościowych, t. 2, ss. 775-831.
- Kempny M., Nowicka E.**, (red.), [2004], Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej, Warszawa, WN PWN.
- Kluczyńska U.**, [2009], Konstruowanie relacji między płciami w sporcie. Analiza telewizyjnych wiadomości sportowych, (w:) K. Slany, B. Kowalska, M. Ślusarczyk, (red.), Kalejdoskop genderowy. W drodze do poznania płci społeczno-kulturowej w Polsce, Kraków, Wyd. UJ.
- Kobiety dla Polski Polska dla kobiet – 20 lat transformacji 1989-2009, Raport na Kongres Kobiet**, [2009], (red.), J. Piotrowska, Warszawa, Wyd. Feminoteka.
- Kochanowski J.**, [2009], Spektakl i wiedza. Perspektywa społecznej teorii queer, Łódź, Wyd. Wschód-Zachód.
- Koestler N.**, [1992], Kobiety polskie między społeczeństwem tradycyjnym a nowoczesnym; (w:) A. Żarnowska, A. Szwarc, (red.), Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku, Warszawa, Wyd. IH UW.
- Kofta M., Szustrowa T.**, (red.), [2001], Złudzenia, które pozwalają żyć. Szkice z psychologii społecznej, Warszawa, WN PWN.
- Kohlberg L., Mayer R.**, [1993], Rozwój jako cel wychowania, (w:) Z. Kwieciński, L. Witkowski, (red.), Spory o edukację. Dylematy i kontrowersje we współczesnych pedagogiach, Warszawa, IBE.
- Kołaczek B., Kuśmierczyk K., Piskiewicz L.**, [2008], Zagospodarowanie materialne ludzi młodych i ich rodzin, (w:) A. Olejniczuk-Merta, (red.), Uwarunkowania rozwoju społeczno-zawodowej aktywności ludzi młodych, Warszawa, Wyd. IBRKiK.
- Konecki K.**, [2000], Studia z metodologii badań jakościowych, Warszawa, WN PWN.
- Kopaliński W.**, [1995], Słownik Mitów i Tradycji Kultury, Warszawa, Wyd. PIW.
- Kopaliński W.**, [1995], Encyklopedia „drugiej płci”, Warszawa, Wyd. Rytm.
- Koralewicz J., Ziółkowski M.**, [2003], Mentalność Polaków. Sposoby myślenia o polityce, gospodarce i życiu społecznym 1988-2000, Warszawa, WN Scholar.
- Kosakowska N.**, [2006], Kobiety w stereotypowych i niestereotypowych rolach płciowych – Polska i Indie, (w:) A. Chybicka, M. Kaźmierczak, (red.), Kobieta w kulturze – kultura w kobiecie. Studia interdyscyplinarne, Kraków, Wyd. Impuls, ss. 91-109.
- Kotowska I.E.**, [2009], Zmiany modelu rodziny a zmiany aktywności zawodowej kobiet w Europie, (w:) tejże, (red.), Strukturalne i kulturowe uwarunkowania aktywności zawodowej kobiet w Polsce, Warszawa, WN Scholar.

- Kotowska I.E.**, (red.), [2009], Strukturalne i kulturowe uwarunkowania aktywności zawodowej kobiet w Polsce, Warszawa, WN Scholar.
- Kotowska I.E., Siemieńska-Żochowska R., Łagodziński W.**, [2007], Kobiety w Polsce, Warszawa, Zakład Wydawnictw Statystycznych.
- Kowalczyk I., Piotrowska J., Zierkiewicz E.**, [2009], Nierówne media, (w:) Raport Kobiety dla Polski Polska dla Kobiet, Wyd. Feminoteka, ss. 66-73.
- Kowalik S.**, [2008], Estetyzacja życia codziennego a jakość życia człowieka, (w:) R. Derbis, (red.), Jakość życia od wykluczonych do elity, Materiały Konferencji, Częstochowa, 14-15 maja, Wyd. AJD.
- Kozielecki J.**, [1996], Człowiek wielowymiarowy, Warszawa, Wyd. Akademickie Żak.
- Kozielecki J.**, [1980], Koncepcje psychologiczne człowieka, Warszawa, Wyd. PIW.
- Kozielecki J.**, [1977], Psychologiczna teoria decyzji, Warszawa, Wyd. PWN.
- Krajewski, M.** [2012], Style życia przedmiotów. Zarys koncepcji, (w:) A. Jawłowska, M. Pawlik, B. Fatyga, (red.), Style życia wartości obyczaje. Stare i nowe spojrzenie, Warszawa, ISNS UW.
- Krasnodębski Z.**, [1986], Rozumienie ludzkiego zachowania, Warszawa, Wyd. PIW.
- Kroeber A.**, [2002], Istota kultury, (tłum.), P. Sztompka, Warszawa WN PWN.
- Kronika Kobiet**, [1993], (tłum.), M.B. Michalik, Warszawa, Wyd. Kronika.
- Krumboltz J.D., Levin A.I.S.**, [2011], Szczęście to nie przypadek, (tłum.), P. Bucki, Gdańsk, GWP.
- Krysińska J.**, [2012], Homo corporaticus, Gliwice, Wyd. Helion.
- Krzak Z.**, [2007], Od matriarchatu do patriarchatu, Warszawa, Wyd. Trio.
- Krzychała S.**, [2007a], Ryzyko własnego życia. Indywidualizacja w późnej nowoczesności, Wrocław, Wyd. Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP.
- Krzychała S.**, [2007b], Projekty życia. Młodzież w perspektywie badań rekonstrukcyjnych, Wrocław, Wyd. DSWE TWP.
- Krzychała S.**, (red.), [2004], Społeczne przestrzenie doświadczenia. Metoda interpretacji dokumentarnej, Wyd. DSWE TWP.
- Krzywicki L.**, [1951], Studia socjologiczne, Warszawa.
- Kubiak A. E.**, [2003], Obszary kobiecej duchowości. Feministyczny dyskurs w kulturze New Age i jego pograniczach, (w:) E. Pakszys, Baer M., (red.), Obszary kultur kobiecych w badaniach płci/rodzaju, Poznań, Wyd. Humaniora, ss. 113-131.
- Kubiak Z.**, [1997], Mitologia Greków i Rzymian, Warszawa, Wyd. Świat Książki.
- Kuhn T.S.**, [2001], Struktura rewolucji naukowych, (tłum.), H. Ostrołęcka, Warszawa, Wyd. Aletheia.
- Kuhn T.S.**, [1985], Przewrót kopernikański, (tłum.), S. Amsterdamski, Warszawa, Wyd. Prószyński i S-ka.
- Kuligowski W.**, [2007], Antropologia współczesności. Wiele światów jedno miejsce, Kraków, Wyd. Universitas.
- Kuper A.**, [2005], Kultura. Model antropologiczny, (tłum.), I. Kołbon, Kraków, WUJ.
- Kurczewski J.**, [2006], Równouprawnienie płciowe reprezentacji w opinii polskich parlamentarzystów, (w:) M. Fuszara, (red.), Kobiety w polityce, Warszawa, Wyd. Trio, ss. 65-83.
- Kwak A.**, [2005], Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja, Wyd. Akademickie Żak.

- Kusiak-Brownstein A.**, [2006], *Płeć kulturowa, doświadczenie i wojna – kilka metodologicznych uwag o wykorzystaniu relacji wspomnieniowych*, (w:) A. Żarnowska, A. Szwarc, (red.), *Kobieta i rewolucja obyczajowa. Zbiór studiów*, Tom IX, Wyd. DiG.
- Kwieciński Z.**, [2007], *Między patosem a dekadencją. Studia i szkice pedagogiczne*, Wrocław, WN DSWE TWP.
- Kwieciński Z.**, [2000], *Tropy-ślady-próby. Studia i szkice z pedagogiki pogranicza*, Poznań-Olsztyn, Wyd. Edytor.
- Lamnek S.**, [1995], *Qualitative Sozialforschung, Band I, Methodologie*, Weinheim.
- Lash S., Lury C.**, [2011], *Globalny przemysł kulturowy*, (tłum.), J. Majmurek, R. Mitoraj, Kraków, Wyd. UJ.
- Lasocik Z.**, (red.), [2006], *Handel ludźmi. Zapobieganie i ściganie*, Warszawa, IPSiR UW.
- Levinas E.**, [2002], *Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrzności*, (tłum.), A. Kowalska, Warszawa.
- Levi-Strauss C.**, [2000], *Antropologia strukturalna*, (tłum.), H. Ostromęcka, Warszawa, Wyd. KR.
- Leszniewski T.**, [2008], *Tożsamość jednostki w zmieniającym się społeczeństwie*, Toruń, WN UMK.
- Libiszowska-Żółtkowska M.**, [2005], *Konwersja jako reorientacja tożsamości* (w:) E. Budakowska, (red.), *Tożsamość bez granic. Współczesne wyzwania*, Warszawa, Wyd. UW, s. 119-137.
- Linton R.**, [2000], *Kulturowe podstawy osobowości*, (tłum.), A. Jasińska-Kania, Warszawa, WN PWN.
- Lipska K., Olender P.**, [2008], *Miejsce i rola ludzi młodych w społeczeństwie i gospodarce (na przykładzie absolwentów WSPiZ im. L. Koźmińskiego w Warszawie)*, (w:) A. Olejniczuk-Merta, (red.), *Uwarunkowania rozwoju społeczno-zawodowej aktywności ludzi młodych*, Warszawa, Wyd. IBRKiK.
- Lisowska E.**, [2009], *Kobięcy styl zarządzania*, Gliwice, Wyd. Helion.
- Lisowska E., Sawicka J.**, [2009], *Kobiety i gospodarka*, (w:) *Raport Kobiety dla Polski Polska dla Kobiet*, Warszawa, Wyd. Feminoteka, ss. 6-13.
- Lisowski G.**, [2001], *Elementy teorii wyboru społecznego, Wybór tekstów*, Warszawa, WN Scholar.
- Locke J.**, [1992], *Traktat Pierwszy, § 47*, (w:) *Dwa traktaty o rządzie*, (tłum.), Z. Rau, Warszawa.
- Luhmann N.**, [2003], *Semantyka miłości. O kodowaniu intymności*, (tłum.), J. Łoziński, Warszawa, WN Scholar.
- Łaciak B.**, [2007], *Obyczajowość polska czasu transformacji czyli wojna postu z karnawalem*, Warszawa, Wyd. TRIO.
- Łaciak B.**, [1995], *Wzór osobowy współczesnej Polki*, (w:) A. Titkow, H. Domański, (red.), *Co to znaczy być kobietą w Polsce?*, Warszawa, IFiS PAN, ss. 233- 244.
- Łotman J.**, [1999], *Kultura i eksplozja*, (tłum.), B. Żyłko, Warszawa, Wyd. PIW.
- Łuczeczko P.**, [2006], *Zrozumieć własną kulturę. Antropologia współczesności w Polsce*, Warszawa, Wyd. NOMOS.
- Łyszkowska E.**, [2009], *Zachowania mimetyczne kobiet pod wpływem telewizji i doświadczeń codzienności. Studium socjo-pedagogiczne*, Kraków, Wyd. Impuls.
- MacIntyre A.**, [1996], *Dziedzictwo cnoty. Studium z teorii moralności*, (tłum.), A. Chmielewski, Warszawa, Wyd. PWN.

- Maciejewska I., Stasiewicz K.,** (red.), [2008], *Kobieta epok dawnych w literaturze, kulturze i społeczeństwie*, Olsztyn, Wyd. Littera.
- Maffesoli M.,** [2008], *Czas plemion*, (tłum.), M. Bucholc, Warszawa, WN PWN.
- Majewska-Opielka N.,** [2007], *Droga do siebie*, Konstancin-Jeziorna, Wyd. Medium.
- Majewska-Opielka N.,** [2004], *Czas kobiet*, Wyd. II, popr. Poznań, Wyd. Rebis.
- Makowski K.A.,** (red.), [2007], *Aktywność kobiet w organizacjach zawodowych i gospodarczych w XIX i XX wieku*, Poznań, IH UAM.
- Malicka M.,** [2002], *Bycie sobą jako ideał*, Warszawa, Wyd. Akademickie Żak.
- Malinowska E.,** (red.), [2004], *Sex i gender. Płeć biologiczna i kulturowa w refleksjach i badaniach młodych socjologów*, Łódź, WUŁ.
- Mandal E.,** [2004], *Podmiotowe i interpersonalne konsekwencje stereotypów związanych z płcią*, Katowice, WUŚ.
- Mannheim K.,** [1980], *Strukturen des Denkens*, Frankfurt am Main.
- Mannheim K.,** [1964], *Beiträge zur Theorie der Weltanschauungsinterpretation*, (w:) *Jahrbuch für Kunstgeschichte I*, XV, 4.
- Mannheim K.,** [1960], *Ideology and Utopia: An Introduction into the Sociology of Knowledge*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Manterys A.,** [2000], *Klasyczna idea definicji sytuacji*, Warszawa, Wyd. ISNS UW.
- Marcia J.,** [1980], *Identity in Adolescence*, (w:) J. Adelson, (red.), *Handbook of Adolescent Psychology*, New York, Wiley&Sons.
- Mariański J.,** [2012], *Świadomość moralna Polaków w procesie przemian – główne tendencje*, (w:) A. Jawłowska, M. Pawlik, B. Fatyga, (red.), *Style życia wartości obyczaje. Stare tematy, nowe spojrzenie*, Warszawa, WUW.
- Mariański J.,** [2004], *Rozpad czy rekonstrukcja wartości moralnych w społeczeństwie polskim*, (w:) A. Rumiński, (red.), *Jakość życia studentów*, Akademia Pedagogiczna, Kraków, Wyd. Impuls.
- Mariański J.,** (red.), [2002], *Kondycja moralna społeczeństwa polskiego*, Kraków WAM PAN.
- Markowski M.P.,** [2001], *Nietzsche filozofia interpretacji*, Kraków, Wyd. Universitas.
- Marody M.,** (red.), [2004a], *Wymiary życia społecznego*, Warszawa, WN Scholar.
- Marody M.,** (red.), [2004b], *Zmiana czy stagnacja?*, WN Scholar.
- Marody M., Giza-Poleszczuk A.,** [2004], *Przemiany więzi społecznych. Zarys teorii zmiany społecznej*, Warszawa, WN Scholar, s. 314.
- Maslow A.,** [1990], *Motywacja i osobowość*, (tłum.), P. Sawicka, Warszawa, IW PAX.
- Maślanka T.,** [2011], *Racjonalność i komunikacja*, Warszawa, WUW.
- Matysiak A.,** [2009], *Zatrudnienie kobiet w Polsce a posiadanie dzieci: bariera czy warunek?*, (w:) I.E. Kotowska, (red.), *Strukturalne i kulturowe uwarunkowania aktywności zawodowej kobiet w Polsce*, Warszawa, WN Scholar.
- Mauss M.,** [1973], *Antropologia i socjologia*, (tłum.) M. Król, K. Pomian, J. Szacki, Warszawa, Wyd. PWN.
- Mead G.H.,** [1975], *Umysł, osobowość i społeczeństwo*, (tłum.), Z. Walicka, Warszawa, Wyd. PWN.

- Mead M.**, [1986], Trzy studia. Płeć i charakter w trzech społecznościach *pierwotnych*, (tłum.), E. Życieńska, Warszawa, Wyd. PIW.
- Mead M.**, [1978], Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego, (tłum.), J. Hołówka, Warszawa, WN PWN.
- Mead M.**, [1949], Male and female. A study of the sexes in a changing world, Quill, Harper&Collins.
- Melchior M.**, [1990], Społeczna tożsamość jednostki, Warszawa, Wyd. ISNS UW.
- de Mello A.**, SJ, [1992], Przebudzenie, (tłum.), B. Moderska, T. Zysk, Poznań, Wyd. Rebis.
- Melosik Zb.**, [2010], Tożsamość, ciało i władza w kulturze instant, Kraków, Wyd. Impuls.
- Melosik Z.**, [2007], Modernizm, postmodernizm, feminizm. Teoretyczne konfrontacje, (w:) M. Chomczyńska-Rubacha, (red.), Teoretyczne perspektywy badań nad edukacją rodzajową, Łódź, Wyd. WSH-E, ss. 8-35.
- Mencwel A.**, (red.), [2001], Antropologia kultury, Warszawa, WUW.
- Mencwel A.**, [2006], Wyobrażenia antropologiczne, Warszawa, WUW.
- Merton R.K.**, [2005], Zestawy ról, zestawy statusów społecznych i sekwencje statusów społecznych w czasie, (w:) P. Sztompka, M. Kucia, (red.), Socjologia. Lektury, Kraków, Wyd. Znak, ss. 142-153.
- Merton R.K.**, [2002], Teoria socjologiczna i struktura społeczna, (tłum.), E. Morawska, J. Wersteinstein-Żuławski, Warszawa, WN PWN.
- Mill J.S.**, [1995], O rządzie reprezentatywnym. Poddaństwo kobiet, (tłum.), G. Czernicki, M. Czyżyńska, Kraków, Wyd. Znak.
- Millet K.**, [1982], Teoria polityki płciowej, (w:) T. Hołówka, (red.), Nikt nie rodzi się kobietą, Warszawa, Wyd. Czytelnik.
- Mills C.W.**, [2007], Wyobrażenia socjologiczne, (tłum.), M. Bucholc, Warszawa, WN PWN.
- Miluska J., Pakszys E.**, (red.), [1999], Humanistyka i płeć, Cz. III., Publiczna przestrzeń kobiet: obrazy dawne i nowe, Poznań, WN UAM.
- Miluska J.**, [1996], Tożsamość kobiet i mężczyzn w cyklu życia, Poznań, WN UAM.
- Miluska J., Pakszys E.**, (red.), [1995], Humanistyka i płeć, Cz. I., Studia kobiece z psychologii, filozofii i historii, Poznań, WN UAM.
- Miłosz Cz.**, (red.), [2002], Kultura masowa, Kraków, Wyd. Literackie.
- Minta J.**, [2005], Planowanie kariery przez młodych dorosłych w niejednoznacznej rzeczywistości, (w:) R. Leppert, Z. Melosik, B. Wojtasik, (red.), Młodzież wobec (nie)gościnnej przyszłości, Wrocław, Wyd. DSWE TWP, ss. 194-202.
- Misztal B.**, [2005], Tożsamość jako pojęcie i zjawisko społeczne w zderzeniu z procesami globalizacji, Katolicki Uniwersytet Ameryki w Waszyngtonie, (w:) E. Budakowska, (red.), Tożsamość bez granic. Współczesne wyzwania, Warszawa, Wyd. WUW, ss. 21-32.
- Miś A.**, [2002], Filozofia współczesna. Główne nurty, Warszawa, WN Scholar.
- Mizielińska J.**, [2006], Płeć/ciało/seksualność. Od feminizmu do teorii queer, Kraków, Wyd. Universitas.
- Mizielińska J.**, [2004], (De)konstrukcja kobiecości, Gdańsk, GWP.

- Mizielińska J.**, [1997], Kobieta jako podmiot i przedmiot reklamy, (w:) J. Brach-Czajna, (red.), *Od kobiety do mężczyzny i z powrotem. Rozważania o płci w kulturze*, Białystok, Wyd. Trans Humana, ss. 226-245.
- Mokrzycki E.**, (red.), [1992], *Racjonalność i styl myślenia*, Warszawa, IFiS PAN.
- Monbourquette J.**, [2003], *Twoja misja. Jak odkryć swój życiowy cel*, (tłum.), D. Weymann, Poznań, Wyd. W drodze.
- Morozewicz M.**, [2006], *Ekspresja kobiecości w sztuce*, (w:) M. Chomczyńska-Rubacha, (red.), *Role płciowe. Kultura i edukacja*, Łódź, Wyd. WSH-E, ss. 43-53.
- Murray H.A., Kluckhohn C.**, [1953], *Personality in Nature, Society and Culture*, New York, A.A. Knopf.
- Muszyńska E.**, [2006], *Mężczyźni i kobiety wobec trudności i kryzysów*, (w:) M., Chomczyńska-Rubacha, (red.), *Role płciowe. Socjalizacja i rozwój*, Łódź, Wyd. WSH-E s. 29-43.
- Nałęcz T.**, [1994], *Kobiety w walce o niepodległość w czasie pierwszej wojny światowej*, (w:) A. Szwarc, A. Żarnowska, (red.), *Kobieta i świat polityki. Zbiór studiów*, Warszawa, IH UW.
- Nentwig-Gesemann I.**, [2004], *Tworzenie typologii – w stronę wielowymiarowej rekonstrukcji przestrzeni doświadczenia*, (w:) S. Krzychała, (red.), *Społeczne przestrzenie doświadczenia. Metoda interpretacji dokumentarnej*, Wyd. DSWE TWP, ss. 86-102.
- Neumann E.**, [2008], *Wielka Matka*, (tłum.), R. Reszke, Warszawa, Wyd. KR.
- Nohl A.-M.**, [2004], *Analiza komparatywna – w stronę fundamentalnej zasady interpretacji dokumentarnej*, (w:) S. Krzychała, (red.), *Społeczne przestrzenie doświadczenia. Metoda interpretacji dokumentarnej*, Wyd. DSWE TWP, ss. 64-85.
- Nowicka E.**, [2006], *Świat człowieka-świat kultury*, Warszawa, WN PWN.
- Nowak S.**, [1985], *Metodologia badań społecznych*, Warszawa, Wyd. PWN.
- Nycz R.**, (red.) [1998], *Postmodernizm. Antologia przekładów*, Kraków, Wyd. Baran i Suszczyński.
- Oakly A.**, [1972], *Sex, Gender and Society*, London, Temple-Smith.
- Obuchowski K.**, [2009], *Rewolucja podmiotów w „globalnej wiosce”*, (w:) T. Kuczur, A. Błachnio, (red.), *Globalizacja-naród-jednostka*, Toruń, Wyd. Adam Marszałek.
- Obuchowski K.**, [2004], *Kody umysłu i emocje*, Łódź, Wyd. WSH-E.
- Obuchowski K.**, [2000], *Człowiek intencjonalny, czyli o tym, jak być sobą*, Poznań, Wyd. Rebis.
- Obuchowski K.**, [1990], *Kolektywizm-Indywidualizm-Ideologizm*, (w:) J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski, (red.), *Orientacje społeczne jako element mentalności*, Poznań, Wyd. Nakom, ss. 116-117.
- Obuchowski K.**, [1989], *W poszukiwaniu właściwości człowieka*, Warszawa, Wyd. KiW.
- Olcoń-Kubicka M.**, [2009], *Indywidualizacja a nowe formy wspólnotowości*, Warszawa, WN Scholar.
- Olejniczuk-Merta A.**, (red.), [2008], *Uwarunkowania rozwoju społeczno-zawodowej aktywności ludzi młodych*, Warszawa, Wyd. IBRKiK.
- Oleksy E.H.**, [2007], *Idealistki, siłaczki, reformatorki. Kobiety w nauce polskiej*, Łódź, Wyd. UŁ.
- Oleniacz M.**, [2005], *Przeżywanie młodości. Obraz fenomenu w badaniach biograficznych*, Kraków, Wyd. Impuls.

- Oleś Piotr K.**, [2005], Wprowadzenie do psychologii osobowości, Warszawa, WN Scholar.
- Olszewska-Dyoniziak B.**, [2001], Człowiek-Kultura-Osobowość wstęp do klasycznej antropologii kulturowej, Wrocław, Wyd. ATLA 2.
- Ortner S.B.**, [1982], Czy kobieta ma się tak do mężczyzny, jak natura do kultury?, (w:) T. Hołówka, (red.), Nikt nie rodzi się kobietą, Warszawa, Wyd. Czytelnik, ss. 112-141.
- Osho**, [2008], Księga kobiet. Duchowa siła kobiecości, (tłum.), P. Karpowicz, Warszawa, Wyd. Santorski&Co.
- Ossowska M.**, [2005], Socjologia moralności, Warszawa, WN PWN.
- Ostrowska E.**, [2004], Matki-Polki i ich synowie. Kilka uwag o genezie obrazów kobiecości i męskości w kulturze polskiej, (w:) M. Radkiewicz, (red.), Gender – konteksty, Kraków, Wyd. Rabid.
- Ostrouch J.**, (red.), [2006], Przywiązanie i przekraczanie. Płeć w studiach empirycznych, Olsztyn, Wyd. UW-M.
- Ostrouch J.**, [2005], (Nie) zharmonizowane światy. Paradoxy funkcjonowania kobiet, (w:) A. Kicowska, Z. Kwieciński, (red.), Dzielność i troska, Olsztyn, Wyd. UW-M.
- Pakszys E.** Baer M., (red.), [2003], Obszary kultur kobiecych w badaniach płci/rodzaju, Poznań, Wyd. Humaniora.
- Pakszys E.**, [2000], Między naturą a kulturą: kategoria płci/rodzaju w poznaniu, Poznań, WN UAM.
- Pakszys E.**, Sobczyńska D., (red.), [1997], Humanistyka i Płeć, Cz. II., Kobiety w poznaniu naukowym wczoraj i dziś, WN IF UAM.
- Pakszys E.**, [1997], Feminizm w poszukiwaniu współczesnej tożsamości kobiet; przykład filozofii poznania, (w:) Z. Gorczyńska, S. Kruszyńska, I. Zakidalska, (red.), Płeć kobieta feminizm, Gdańsk, Wyd. UG, ss. 35-41.
- Pakszys E.**, [1995], Płeć a rozwój nauki, (w:) J. Miluska, E. Pakszys, (red.), Humanistyka i płeć, Cz. I, Studia kobiece z psychologii, filozofii i historii, Poznań, Wyd. UAM, ss. 85-99.
- Palska, H.** [1999], Styl życia. Stan badań i nowe potrzeby badawcze, (w:) D. Gawin, (red.), Homo Eligens. Społeczeństwo świadomego wyboru, Warszawa, Wyd. IFiS PAN.
- Pałubicka A.**, (red.), [1997], Kulturowe konteksty idei filozoficznych, Poznań WN UAM.
- Pankalla A., Kilian A.**, [2007], Psychescapes. Tożsamość naszych czasów, Poznań, PWP.
- Pankowska D.**, [2005], Wychowanie a role płciowe, Gdańsk, GWP.
- Paprzycka E.**, [2008], Kobiety żyjące w pojedynkę. Między wyborem a przymusem, Warszawa, Wyd. Akademickie ŻAK.
- Parkinson C.N.**, [1971], Prawo Parkinsona albo pogoń za postępem, (tłum.), J. Kydryński, Warszawa, Wyd. KiW.
- Parsons T.**, [1969], Struktura społeczna a osobowość, (tłum.), M. Tobin, Warszawa, PWE.
- Pauluk D.**, [2005], Modele ról kobiet w podręcznikach do wychowania seksualnego, Kraków, Wyd. UJ.
- Pawlik-Popielarska B.M.**, (red.), [2009], Kobiecość która uwiera?, Gdańsk, WUG.
- Pearson C.S.**, [1995], Nasz wewnętrzny bohater, (tłum.), G. Brelik, W. Grabarczyk, Poznań, Wyd. Rebis.
- Penn S.**, [2003], Podziemie kobiet, (tłum.), H. Jankowska, Warszawa, Wyd. Rosner i Wspólnicy.

- Perkowski P., Stegner T.**, (red.), [2009], *Kobieta i media. Studia z dziejów emancypacji kobiet*, Gdańsk, Wyd. UG.
- Pernoud R.**, [1990], *Kobieta w czasach katedr*, (tłum.), J. Badowska, Warszawa.
- Pervin L.A.**, [2002], *Psychologia osobowości*, (tłum.), M. Orski, Gdańsk, GWP.
- Pervin L.A., John O.P.**, [2002], *Osobowość: teoria i badania*, (tłum.), K. Krzyżewski i in., Kraków, Wyd. UJ, s. 473.
- Petrażycki L.**, [1985], *O prawa dla kobiet, [w:] tegoż, O nauce, prawie i moralności. Pisma wybrane*, Warszawa, Wyd. PWN.
- Piaget J.**, [1981], *Równoważenie struktur poznawczych: centralny problem rozwoju*, (tłum.), Z. Zakrzewska, Warszawa, Wyd. PWN.
- Pietrzak E.**, [2008], *Wolność, równość, siostrzeństwo*, Łódź, Wyd. WSH-E.
- Piorunek M.**, (red), [2004], *Młodzież w świecie współczesnym. Z badań orientacji biograficznych młodych okresu transformacji*, Poznań, Wyd. Rys.
- de Pisan Ch.**, [1983], *The Book of the City of Ladies*, Suffolk.
- Piotrowska J., Rutkowska E.**, [2009], *Przemoc wobec kobiet 1989-2009, (w:) Raport Kobiety dla Polski Polska dla Kobiet*, Wyd. Feminoteka, ss. 98-108.
- Piotrowski A.**, [1998], *Ład interakcji. Studia z socjologii interpretatywnej*, Łódź, Wyd. UŁ.
- Podgórecki A.**, [1969], *Cztery rodzaje samego siebie, (w:) tegoż, Patologia życia społecznego*, Wyd. Plon.
- Pospiszyl K.**, [1986], *Psychologia kobiety*, Warszawa, Wyd. PWN.
- Postman N.**, [2006], *Zabawić się na śmierć*, (tłum.), L. Niedzielski, Warszawa, Wyd. Muza.
- Postman N.**, [2004], *Technopol. Triumf techniki nad kulturą*, (tłum.), A. Tanalska-Dulęba, Warszawa, Wyd. Muza.
- Pratto F.**, [2004], *Polityka płci: różnice między kobietą a mężczyzną w sypialni, kuchni i gabinecie*, (tłum.), E. Wojtych, (w:) B. Wojciszke, (red.), *Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenia na różnice*, Gdańsk. GWP, ss. 146-194.
- Radwan-Pragłowski J.**, [2009], *Kobieta i mężczyzna człowiek rozdwojony*, Kraków, Wyd. UJ.
- Rainwater J.**, [1989], *Self-Therapy. A Guide to Becoming Your Own Therapist*, London.
- Rapley M.**, [2003], *Quality of Life Research – a critical introduction*, London, Sage Publications Inc.
- Rawa-Kochanowska A.**, [2011], *Poczucie tożsamości płciowej w teorii i badaniach*, Lublin, Wyd. Difin.
- Renzetti C.M., Curran D.J.**, [2005], *Kobiety mężczyźni i społeczeństwo*, (tłum.), A. Gromkowska-Melosik, Warszawa, WN PWN.
- Reykowski J., Skarżyńska K., Ziolkowski M.**, [1990], *Orientacje społeczne jako element mentalności*, Poznań, Wyd. Nakom.
- Reiter R.**, (red.), *Toward an anthropology of women*, NY, Monthly Review Press.
- Ricoeur P.**, [2003], *O sobie samym, jako innym*, (tłum.), B. Chelstowski, Warszawa, WN PWN.
- Riesman D.**, [1971], *Samotny tłum*, (tłum.), J. Strzelecki, Warszawa, Wyd. PWN.
- Riley D.**, [1988], *Am I That Name? Feminism and the Category of "Women" in History*, Minneapolis, University of Minnesota.

- Rogers C.R.**, [2002], Sposób bycia, (tłum.), M. Karpiński, Poznań, Wyd. Rebis.
- Rogers M.F.**, [2003], Barbie jako ikona kultury, (tłum.), Warszawa, Wyd. Muza.
- Rosenblatt N.H.**, [2006], Tajemnice biblijnych kobiet, (tłum.), J. Matys, Wyd. Twój Styl.
- Rosner K.**, [2006], Narracja, Tożsamość i Czas, Kraków, Wyd. Universitas.
- Równe traktowanie** kobiet i mężczyzn w zatrudnieniu. To są twoje prawa, [2004], Publikacja Pełnomocnika Rządu ds. Równego Statusu Kobiet i Mężczyzn, Warszawa.
- Rumiński A.**, [2004], Aksjologiczny wymiar jakości życia, (w:) A. Rumiński, (red.), Jakość życia studentów, Materiały konferencji, Akademia Pedagogiczna, Kraków, Wyd. Impuls.
- Rzepa A.**, Znikająca kobieta albo androgynia we współczesnym feminizmie, (w:) E. Pakszys, W. Heller, (red.), [1999], Humanistyka i płeć, Cz. III., Publiczna przestrzeń kobiet: obrazy dawne i nowe, Wyd. UAM, s. 123-141.
- de Salignac de la Mothe-Fénelon F.**, [2009], O wychowaniu młodzieży płci żeńskiej, (tłum.), M. W. Kosicki, Pułtusk.
- Salzman P.C., Rice P.C.**, [2009], Myśleć jak antropolog, (tłum.), O. i W. Kubińscy, Gdańsk, GWP.
- Sapir E.**, [1978], Kultura, język, osobowość, Warszawa, Wyd. PIW.
- Sawyer D.F.**, [1999], Kobiety i religie w początkach naszej ery, (tłum.), K. Ciekot, Wrocław, Wyd. Astrum.
- Scheler M.**, [2004], Wolność, miłość, świętość, (tłum.), G. Sowiński, Kraków, Wyd. Znak.
- Schelling F.W.J.**, [2003], Filozoficzne badania nad istotą ludzkiej wolności i sprawami z tym związanymi. Kraków, Wyd. Inter esse.
- Schütz A.**, [2008], O wielości światów, (tłum.), B. Jabłońska, Kraków, Wyd. Nomos.
- Sennett R.**, [2006], Korozja charakteru. Osobiste konsekwencje pracy w nowym kapitalizmie, (tłum.), J. Dzierzgowski, Ł. Mikołajewski, Warszawa, Wyd. Muza.
- Siciński A.**, [2002], Styl życia Kultura Wybór, Warszawa, Wyd. IFiS PAN.
- Siciński A.**, (red.), [1988], Style życia w miastach polskich (u progu kryzysu), Wrocław, Zakład Ossolińskich, PAN IFiS.
- Siciński A.** (red.), [1980], Problemy teoretyczne i metodologiczne badań stylu życia, IFiS PAN.
- Siciński A.** (red.), [1976], Styl życia. Koncepcje i propozycje, Warszawa, Wyd. PWN.
- Sichtermann B.**, [1986], Femininity, The Politics of Personal, Cambridge Polity.
- Siemieńska R.**, (red.), [2005], Płeć wybory władza, Warszawa, WN Scholar.
- Siemieńska R.**, [2003], Polacy i Polki w życiu publicznym, (w:) R. Siemieńska, (red.), Aktorzy życia publicznego. Płeć jako czynnik różnicujący, Warszawa, WN Scholar, ss. 216-237.
- Siemieńska R.**, [2001], Prawa kobiet w Polsce-deklaracje i rzeczywistość, Warszawa, Ministerstwo Sprawiedliwości.
- Sikorska M.**, [2002], Zmiany postaw Polaków wobec pracy, (w:) A. Jasińska-Kania, M. Marody, (red.), Polacy wśród Europejczyków. Wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich Warszawa, WN Scholar, ss. 22-45.

- Sikorska M.**, [2000], Przetransformować się na kogoś innego-definiowanie sytuacji pracy, (w:) M. Marody, (red.), Między rynkiem a etatem. Społeczne negocjowanie polskiej rzeczywistości, Warszawa, WN Scholar.
- Sills D.L.**, (red.), [1968], International Encyclopedia of the Social Sciences, t.1, NY, The Macmillan & The Free Press.
- Simmel G.**, [2007], Filozofia kultury. Wybór esejów, (tłum.), W. Kunicki, Kraków, WUJ.
- Simmel G.**, [1975], Socjologia, (tłum.), M. Łukaszewicz, Warszawa, Wyd. PWN.
- Sirgy J.**, [2002], The Psychology of Quality of Life, Dordrecht, Kluwer Academic Publisher.
- Skogemann P.**, [2003], Kobiecość w rozwoju, (tłum.), P. Billig, Warszawa, Wyd. Enetheia.
- Służba Polek** na frontach II wojny światowej, [2003], Toruń, Wyd. Fundacja Archiwum Pomorskie AK.
- Slany K.**, [2002], Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie, Kraków, Wyd. Nomos.
- Sojak R, Wincenty D.**, [2005], Zagubiona rzeczywistość. O społecznym konstruowaniu niewiedzy, Warszawa, Wyd. Oficyna Naukowa.
- Sojak R.** [2004], Paradoks antropologiczny, Wrocław, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Stanisz A.**, [2010], Antropologia rodziny: praktykowanie pokrewieństwa w wybranych środowiskach we współczesnej Polsce, (niepubl. praca doktorska pod kier. Michała Buchowskiego), Poznań UAM.
- Stasikowska-Woźniak D.**, [1999], Portret kobiety wieku zatracenia, Katowice, Wyd. Videograf II.
- Stein E.**, [1999], Kobieta i jej zadanie według natury i łaski, (tłum.), J. Adamska, Bernardinum, Pelplin.
- Stein E.**, [1978], Etos zawodów kobiecych, (w:) Z własnej głębi, Kraków, Wyd. Karmelitów Bosych.
- Strykowska M.**, [2006], Perspektywy zawodowego funkcjonowania kobiet, (w:) M. Chomczyńska-Rubacha, Role płciowe. Socjalizacja i rozwój, Łódź, Wyd. WSH-E, ss. 123-133.
- Strzelczyk-Muszyńska D.**, [1997], Osobowościowe uwarunkowania kształtowania się różnych typów tożsamości u młodzieży akademickiej, (w:) J. Rostowski, T. Rostowska, I. Janicka, (red.), Psychospołeczne aspekty rozwoju człowieka, Łódź, Wyd. UŁ, ss. 187-194.
- Strzyckowski K.**, [2012], Tożsamość w kontekście tendencji rozwojowych społeczeństwa ponowoczesnego, Warszawa, WUW.
- Suchodolski B.**, [1983], Wychowanie i strategia życia, Warszawa, Wyd. WSiP.
- Sulima R.**, [2000], Antropologia codzienności, Kraków, Wyd. UJ.
- Szacki J.**, [1983], Historia myśli socjologicznej, Warszawa, Wyd. PWN.
- Szacki J.**, [1971], Tradycja. Przegląd problematyki, Warszawa, Wyd. PWN.
- Szapiro T.**, [1993], Co decyduje o decyzji, Warszawa, Wyd. PWN.
- Szczepański J.**, [1970], Elementarne pojęcia socjologii, Warszawa, Wyd. PWN.
- Szlendak T.**, [2002], Architektonika romansu. O społecznej naturze miłości erotycznej, Warszawa, ON.
- Sztompka P.**, [2005], Socjologia zmian społecznych, Kraków, Wyd. ZNAK.
- Sztompka P., Kucia M.**, (red.), [2005], Socjologia. Lektury, Kraków, Wyd. Znak,
- Środa M.**, [2003], Indywidualizm i jego krytycy. Współczesne spory między liberałami, komunitarianami i feministkami na temat podmiotu, wspólnoty i płci, Warszawa, Aletheia.

- Środa M.**, [2009], *Kobiety i władza*, Warszawa, Wyd. W.A.B.
- Świda-Ziemia H.**, [2005], *Młodzi w nowym świecie*. Kraków, Wyd. Literackie.
- Świda-Ziemia H.**, [2000], *Obraz świata i bycia w świecie. Młodzież końca tysiąclecia*, Warszawa, Wyd. ISNS UW.
- Świda-Ziemia H.**, [1995], *Wartości egzystencjalne młodzieży lat dziewięćdziesiątych*, Warszawa, Wyd. ISNS UW.
- Tancredi L.**, [2009], *Hildegarda z Bingen. Opowieść o życiu naznaczonym łaską*, (tłum.), M. Dobosz, Warszawa, Wyd. Promic.
- Tarkowska E.**, [2006], *Ubóstwo i wykluczenie społeczne*, (w:) J. Wasilewski, (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie – dynamika zmian*, Warszawa, WN Scholar.
- Tarkowska E.**, (2000), *Zróżnicowanie biedy: wiek i płeć*, (w:) H. Domański, A. Ostrowska, A. Rychard, (red.), *Jak żyją Polacy*, Warszawa, Wyd. IFiS PAN.
- Tarkowska E.**, (oprac.), [1995], *Koniec i początek, czyli próba antropologii społeczeństwa polskiego*, (w:) *Powroty i kontynuacje. Zygmuntowi Baumanowi w darze*, Warszawa.
- Tarkowska E.**, (red.), [1992], *Socjologia i antropologia. Stanowiska i kontrowersje*, Wrocław.
- Taylor Ch.**, [2002], *Etyka autentyczności*, Wyd. II., (tłum.), A. Pawelec, Kraków, Znak.
- Taylor Ch.**, [2001], *Źródła podmiotowości. Narodziny tożsamości nowoczesnej*, (red.), T. Gadacz, (tłum. zb.), Warszawa, WN PWN.
- Tillman K.-J.**, [2006], *Teorie socjalizacji. Społeczność, instytucja, upodmiotowienie*, (tłum.), G. Bluszcz, G. Miracki, Warszawa, WN PWN.
- Titkow A., Duch-Krzysztozek D.**, [2009], *Niejednoznaczny status pracy domowej kobiet*, (w:) *Raport Kobiety dla Polski Polska dla Kobiet*, Warszawa, Wyd. Feminoteka.
- Titkow A.**, [2007], *Tożsamość polskich kobiet. Ciągłość zmiana konteksty*, Warszawa, Wyd. IFiS PAN.
- Titkow A., Duch-Krzysztozek D., Budrowska B.**, [2004], *Nieodpłatna praca kobiet mity, realia, perspektywy*, Warszawa, Wyd. IFiS PAN.
- Titkow A.**, (red.), [2003], *Szklany sufit. Bariery i ograniczenia karier kobiet*, Warszawa, ISP.
- Titkow A., Domański H.**, (red.), [1995], *Co to znaczy być kobietą w Polsce?*, Warszawa, IFiS PAN.
- Toffler A.**, [1986], *Trzecia fala*, (tłum.), E. Woydyło, Warszawa, Wyd. PIW.
- Tong Putnam R.**, [2002], *Myśl feministyczna*, (tłum.), B. Umińska, Warszawa.
- Trimberger E.K.**, [2008], *Nowa singielka*, (tłum.), A. Grzybek, Warszawa, Wyd. W.A.B.
- Trobisch I.**, *Być kobietą*, (tłum.), I. Doleżał-Nowicka, OW Vocatio.
- Trutkowski C.**, [2000], *Elity potrzebne od zaraz*, (w:) M. Marody, (red.), *Między rynkiem a etatem*, Warszawa, WN Scholar.
- Tryfan B., Rosner A., Pięcek B.**, [2003], *Kobiety wiejskie wobec zmian systemowych*, Warszawa, IRWiR PAN.
- Turkle S.**, [1995], *Life on the screen*, Weidenfeld and Nicolson, NY.
- Turner J.H.**, [2008], *Struktura teorii socjologicznej*, (tłum. zb.), Warszawa, WN PWN.
- Turner J.H.**, [1998], *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowanie*, (tłum.), E. Różalska, Poznań, Zys i S-ka.

- Tyszka A.**, [1999], *Kultura jest kultem wartości. Aksjologia społeczna – studia i szkice*, Warszawa, Wyd. Antyk.
- Tyszka Z.**, (red.), [2003], *Życie rodzinne – uwarunkowania makro i mikrostrukturalne*, Roczniki Socjologii Rodziny t. XIV, Poznań.
- Uliński M.**, [2001], *Kobieta i mężczyzna. Dzieje refleksji filozoficzno-społecznej*, Kraków, Wyd. Aureus.
- Urban G.**, [2001], *Metaculture. How Culture Moves through the World*, University of Minnesota Press.
- Urbaniak-Zajac D.**, **Piekarski J.**, (red.), [2001], *Jakościowe orientacje w badaniach pedagogicznych. Studia i materiały*, Łódź, Wyd. UŁ.
- Utrio K.**, [1991], *Córki Ewy. Historia kobiety europejskiej*, (tłum.), M. Gąsiorowska, Warszawa.
- Veblen T.**, [2008], *Teoria klasy próżniaczej*, (tłum.), J. Frentzel-Zagórska, Warszawa, Wyd. Muza.
- Walczewska S.**, [2006], *Damy, rycerze i feministki. Kobięcy dyskurs emancypacyjny*, Kraków, Wyd. eFKA.
- Wallis M.**, [1959], *Koncepcje biologiczne w humanistyce*, (w:) *Fragmenty filozoficzne*, seria druga. Księga pamiątkowa uczczenia czterdziestolecia pracy w UW prof. T. Kotarbińskiego, Warszawa.
- Walsh M.**, [2003], (red.), *Kobiety, mężczyźni i płeć. Debata w toku*, (tłum.), P. Cichawa, Warszawa, IFiS.
- Warchała M.**, [2006], *Autentyczność i nowoczesność. Idea autentyczności od Rousseau do Freuda*, Kraków, Wyd. Universitas.
- Wasilczuk J.**, [2007], *Przedsiębiorczość kobiet*, (w:) M. Gawrycka, J. Wasilczuk, P. Zwiech, *Szklany sufit i ruchome schody – kobiety na rynku pracy*, Warszawa, Wyd. Fachowe, ss. 101-125.
- Wawrowski Ł.**, [2007], *Polityka równych szans*, Toruń, Wyd. Adam Marszałek.
- Weber M.**, [MCMXCIV], *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, (tłum.), J. Miziński, Lublin.
- Weininger O.**, [1994], *Płeć i charakter*, (tłum.), O. Ortwin, Warszawa, Wyd. Sagittarius.
- Weseli A.**, [2009], *Kobiety a mniejszości: poza heteronormą*, (w:) *Raport Kobiety dla Polski Polska dla Kobiet*, Warszawa, Wyd. Feminoteka, ss. 76-84.
- Wilson E.**, [1988], *O naturze ludzkiej*, (tłum.), B. Szacka, Warszawa, Wyd. PIW.
- Winch P.**, [1992], *Rozumienie społeczeństwa pierwotnego*, (w:) E. Mokrzycki, (red.), *Racjonalność i styl myślenia*, Warszawa, IFiS PAN, ss. 258-294.
- Winch P.**, [1990], *Etyka i działanie*, (tłum.), D. Lachowska, T. Szawiel, Warszawa, PIW.
- Witkowski L.**, [2007], *Edukacja wobec sporów (po) nowoczesności*, t. I., Warszawa, IBE.
- Witkowski L.**, [2000], *Rozwój i tożsamość w cyklu życia. Studium koncepcji E. Eriksona*, Toruń.
- Witkowski L.**, [1988] *Tożsamość i zmiana. Wstęp do epistemologicznej analizy kontekstów edukacji*, Toruń, UMK.
- Wittgenstein L.**, [1984], *Tagebücher 1914-1916*, s. 182, (w:) tegoż, *Werkausgabe*, t. 1, Frankfurt am Main, (w:) Winch P., [1990], *Etyka i działanie*, (tłum.), T. Szawiel, Warszawa, Wyd. PIW.
- Wojciszke B.**, (red.), [2004], *Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenia na różnice*, (tłum. zb.), Gdańsk, GWP.
- Wojciszke B.**, [2001], *Dane i pseudodane w procesie spostrzegania ludzi*, (w:) M. Kofta, T. Szutrowa, (red.), *Złudzenia, które pozwalają żyć*, Warszawa, WN PWN, ss. 65-90.

- Wojtasik B.**, (red.), [2001], *Podjęmowanie decyzji zawodowych przez młodzież i osoby dorosłe w nowej rzeczywistości społeczno-politycznej*, Wrocław, ITE.
- Wolff T.**, [1981], *Strukturformen der weiblichen Psyche*, (w:) *Studien zu C.G. Jungs Psychologie*, Daimons Verlag, Zürich.
- Wollstonecraft M.**, [2011], *Wołanie o prawa kobiet*, (tłum. zb.), Kraków, Wyd. Mamania.
- Woźniak E.T.**, (red.), [2006], *Kobiety w społeczeństwie. Trudne drogi wychodzenia z polskiego zaścianka*, Warszawa, WUW.
- Wyczańska K.** (red.), [1983], *Harcerki 1939-1945*, Warszawa, Wyd. PWN.
- Zaborowski Z.**, [1998], *Świadomość i samoświadomość człowieka*, Warszawa, Wyd. Enetheia.
- Zawadzka A., Zawadzka Z.**, (red.), [1983], *Pełnić służbę*, Warszawa, Wyd. PIW.
- Zielińska E.**, [2006], *Problem handlu ludźmi jako naruszenie praw kobiet*, (w:) Z. Lasocik, (red.), *Handel ludźmi – zapobieganie ściągnięcia*, Warszawa, WUW.
- Ziemilski A.**, [1981], *Ludzie boiska i ludzie estrady*, Warszawa, Wyd. Iskry.
- Ziemska M.**, (red.), [2005], *Rodzina współczesna*, Warszawa, WUW.
- Ziółkowski M.**, [1990], *Orientacje indywidualne a system społeczny*, (w:) J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski, (red.), *Orientacje społeczne jako element mentalności*, Poznań, Wyd. Nakom, ss. 53-75.
- Ziółkowski M.**, [1989], *Wiedza Jednostka Społeczeństwo. Zarys koncepcji socjologii wiedzy*, Warszawa, Wyd. PWN.
- Ziółkowski M., Koralewicz J.**, [1990], *Mentalność Polaków: sposoby myślenia o polityce, gospodarce i życiu społecznym w końcu lat osiemdziesiątych*, Poznań, IP PAN.
- Zdziarska A.**, [2009], *Kształcenie dorosłych. Informacje i opracowania*, Warszawa, GUS.
- Znaniecki F.**, [2001], *Ludzie terazniejsi i cywilizacja przyszłości*, Warszawa, WN PWN.
- Zyra A.**, [2006], *Kobieta sukcesu, żona, matka. Dylematy funkcjonowania kobiet*, (w:) J. Ostroch, (red.), *Przywiązanie i przekraczanie. Płeć w studiach empirycznych*, Olsztyn, Wyd. UW-M, ss. 139-155.
- Zwiech P.**, [2007], *Segregacja zawodowa kobiet w Polsce*, (w:) M. Gawrycka, J. Wasilczuk, P. Zwiech, *Szklany sufit i ruchome schody – kobiety na rynku pracy*, Warszawa, Wyd. Fachowe, ss. 29-44.
- Żarnowska A., Szwarc A.**, (red.), [2000], *Kobiety w Polsce międzywojennej*, Warszawa, Wyd. DiG.
- Żarnowska A., Szwarc A.**, (red.), [1992], *Kobieta i edukacja, na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa, IH UW.
- Żurek A.**, [2008], *Single. Żyjąc w pojedynkę*, Poznań, WN UAM.

Inne źródła

Aktywność ekonomiczna ludności Polski, III kwartał [2008], Warszawa, GUS.

Aktywność zawodowa ludności Polski, III kwartał, [2008], Warszawa, GUS.

Dochody i warunki życia ludności Polski, Informacje i opracowania, [2009], Warszawa, GUS.

Gender Index, EQUAL, [2007], Przewodnik dobrych praktyk. Firma równych szans, Warszawa, UNDP.

Komunikat z badań CBOS, BS/70/09, Aspiracje i motywacje edukacyjne Polaków w latach 1993–2009.

Komunikat z badań CBOS, BS/19/09, Co zmieniło się w stylu życia Polaków w ostatnim 20-leciu?

Komunikat z badań CBOS, BS/54/2008, Kontrowersje wokół różnych zjawisk dotyczących życia małżeńskiego i rodzinnego.

Komunikat z badań CBOS, BS/134/2008, Codzienna aktywność Polaków. Autoportret i obraz środowiska społecznego w latach 1988, 1988 i 2008.

Komunikat z badań CBOS, BS/88/2008, Prawa gejów i lesbijek, (oprac.), M. Wenzel.

Komunikat z badań CBOS, BS/40/2008, Nie ma jak rodzina, (oprac.), R. Boguszewski.

Komunikat z badań CBOS, BS/34/2008, Życie zawodowe Polaków.

Komunikat z badań CBOS, BS/4/2008, Więzi rodzinne, (oprac.), J. Szczepańska.

Komunikat z badań CBOS, BS/35/2007, Molestowanie seksualne.

Komunikat z badań CBOS, BS/186/2006, Udział kobiet w życiu publicznym.

Komunikat z badań CBOS, BS/77/2006, Co jest w życiu najważniejsze?

Komunikat z badań CBOS, BS/12/1997, Kobiety o podziale obowiązków w rodzinie.

Komunikat Komisji Europejskiej, [2006], Plan działań na rzecz równości kobiet i mężczyzn 2006–2010, KOM 92, wersja PDF, Bruksela, 1 marca.

Młodzi 2011, Szafraniec K., [2011], Warszawa, Wyd. Kancelaria Prezesa Rady Ministrów.

Młodzież 2008, Opinie i diagnozy nr 13, [2009], Warszawa, Wyd. CBOS.

Prognoza Demograficzna na lata 2003–2030, Informacje i Opracowania, [2004], Warszawa, GUS.

Raport z badań dla MRiRW, [2012], Sytuacja kobiet w rolnictwie i na obszarach wiejskich. Specyfika, standardy, parytety i oczekiwania, Konsorcjum Badawcze Focus Group.

Raport Rządowej Rady Ludnościowej 2005–2006, Sytuacja Demograficzna Polski, [2006], GUS.

Raport z realizacji projektu „Kobieta pracująca”, [2005], (oprac.), A. Kulpa-Ogdowska, ASM Centrum Badań i Analiz Rynku we współpracy z SGH i SNS, Warszawa, Wyd. IFiS.

Raport ENWISE, [2003], Kobiety i nauka. Marnowanie talentów: sprawa prywatna czy publiczna?, (tłum.), J. Kazik, Wyd. Dyrektoriat Generalny ds. Badań Naukowych.

Raport Centrum Praw Kobiet, [2003], Kobiety w Polsce, Warszawa, Wyd. CPK.

Roczniki Demograficzne, [2005, 2009, 2010], Warszawa, GUS.

Rocznik statystyczny województw, [2009], Warszawa, GUS.

Ścieżki edukacyjne Polaków, Informacje i opracowania, [2005], Warszawa, GUS.

Zdzińska A., [2009], Kształcenie dorosłych, Informacje i opracowania, Warszawa, GUS.

Publikacje prasowe

- Ammicht-Quinn R.**, [2004], Co ma Ewa wspólnego z Marią? Teologia, etyka i kategoria płci, (tłum.), E. Krasuska, (w:) „*Katedra*” nr 5, ss. 5-17.
- Baum W.M.**, [2010], Do kogo należy wybór, (tłum.), P. Bąbel, (w:) „*Charaktery*”, nr z kwietnia, ss. 48-49.
- Bauman Z.**, [1993], Ponowoczesne wzory osobowe, (w:) „*Studia Socjologiczne*”, nr 2, ss. 21-36.
- Bem S.L.**, [1981], Gender schema theory: A cognitive account of sex typing, (w:) „*Psychological Review*”, nr 88, ss. 354-364.
- Braidotti R.**, [1995], Podmiot w feminizmie, (w:) „*Kwartalnik Pedagogiczny*”, nr 1-2.
- Butler J.**, [2000], Krytycznie queer, (tłum.), A. Rzepa, (w:) „*Furia Pierwsza*”, nr 7.
- Chehab M.R.**, [2012], Kolonie na obcasach, (w:) „*Gazeta Wyborcza*”, z dn. 30 sierpnia.
- Chodorow N.**, [1995], Gender as a Personal and Cultural Construction, (w:) „*Signs. Journal of Women in Culture and Society*”, Spring.
- Chołuj B.**, [2005], Wstęp, Między Marią i Ewą, (w:) „*Katedra*”, nr 5.
- Cieśla J.**, [2012], Studiuj i rób, co chcesz, (w:) „*Polityka*”, nr 25, z dn. 26 czerwca.
- Deaux K., Lewis L.L.**, [1983], Components of gender stereotypes, (w:) „*Psychological Documents*”, nr 13, ss. 25-83.
- Domagalska K.**, [2010], Czemu winne są trzydziestki, (w:) „*Wysokie Obcasy*”, z 4 grudnia, ss. 38-41.
- Domański H., Dukaczewska A.**, [1994], Orientacje indywidualistyczne w Polsce, (w:) „*Kultura i Społeczeństwo*”, nr 4, s. 63.
- Dominik I.**, [2006], Pokolenie CV, (w:) „*Newsweek*”, z dn. 5 listopada.
- Dudek Z.W.**, [2007], Archetypowe wzorce inicjacji bohaterskich, (w:) „*Albo-albo. Problemy psychologii kultury*” nr 3, ss. 9-28.
- Dunin K.**, [2008], Kobieta biega taniej, (w:) „*Wysokie Obcasy*”, z dn. 18 października.
- Fuszara M.**, [2008], Równe szanse czy bariery? Kobiety w parlamencie Polski i Macedonii, (w:) Kobiety, mężczyźni i płęć, (w:) „*Societas/Communitas*”, nr 2 (6), ss. 125-146.
- Fuszara M.**, (oprac.), [2008], Studia nad płcią kulturową i feminizm we współczesnej nauce w Polsce – teraźniejszość i przyszłość, Dyskusja redakcyjna. Sonda internetowa, (w:) „*Societas/Communitas*”, nr 2, ss. 11-32.
- Garewicz J.**, [1983], Pokolenie jako kategoria socjofilozoficzna, (w:) „*Studia Socjologiczne*” nr 1, s. 77-78.
- Gauchet M.**, [2002], Nowy wiek osobowości. Próba psychologii współczesnej, (w:) „*Res Publica Nowa*”, nr 12, ss. 40-51.
- Gawkowska A.**, [2008], Nowy feminizm – poszukiwanie esencji kobiecości, (w:) „*Societas/Communitas*”, nr 2 (6), ss. 67-85.
- Gębala P.**, [2007], Schematy i transgresje płci, (w:) „*ALBO albo. Problemy psychologii kultury*”, nr 2.
- Goldberg L.R.**, [1990], An alternative „description of personality”: The Big Five Factor Structure, (w:) „*Journal of Personality and Social Psychology*”, nr 59, ss. 1216-1229.
- Grochal R., Szacki W.**, [2011], Jak oni się kochają, (w:) „*Gazeta Wyborcza*”, z dn. 30 sierpnia.

- Grochal R.**, [2011], Rodzina bez kontraktu, (w:) „*Gazeta Wyborcza*”, z dn. 2 czerwca.
- Hoffman C., Hurst N.**, [1990], Gender Stereotypes: Perception or Rationalization, (w:) „*Journal of Personality and Social Psychology*”, nr 58, ss. 197-208.
- Jucewicz A.**, [2010], 10 tysięcy kroków wokół kuchni, (w:) „*Wysokie Obcasy*”, z dn. 19 lutego.
- Kłoskowska A.**, [1987], Socjologia młodzieży: przegląd koncepcji, (w:) „*Kultura i społeczeństwo*” nr 2.
- Kłoskowska A.**, [1959], Modele społeczne i kultura masowa, (w:) „*Przegląd Socjologiczny*” nr XIII/2.
- Kolińska-Dąbrowska M.**, [2011], Nie masz dzieci, tyraj za wszystkich, (w:) „*Wysokie Obcasy*” z dn. 20 sierpnia, ss. 26-29.
- Kolińska-Dąbrowska M.**, [2011], Pokolenie bez etatu. Rozmowa z psycholog Anną Nowakowską (w:) „*Wysokie Obcasy*”, z dn. 5 lutego, ss. 33-35.
- Kozińska-Baldyga A.**, [1998], Kobiety, feminizm, demokracja, (w:) „*Więź*” nr 1,
- Kuschner H.S.**, [1997], Co się naprawdę zdarzyło w ogrodzie Edenu?, (w:) „*Tygodnik Powszechny*”, z dn. 13 kwietnia.
- Kwiecińska-Zdrenka M.**, [2000], Strategie życiowe młodzieży wiejskiej: między bezradnością a aktywnością wobec własnej przyszłości, (w:) „*Teraźniejszość, Człowiek, Edukacja*”, nr specjalny, Wrocław, Wyd. DSWE, ss. 250-252.
- Libet B.**, [1999], Do we have free will?, (w:) „*Journal of Consciousness Studies*”, nr 6 (8-9), s. 47-57.
- Lisowska E.**, [2001], Przedsiębiorczość kobiet w Polsce na tle krajów Europy Środkowej i Wschodniej, (w:) „*Monografie i Opracowania*”, nr 494, Warszawa, Wyd. SGH.
- Lisowska E.**, [1996], Udział kobiet w rozwoju sektora prywatnego w Polsce – motywacje i bariery, (w:) „*Kobieta i Biznes*”, nr 2-3.
- Lubelska K.**, [2006], Pojedynczo. Raport Polityki, (w:) „*Polityka*” nr 42, z dn. 21 października, ss. 4-12.
- Malinowska A.**, [2009], Odwagi trzydziestolatko!, (w:) „*Sens*”, nr 5, z października.
- Mannheim K.**, [1992/1993], Problem pokoleń, (tłum.), A. Mizińska-Kleczkowska, (w:) „*Colloquia Communia*” nr 1/12, s. 136-169.
- Matera M.**, Dobrze być ze sobą, (w:) „*Zwierciadło*”, styczeń 2011 r., s. 89.
- Mazierska E.**, [1998], Generacja X, czyli niepoprawne dzieci Henry’ego Forda, (w:) „*Kino*”, nr 7-8.
- Mikołuszko W.**, [2007], Nowa liga rodzin polskich, (w:) „*Przekrój*” nr z października.
- Miller K.**, [2011], Bezimienna, (w:) „*Zwierciadło*”, nr z grudnia.
- Pawlik W.**, [2006], Głos w dyskusji: Interdyscyplinarność – postulat teoretyczny i doświadczenie, (oprac.), A. Jawłowska, (w:) „*Societas/Communitas*”, nr 1, ss. 9-14.
- Pawłowska-Salińska K.**, [2012], Młodzi trzy razy nic: co robić, żeby było ich mniej?, Rozmowa z dyrektorem Narodowej Agencji Programu „Młodzież w działaniu”, (w:) „*Gazeta Wyborcza*”, z 30 stycznia.
- Pawłowska-Salińska K.**, [2011], Polka, kobieta pracująca, (w:) „*Gazeta Wyborcza*” z dn. 8 marca.
- Podgórska J., Sterczyńska A.**, [2010], Dwa+luz, (w:) „*Polityka*”, nr 36, z dn. 4 września.
- Podgórska J., Kowalczyk M.**, [2006], Na wieki wieków mama. Raport Polityki, (w:) „*Polityka*” nr 29 (2563), z dn. 22 lipca, ss. 4-10.
- Popper K.R.**, [1963], Krytycyzm i tradycja, (w:) „*Znak*”, nr 109-110, (lipiec-sierpień).

- Ritzer G., Gindoff P.**, [1992], *Methodological Relationism: Lessons For and From Social Psychology*, (w:) „*Social Psychology Quaterly*” t. 55, nr 2.
- Roos J.P.**, [1987], Drogi życia, (w:) „*Kultura i Społeczeństwo*” vol. 31, nr 4, ss. 107-118.
- Smoleń B.**, [2000], Filozofia Luce Irigaray: dylematy recepcji, (w:) „*Teksty drugie*”, nr 6 (65), ss. 94-106.
- Sokolińska J.**, [2009], Sfrustrowane panie domu, „*Wysokie Obcasy*”, z dn. 1 sierpnia, ss. 11-14.
- Schütze F.**, [1997], Trajektorie cierpienia jako przedmiot badań socjologii interpretatywnej, (tłum.), M. Czyżewski (w:) „*Studia Socjologiczne*” nr 1.
- Tajfel H.**, [1976], Tożsamość społeczna i zachowania międzygrupowe, (w:) „*Przegląd Psychologiczny*”, nr 2, ss. 151-180.
- Tischner J.**, [1977], Fenomenologia a socjologia, (w:) „*Znak*”, nr z września, s. 1041.
- Trzópek J.**, [2011], Ja robot, (w:) „*Charaktery*”, nr ze stycznia, ss. 56-59.
- Urafińska A.**, [2011], Polski singiel, stan przechodni a nie docelowy – rozmowa z dr Julią Czernecką, (w:) „*Gazeta Wyborcza*”, z dn. 31 marca, s. 7.
- Wiśniewski K.**, [2011], Single chcą mieć dzieci, wyniki sondażu, TNS Pentor, (w:) „*Gazeta Wyborcza*”, z dn. 27 września.
- Wojtasik B.**, [2003], Refleksyjne konstruowanie kariery życiowej w ponowoczesnej codzienności, (w:) „*Teraźniejszość-Człowiek-Edukacja*”, nr specjalny, Wrocław.
- Zachariasz K.**, [2011], Pracodawcy nie chcą wyścigu szczurów, (w:) „*Gazeta Wyborcza*” z dn. 27 września.
- Korcz W.**, [1994], Być kobietą, Warszawa, Polskie Nagrania, płyta cd, poz. 3.

Publikacje internetowe

- Bohnsack R.**, Typification and Multidimensionality: the Documentary Method, (w:) www.uni-due.de/imperia/md/content/soziologie/weiss/bohnsack_typification_abstract.doc.pdf, ost. wiz. 23.09.2012 r.
- Dictionary of the History of Ideas**, <http://etext.virginia.edu>, ost. wiz., 5 listopada 2010 r.
- Europejski Sondaż Społeczny**, www.ifispan.pl, ost. wiz., 15 kwietnia 2012 r.
- Kamińska A.**, [2007], Kategoria pokolenia w badaniach nad społeczeństwem i kulturą – przegląd problematyki, (w:) „*Kultura i Historia*”, nr 11, www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/113, ost. wiz., 20.06.2012 r.
- Litewka J.**, [2011], Twarzą w twarz-według Emmanuela Levinasa, (w:) „*Racjonalista*”, Ośrodek Racjonalistyczno-Sceptyczny im. Voltaire’a, www.wikipedia.pl, ost. wiz., 20 stycznia 2011 r.
- Melosik Z., Szkudlarek T.**, [2012], Kultura, tożsamość i demokracja. Migotanie znaczeń, wersja PDF, s. 73, (w:) www.google.pl, ost. wiz., 4 maja 2012 r..
- Philips J.A.**, [1984,] *Eve the history of an Idea*, San Francisco: Harper&Row, s. XIII., (w:) www.wikipedia.pl, ost. wiz., 20 stycznia 2011 r.
- Rotter J.B.**, [1990], [Internal versus external control of reinforcement: A case history of a variable](http://www.wikipedia.pl), (w:) „*American Psychologist*” nr 45 (4), ss. 489–493, ost. wiz., 25.01.2008 r.
- Rozwój i edukacja**. Wielkie przewartościowanie, [2012], (w:) „*Wolność i Solidarność*”, nr 42, wersja PDF, www.kongresobywatelski.pl, ost. wiz., 15 kwietnia 2012 r.